

Ang mga Kaalaman ng mga Iraya ng Calomintao tungkol sa mga iba't ibang uri't klaseng ng mga hayop (Mindoro, Pilipinas)

Mga Paniki, Mga Musang at Mga Ibon

Lukidanon Bernardo (Juanito), Tan-Tan Bernardo (Beth), Kurot Cawayan (Caring), Basikol Custudio (Elvesa) at Talandi Gatdula (Talandi o Ernesto)

Pagsasalin at pagsusulat ng salitang Iraya : Tan-Tan Bernardo
Pamamatnugot : Frédéric Laugrand at Guy Tremblay

Ang mga Kaalaman ng mga Iraya ng Calomintao tungkol sa mga
iba't ibang uri't klaseng ng mga hayop (Mindoro, Pilipinas)
Mga Paniki, Mga Musang at Mga Ibon

Ang mga Kaalaman ng mga Iraya ng Calomintao tungkol sa mga iba't ibang uri't klaseng ng mga hayop (Mindoro, Pilipinas)

Mga Paniki, Mga Musang at Mga Ibon
Mga Kalahok

Lukidanon Bernardo (Juanito), Tan-Tan Bernardo (Beth), Kurot Cawayan (Caring),
Basikol Custudio (Elvesa) at Talandi Gatdula (Talandi o Ernesto)

Pagsasalin at pagsusulat ng salitang Iraya : Tan-Tan Bernardo
Pamamatnugot : Frédéric Laugrand at Guy Tremblay

SALITANG IRAYA (Iraya language)
SALITANG TAGALOG (Tagalog language)

Karapatang-Akda 2025 : Lukidanon Bernardo (Juanito), Tan-Tan Bernardo (Beth), Kurot Cawayan (Caring), Basikol Custudio (Elvesa) at Talandi Gatdula (Talandi o Ernesto) at sila Frédéric Laugrand, Gliseria Magapin, Jazil Tamang at si Guy Tremblay.

Ang librong ito ay inilimbag sa tulong ng Laang-Guguling Pambayang Pananaliksik na Makaagham (FNRS) at ng Pagkakaisang Europw (ERC, Interspecific, 101094311). Gayon man ang mga pagkukuro at mga palagay na sinasabi ay kanilang mga kalahok lamang at minsan ay di katulad sa mga iyon ng Pagkakaisang Europe o ng Sangguniang Pangpananaliksik PanEurope. Ni ang Pagkakaisang Europw ni ang kapangyarihan panglaang-guguling ay maaaring may-pananagutan sa kanilang mga palagay na iyon.

© Presses universitaires de Louvain, 2025

Registration of copyright : D/2025/9964/29

ISBN : 978-2-39061-605-4

ISBN PDF version : 978-2-39061-606-1

Printed in Belgium by CIACO srl – printer number 108953

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, adapted or translated, in any form or by any means, in any country, without the prior permission of Presses universitaires de Louvain

Graphic design : Marie-Hélène Grégoire

Cover picture : Frédéric Laugrand

Photos by Frédéric Laugrand

Distribution : www.i6doc.com, on-line university publishers

Available on order from bookshops or at

Diffusion universitaire CIACO (University Distributors)

Grand-Rue, 2/14

1348 Louvain-la-Neuve, Belgium

Tel : +32 10 47 33 78

Fax : +32 10 45 73 50

duc@ciaco.com

Nilalaman

MGA PASASALAMAT	7
PANIMULA	9
MGA KALAHOK SA PANAYAM	14
UNANG KABANATA	15
NGUNAAN	15
Tungkol sa Pagpapakilala	15
Ang Sitio ng Calomintao	57
Sa Mga Kabukiran ng Calomintao	58
Ang Paghahanda ng Nami	60
Ang Pagkuha ng Pulut-Pukyutan	61
PANGALAWANG KABANATA	63
Ang Mga Paniki sa Panahon ng Covid-19	63
Paunang Salita	63
ADAS GABOK AT BABAGAN	103
Ang mga paniking gabok at babagan	103
IKAATLONG KABANATA	119
Panimula ng Musang	119
KAAPAT NA KABANATA	145
Ang Mga Tagapangalaga	145
IKALIMANG KABANATA	157
Ang Mga Daga	157
IKAANIM NA KABANATA	161
Ang Mga Ibon	161
MGA BABASAHIN TUNGKOL SA MGA KAUGALIAN NG MGA IRAYA	236

Mga Pasasalamat

Ang librong ito ay hindi maaaring naisakatuparan kung wala ang naunang tulong at pakikipagugnayan ng mga Misyonerong Madre ng Immaculate Conception (MIC) ng Canada at Pilipinas, ng mga Mangyan Alangan sa Siapo at sa mga Mangyan Iraya ng Calomintao sa Kanlungang Mindoro sa Pilipinas. Nais naming malugod na pasalamatan ang lahat.

Sa mga Mangyan ng Calomintao, nais naming magpasalamat ng lubos-lubusan sa mga Kuyay atsaka kay Tan-Tan Bernardo (Beth) na nakilala naming noong taong 2012 at mula noong hanggang ngayon ay binigyan kami ang kanyang pagkakatiwala at ipinakilala niya kami sa kanyang pamayanan ng Calomintao. Para sa kanyang napakahalagang tulong na teknikal at suporta at lalong lalo na bilang tagasalin mula sa salitang Iraya sa Tagalog, nais naming bigyan ng magandang pasasalamat sa kanya.

Ang aming natatanging pasasalamat kay Guy Tremblay na antropolohista at bilang tagapagsalin na isinalin ang mga teksto mula sa Tagalog sa salitang Pranses at sa pinal na pagtatama ng mga dokumento sa Pranses pati ring sa Tagalog at Iraya. Ang aming naman natatanging pasasalamat kay Jovel C. Darling para sa pinal na pagsasalin at pagtatama ng mga teksto sa Tagalog.

At sa huli, maraming salamat kina ate Reyma Manzano at kuya Edgar Manzano at saka sa mga tauhan ng Farmer's Plaza Hotel sa Santa Cruz.

At sa huli, ang librong ito ay hindi maaaring naisakatuparan kung wala ang tulong pinansyal ng ERC Interspecific-101094311.

Panimula

Ang mga Iraya ay isa sa mga walong tribong Mangyan ng Pilipinas (kasama nito ang mga Alangan, mga Tau-Buhid (o Batangan), mga Tadyawan, mga Bangon, mga Buhid, mga Hanunoo (o Patag) at mga Ratagnon) na ang kanilang lengwahe ay kaanig sa Austronesian na pamilya. Sila ay natatagpuan sa mga maliliit na lugar, sa mga maliliit na sitio o sa mga bayan sa bandang Hilaga ng isla ng Mindoro, pareho sa bandang Kanluran at sa bandang Silangan. Samakatwid may mga Iraya nakatira sa Abra de Ilog, sa Mamburao, sa Paluan, sa San Teodoro at sa Puerto Galera, atsaka sa lahat ng mga maliliit na kahanggang pamayanan at minsan nasa loob ng mga patag. Ang koneksyon ng mga Iraya sa mga Mangyan ay maaaring pagtalunan basta kung bawat isa sa iyong mga grupo ay may sariling lengwahe at mga kaugalian na talagang pagkakaiba. Sa ngayon, lahat ng mga grupo na iyon ay may koneksyon sa mga tauhang Tagalog, Bisaya at Ilokano sa mga bandang tabing dagat. Ang Iraya ay nagsasaka sa malawak na paraan at nagdaranas mula noong ilang dekada ang pinsala ng unti unting pagpuputol ng mga puno.

Sa ngayon, karamihan ng mga Iraya ay umaanib sa mga simbahang Kristyano, kasama mga Katoliko, mga Adventisto pati mga miyembro ng Iglesia ni Kristo. Ang kanilang mga pagkukwentuhan ay napakayaman at napakalamin kahit unti unting nagbabago dahil malapit na sila sa mga Pilipinong nakatira sa mga patag nakaninong nagnenegosyohan sila at nagpapalitan sila pero dahil din sa kanilang pinag-aralan.

Una, ang mga Iraya ay mangbubukid at mangkakaingin mula noong unang panahon. Ang kanilang kaugaliang bilang manghuhuli at mangiisda ay unti unting

nababawasan dahil sa pagwawala ng mga puno at sa madaming nagmimina sa isla ng Mindoro kung saan magsanganib ng kanyang kapaligiran (Schult, 2001). Ang kanilang mga hanap-buhay ay naiiba sa loob ng huling mga dekada at sila ay naapectuhan sa pagdating ng Pangkasalukuyan at sa kanilang pagsasama-sama sa Bansang Pilipinas.

Ang paggawa ng Kaingin

Kahit na ang mga Iraya ay mayroon parin ang kanilang tanging pagkakakilanlan. Mayroon parin silang mga magandang kasunduhan at kaugnayan sa Gobyerno ngunit alanganin at nagiingat parin sila dahil alam na alam nila ang kanilang tanging karapatan (Rosales 2020a). Ilang sa kanila ay panatilihin ang kanilang mga kaugalian at kanilang mga batas na tradisyonal para sa pagaayos ng mga pagaaway (tingnan ang tignan na ritwal na pinagalaran ni Rosales 2020a at b). Ang tribong Iraya ay sumisikat din dahil sa kanilang tradisyonal na paggagawa ng mga bilao at sa kanilang mga kaalaman lalo na tungkol sa agham ng astronomiya. Sa kasulukuyan, napakaganda ang kanilang kaugnayan sa mga antropolohista. Alam ng mga Iraya na ang kanilang disiplina ay nakatutulong sa paglalaban ng kanilang mga karapatan. Marami na ang mga grupong na dati pang pinagalaran ang agham na antropolohiya sa tulong na mga madre (San Jose 2012).

Ayon sa ilang mga nagsasabi, baka ang mga Iraya ang isang tribong Mangyan na nagkakaroon ng pinakamalaking asimilasyon. (Dinopol 2007 ; Bawagan 2009, 2012 ; Rosales 2016, 2020 a at b). Sa mga batang henerasyon tila ay mas kaunti sa kanila ang marunong magsalita ng kanilang lengwahe kaysa sa tagalog na lalong dumadami. Nakadepende naman sa mga pamayanan, pero maraming naobserbahan na ang pinaka lengwahe na ginagamit parin sa mga sitio ay Iraya parin, samantalang sa mga bayan ay tagalog (Balansag et al. 2020). Sa Calomintao, ang Tagalog ay unti unting magkasalungat sa mga usapan ng mga kuyay at ng mga bata hangga't kailangan namin ipapaalala sa mga kalahok na dapat Iraya ang salitang ginagamit nila, hindi Tagalog.

Mula noong 1950 hanggang ngayon, mayroon ng madaming babasahin tungkol sa mga Mangyan, pero kaunti lang sa kanila ay tungkol sa mga kanilang mga kwento, mga kasaysayan, mga kaugalian at sarili nilang palagay at paningin. Ang mga babasahin na pinagtala noong panahon ng misyonaryong Katoliko na taga Holland na si Antoon Postma (Societas Verbi Divini) na nanaliksik sa mga Hanonoo ay isang tanging napakagandang pamamagitan upang maiintindihan kung paano nabuo ang napakaraming pananaliksik gawa ng mga Amerikano, Hapones, European at Pilipinong antropolohista tungkol sa mga Mangyan at tungkol sa mga iba't ibang paksa (Postma, 1988).

Sa loob ng mga babasahin na iyon na nabibilang mahigit na 1720 iba't ibang teksto (kasama rin mga impormasyon galing sa mga sinupan (archives)) na ang mga tema ay tungkol sa panulaan, paniniwala,

pagsusulat at pagkwentuhan. Ngunit kaunti lang ang tungkol sa mga Iraya. Ang mga sikat na binabanggit ay mga Hanunoong Mangyan. Doon napunta lahat ng mga mananaliksik. Ang mga gawain ni Harold Conklin (mula 1949 hanggang 1960) at ni Postma ang mga ebidensya niyan. Pagkatapos ay madaming sumunod sa kanila hanggang si Elisabeth Luquin (2004) na gumawa ng kanyang Ph.D. dissertation tungkol sa mga kaugnayang sosyo-kosmiko ng mga Mangyan Patag. Kasunod sa kanila ay mga Buhid at ang mga mahusay na pagsusuri ni Thomas Gibson (1986) tungkol sa kanilang ritwal tungkol sa mga batas ipinagbabawal kung sinong maaaring magkasama at mga kaugalian pangpaghahandog.

Noong mga 1950, sina Charles MacDonald at Nicole Revel ay tumira sa Mindoro ng sandali, sa mga Mangyan sa Mont Alcon. Inilathala nila ng dalawang puna tungkol sa mga Iraya. Kahit na ang kanilang mga pananaliksik ay kaunahang tungkol sa Palawan, si Nicole Revel-MacDonald (1971 : 130-131) ay sumulat ng isang teksto kung paano makuha ng pulot pukyutan sa mga Iraya na sila ay makita ng kaibhan sa mga pulot kung anong klaseng bulaklak ay nanggagaling sa halip ng kung anong insekto ang sumipsip. Si Charles MacDonald naman ay nakuha ng mga puna mula sa kanyang fieldwork (MacDonald, 1971). Iyong dalawang antropolohista na iyon ang unang nagpakita ang pagkaunawa ng « asal na pantumbas » na ginagawa ng mga Iraya, tulad sa ipinapakita ng mga pahayag nasa librong ito.

Ang mga kauna-unahang importanteng pagaaral tungkol sa mga Iraya ay nagumpisa noong mga dakada 1970 at 1980. Si Colin E. Tweddell ay isa na tungkol sa lengwahe nila (1958, 1974) at ang kanilang pagkakakilanlan (1970). Tapos si Jonas Baes ay pinagalaran ang kanilang musika at kosmolohiya (Baes 1987, 1988). Noon mga 1980, si Baes ay pinagalaran ang tungkulin ng marayaw, ang tagapamahala sa mga ritwal o manggagamot o kaya albularyo, at ipinakita ang sistema na kung bakit unti-unting nawawala ito dahil may kalabang iba't ibang klaseng pangungunong kinukuntra.

Mula noong mga taong 1990 hanggang sa mga taong 2000, hindi na muna maaaring magkaroon ng mga pagtatrabaho sa lapangan sa Mindoro dahil sa mga guerillang maoista ng mga New People Army (NPA) sa mga bundok. Pagkatapos nun, nagumpisa uli ang mga pananaliksik at mga paglalathala. Ngayon ay patungkol na sa mga kultural at kasariang suliranin (Bawagan 2008a at b), sa sistemang hustisyang tradisyonal

(Bawagan 2009) at sa pagsasaayos ng mga alitan at pamahalaan (Dinopol 2007; Bawagan 2012). Bumuhô na ang hilig para sa mga kaalaman panritwal nguni't ang mga resulta ay magkasalungatan. Ang pagaambag ni Ramschie (2008) ay hanggang sa ngayon talagang walang-katiyakan, etnosentrik atsaka talagang may pagkampi ng isang kristyanong religious oryentasyon na sa katapusan nilalarawan ang mga Iraya na prang tauhan na puro mali ang kanilang mga « paniniwala ». Kasalungat, napakagaling ang mga gawain ni Christian Rosales (2016, 2020 a at b) tungkol sa ritwal ng tigion. Ang paningin ng iyong antropolohista ay tunay na kosmolohika at talagang mahusay ang kanyang etnolohikal na pagsusuri.

Sa loob ng nakaraang mga huling taon, sila Cadiz et al. (2019) at Caparaso et al. ay pinagaralan ang mga kaalamang pangetno-astronomiko ng mga Iraya at sila Reid (2017a at b) at si Or (2018, 2020) ay gumawa na mga ilang paglilimbag tungkol sa kanilang lengwahe at kanilang mga paningin. Samantalang, pinagaralan ng mga ibang mananaliksik ang pagkakahalubilo sa madaming pamayanan ng mga Iraya sa mga Tagalog (Bawagan 2015; Balansag et al. 2020), ang mga abuso at mga kaharasan na sila'y niranarasan (Baes 2013), ang paglalabas ng kanilang malungkot na damdamin (Castro 2012), at ang tungkolin ng mga misyon Kristyano (Danganan 2017). Kapag itulad sila sa kanilang kahanggang tribong Alangan, siguradong sigurado na sila ay mas bukas na isip sa Mundo at mas mahalubilo at mahilig sa mga kaugalian ng mga Tagalog at medyo natalikdan ilang bahagi ng kanilang binabawal at ritwal para maging mas maunlad. Nguni't sa mga maliliit na sitio mabuhay na mabuhay parin ang kanilang mga sinaunang tradisyon at kaugalian.

Sa ngayon, ang mga pinagaaralan tungkol sa pamumuhay at sa pagsasaka (Tuscano at Avilla 2015 ; Darapisa 2020), tungkol sa mga pamamaraan pangkontra ng mga ilang pamayanan na nagkakaroon ng mga problema panlipunan at panghanap-buhay (Vasquez 1998 ; Declaro-Ruedas 2019) at sa pagtitiis ng mga Iraya ay maaaring maipakita ng totoong buhay nila, mas lalo na ngayon na ang isla ng Mindoro ay nahihirapan dahil sa sobrang pagpuputol ng mga puno at madami ng uri ng puno ay nawala na. Madami na sa mga pananaliksik ay sinasaksi sa tulong ng mga ilang

kapisanan na dahil sa kanilang paglalaban ay natulungan ang mga Iraya at sa wakas naging matagumpay sa pagkuha ng kanilang karapatan ng kanilang lupaing ninuno (CADT).

Ipinagmamalaki na ang tungkulin ng mga maykapangyarihan sa bayan (Stroeck, 2020) at ang mga kaugnayan pambayan sa pulo ng Mindoro, gayon din sa mga ilang paglalaban pambatas (De Vera et al. 2020 ; Natividad 2024).

Ang mga Iraya na sumali sa aming proyekto ay taga Calomintao, isang maliit na sitio natatagpuan malapit sa bayan ng Santa Cruz, sa tabi ng isang ilog na may saplad. Nakilala sila namin sa tulong ni Beth Bernardo, na siya ay kalahating Bisaya namana sa kanyang nanay at Iraya namana sa tatay niya. Nakilala namin si Beth noong 2012 sa Siapo nang naorganisa namin ang unang panayam tungkol sa pagsasali ng mga kaalaman sa susunod na salinlahi sa isang kapit-tribo : ang mga Mangyan Alangan (Laugrand, Tremblay, Laugrand, 2013, 2020). Si Beth noon ay nagtrabaho bilang katulong sa mga Madre ng Immaculate Conception (MIC) habang pinagisipan niya ang kanyang bokasyon na pagiging madre. Sa wakas, noong 2021-22, hindi natuloy ang kanyang hilig na maging madre, kahit na, naging maganda parin ang kanilang kasunduan at kaugnayan. Sina Guy Tremblay at Frédéric Laugrand ay nagbisita sa kanya noong 2023.

Itong tomong ito ay nabuo dahil sa paggawa ng ilang mga pagtatrabaho na lapangan noon 2022, 2023 at 2024. Ang ginagamit na impormasyon (datos) ay nanggagaling sa mga participant obserbasyon at sa mga impormal na panayam sa mga Iraya ng iba't ibang salinlahi, nguni't karamihan ng mga impormasyon ay nanggaling sa tatlong nakaraan na panayam tungkol sa pagsasalin ng mga kaalaman ng mga kuyay sa mga kabataan na ginawa sa Santa Cruz dati at halos lahat ng mga kalahok noon ay sila parin ngayon. Ipinaliwanag namin ang tanging sistema ng mga panayam na ito (Laugrand, 2019). Ganito ang sistema : sa looban ng mga ilang araw ay magkasama mga kuyay at mga miyembro ng iba't ibang salinlahi sa isang tahimik na lugar para paguusapan nila ang kanilang mga kaalaman tungkol sa iba't ibang paksa.

Noon Hunyo 2022, si Guy Tremblay ay pumunta sa Pilipinas upang maorganisa ng unang panayam kasama ni Tan-Tan Bernardo at isang grupong kuyay na syang pumili : sa totoo lang, bawat isa sa kanila ay mga miyembro na kanyang pamilya na gustong sumali sa proyekto na ito. Sila ay Lukidanon Bernardo (Juanito), ang kanyang tatay na ang edad ay 64, ang pinsan niya na si Basikol Custodio (Elvesa) na ang kanyang edad ay 60, ang kanyang lola na si Kurot Cawayan (Caring) na ang kanyang edad ay 75 at ang kanyang tiyo na

si Sario na pareho ang edad. Si Tan-Tan (Beth) ang tagapagsalin mula sa salitang Iraya sa salitang Tagalog.

Noong pagkakataon na iyon, binigyan ng pinaka Amay, ang pinuno ng kanyang pamayanan, ang pahintulot sa pagsasagawa ng proyekto. Na sa kasawiang-palad, siya ay namatay noong taon 2024. Maraming ritwal ang ginawa niya upang patutuhanan ang tuntunin na proseso na ito ay talagang kailangan gawin para matuparan ang kanilang kagustuhan ng sarili nilang pamamaraan at pamumuhay. Ang isang ritwal na ginawa niya ay yung ritwal ng dipa. Ang proseso na ito ay sa pamamagitan ng kawayan at ng mga salita o mga panalangin na masasabi upang malaman kung ang proyekto na ito ay mabuti para sa pamayanan o hindi mabuti. Ang kawayan ay mga 2 meters ang haba. Ang ginawa ay itinusok muna sa lupa ng Amay ang kawayan habang nagsasabi si Amay ng mga salita o panalangin upang makipagusap kay Apo Iraya, ang pinaka diyos ng mga Iraya. Pagkatapos ay tinatanung ng Amay si Guy at ang grupo ng mga Irayang pinapulong dyan at nagsabi sya ng mga salita bilang panalangin at mga orasyon. Pagkatapos, kinuha ng Amay ng kawayan at sinukat uli ang kahabaan ng kawayan sa pamamagitan ng kanyang mga braso at ipinakita sa lahat ang resulta ng ritwal. Maganda naman ang pinal na resulta at wala talagang pankontra na ang kawayan ay humaba, ang ibig sabihin nun ay tinanggap kaagad ang proyekto. Maaari na namin simulan ng maayos ang pagsasagawa ng proyekto.

Noon Hunyo 2024, sina Guy Tremblay at Frédéric Laugrand ay nagpunta uli sa Calomintao, nguni't iyon beses na ito ay may kasama silang na sina Jazil Tamang at Gliseria Magapin, dalawang katutubo taga Ibaloi na tribo sa Kordilleras Sentral ng Luzon. Sila'y naging katrabaho din nila Guy at Frédéric noong nakaraan mga ilang panayam sa Kordilleras at sa mga kapitbahay na katutubong Mangyan Alangan sa Siapo, Mindoro. Nakikipagtulungan ang iyon dalawang babae na iyon sa aming mga proyekto mula noon 2012 hanggang ngayon at ginawa din nila ng mga sarili nilang panayam doon sa kanilang pamayanan. Bukod kay kuya Talandi Gatdula, naging parehas ang mga kalahok sa mga Iraya hanggang ngayon. Kilala din sa mga pangalan ng Talandi o Ernesto, si Talandi ay ang pamangkin ni Kurot Cawayan (Caring). Ang edad niya ay 72. Siya ang kapalit kay kuya Sario na siya'y isang kalahok sa unang panayam sa Iraya. Tumanggap ng bukas palad uli si Beth ang mga kalahok sa bahay ng kanyang pamilya. Pagdating sa lugar nila, ipinakita din ni Beth ang kanilang mga ibon pang-pangati na nakakulong sa likod ng bahay. Bumisita ang grupo sa mga bukid

at napuntahan yung saplad sa bandang taas ng ilog malapit sa bukal at nakita namin ang mga pamamaraan pansaka sa kaingin at isang pamamaraan pangkuha ng pulot sa mga sanga ng punong kahoy.

Noon 2024, si Guy Tremblay ay gumawa ng ika-atlong panayam sa mga Iraya ng Calomintao kasama rin ang mga dating kalahok, maliban si kuya Talandi Gatdula. Pinagusapan ang mga tuntunin na proseso at ang mga Iraya ay ipinaliwanag ang kanilang gusto na sumunod sa sarili nilang mga kaugalian at lengwahe.

Lahat ng tatlong panayam ay naganap sa Santa-Cruz kasama ng mga bisita sa mismong Calomintao. Ang bawat isa sa mga panayam ay naganap sa parehong paraan na magkakaroon ng pagkakasunod-sunod (halin-hinan) na paguusap ang bawat isa sa mga kalahok tungkol sa mga paksa na napagkasunduan at may kasunod na mga tanong. Lahat ng mga pahayag ay laging di-walang pangalan, makilala kung sinong naguusap. Lahat ng mga pahayag ay pinatutuhanan para sa lahat na sumunod na paglathala kasama rin ang pahintulog ng mga kalahok.

Sa mga Iraya, katulad din sa karamihan ng mga ibang katutubo, ang mga kaalaman ay walang-bisa kapag walang banggit ng pinanggalingan o walang-pangalan. Ang tungkulin ng mga ganitong pagtatrabahong na latangan ay hindi makuha ng lubos na nakakaisang paningin nguni't hayaan magkaroon ng kakaibang paningin dahil ang mga kwento ay binabago ng bawat isa sa mga kalahok nakadepende sa kanilang iba't ibang pagkatao, paniniwala o edad. Initala ang mga salita ng mga Iraya sa video. Nagsama-sama ang mga kalahok sa loob ng panahon mula dalawang araw hanggang apat na araw. Unang-una, isinulat ni Tan-Tan ang mga salita ng mga Iraya sa salitang Iraya bago isinalin at isinulat sa salitang Tagalog. Pagkatapos, isinalin ni Guy Tremblay ang mga salita ng mga Iraya mula sa tagalog pupuntang Pranses at sila Frédéric Laugrand at Guy Tremblay ang namatnugot at nagbasa ng mga teksto upang gawain ang mga verbatim.

Sa tomong ito, ang unang kabanata ay pinabigay ng maikling pagkakakilala ng mga kalahok. Iyan ay mabubuo sa susunod na tomo sa pagdagdagan ng kasaysayan ng Sitio ng Calomintao. Ang ikalawang kabanata ay tanging pinagusapan ang mga kaalaman ng mga Iraya ng Calomintao tungkol sa mga paniki noon panahon ng Covid-19. May dinagdag na bahagi na inilagay pagkatapos sa paggawa ng mga video kasama ng mga kalahok upang magiging bahagi ng isang museum exhibition. Ang ikaatlong kabanata ay tungkol

sa mga pusa o musang na bihirang makikita nguni't maaaring magamit sa mga paggagamot. Ang ika-apat na kabanata ay tungkol sa mga « tagapangalaga », iyan hagap na iyan ay sentral sa kosmolohiya ng mga Iraya ng Calomintao. Ang ikalimang kabanata ay tungkol sa mga daga. Sila ay may pakikitungo sa mga Iraya at sa mga paniki. Ang huling kabanata naman ay tungkol sa mga ibon. Ang mga teksto na ito ay mayroon madaming impormasyon at paningin na napakainteresante para mainintidihan ang mga kaalaman ng mga Iraya tungkol sa mga ibat'ibang uri ng hayop. Nabanggit din ang mga ilang sa kanila ang mga kaalaman ng mga Alangan, kapitbahay ng mga Iraya, dahil sa kanila muna, sa mga Alangan ng Siapo, nagumpisa ang mga panayam na ito. Syempre, ang lahat ng mga impormasyon na ito ay kailangan kumpletuhin sa paglathala ng pangalawang tomo na darating. Nais namin ay ipakita ang kagandahan at kailaliman ng kanilang kaalaman na isinasalin mula noong unang panahon hanggang ngayon sa susunod na salinlahi na sakasulukuyan ay sikat parin.

Mga Kalahok sa Panayam

Talandi Gatdula
(Erning ou Ernesto)

Tan-Tan Bernardo
(Beth)

Kurot Cawayan (Caring)

Basikol Custudio (Elvesa)

Lukidanon Bernardo
(Juanito)

Guy Tremblay

Gliseria Magapin

Jazil Tamang

Frédéric Laugrand

Unang Kabanata

NGUNAAN

TUNGKOL SA PAGPAPAKILALA

Lukidanon: *[Naay ngaran Lukidanon Bernardo ako inunga ina sa Calomintao Baranggay Alacaak, Sta. Cruz Occidindal Mindoro.]*

Lukidanon: Ako ay si Lukidanon Bernardo, ipinanganak sa Sitio Calomintao, Barangay Alacaak, Sta. Cruz, Occidental Mindoro.

Sario: *[Naay ngaran Sario Custudio ako inunga sa agbaw Calomintao baryo Alitungan barangay Alacaak Sta Cruz occidental Mindoro.]*

Sario: Ako ay si Sario Custudio, ipinanganak sa hilagaan ng Calomintao, Baryo Alitungan, Barangay Alacaak, Sta Cruz, Occidental Mindoro.

Basikol: *[Da naay ngaran Basikol Bernardo ako inunga sa satio Calomintao barangay alacaak sta Cruz, Occidental Mindoro]*

Basikol: Ako ay si Basikol Bernardo, ipinanganak sa Sitio Calomintao, Barangay Alacaak, Occidental Mindoro.

Guy: Ay kay husay! Maraming salamat! Ngayon po, maaari ko po bang malaman kung ano ang tungkulin ninyo sa iniyong Sitio kung meron?

Lukidanon: *[Da naay tungkulin tanguna poong balayan dagon ba 26. Agserbisyo 15 ka dagon, nunga naay tungkulin ba nguna kagawan sa yamon tribong Iraya.]*

Lukidanon: Ang tungkulin ko noong una ay Mayor, nagserbisyo ako sa loob ng labing limang taon at ang edad ko ay bente sais. Ngayon ang aking tungkulin ay kagawad ng aming Sitio.

Sario: *[Da naay tunglulin sa naay sitio punoon balayan sa sitio sanuglakol.]*

Sario: Ako ay Kapitan sa aming Baryo Sanuglakol.

Basikol: *[Da naay tungkulin sa yamon baryo ba adangan at amayan.]*

Basikol: Ako ang tungkulin ko ay nanay at manggagamot.

Ang pangalawang parte ng panimula natin ay patungkol sa pagpakilala pa din pero mas mahaba po iyong tungkol sa iniyong buong pamilya, mga anak ninyo mga magulang hanggat kaya niniyong maalala noong sinaunang panahon at dito naman tayo mag-uumpisa.

Basikol: *[Da naay adang ngaran bayi Rusita Manalo da naay apang ba laki u'h Cesar Bernardo yamon talsunudan ba yamon ba anim ako ba pangarawa sa yamon kasulodan naay arian. ina da kakaan ba Ellena kalbas ba ako naay arian ba Susan. kalbas Lulit kalbas Marlon, Dino. Naay akbayi ba bayi Dolores Bernardo naay apalaki laki u' Pedro Bernardo. Sa naay adang ba laki ohh Isidro Manalo naay akbayi bayi Adorasiyon Manalo.]*

Basikol: Ang aking nanay ay si Rusita Manalo. Ang pangalan ng aking tatay ay Cesar Bernardo at ang aking lola ay si Luling Bernardo at ang aking lolo ay si Pedro Bernardo. Sa hanay ng pamilya ng aking nanay ay ang aking lolo Isidro Manalo at ang aking lola ay si Odorasyon Manalo. Sila ay anim na magkakapatid, ang panganay ay si Ellena at sumunod ay ako, si Susan, Lulit, Marlon at ang bunsong si Dino. Siya ay ipinanganak noong Pebrero 29, 1964. Ako ay 57 anyos na ngayon at ang una kong asawa ay si Redentor Custudio, siya ay pumanaw na, kami ay nagkaroon ng tatlong anak. Ang kasalukuiyan at ikalawa kong asawa ay si Camelo Rivera at mayroon kaming isang anak.

Basikol: [*Ah naay sawa tanguna da ngaran ba laki Redintor Custudio. Nguna kay Camelo Rivera naay pangungaan sa tanguna tatlo. nguna ba sai.*]

Basikol: Ang pangalan ng aking unang asawa ay Redintor Custudio. Ang ngayon ay si Camelo Revira, mayroon akong tatlong anak sa aking unang asawa, at isang anak sa asawa ko ngayon.

Sario: [*Ako ay u' laki Sario nay adang bayi ohh Siyona Romiro magpaniraan sa tanguna sa Alitungan sakop ng Calomintao barangay Alacak Sta.ruz Occidental Mindoro. Naay apang Arcinio Custudio yamom ba magpamatao sa sitio sinanawan sa ngaway Calomintao sata yamon panuluyan. Yamon taysuludan naay silud Istan kalbas ate Lita kalbas ako kay manakay suludan bayi Linda kalbas laki Elmor ako ba pangatlo*]

Sario: Ang pangalan ng aking nanay ay Siiyona Custudio at ang aking tatay ay Arcenio Romero. Ipinanganak sila sa Sitio Alitungan, Barangay Alacaak Sta.cuz, Occidental Mindoro. Ako naman ay ipinanganak sa Sitio Sainanawan sa hilagaan ng Calomintao. Ako ay pangatlo sa magkakapatid. Ang panganay ay si Istan, ang pinaka-panganay na ate ay si ate Lita, at sumunod ako, si Linda, at ang bunsong si Elmor.

Tan-Tan: [*Ilan ani ka dagon kawu?*]

Tan-Tan: Ilang taon na po kayo ?

Sario: [*Ako inuga October 15, 1953 naay idad 69.*]

Sario: Ipinanganak ako noong October 15, 1953, ngayon ay 69 na ako.

Tan-Tan: [*Tawa kum unga?*]

Tan-Tan: Sino po ang iiyong anak?

Sario: Ah da ngaran naay unga panganay bayi Luminada Custudio manakay laki Alan Custudio

Sario: Ang pangalan ng aking panganay ay si Luminada Custudio at ang pangalawa ay si Alan Custudio.

Tan-Tan: [*Darwa tu' ngani?*]

Tan-Tan: Dalawa lang po ang mga anak nyo?

Guy: Ilang taon na po sila?

Tan-Tan: [*Ilan kadagon kum panganay?*]

Tan-Tan: Ilan taon ang panganay?

Sario: [*Nawud ani amatangan.*]

Sario: Di ko na alam.

Guy: Okey lang.

Lukidanon: [*Da ngaran naay apang laki Pedro Barnardo da ngaran naay adang bayi Doloris Bernardo naay talsunudan naay kakaan laki u' Ceser Bernardo natay ani pangdarwa Nestor Bernardo natay ani, pangtulo Elisio Bernardo natay adin pang-upat danding Bernardo Biyagan da po Ismael Bernardo natay adin kalbas ako ani Lukidanon Bernardo patria Bernardo Biyagan dapu babylita Bernardo natay adin kami ba walo talsuludan. Ako ba pang-anim sa yamon talsuludan. lima sa naay talsunudan ba natay ani. Da naay unga sa naay sawa bayi lina bernardo ba ina pito kaungan Arlene Bernardo, Bebeth Bernardo, Lilibeth Bernardo, Lukidanon Bernardo jr. Anna Marie, Cesar Bernardo, Joaquin Bernardo. Naay apalaki laki u' kanrumayon natay ani naay akbayi ba nod kay naay amatangan. Natay kay din.*]

Lukidanon: Ang pangalan ng aking tatay ay Pedro Bernardo at ang pangalan ng aking nanay ay Doloris Bernardo. Ang kaniyang mga kapatid ay ang panganay na sina Cesar Bernardo, patay na, pangalawa si Nestor Bernardo, patay na, pangatlo Elisio Bernardo patay na, pang-apat ay si Danding Bernardo buhay pa, panglima ay si Ismael Bernardo, patay na, ako pang-anim, pangpito ay si Patria Bernardo, buhay pa, pangwalo si Babylita Bernardo patay na. ang aking anak sa aking asawa na si Lina Bernardo ay pito, sina Arlene Bernardo, Bebeth Bernardo, Lilibeth Bernardo, Lukidanon Bernardo jr., Anna Marie Bernardo, at Joaquin Bernardo.

Lukidanon: *[Naay akbayi nawud ani naay amatangan.]*

Lukidanon: Ang aking lola ay hindi ko na nakita.

Tan-Tan: *[Nawud ani kum amatangan?]*

Tan-Tan: Hindi mo na siya nakilala?

Lukidanon: *[Nawud ani amatangan naay apalaki naba agpanitulan naay adang apang]*

Lukidanon: Hindi ko rin nakilala o nakita ang aking lolo, iyan ang sabi sa akin ng tatay at nanay ko.

Okey, maraming salamat po! Tapos na po tayo sa panimula sa pangalan ng mga lolo, lola at mga anak, ngayon po ang gagawin natin kung ano ang naaalala ninyo sa buhay ninyo noong unang panahon at ang mga naalala ng mga magulang at mga lolo at lola ninyo.

Ito ay medyo mahaba mahaba po kaya dahil ike-ikwento ninyo ang iniyong mga kasarasan noong kayo ay bata pa kaya isa isa lang po muna. Sino po ang gustong maunang magsalita? Ano po ang trabaho po nila, ano ang hanap buhay nila, at paano ang buhay nila?

Lukidanon: *[Da yamon kalagayan tanguna naay apang ba totoo mahidap da buhay. Mahidap na mahidap, yamon. Manggaru panganon batang sa kutanan. Agsayaad nami magpangkali nami, magpangkali kalpu naba da yamon pamangnon tanguna nu yamon ba makatikim kanin panahon na may kaingin talagang mahidap na mahidap da yamom buhay. Nu panahon tag-udan ani na ba tag-raiyon da yamon panawun magbalwit. Alam mo ang magbalwit? Magbalwit ng isda sa sapa kalbas yamon naay apang naay adang parauy sa kutanan sa latayan magkali akay nami, kalpu na ba da yamon pamangnon aldaw aldaw. Kalbas girabas akay magbalwit sa sapa magsarak panungku' batay yamon panungku' sa pakug sai akay kaaldaw taakay sa kutanan magkali akay nami, balinghoy ruma ubod palasan, ubod uway naba da yamon panungku.]*

Tan-Tan: *[Tanguna maki mangangaso?]*

Tan-Tan : *[Noong una ba ay mangangaso?]*

Lukidanon: *[Wala! minsan naay apang mang-abu'l amo maggawa pagawang. Nu maki ani abu'l da pagawang*

naay apang naba da yamon panungko na ablason kalbas aldaw aldaw naay apang adang sata sa agay maggagnut garasun. Ratung apon da naay adang apang muli akay sa balay kami kay mga unga ba magpanya sa balay sa Yamon apang maki kay nagbaba nami, maki kay ubod, maki kay tagagang, hiponan, maki kay talbos bagu naba kay yamon pamangnon naba da yamon buhay tanguna. Nguna da yamon buhay ba medyo maalwan-alwan naay unga maki damuong tumurong sa yamon agpaadar yamon unga maki eskwelahan nguna kalbas makatapos elementary mag-adar sa bayan sencondarya anggang sila kay talpos. Muli akaya sa balay naay akay katulong katulong sa yamon panawun.]

Lukidanon: Noong panahon ng kabataan namin ay sobrang hirap ng buhay. Ang aking nanay daw ay kumukuha ng nami sa gubat at ang aking tatay ay kasama din sa pagkuha ng pagkain para sa aming pang araw-araw. Pag sa buwan ng tag-ulan ay tag-hirap sapagkat ito ang buwan na mahirap ang pagkain kung tawagin ay “tagraiyon “. Ang pinagkukunan namin ng pagkain ay panghuhuli ng isda, pamimingwit sa ilog ang aming puntahan para kumuha ng pagkain tulad ng isda. Sa paghuli ng isda ay pamimingwit. uuwi na kami sa bahay dala-dala na ang nami, ubod, at kalpo na aming mga nakuha at isda, iiyon na ang kakainin namin sa buong maghapon. Ganoon pa rin ang aming gagawin sa araw araw. nakakain lang kami ng kanin kapag panahon ng tag-kaingin.

Ang aking mga magulang ay pumupunta sa kaingin, maggagamas ng mga damo para malinis ang palay na tinanim nila at para magkaroon din kami ng pagkaing kanin. Kapag dumating ang aming tatay ay mayroon ng pagkain na dala-dala. at ang dala niya naman ay para sa maghapon naming pagkain. Naalala ko noong bata pa ako ay nagsasay-ad kami ng nami para may pagkain kami sa susunod na araw. Y'on ang pamamaraan ng pamumuhay namin. Minsan naman ay nanghuhuli ng unggoy, iiyon ang aming pang ulam o karne sa maghapon.

Guy: Masarap ba ang unggoy?

Sario: *[Hu'u]*

Sario: Masarap po!

Lukidanon: *[Masadap naba malinis da ablasun unggoy!]*

Lukidanon: Masarap kasi malinis ang karne ng unggoy.

Sario: [Da amo mamangan ba agpang-amoy. Nud mamangan malibag nud makay bayawak.]

Sario: Kapag kumakain ang unggoy ay inaamoy muna bago kainin. Hindi tulad ng bayawak.

Lukidanon: [Da mamangan amo bukar kayu.]

Lukidanon: Ang kinakain ng unggoy ay prutas.

Basikol: Saging!

Sario: [Santol naba ba kapyau'n.]

Sario: Santol, malinis talaga iyan.

Lukidanon: [Nud makay baboy.]

Lukidanon: Hindi kagaya ng baboy.

Tan-Tan: Kuya yung unggoy ay pagkain nila sa maghapon pagkatapos ganon ang bubuhay nila talagang hirap na hirap ang buhay nung unang panahon na iyon. Ang kabihasan ay napakalayo.

Tan-Tan: [Tawa da ag-adar?]

Tan-Tan: Sino po ang nag-paaral?

Lukidanon: [Ako ba nag'adar ng elementarya mag eskwela sa Calomintao Elementary School ako ba kalbas kay mag-aadar sa elementarya kalbas nag-adar ako sata baiyan magsikap nagtiyaga nag'adar ako sa Mamburao sa West Mindoro Academy.]

Lukidanon: Ako ay nag-aral ng elementarya sa Calomintao Elementary Farm School noong ako ay nakatapos ako ay nag-aral ng secondarya sa bayan ng mamburao sa West Mindoro Academy nagsikap tiyaga ako

Tan-Tan: [Tawa da agpaadar?]

Tan-Tan: [Sino ang nagparal?]

Lukidanon: [Da agpaadar sa naay ba laki u' Fr. Dennis Plain ako ba magpamataw sa kombento sa mamburao. ako ba kalbas kay awa diyos ako ba kalbas ka sa aking pag-aaral sa mamburao fourth year sa mamburao. kalbas ako ba tumigil sa pag-aadar maghanap akay kaunting pera para mag-adar sa koleheyo. ako maki ani tagu-taanan pera para sa pag-enroll sa koleheyo sa calapan oriental. ako ba dalawang taon at kalahati sa

koleheyo sa oriental. danaay korso BSAED batchelor of science agriculture of education. yamon ba talagang mahidap da buhay ako nawud nakatapos. kalbas maki sawa na ba da naay unga ba laki arlene, bebeth, beboy, lilibeth, anna marie, cesar at joaquin. nguna ako ba maglingkod sa simbahan bilang layko o laymenester.]

Lukidanon: [Ang nagpaaral sa akin ay si Fr.Dennis Plain ako nakatira sa kombento ng mga pari sa mamburao. ako ay nakatapos ng fourth year. pagkatapos noon ako ay tumigil ako ay nagtrabaho para nakaipon ng pera pang-aral ng kolehiyo. ang aking ay tinatago ko talaga ng ako ay nakaipon ng sapat na pera ako ay sinamahan ng aking nanay na mag-enroll sa Calapan Oriental Mindoro. ako ay nakapag-aral ng dalawang taon at kalahati sa koleheyo sa korsong (BSAED) Batchelor of Science Agriculture Education. ang buhay talaga namin ay subrang hirap hindi nakatapos. tapos ilang taon ang makalipas ako ay nag-asawa nagkaroon kami ng mga anak sina arnolfo arlene, bebeth, lilibeth, juanita Jr. anna marie, cesar at joaquin. ako ngayon ay naglilingkod sa simbahan bilang isang layko laymenester sa aming chapel.]

Lukidanon: Masasabi kong mapalad ako noong kabataan ko sapagkat nagkaroon ako ng pakakataon na makapag-aral sa elementarya at secondarya sa pamamagitan ni Father Dennis Plain.

Basikol: [Nawud sa high school ani.]

Basikol: Hindi ah! Sa high school na'yan.

Tan-Tan: [Tawa da ina?]

Basikol: Dormitoryo?

Tan-Tan: [Dormitoryo?]

Basikol: Ano? Diyan lang sa Calomintao.

Tan-Tan: [Tawa da...]

Lukidanon: Tiya Flor.

Tan-Tan: Ang guro ay Flor?

Lukidanon, Basikol: Landetso

Basikol: Ma'am Landetso, iyan ang kaniyang guro at nakapag-tapos siya doon. Noong makatapos siya, dumating naman si Fr.Plain, ang missionary.

Guy: Hmm! Doon sa Calomintao?

Tan-Tan: Sa Calomintao.
Mga anong taon?

Lukidanon: 1970...

Lukidanon: Dumating si Fr.Plain ng Calomintao taong 1970.

Guy: Okey!

Lukidanon: Ako nag-mungkahi nap ag-aralin kami sa West Academy ng Mamburao.
Ako ay nakatira sa kumbento at doon siya nakatapos ng sekondarya o ng high school. Hindi ako nagpatuloy sa pagaaral dahil sa napakahirap ng buhay. Tumigil ulit ako sa pag-aaral at nag-ipon ng pera para makapag-enroll sa kolehiyo. Ang nag-iisang kolehiyo noon ay ang Oriental.

Guy: Saan po sa Oriental?

Basikol, Lukidanon: [Victoria.]

Basikol, Lukidanon: Victoria.

Lukidanon: Ako ay nagtatago ng pera para sa aking pag-aaral pero hindi ako pinalad makapagtapos. Ako ay nakaabot ng dalawang taon at kalahati sa kursong BSAED.

Guy: Siya ang nag-ipon ng pera sa pamamagitan ng... ano?

Tan-Tan: Pagtatrabaho.

Guy: Ano po ang trabaho po ninyo noong panahon iyon?

Lukidanon: [Ako ba magtarbaho magtanum ng mais kalbas makaani yamon bininta da presyo upat ka pesos da kilo naba da binintahan naay ani nagtago sa naay adang. hanggang sa maki makiipon ang enrolan ako nay adang pumarauy ani sa oriental para magpaenrol kalbas sa enrol. talagang mahirap ang buhay halos kontrol ang pagkain wala ng miryenda wala ng reses ako ba sag alum sa naay room anggang pasukan akay da eskwela na ba da naay buhay tanguna nu ako magadar talagang napakahidap yamon buhay.]

Lukidanon: Kuya, nung panahong tumigil ako sa pag-aaral, nagtrabaho ako at nagtanim ng mais, nagbenta,

yung kilo ng mais ay kwatro pesos, 4 pesos per kilo, pagnakabenta na 'ko pinatatago ko sa aking nanay hanggang sa sapat na ang halaga kami ay pupunta na sa Oriental para makapag enroll sa koleheyo. Talagang mahirap ang buhay ako ay nagtitipid sa pagkain. At sa hirap ng buhay hindi pa rin ako nakatapos, dalawang taon lang ang natapos ko sa aking pag-aaral.

Guy: Okey, nung nangyari iyon, mga anong taon, anong panahong iyon?

Lukidanon: 1979...Ah 1978, 1979, 1980, hanggang 1981.

Guy: Hmm mga ilang taon po kayo ng mga panahong iyon mga 10 12?

Lukidanon: 21 years old ako noon. Maedad na talaga ako.

Sa tanong po natin kanina ubos na po ba, tapos na po ba?

Kung gusto ninyo, may ibang tanong para sa inyo noong panahon na bata pa kayo? Ano ang pinaka mahalagang alaala ninyo noong bata pa kayo?

Yung pinakaunang alaala noong kayo ay bata pa sa paglalaro, sa pamumuhay o baka nasabi niyo na?

Lukidanon: [Da naay nagrumrum nu ako kaungaan da po tu' da naay nagrumrum ako ba layun layun kaanggat naay adang batang sa sapa mag-alawa ng baklaw Ah panahon naman ng tag-udan da naay adang magpamalwit ako ba kaanggat aldaw aldaw da naay adang ba ako ba kaanggat at doon aking nagrumrum ako muntik ani na limos sa sapa malalum da naay adang ba ako dinakot amba da naay din magrumrum minsan naay adang ngus ako ba muli ba madlum ani walang ilaw basta madilim marami kay bu'ut sa dalan.]

Basikol: [Bu'ut lakul sa dalan?]

Lukidanon: [Hu'u sa dalan maraming buot. Makatakot da yamon ba narumruman maglaro magrawanan magbakahanan saka alilaan, magtatsing ng kasoy, magsupo ng kasoy.]

Lukidanon: Kuya ang akin na aalala noong ako ay bata pa ako ay noong lagi kong kasama ang aking nanay sa ilog nanghuhuli ng mga isda kapag tag-ulan at

tag-araw. Naalala ko isang hapon kami ay nanghuhuli ng isda ako ay muntik na malunod sa pinakamalalim na ilog ngunit mabilis ako nakuha ng aking nanay. At isang hapon kami ay galing ilog inabut kami ng gabi naglalakad kami sa dinadaan namin madaming nakakatakot na huni ng mga hayop at ako ay nakakapit sa damit ng aking nanay na takot na takot. Naalala ko na ang mga laro namin ay Batuhan Bola, Alilaan, maghagis ng kasoy at tinatamaan ng bato ang kasoy.

Basikol: [*Siyatu?*]

Basikol: Ang Siyato ay isang laro ng mga mangyan Iraya.

Lukidanon: Hindi, malaki na ako niyan.

Lukidanon: [*Nu tag-araw yamon tu' kaungaan maggarawanan mag-ambaan sa sapa.*]

Sa sapa wala kay yamon gulanit walang wala kay rambatun sa yamon lawas na ba da yamon buhay naalala naay rumrum na aalala walang damit walang karsun.]

Basikol: [*Maki atu duduy tu'.*]

Basikol: Totoo iyan. Ako nga noon walang damit.

Lukidanon: Ako nga 65 na ngayon, wala pa ring damit.

Tan-Tan: [*Tanguna.*]

Tan-Tan: Noon.

Basikol, Lukidanon: 1970 iyan.

Lukidanon: Hindi ba't masaya tayo noon na maglaro sa ilog para maligo. Noong bata pa kami't naglalaro ay wala kaming suot na damit, ganoon ang buhay namin noon, masaya kahit walang t-shirt at short.

Tan-Tan: [*Tanguna da badu ba nakay?*]

Tan-Tan: Noong una ano po ang damit?

Basikol: [*Tapis laang tu.*]

Tan-Tan: [*Nakay da ngaran tapis?*]

Tan-Tan: Ano po ang pangalan ng tapis?

Basikol: [*Katsa! Makay din tiya kundiman.*]

Basikol: Katsa o supot ng harina katulag nitong damit ko.

Lukidanon: [*Nu kami agpasok ani sa elementarya maki atu' badu surpan.*]

Lukidanon: Pero nung kami ay elementary na at kami ay nakapasok na ng unang baiting sa Elemintarya ay mayroon na kaming short pan.

Guy: Galing sa...

Lukidanon: [*Yamon kami wala.*]

Lukidanon: Wala kaming bahag.

Guy: Wala pang bahag?

Guy: Kasi pagbata pa, hindi naman kailangan? Hehehe.

Lukidanon: Hubad.

Sario: Palawit-lawit ang itlog.

Tan-Tan: Hahaha!

Lukidanon: [*Kay nu ani babayi hubad pero sumlod sa eskol maki kay damit. pero paglumwas sa ina paaralan magranguy hubad na.*]

Lukidanon: Kahit babae nakahubad pero kapag papasok sa school mayroong damit. Pero paglabas ng paaralan, kapag liguan na, wala nang damit, hubad na.

Lukidanon: Pati babae...

Guy: Hanggang mga anong edad silang nagtatampisaw ng hubad, mga 12, 13?

Basikol: Mga 15.

Lukidanon: Mga 12, 11 iyan.

Basikol: [*Nagbukolan dudu ba.*]

Basikol: Tinutubuan na ng dede ah.

Guy: Mapababae o lalaki?

Sario, Lukidanon, Basikol: [*Hu'u.*]

Sario, Lukidanon, Basikol: Oo.

Sario: Mapa babae or mapalalaki.

Basikol: Walang malisya sa kanila iyan.

Guy: Oo nga.

Lukidanon: *[Naba da yamon buhay. Pero nu yamon ba sampo kadagon ratu'ng ani dada flor arian doctor mansano nawud ani hubad. Maki atu rasiyon galing sa governo maki ani badu da eskwela.]*

Lukidanon: Iyan ang buhay namin noon. Pero nung kami ay sampung taon na, dumating si tiya Flor, yung kapatid ng Doktor Mansano kaya hindi na kami hubad. Nagkaroon na ng supply galing gobyerno, may damit na kami paang eskwela.

Guy: Mula noon anong edad, anong taon nag-umpisa yung nakadamit na kayo?

Lukidanon: Dito kami may damit na kami taong...

Guy: Mga taong... 1970...

Lukidanon: 1966, 1967.

Sario: 1961 may damit na eh.

Basikol: pero mga dalawang piraso o isa lang.

Lukidanon: Sa pagpasok.

Guy: Sa pagpasok lang sa eskwelahan?

Lukidanon: *[Hu'u.]*

Lukidanon: Oo.

Guy: Pero pagwala at pag sa labas wala na?

Lukidanon, Sario: Wala.

Basikol: Ang mga matanda naka bahag.

Guy: Pero may mga edad na mga 13 pataas?

Lukidanon: Ah meron na oo.

Guy: Meron na babae lalaki naka...

Basikol: Tapis na.

Guy: Tapis sa babae dito.

Basikol: Tapis iyan.

Guy: Tapos dito sa baba parang bahag?

Basikol: Ay! Lingub naman iyan.

Tan-Tan: *[Nakay lingub?]*

Tan-Tan: Ano ang Lingub?

Basikol: *[Lingub.]*

Basikol: Lingub.

Lukidanon: Sa alangan, iyon din ang tawag.

Sario: *[Ba yakis.]*

Sario: Yakis ba.

Lukidanon, Guy: Yakis!

Tan-Tan: Yakis una sa alangan?

Basikol: *[Hu'u.]*

Basikol: Oo

Lukidanon: *[Yakis.]*

Lukidanon: Yakis.

Guy: Sa Iraya?

Sario: Lingub.

Lukidanon: Tapis na diritsuhan na ganiyan.

Tan-Tan: Tapis na.

Guy: Ah.

Sario, Lukidanon: May bahag din.

Lukidanon: Iyon ay bahag din.

Basikol: *[Ina yakis agpanitul tiya mayam pinalagay. Ina pag baklaw tuwa kay. Ina yakis wala sa yamon.]*

Basikol: Yung yakis na sinasabi ay dito nilalagay eh yung baklaw na nilalagay dito wala sa amin ganiyan, maliit lang ito sa amin.

Basikol: Ang sa iraya ay manipis lang na nilalagay sa baywang ng babae para panglagiyan ng pinokpok na balat ng kahoy. Ang baklaw ay isang porsilas ng iraya mangaiyan na gawa sa anito at uway.

Lukidanon: [*Da naay lolo ba da kwan baay.*]

Lukidanon: Sa aking lolo ba ay baay.

Basikol: [*Naay apang din ba magbaay.*]

Basikol: Ang aking tatay ay nakabaay din.

Tan-Tan: Ang baay – ito ay kasuotan ng irayang lalaki.

Lukidanon: [*Ina pang-abul baboy damo sibat.*]

Lukidanon: Ang panghuli ng baboy ay damo't sibat.

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Guy: Sibat oo.

Tan-Tan: [*Nakay da ngaran ina ba balat?*]

Tan-Tan: Ano po ang pangalan ng balat?

Basikol: [*Barukan.*]

Basikol: Barukan.

Guy: Barukan oo.

Lukidanon: Siapo!

Basikol: [*Ah nawud naba pinalagay sa ina dudu?*]

Basikol: Hindi ah! Yung nilalagay dito sa dede?

Tan-Tan: Panggawa ng bra.

Basikol: [*Maki sa amba.*]

Basikol: Mayroong ganito.

Guy: Ah oo!

Basikol: Bra.

Tan-Tan: Sinusuot iyon para alam na dalaga ka na.

Guy: Ah oo.

Sario: [*Ah oo dalit barukan iyon.*]

Sario: Ah oo, balat ng barukan iyon.

Tan-Tan: [*Dalit?*]

Tan-Tan: Balat?

Tan-Tan: Bra na yari pinokpok na balat ng kahoy na barukan at siapo.

Sario: [*Hu'u dalit.*]

Sario: Oo, balat.

Guy: Ano iyon, bagin ba?

Sario: Hindi po, kahoy.

Guy: Kahoy?

Sario: Binabalatan po iyon tapos...

Guy: Binabalatan yung puno.

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Elves, Tan-Tan: Pinupok-pok iyon?

Sario: [*Makay badu naba anggang sa dagon ani marubya naba.*]

Sario: Magiging parang damit na iiyon hanggang sa tumagal ng tumagal lalambut naiyan.

Sario: [*Sa unaan maskil gayud pero naba aglabaan makay badu naba.*]

Sario: Yung una, ang tigas-tigas pero habang linalalabhan parang damit na din.

Lukidanon: Yung kabataan ko naalala ko ay lagi ako sumasama sa aking nanay manguha ng maliit na isda gamit balanan. Kung tag-kawil o tag-ulan nangunguha naman kami ng isda gamit ang pamingwit buho na maliit sa dulo na may nylon tapos may kawil at iyon ay ninalalagiyan namin ng bulati. Iiyon ang pain namin para makahuli ng isda, kung tawagin ay paangingisda.

Lukidanon: Oo at pag-uwi nila ay gabi na at marami silang naririnig na nakakatakot na huni sa daan.

Tan-Tan: Agbuot marami silang naririnig na ganon.

Guy: Tulad ng mga palaka?

Sario: Kuwago.

Guy: Mga ibon po iyon?

Lukidanon: Mga barungi para.

Tan-Tan: [*Barungi?*]

Lukidanon: Aswang.

Guy: Wak-wak ano?

Lukidanon, Tan-Tan: Wak-wak

Lukidanon: Wak-wak talagang nakakatakot! Ako hawak sa baro ng aking nanay sa takot.

Tan-Tan: Ano бага ang takot sa Iraya?

Basikol, Lukidanon: Alimwan.

Lukidanon: [*Alimwan na alimwan talaga!*]

Lukidanon: Takot na takot talaga!

Guy: Alimwan ang tawag?

Tan-Tan: Alimwan... natatakot siya sa mga huni at humawak sa damit ng kaniyang nanay.

Tan-Tan: Kasi natatakot siya.

Lukidanon: At kinabukasan ay maglalaro kami yung mga bata pa sila ang mga laro nila ay « bakahanan » yung gumagawa sila ng bola.

Sario: [*Nagpukul sa ina papel kalbas nagsipat ina sa gitna naba mag-ilag.*]

Sario: Ito ay bola na gawa sa papel tapos babatuhin mo kung sino yung tao na nasa gitna.

Tan-Tan: Mayroon sa magkabilang dulo tapos mayroon sa gitna tapos iyon ang binabato na bato.

Sario: Pagtinamaan yung sa gitna siya ulit ang taya (huli) hehehe.

Tan-Tan: Iyon ang laro nila.

Guy: Ganiyan din ang laro namin.

Basikol: [*Makay din tamo pala ay.*]

Basikol: Pare-parehas rin pala tayo.

Lukidanon: [*Pero sa yamon ba papel da uku't ba yamon bula ba...*]

Lukidanon: Pero sa amin papel, ang tali ng aming bola ay...

Basikol: [*Ubak!*]

Lukidanon: [*Ubak balat kayo para nawud kay maskit.*]

Lukidanon: Ubak balat ng kahoy para hindi masakit.

Tan-Tan: [*Da ubak naba da balat kayo uku't sa bilog na papel pagtumama nud kay maskit, kalbas da supo na bungkalo kasoy Da maggarawanan.*]

Tan-Tan: Ang ubak ay balat ng kahoy ang itatali sa binilog nila na papel para pag ito ay tumama ay di masakit pagtumama, tapos yung supo ng kasoy...

Sario: Iyan

Tan-Tan: Kasoy.

Guy: Kasoy ang pangalan niyon di ba?

Lukidanon: [*Tatsing.*]

Lukidanon: Tatsing.

Tan-Tan: Iyon din isang klase ng laro pero kinakain din ang kasoy isang uri ng prutas.

Tan-Tan: Kuya nilalaro din po nila.

Guy: Anong sabi mo?

Tan-Tan: Supo.

Guy: Ano ang supo?

Tan-Tan: Kuya may batong bilog na lapad, tapos yung kasoy nakaipon sa kabilang dulo. May guhit sa unahan ng nakaipon na kasoy at dito ay may guhit din. Yung kasoy na nakaipon ay papataman nila pero dapat isa lang ang lalabas sa guhit. Supo ang tawag sa amin.

Guy: Ah ganon.

Tan-Tan: Yung buto ng kasoy tapos naliligo sila sa ilog iyon isang isa pa pong paglalaro nila sa ilog na walang mga damit, babae lalaki wala talagang silang damit.

Sario: [*Da garawanan sa sapa buayahan.*]

Sario: Ang laro ho sa ilog ay buayahan.

Basikol: [*Buayahan maki itlog daw iyon eh.*]

Basikol: Buayahan itlogan daw iyon eh.

Sario: Oo itlogan yung bato inipon.

Tan-Tan: Yung laro nila ngayon ay kumukuha sila ng mga puting bato.
Nilalagay nila sa medyo malalim.

Lukidanon: Iiyon ang binabantaiyan.

Tan-Tan: Ang bantay na iyon...

Lukidanon: Siya daw ay buwaya.

Tan-Tan: Iyan ganon po iyon binabantaiyan niya ang batung puti na walang makakakuha.

Guy: Okey.

Tan-Tan: Kasi yung mga kalaro niya lalangoy don para makuha ang bato.

Lukidanon: Kung sino ang nahawakan, siya ulit ang magiging buwaya at magbabantay ng puting bato.

Guy: Ah okey pero isa lang yung batong puti?

Basikol, Lukidanon, Sario, Tan-Tan: Madami.

Lukidanon: Itlog nila iyon.

Tan-Tan: Mga sampo para itlog nakaipon.

Lukidanon: Binabantaiyan itlog na iyon pupuntahan tapos nanakawin nila at pag naganiyan siya,siya ulit ang magbabantay.

Tan-Tan: Yung mga laro nila na masaiyang paglalaro nila sa ilog.

Guy: Oo naman!

Tan-Tan: Sa mga panahon na iyon wala pa rin silang mga damit nasuot. Magkakaroon lang sila ng damit kung sila ay papasok sa paaralan.

Guy: Aiyon.

Tan-Tan: Doon tayo na, tapos magkakaroon lang sila ng damit kung sila ay papasok. Mayroon ng bibigay...

Sario: [*Kumadrone.*]

Sario: Tagapangasiwa.]

Basikol: [*Kawu, Sario mag-adar tuwa?*]

Basikol: Ikaw, Sario nag-aral dito?

Sario: Hu'u.

Sario: Oo.

Lukidanon: Kapatid ni Dr. Mansano.

Tan-Tan: At pag-uwi sa bahay nila wala na namang damit sa paaralan dalawang pares lang ang kanilang damit pero yung mga magulang nila ay mayroon tapis at bahag.

Guy: Hmm ang sa babae?

Tan-Tan: Tapis po sa mga nanay.

Guy: Yung natatakpan hanggang dito?

Tan-Tan: Deretso po.

Guy: Deretso siya Ah.

Tan-Tan: Tapos may ginagamit pa po silang...

Sario: Pamanpan, parang bra.

Tan-Tan: Bra.

Guy: Pamanpan sa salitang Iraya?

Basikol: [*Hu'u.*]

Basikol: Oo.

Guy: Salitang Tagalog naman?

Tan-Tan: Bra!

Guy: Hindi ingles iyon.

Tan-Tan: Hindi ko alam sa Tagalog.

Guy: Ano ang ginagamit para matakpan ang dibdib?

Tan-Tan: Pantakip sa dibdib.

Guy: Pantakip.

Tan-Tan: Oo Pero sila na mga bata wala silang damit kasi ang damit nila ay para lang sa pagpasok nila sa paaralan.

Guy: Hmm!

Tan-Tan: At kapag sila ay umidad na ng dose hanggang trese may damit na sila.

Guy: May damit na.

Lukidanon: Ang mga babae.

Guy: Ang mga babae lang ang mga lalaki paglabas ng eskwelahan?

Lukidanon: Wala pa, hubad pa rin.

Guy: Pero ang mga babae meron na?

Lukidanon: Oho, meron na.

Guy: Kailangan na.

Tan-Tan: Meron na silang mga damit ang babae.

Guy: Yung, yung tapis?

Tan-Tan: Pamanpan Ahh tapis.

Guy: Buong katawan?

Tan-Tan: Buong katawan.

Tan-Tan: Bubuholin lang siya dito pero dito bukas o sa dulo ay bubuholin din.

Guy: Ah okey! Tapos may kulay ba?

Lukidanon: Wala, katsa.

Tan-Tan: Katsa na puti.

Guy: Puti lang?

Tan-Tan: Iyon po ang nilalagaiyan ng trigo at harina nabigay galing sa...

Basikol: Sa alangan ganito.

Guy: Ang kulay pula o puti?

Lukidanon: Puti.

Tan-Tan: Puti sa Iraya.

Lukidanon: [*Pero nud kay maputing-puti.*]

Lukidanon: Pero hindi puting puti.

Tan-Tan: Dirty white.

Lukidanon: Sako ng harina.

Guy: Oo tapos?

Tan-Tan: Hanggang 13 na nagkaroon na sila ng damit doon na tapos ang ating usapan.

Guy: Ah okey hehehe! Sige si Kuya Sario naman yung kabataan tapos yung, Napausapan na ba natin ang ginagawa ng iniyong mga magulang noong unang panahon?

Lukidanon: Ay ako pa.

Lukidanon: [*Ako diyan noong panahon na ako ay elementary idad ng samput isa habang kami ay nagapasok sa paaralan nawud buong aldaw da yamon pagaadar elementary.*]

Sario: [*Pag u' grade 1 grade 2 pang umaga iyan.*]

Lukidanon: [*Da yamon pasok ika-upat na baitang, ika-limang baitang, ika-anum na baitang apon alauna anggang alasingko ng apon kalbas girabas bukaang aldawa da yamon panawun ba mag-arado magtanum*]

mais sa eskol magtanum gulay naba da yamon panawun. Da mageskwela kay sa paaralan maki ani pamangnun maki dormitoryo. Nada da balay lakul da nagpamatawan yamon eskwela yamon sa Calomintao maki ani pamangnun da mageskwela bukaang aldaw anggag tirik da aldaw ngus apon. Kalaba sa sabado linggo wala kay pasok magpangayo kay da eskwela pang aruko pamangnon. Lunes mag-sumlod akay sa eskwelahan bukaan aldaw ga grade <<<<1, grade 2, grade 3 kalbas sa hapon grade 4, grade 5, grade 6 na ba da yaomn schedule s aumaga yamon mga lalaki tu' idad 12 maki ani panawun sa bukir eskol mag-arado magtanum. Magtaboy pamangnoon sa baboy da yamon eskol Calomintao fram & school da pangaran nagsusuga ng karabao hanggang kami nakatapos na da yamon panwun kalahati mag-adar kalahati magtarbaho.]

Lukidanon: Noong nagaral kami noong panahon, noong ako ay nasa elementarya, edad sampu't isa, ika-apat hanggang ika-anim na baitang andiyan kami mula ala una ng hapon hanggang alasingko. Habang wala kaming pasok ay nagtatrabaho, nag-aararo, nag tatanim ng mais, palay at gulay at sa dormitoryo ay may pagkain din. Sa umaga, grade 1-3 naman sa umaga ang papasok sa paaralan. Kinabukasan ganon ulit ang trabaho namin hanggang biyernis ng umaga. Doon umiikot ang aming pasok yung batang maliliit doon lang sa dormitoryo, may pagkain na kami. At bukod sa pagtatanim ng mga gulay at mais at pagpapakain ng kalabaw at baboy hanggang kami ay makatapos ng pag-aaral.

Lukidanon: Sa sabado nangunguha ng kahoy na paggatong para pangluto namin sa aming pagkain. Sa lunes hanggang biyernes may trabaho pa kami na magpakain ng baboy at magsuga ng kalabaw. Iiyon ang gawain namin habang nag aaral sa elementarya.

Guy: Okey si Kuya **Sario** na?

Sario: [Sa akin pagaaral noon ay aking narasan din yamon mag-adar.]

Tan-Tan: [Unga tu?]

Sario: [Ako walong taon binitawan naay apang sa ba ta' sa Calomintao pasok sa paaralan nud da po naay amatangan kaya naay apang tanguna saba ani magkaluk sa naay tubtub nawud batay ako inugunan magpanangis nga ako. alimuwan ngani ako inugunan aldaw naay apang mag-uli sa yamon hapon saba akay na ba magpanawun naay apang hanggang sa ako batay ani grade 2 batay matapos na sa grade 1 saba utay utay

inugunan nasanay na din ako sa naay pag-aadar naay nagrumrum mahidap di ah pero ako nguna pag ako kumuyay naay nagsarak-sarak pamangnon mag-adar tanguna tumigil siguro naay buhay tanguna ba piya maki hanap buhay ako nod makay nguna makay wala mangan ay talaga maghanap buhay Iraya. Da naay karanasan da Iraya mag-adar ngus mag-aral kawu alabut kawu nasunod na ba da piya sa buhay da isup piya. Pero makay nguna hanggang sa kumuyay kum kaisupan na ba mahidap talaga Ayaw agpabaya.]

Sario: Noong ako ay walong taong gulang, dinala ako ng aming tatay para mag-aral sa dormitoryo pero hindi ako maiwan ng aming tatay. Natutulog sa tabi niya umiikot ako lagi pag hindi ko katabi ang tatay. Habang ako ay nasa paaralan, umaalis ang aking tatay para maghanap buhay at sa hapon ay babalik ulit para samahan ako. Pero noong ako ay grade 2 na, ako ay unti-unting iniwan ng aking tatay para ako ay makapag-aral. Ako ay sobrang nalulungkot, mahirap ang mag-aral noong una. Mas gusto ko ang magkaingin kaysa mag-aral. Tumigil ako sa pag-aaral. Noong una magtarbaho ako maganda kasi may pagkain. Ngayon naisip ko kung ako ay nag-aral maganda sana ang aking buhay. Ngayon ang aking buhay tulad ng una. Ngayong walang makain kailangan maghanap buhay. Iyan po ang aking karanasan. Ikaw mag-aaral ka hanggang gusto mo mahirap na pag matanda na huwag kang titigil.

Tan-Tan: Tiyo, ano ang mga laro niyo?

Sario: [Kami maggaraw ba taguanan bakahanan ina panahon sa lataian.]

Sario: Kami ay naglalaro ng taguan, bakahanan noong panahon sa kaingin.

Sario: Bakahanan -isang laro ng Iraya.

Sario: Kaingin- ito ay ang isang paraan ng mga mangyan ng pagtatanim ng palay, mais, gulay at iba sa bundok na kanilang nilinisan.

Lukidanon: [Magrangoy.]

Lukidanon: Lumalangoy.

Sario: [Tuwa kay sa yamon naba ako mag-adar ani.]

Sario: Dito sa amin, dito ako nag-aaral.

Tan-Tan: [Pero kawu unga tu? Magrangoy.]

Tan-Tan: Pero ikaw ay bata pa na lumalangoy?

Sario: [*Ay taguanan lang magtago sa naay apang sai sa naay adang latayan dapu.*]

Sario: Ay taguan lang, nagtatago sa aking tatay ang isa ay sa nanay at sa kaingin.

Tan-Tan: Yung ikaw ay 12?

Sario: [*Mga anim ako ba kaangat naay adang.*]

Sario: Noong anim na taon ako ay lagi kong kasama ang aking nanay.

Tan-Tan: [*Kawu kalbas agadar ika-anim na baitang?*]

Tan-Tan: Ikaw ba po ay nakatapos ng ika-anim na baitang?

Sario: [*Nawud naay kalbas ba grade 4. naay apang paugut kay.*]

Sario: Hindi ako nakatapos ng grade 6. Ang natapos ko ay grade 4. Ang aking tatay ay nagpakamatay.

Tan-Tan: Oh

Sario: [*Na ba da kapalaran naay apang kaya sayang eh.*]

Sario: Iiyon ang kapalaran ng aking ama sayang eh.

Basikol: [*Ay sino agpaugut ani?*]

Basikol: Sino ang nagpakamatay?

Sario: [*Naay apang agpaugut adagilan sa naay adang.*]

Sario: Ang aking tatay nagpakamatay nagalit sa aking nanay.

Lukidanon: [*Arsinio?*]

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Basikol: [*Kaytang agpaugut ani?*]

Basikol: Bakit nagpakamatay?

Sario: [*Abaisan nga talsawa ay sempre...*]

Sario: Away mag-asawa.

Sario: Kuya hindi po ako nakapagtapos ng pag-aaral dahil nagpakamatay ang aking tatay noong ako ay grade 4, hindi na ako nagpatuloy ng pag-aaral sa elementarya. Taguan lang ang alam naming laro sa lugar namin noong bata pa kami.

Guy: Tagu-taguan tapos may...

Tan-Tan: Isang hahanap sa kanya?

Guy: May isang maghahanap.

Tan-Tan: Iyon po laro nila.

Guy: Ganiyan din sa amin hehehe.

Tan-Tan, Sario, Lukidanon: Hehehe!

Tan-Tan: Ano ang masaiyang alaala ng magulang mo sa'yo?

Sario: [*Da naay apang biyagan dapu yamon ba angasan sa aming buhay. Da yamon kay nagrurum ruma agkaramdama magrungkot maskit kay gidtu sa yamon puso. yamon mansarak akay sai ka apang hindi Maganda ang ugali sai kaapang palipat-lipat apang mahirap.*]

Sario: Nung panahon na buhay pa ang aming tatay ay masaya kami. Pero nang mamatay ang aming tatay ay nahirapan kami ng nanay namin tapos naghanap ulit ng asawa ang nanay ko pero iba ang ugali, hindi magandatrato sa amin.

Sario: [*Ako ba nud kay bumilog sa naay magulang sata sa kawaras iraya. Da naay apang kalwa ba magbuntal sa yamon maghaplit uku't sa bay-awang.*]

Sario: Sa totoo hindi ako lumaki sa aking magulang. Sa ibang tao ako lumaki totoo po iyon kasi po ang ugali ng ika-lawang tatay ko hinahagupit kami, kaunting kasalanan lang sinusunturon kami.

Basikol: [*Ba kaw ba maal.*]

Basikol: Ay di ka mahal.

Sario: [*Sata kay magpamataw sa naay tiyo ngus sa damuong agpamataw ako dayu ani muli sa yamon balay.*]

Sario: Kung saan-saan ako tumira, minsan sa tiyuhin ko, minsan sa mga Tagalog na tinitirahan ko doon na lang ako kaysa ako ay umuwi pa sa amin ayaw ko.

Lukidanon: [*Kawu ba unga dapo?*]

Lukidanon: Pero bata ka pa?

Sario: [*Hu'u unga dapo.*]

Sario: Oo bata pa ako.

Guy: Mga ilang taon kayo?

Tan-Tan: Mga 12?

Sario: [*Dagun 12 14 kada dagsaymidang batay, naba da yamon biyag.*]

Sario: 12 14, mga ganon, magbibinata na ganiyan po ang buhay namin.

Tan-Tan: Sa alaala niya sa kaniyang magulang.

Guy: Pagkatapos noong kayo ay matanda-tanda na kaunti sa edad na 15 anyos?

Sario: [*Sata baywi sa damuong angang dagun bainte kalbas ba ako ba magsawa batay kuiyan ani ako. Rumrum ngani da naay kasaysaiyan naay agdanasan.*]

Sario: Sa Tagalog pa rin hanggang nagbeinte na ako, bago ako nag asawa mada na ako malungkot ang kasaysaiyan ng aking naranasan.

Tan-Tan: Noong 20 kayo ano po ang nangyari sa buhay ninyo? Iraya buot.

Sario: [*Angasan yamon kay buo dapo anggang natay da mga kuyay mauson ani naay agkaranasan saba agpamalmal Iraya ako naging kapitan saba sa yamon lugar odas ako binantaan pinangiltuan baril sa naay ulo. Angasan yamon kay buo dapo anggang natay da mga kuyay.*]

Sario: Marami kaming karanasan. Ito ang panahon kung saan ay binugbog ako ng mga tao. Ako ay naging Kapitan sa aming lugar at nakaranas ng pagbabanta sa pammagitan ng pagtutok ng baril sa aking ulo na akmang papaputukan. Pero kami ay masaya dahil kami ay kompleto hanggang sa mamatay ang mga matanda.

Tan-Tan: Aga anong taon?

Sario: [*Noon narwaan sai kataon nakaraan.*]

Sario: Noong nakaraang isang taon nakaraan.

Lukidanon: [*Kalipas ka dag-un?*]

Lukidanon: Paglipas ng taon?

Sario: Mga pakalipas ng mga taon.

Basikol: [*Mga darwa ka dag-un darwa di Ah.*]

Basikol: Mga dalawang taon na yata.

Lukidanon: [*Tulo na ata.*]

Lukidanon: Tatlo na ata.

Sario: Mga tatlong taon nang naka-karaan.

Tan-Tan: Saan po kayo nakatira?

Sario: [*Sa bisay ako magpamataw.*]

Sario: Sa Bisay ako nakatira.

Tan-Tan: Yung 20 na po kayo, may asawa na po ba kayo?

Sario: [*Maki unga ako.*]

Sario: May anak na ako.

Tan-Tan: [*Da unga?*]

Tan-Tan: Ang mga anak...

Sario: [*Sa una Luminada kalbas laki Alan na ba naay unga lahat sila maki unga saba.*]

Sario: Kuya noong 20 ako, nag asawa na ako at nagkaroon ng dalawang anak. Yung buhay hindi ganon kahirap, makalipas ang tatlong taon Kapitan na ako ng aming Sitio.

Guy: Saan ang Sitio?

Sario: San-Uglakol.

Sario: Malaking sapa ang ibig sabihin.

Tan-Tan: Malaking tubig, ilog, malaking talampas sa Tagalog.

Basikol: Malaking ilat.

Sario: Sanug iyan.

Tan-Tan: Talampas nga sa Tagalog.

Guy: Talampas.

Basikol: [Makay sa ina balay naba?]

Basikol: Parang sa bahay бага?

Lukidanon: San-Uglakol ay pangalan ng creek.

Tan-Tan: Creek. Talampas nga?

Lukidanon: Creek, San-ug sa Tagalog daluiyan ng tubig galing bundok.

Guy: Mmm.

Lukidanon: Medyo maliit siya. Lakul ay Iraya san-uglakol. Ang San-Uglakol ay pangalan ng lugar na hinango doon sa creek. Maliit na talampas, maliit na lugar.

Lukidanon: [Kabus tu' da rugar kay nag-awit San-Uglakol.]

Lukidanon: Pero ang tawag ay San-Uglakol.

Tan-Tan: [Nag-awit San-Uglakol?]

Tan-Tan: Ang tawag San-Uglakol?

Lukidanon: [Nu da talampas kabus tu' pero sa rugar lakul kaya ngaran San-Uglakol.]

Lukidanon: Ang talampas ay maliit , pero ang lugar ay malaki kaya ang pangalan ay San-Uglakol.

Tan-Tan: [Da Calomintao agawita?]

Tan-Tan: Ang Calomintao, ano ang tawag?

Lukidanon: [Calomintao...]

Lukidanon: Calomintao...

Sario: [Kayo lakul malaki.]

Sario: Ang sa inyo ay malaki.

Lukidanon: [Naay amatangan Calomintao kaaram ibatan sa puon kayu.]

Lukidanon: Aking nalaman ang Calomintao ay galing sa punong kahoy.

Tan-Tan: Punong kahoy?

Basikol: [Hu'u.]

Basikol: Oo.

Lukidanon: [Puon kayo da ngaran puon kayo ba lomintao.]

Guy, Tan-Tan: Ohh ohh.

Lukidanon: [Da ngaran punong kayo lomimtao. panahon ng mga 1936 kalbas nggang sa nguna 1942 napalitan ng ngaran Calomintao.]

Lukidanon: Ang pangalan ng puno ay lomintao. sa panahon ng mga 1936 hanggang sa taon 1942 napalitan ang pangalan na Calomintao.

Guy: Ah.

Tan-Tan: Naging Calomintao?

Lukidanon: Lomintao.

Guy: Lomintao yung pangalan ng kahoy?

Lukidanon, Sario: [Hu'u!]

Lukidanon, Sario: Oo.

Tan-Tan: [Tawa ka dag-un?]

Tan-Tan: Anong taon po iiyon?

Lukidanon: [Kalipas mga dagun 1936-1940 da puon kayo na ba napalitan ina Calomintao.]

Lukidanon: Lumipas ang mga 1936-1940 na ang punong kahoy ay napalitan ng Calomintao.

Sario: [Ina dagun ina hapon mga kuyay iya ani agpalit.]

Sario: Panahon iyon ng mga hapon, mga matatanda sila nagpalit niyan.

Guy: Panahon ng mga Hapon?

Lukidanon: [Hu'u.]

Lukidanon: Oo.

Sario: [Kasi nagpalbalan da ina hapon sata.]

Sario: Kasi naglaban ang mga hapon diyan.

Guy: Mamaya pag-usapan po natin ang tungkol sa panahon ng mga hapon mismo pag-usapan natin maya-maya.

Guy: Pero po yung calo ah calo pala, ano po ang ibig sabihin?

Lukidanon: [Da calo, Calomintao hinango sa matibay puon kayo.]

Lukidanon: Yung calo, Calomintao hinango sa matibay na punong kahoy.

Tan-Tan: Ah Lomintao.

Lukidanon: Matibay na puno ng kahoy.

Sario: Matibay sa mulawin iyan.

Basikol: Lomintao.

Lukidanon: Yung Lomintao ay parang umusbong pero kahoy siya.

Guy: Na matibay.

Lukidanon: Lomintao.

Guy: Mataas ba?

Lukidanon, Sario: Mataas.

Lukidanon: Mga 32-42 feet deretso parang kandila.

Guy: Yung laki ng puno gano kalaki?

Lukidanon: Malaki mag-isa lang po iyan walang kasama.

Guy: Ah.

Tan-Tan: Ah kaya siya napangalanan ng...

Guy: Ah iyon ba nakita ko sa may patag pero nag-iisa lang?

Lukidanon: Pero yung puno ay patay na pero inabut natin un?

Sario: [Hu'u.]

Sario: Oo.

Lukidanon: Mga 1970 na ano na siya...

Guy: Pero wala na po yung puno o yung uri ng puno wala?

Lukidanon: Wala na siguro mahigit na 400 years na.

Guy: Talaga!

Lukidanon: Nalaman sa lugar mismo ng Calomintao.

Tan-Tan: Calomintao nagkaroon ba ito ng mga buto na puwede na itanim?

Lukidanon: Wala siyang buto. Basta siya ay tumubo mag-isa pero malalakas na bagyo hindi sila natutumba.

Tan-Tan: Kaya Calomintao?

Lukidanon: Lomintao matibay siya tapos uli napalitan na ng Calomintao.

Guy: Hmm pero bakit yung calo may ibig sabihin ba, may kahulugan ba ang calo?

Lukidanon: Mayroon ho!

Guy: Ano po?

Lukidanon: [Da calo maki kahulugan da ngaran Calomintao calo naba da makay bangka. Calo, calo alabut yamon pamangnon tanguna lumwas da pamangnon, calo calo alabut yamon isda lumwas da isda.]

Lukidanon: Ang calo ay may kahulugan kaya ang naging pangalan ay Calomintao, calo ay parang bangka. Pagnagsambit ka ng calo, calo gusto ko ng pagkain ikaw bibigyan, calo, calo gusto ko ng isda lalabas ang isda iyan ay noong unang panahon.

Basikol: [Lumwas kay pamangnon.]

Basikol: Lumabas ang pagkain.

Basikol: [Maki kay.]

Basikol: Mayroon naman.

Lukidanon: [*Tanguna.*]

Lukidanon: Noong una.

Sario: [*Maki kudun.*]

Sario: Banga.

Basikol: [*Maki kudun.*]

Basikol: May banga.

Basikol: [*Makay tu?*]

Basikol: Parang maliit lang?

Sario: [*Hu'u maliit na banga.*]

Sario: Oo, maliit lang.

Lukidanon: [*Calo, calo.*]

Lukidanon: Calo-calo ito - isang pangalan bagay na nagbibigay ng iiyong hiling.

Sario: [*Hu'u maki kayukay sa tu'nga.*]

Sario: Oo mayroon iyang panghalo sa ibabaw.

Tan-Tan: [*Maki kayukay?*]

Tan-Tan: Mayroong panghalo?

Lukidanon: [*Maki! Kayukay ina sa kudud, maki makay sandok, makay kutsara.*]

Lukidanon: May panghalo sa banga, parang kutsara.

Sario: [*Calo, calo kanin.*]

Tan-Tan: [*Pag-awit calo, calo kanin! lumwas da kanin?*]

Tan-Tan: Magsambit ng calo, calo kanin! Ang kanin ay lalabas?

Lukidanon, Sario: [*Lumwas.*]

Lukidanon, Sario: Lumabas!

Sario: [*Calo-calo panungku'*]

Sario: Calo-calo ulam.

Lukidanon: [*Tanguna.*]

Lukidanon: Noong una.

Basikol: [*Naba da nagyadi tuwa sa yamon calomintao pag-u' calo calo.*]

Basikol: Dito nangyari nga sa Calomintao iyan iyang may Calo, Calo.

Tan-Tan: Ah.

Lukidanon: [*Tanguna.*]

Lukidanon: Noong una.

Basikol: [*Nawud amatangan tamo naba...*]

Basikol: Kaya di natin alam kung iyan...

Lukidanon: [*Maki rugar sa ina pagbahan da ngaran ba calo.*]

Lukidanon: Kaya ang lugar ng ilog Pagbahan may calo.

Tan-Tan: [*Naba da nangyadi da calo ngus lumintao kayo pansalub?*]

Tan-Tan: Kaya sila nagkadugtong ang calo at lomintao na kahoy.

Basikol: [*Da calo sata kapu't.*]

Basikol: Ay doon daku ang calo.

Lukidanon: [*Sa yamon rugar Calomintao sa pagbahan maki rugar sapa na nagawit calo.*]

Lukidanon: Sa aming lugar Calomintao sa Pagbahan ay may tinatawag na lugar ay calo.

Basikol: [*Lubut lakul ina.*]

Basikol: Iyan ay butas na malaki.

Lukidanon: [*Nakay da rugar nata ano sa mangyan ang dilikado?*]

Lukidanon: Ang lugar doon ano sa mangyan ang delikado?

Sario: [*Kabanguyan.*]

Sario: Delikado

Lukidanon: [*Kabuyangun! naba kabanguyan.*]

Lukidanon: Iyan ay napakadelikado.

Sario: [*Da kabanguyan sata bukir sapa sata sa hulo pagbahan.*]

Sario: Ang delikadong lugar ay bukid ilog sa taas ng pagbahan.

Lukidanon: [*Nu kawu nawud nagpakan kabuayan da calo nawud kay. Nu kawu mabu'ut calo-calo tabuyan yamon amba da calo-calo nalput maki pamangnon.*]

Lukidanon: Kung ikaw ay nagsalita ng calo calo, kami ay bigaiyan ng ganito, ang calo calo ay lulutang at may kung anong hiniling mo sa loob.

Tan-Tan: Calo, calo ito ay hugis banga na may tubig at sandok. Ang ibig sabihin po ay kapag ikaw ay humiling sa calo-calo ng pagkain o pangkabuhaiyan, ito ay lumutang at matutupad ang kahilingan mo. Kung hindi ito lumutang ay hindi matutupad ang iyong kahilingan.

Sario: [*Kasi batay kaw pinkan naba da kasaysaiyan tanguna Iraya kung...*]

Sario: Kasi ikaw ay bibigiyan, iyan ay kasaysaiyan noong unang mangyang Iraya...

Lukidanon: [*Iraya Iraya?*]

Lukidanon: Mangyang Iraya?

Sario: [*kung kaw!... kung nawud pintul kum sulo nawud kay lumwas da igat magtimpo sa aripuro amba na ba kum pinaturuan daya na ba lumwas lakul na ba kawu ta makagaru sa calo-calo na ba pero nawud nabti na ba nawud basta lumutang pagcalo.*]

Sario: Kung ikaw!... kung hindi mo hihiwaan ng maliit ang dulo ng daliri ay hindi lalabas ang igat. Kung iyong papatakan ng iyong dugo, ang igat ay lalabas na nakaupo sa itaas ng bato. At ikaw ay makakakuha ng calo-calo, pero pagnaputol ang calo ay hindi lulutang.

Tan-Tan: Kung hindi mo susugatan ang iyong daliri at ipapatak ang dugo aa tubig ng calo-calo, o banga

na may tubig at sandok hindi matutupad ang iyong kahilingan.

Kung hiniwaan mo ang iyong daliri at ipinatak mo ang iyong dugo sa calo-calo, o banga na may tubig at sandok matutupad ang iyong kahilingan.

Lukidanon: [*Naba da calo-calo.*]

Lukidanon: Iyan ay sa calo-calo.

Sario: [*Hu'u sa calo-calo na ba.*]

Sario: Oo iyan ay sa calo.

Lukidanon: [*Tanguna.*]

Lukidanon: Noong una.

Guy: Iyan ang pinanggalingan ng Calomintao.

Tan-Tan: [*Naba da kasaysaiyan Calomintao.*]

Tan-Tan: Pinanggalingan ng Calomintao.

Guy: Maganda iyan.

Lukidanon: [*Tanguna da Calomintao ba kutanan.*]

Lukidanon: Noong una ang Calomintao ay gubat.

Lukidanon: [*Tanguna panahon ng taghapon da Calomintao naay magulang Pedro Bernardo Pacifico at Carlito tatlo kapamilya.*]

Lukidanon: Noong unang panahon ng Hapon, ang Calomintao ay aking magulang, Pedro Bernardo, Pacifico at Carlito tatlong pamilya.

Sario: [*Na ba ngani sata.*]

Sario: Iyan nga noon.

Tan-Tan: [*Tulo kapamilya.*]

Tan-Tan: tatlo lang pamilya?

Basikol: [*Hu'u.*]

Basikol: Oo.

Lukidanon: [*Tanguna tulo kamilya.*]

Lukidanon: Noong una ay tatlong pamilya.

Mula noong 1936.

Guy: Sila ang na una anong?

Lukidanon: [*Yamon angkan Bernardo kalbas Pacifico kalbas Rinangyan.*]

Lukidanon: Kami ang angkan namin ay Bernardo, Pacifico at Rinangyan.

Sario: [*Da lolo Uma narwaan nawud magperme naba ay kalbas sata sa kurtinganan kalbas sata akay.*]

Sario: Ang lolo Uma noon walang permanenti iyan eh, minsan sa kurtinganan, minsan doon.

Lukidanon: [*Kaya din dagon nata da tatlo kapamilya Bernardo, Pacifico, Rinangyan naba da mag-ikutan sa rugar.*]

Lukidanon: Kaya madaming taon na ang tatlong pamilya Bernardo, Pacific at Rinangyan lang nagpapaikut-ikut sa aming lugar.

Basikol: [*Mag-aripasyaw.*]

Basikol: Magpagala-gala.

Lukidanon: [*Mag-aripasyaw sa rugar saan man sila mag harun, mag-haron sa Caibong. Wala dapoy kay Iraya.*]

Lukidanon: Magpagala-gala sa lugar at doon ay gagawan ng kubo sa Caibong. Walang pang tao.

Sario: [*Wala kay dapoy Iraya.*]

Sario: Wala pang mangyan Iraya o Tagalog.

Lukidanon: [*Wala kay kaIraya sata sa Caibong yamon talu pamilya mangsarak pamangnon sa ikut-ikut ng Calomintao sa lataian maluaang ngayon kalbas ratung da hapon alimwan nagkaturus nagkaturus madisuksukda naay apang naay adang magisuk-suk sa kutanan nu madlum ani magruko kay pamangnon aldaw ba wala.*]

Lukidanon: Wala pang katao-tao noon doon sa Caibong kaya kami palang tatlong pamilya ang na ngunguha ng makakain at paikot-ikot ng Calomintao sa bundok malawak. Pagkatapos pag dating sa hapon

natatatakot, aalis at magtatago. Ang aking tatay at nanay nagtago sa gubat paggabi na, nagluluto pero pag-araw, hindi nagluluto.

Basikol: [*Wala batay magaruku.*]

Basikol: Walang magluluto.

Tan-Tan: [*Wala batay agruku?*]

Tan-Tan: Walang magluluto ng pagkain?

Sario: Wala.

Tan-Tan: [*Lumwas da hapon.*]

Tan-Tan: Lumabas sa hapon.

Basikol: [*Alimwan sa...*]

Basikol: Natatakot sa...

Lukidanon: [*Alimwan akitan sa usok saba nag-ugat ang Calomintao. Kalbas maki ani ngaran Maki ani lagyo, talapa, maki ani salabaiyon, bariganti, alitungan rugar rugar na kaynu wala Iraya. Maki ani mga lugar na*]

Lukidanon: Natatakot na makita ng mga hapon ang usok diyan nag-ugat ang Calomintao. Pagkatapos may pangalang lagyo, talapa, may salabayon, baruganti, alitungan lugar na walang mangyan ay may pangalan ang lugar.

Tan-Tan: [*Tawa agpangaran.*]

Tan-Tan: Sino ang pangalan?

Basikol, Sario, Lukidanon: [*Sila mga pangaran pagrugar.*]

Basikol, Sario, Lukidanon: Sila ang nagpangalan ng lugar.

Sario: [*Kura mga kuyay.*]

Sario: Mga matatanda.

Tan-Tan: Mga kuya?

Sario, Lukidanon: [*Hu'u*]

Sario, Lukidanon: Oo.

Sario: [*Da alitungan galing sa ulnan pagratung saba sa alitungan mag-atung na ba da kasaysaiyan alitungan sa ba ratung galing sagaba saba ratung sa alitungan mag-atung.*]

Sario: Ang Alitungan ay lugar sa taas malapit sa Salabayun kaya Alitungan ang pinangalan ng mga mangyang Iraya paggaling sa baba o sa baiyan ay dumating sa Alitungan diyan nag-aapoy at nagluluto.

Tant-Tan: [*Agruku?*]

Tan-Tan: Nagluluto?

Sario: [*Hu'u saba ngani mag-aruku kaya nga alitungan pag-atungan.*]

Sario: Oo diyan na nagluluto kaya ang pangalan ay Alitungan ay paglutuan.

Lukidanon: [*Kalbas da talsunud ba dalag ano? Dalag tanguna nguna, kalbas kiliwis, kalbas calo, ba dilikado kum kawu bawal mag-abul isda ayaw.*]

Lukidanon: Tapos ang kasunod ay dalag ano? Noong hanggang ngayon, kiliwis, calo, ay kabanguyan at kung ikaw bawal maghuli ng isda ay huwag kang manghuhuli.

Basikol: [*Nawud kaw batay Kabul.*]

Basikol: Hindi ka makakahuli.

Lukidanon: [*Nu kawu kay pinakan calo pinakan saku kay kausonan ngani. Pag kawu ina akumitan sa calo darwa kay da ulo igat.*]

Lukidanon: Kung ikaw ay binigyan ng calo-calo ay bibigyan saku ang dami. Pag ikaw ay sa calo ay madalawang ulo ng igat. Kung ang iying kahilingan ay pagbibigyan ng calo-calo ay bibigyan ka ng subrang dami. Kung calo-calo na may dalawang ulko ng igat kailangan mo hiwaan ang daliri at ipapatak ang dugo sa calo-calo na may dalawang ulo ng igat para matupad ang iyong kahilingan.

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Basikol: [*Kabanguyan naay. Delikado.*]

Basikol: Ay delikado pala iyan eh.

Lukidanon: [*Pag naba pinana nu abul binaba kalbas kaw ba maki ani sakdo. Naba da hango sa lomintaw da calo.*]

Lukidanon: Pag iyan ay nahuli mo at dinala mo sa bahay, ikaw ay magkakasakit. Iyan ay hango sa Lomintao, ang calo.

Sario: [*Hu'u calo calo.*]

Sario: Oo calo, calo.

Guy: Mukhang malalim ang kahulugan Ah.

Tan-Tan: Saglit lang po kasi malayo na po tayo.

Guy: Opo.

Lukidanon, Sario: Hehehe!

Sario: Kuya yung san-uglakol ay nagsimula sa pangalang isang sapa. Maliit lang siya pero yung lugar malaki, kaya ito tinawag na san-uglakol. Yung sapa ay maliit pero yung lugar ay malaki kaya iiyon ang tawag sa san-uglakol.

Guy: Sa San-Uglakol?

Sario: Oo, San-Uglakol salitang Iraya.

Lukidanon: Lakul sa Iraya sa Tagalog malaki.

Guy: Lakul di ba? Sa alangan lakuy.

Lukidanon: Lakuy.

Tan-Tan: Sa Iraya naman ay lakul. Tapos nagkaroon ng koneksiyon yung dalawa napunta tayo sa pangalan ng lomintao. Kasi po kuya tinanong mo po kuya na kung ang calomimtao ba ay may ibig sabihin.

Guy: Oo.

Lukidanon: 1936 kuya ang pangalan noong panahon na'iyon ay lomintao noong panahon na 'iyon yung puno ay nag-iisa sa lugar na malaki at mataas. Pero namatay na walang kapalit hindi ito nagkaroon ng punlang buto.

Guy: Yung puno, isa lang talaga yung puno. Isa lang ba talaga yung puno?

Tan-Tan: Nag-iisa lang po yung puno.

Guy: Walang iba?

Tan-Tan: Wala ng puno na tubo sa lugar namin.

Lukidanon: Maraming puno pero iba maliit laang.

Guy: Yung puno siya lang ang malaki. 'Iyon ay nag-iisa?

Lukidanon: Oho, nag-iisang puno na ganon kalaki.

Tan-Tan: Kuya tinanong mo po kung may kahulugan po ba ang calo?

Guy: Oo.

Tan-Tan: Dito na po tayo yung calo daw po ay pweding gawing bangka. Ibig sabihin matibay kasi puwede siya gawing bangka.

Guy: Puwede siyang gawing bangka?

Sario: Yung calo-calo nga?

Sario: Yung calo-calo po kuya ay puwede ka humiling sa kudun o palayok at ibigbig sayo kung ano ang iyong hihilingin sa kudon o calo na tinatawag po nila, pero minsan po ay may kapalit, o delikado.

Lukidanon: Noong unang panahon.

Guy: Noon unang panahon, mga anong taon yung panahon na iyon?

Lukidanon: Matagal na.

Sario: Hindi pa po panahon ng gera. Noong pa pong mga araw.

Lukidanon: Wala pang tao sa Calomintao.

Lukidanon: Naba da salin hinirasiyon sa amin tanguna.

Lukidanon: Iyan ang salin sa amin henerasiyon noong una.

Sario: Iyan ang kwento ng amin ng aming mga ninuno kasi po noon may nagkasalan dito sa may papuntang San Jose.

Sario: [Na ba kunu pag kunu dunaragan kura kay kura pag-idu narwaan saba kunu tuwa maki parasan sa lanas. lalaki yung lanas ba babayi saba kaput baa tatu pagkay paglalaki nadulas nagagak kakul

igat magpamangan pagmaki calo-calo na ba ngani kabanguian na magagak kura makay bura lakul. batay mamangan sa mga Iraya ay saba kura dumalan saba sa atatu. Pagpanganay natay ani pabulakag tinabunan na ba atatu. Kalbas saput sa kabila kuna lanas lalaki na ba ani mulukub kay mariku sata kay paglanas babayi saba butuk ramaiyan kaya naba maliwanag ay pabulakag. Bonsoan pabulakag pag mga ruma nud kay batay mamangan naba narwaan tanguna pag mga abul ay kura naba panghanda naba kunu ay saysaiyan tanguna mga Iraya. Sata sa ina sakalan naba wala kay mga ina baklaw naba magpanitul naay apalaki naba kunu maki baklaw ginawa piya kay pangako kuno kum tawa kunu sinibaiyan pagbaklaw naba batay sawa babayi. Lahat sinuwi kaytang nud sumibay. pagkunin sinuludan sumibay naba kinasal naba kaya saba maki ilog arigi saba pabaklay sa u' saba sa kabangkalan maki sapa.>>>>>>]

Sario: Iyan tumakbo sila noong una sa Lanas ay maraming damo at talahib ang babae ay doon banda. Ang lalaki ay nadulas iyon pala ay hinahabol na sila ng igat na magdalawang ulo na may ari ng calo, calo at ang pinakadilikadong calo, calo hahabulin sila iyan ay may parang bula. Kapag ikaw ay natakpan ka ng parang bula ikaw ay kakain o nangangain ng tao. Ang anak na panganay ay namatay at doon na din nilibing. Pagkatapos sa kabila Lanas ang lalaki ay sa Alitungan at Lanas ay babae doon yan sa Ramayan kaya iyan ay maliwanag ay diyan nagpahinga ang igat kaya ang tao ay hindi kumakain sa delikadong lugar na yon. Ang sa ang aking lolo noong unang panahon iyang baklaw ay simula sa isang tatay habang gumagawa ay nagsabi sa kanyang anak na lalaki kung kanino kakasya ang baklaw na ito ay iyon ang iyong mapapangasawa pero madami ang pinapasikat sa baklaw pero hindi nagkasya. Nong isukat sa kanyang kapatid ay nagkasya ang baklaw. At iyon ay kinasal kaya may haligi papuntang kabangkalan may ilog o lawa.

Tan-Tan: [Ina carrindan.]

Tan-Tan: Sa Carridan.

Sario: [Hu'u kaw ina magpabaaw maki arigi kunu naba.]

Sario: Oo iyon, tingnan may haligi diyan.

Tan-Tan: [Anggang nguna maki arigi?]

Tan-Tan: Hanggang ngayon mayhaligi?

Basikol: [Nguna maki?]

Basikol: Ngayon mayroon?

Sario: [Hu'u maki naba tanguna da baryuhan.]

Sario: Oo mayroon noong una bahayan ng mga tao yan.

Basikol: [Ah hu'u.]

Basikol: Ah oo.

Sario: [Maki nga ba dumalagan una angang sa una pamatao sata sa buyawun sata sa ina sa ulnan libangu kasi nud batay makapalbalbay naba pagriun igat batay magpalbalbayan.]

Sario: Mayroon nga dilikadong lugar nga tumakbo hanggang sa unahan ng libango at pag sila ay nagpangaabot ay magaaway.

Lukidanon: [Naba sa san-uglakol?]

Lukidanon: Iyan ay sa San Uglakol?

Sario: [Hu'u kasaysayan naba.]

Sario: Oo kasaysayan iyan ng San Uglakol.

Sario: Kuya sa may kudon po ay nagkakaroon ng mga siyalis na hindi ito nagbibigay ng hinihiling. Kaya ang ginagawa namin ay pinapatakan ito ng dugo galing sa daliri ng humihiling. Para yung kanilang kahilingan ay ibigay sa kanila iyan yung calo-calo. Pero yung lumintao na puno ay isang matibay na puwede gawing bangka.

Guy: Pero kung tama ang pagkaintindi ko yung puno na iyon nag-iisa lang?

Tan-Tan: Nag-iisa lang po yung puno na malaki.

Guy: Na malaki pero puwedeng gawing bangka, ibig sabihin ginamit nila noong unang panahon?

Lukidanon: [Nawud.]

Lukidanon: Hindi.

Tan-Tan: Hindi po ginamit, namatay po.

Tan-Tan: Nalaman nila na matibay kasi nga kahit ito ay patay na nakatayo pa ring ng matagal. Na umabot ng ilang taon.

Lukidanon: Matagal na panahon.

Tan-Tan: Kasi na abutan pa po nila yung panahon na iyon malaking puno na ibig sabihin matanda na yung puno ng lomintao.

Guy: Ah okey.

Lukidanon: Kaya doon hinangu ang pangalan ng Calomintao. Sa lomintao at sa yung calo. Bago naging Calomintao ang pangalan noong 1936 na. Pinagsama ang lomintao at calo naging Calomintao noong 1936.

Guy: Okey!

Lukidanon: [Anggang nguna.]

Lukidanon: Hanggang ngayon.

Lukidanon: Kuya nagkaroon po ng tatlong pamilya Bernardo, Pacifico, at Rinangiyan. Sila lang ang nasa lugar paikot-ikot yung tatlong pamilya na 'iyon sila ang na unang tao sa lugar na iyon.

Guy: Sila ang na una?

Lukidanon: Kuya sila po ang umiikot sa malaking lugar noong mga panahon na iyon.

Guy: Okey!

Lukidanon: Kuya yung panahon na iyon ay dumating na ang mga Hapon, doon na sila nagtatago.

Lukidanon: Umalis na sa lugar.

Tan-Tan: Kuya hindi po sila nagluluto sa araw sa gabi po sila nagluluto.

Guy: Sa araw makikita?

Tan-Tan: Makikita ang usok.

Guy: Saan sila nagtatago?

Lukidanon: Sa bundok, sa ilat, sa yungib. Ibig sabihin ng ilat ay sapa. Sila nagtatago at kung

saan may yungib na puwede nila pagtaguan o mga malalaking puno na puwede nilang pagtaguan doon po natapos ang kwento ko.

Guy: Okey sige!

Sario: Ito naman po yung aking kwento tungkol sa alitungan. Ang mga kwento po sa amin sa nagpakasal ang magkapatid nagsimula sa baklaw kasi parang.

Guy: Ano iyon?

Basikol: Yung parang porselas.

Sario: Iyon ay pangako.

Tan-Tan: Sa Iraya kuya ay may tinatatawag na baklaw para itong porselas na dito po nilalagay.

Guy: Ah oo parang napansin ko na ganun.

Tan-Tan: Kuya kung saan magsasakto iyong baklaw siya ang mapapangasawa.
Kuya iyong baklaw po ay ginawa ng tatay na ang sabi sa kaniyang anak na lalaki ay kung kaninong babae sasakto ang baklaw iyon mapapangasawa ng kaniyang na lalaki.

Basikol: [Nawud amatangan?]

Basikol: Hindi ko alam iyan.

Sario: [Sa kum sulud sumukat, tanguna panahon dau't ang ganoon kasi...]

Sario: Kung iyong kapatid sumakto, noong una ay hindi maganda kasi...

Lukidanon: [Iraya kawaras?]

Lukidanon: Sa mangyan kaibigan?

Sario: [Pagbanguy agingatan maki pagbanguy disin naba ang igat makay magpamangan naba kawu tinabunan igat kawu abul naba kura kay maki Tibangu sata patagu kay pangagak sa kura. Patagu sa ramaiyan maki linaw saba amba pulpug ngis saba ay natalo kay din kay natay din pag u' lakul igat saba tinalo sata nga patago kaya lakul mausaon ube sata mga halaman. Ina sa Tibangu ayaw agpamgan sa sata kuyu piningu nawud kay kauuli naba tanguna Iraya.]

Sario: Ang masama pag-ingatan talaga iyan ay parang igat na nangangain iyan ikaw tatabunan ng parang bola at mahuhuli ka. Ganiyan din ang Tibangu sa taas nakaupo nanghuhuli sila. Iyan ay tatago sa Ramayan. Doon ay may malalim na ilog doon ay naglalaban at natalo, namatay ang malaking igat diyan na nagtago kaya madaming ubi doon at madami ding halaman. Sa Tibangu ay huwag kakain doon hindi na kayo makakauwi iyan ang mga sabi ng unang tao.

Basikol: [Anggang nguna?]

Basikol: Hanggang ngayon?

Sario: [Hu'u anggang nguna maki.]

Sario: Oo hanggang ngayon.

Basikol: [Ay maki mamangan sata nawud batay pauli?]

Basikol: Ay mayroon kumain doon na hindi nakauwi?

Sario: [Ay naku maki kay saging.] **Sario:** Ay oo naku mayroon doong saging.

Basikol: [Ako dayu ani sa Tibangu.]

Basikol: Ako ayaw na sa Tibangu.

Sario: Kuya sa lugar po namin ay sumakto sa kapatid niya.
Sumakto- ay nagkasya iyong baklaw sa kaniyang kapatid.

Guy: Sige, sige ang top'c na'to ay tungkol sa kasal, panliligaw sige.

Sario: [Hu'u iyan ay pangako ng tatay nila.]

Sario: Oo iyan ay pangako ng tatay nila.

Lukidanon: Pare doon sa inyong lugar mismo?

Sario: [Kawaras naba sata sa kum rugar nangyadi?]

Sario: Kaibigan, iyan doon sa inyong lugar nangyari?

Sario: [Ina San-Uglakol butuk.]

Sario: Sa San-Uglakol.

Tan-Tan: [Ina sa San-Uglakol kaput?]

Tan-Tan: Sa San-Ugkol banda?

Lukidanon: [*San-Uglakol nakay da kasaysaiyan?*]

Lukidanon: San-Uglakol ano ang mga kaysaysayan?

Sario: [*Ay naba ngani sapa ibun tu' ba rugar malaki lakul.*]

Sario: Ay iyan nga ilog na maliit pero ang lugar ay malaki.

Tan-Tan: Mayroon pa ba kaiyong idadagdag?

Lukidanon: Ang balauy wala na?

Sario: Wala na.

Tan-Tan: [*Kalbas ani?*]

Tan-Tan: Tapos na po ba?

Lukidanon: [*Kalbas ani tamo sa San-Uglakol.*]

Lukidanon: Tapos na tayo sa San-Uglakol.

Guy: Pero tapos na ba tayo sa kanina?

Sario: Tapos na.

Sario: Istorya iyan doon iyan sa calo nagsimula eh.

Guy: Maganda po iyon.

Basikol: Kasi sa calo kaya napunta siya diyan.

Sario, Basikol: Ang istorya na'to ay sa kasal na po ito. Ito nga po nung isinusukat ay sumakto po sa kapatid niya. Ay bawal sa tribu noong una hanggang ngayon na mag-asawa.

Guy: Sige!

Tan-Tan: Kinasal ba sila?

Sario: [*Hu'u kinasal magulang.*]

Sario: Kuya kinasal sila pero hinahahabol po sila ng igat.

Sario: [*Banguy.*]

Guy: Oo yung igat.

Tan-Tan: Hinahabol sila ano ba iyon dalawa ang ulo?

Sario: [*Hu'u dalawa ang ulo.*]

Sario: Oo, dalawa ang ulo.

Sario: Ang humahabol na igat ay dalawa po ang ulo nakarating sa Tibangu.

Sario: [*Nagpalbuno pag u' igat at talsawa. Ang pangako yamon nud kami mamangan handa yamon ba tuwa ani magpamataw maki kamote, balinghoy.*]

Sario: Sa lugar po naiyon ang mga mangyan ay nag-iwan ng kamote, balinghoy may ube at hanggang sa ngayon ay mayroon pa rin po.

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Sario: Wag ka po kakain doon sa lugar na Tibangu hindi kana makakaalis o makakauwi.

Sario: [*Saba atu' maglibudanan.*]

Sario: Diyan na lang nagpaikot-ikot.

Tan-Tan: [*Na ba ugbus Ramayan?*]

Tan-Tan: Sa taas ng Ramayan?

Sario: [*Sata sa dulo green stone. Ligwaiyan.*]

Sario: Doon sa dulo ng minahan. sa Ligwayan.

Basikol: [*Da Tibangu?*]

Basikol: Ang Tibangu?

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Tan-Tan: [*Da marikur nakay.*]

Tan-Tan: Ang marikur ano naman?

Sario: [*Alitungan.*]

Sario: Alitungan.

Tan-Tan: [*Ina sa carindan maki arigi?*]

Tan-Tan: Sa carindan ay may haligi?

Lukidanon, Sario: Alangan naiyan.

Tan-Tan: Ah okay.

Lukidanon: [*Naba panawun Departement of Natural Resources?*]

Lukidanon: Ano naiyan ng Department of Natural Resources?]

Tan-Tan: Wala tayo diyan? Tapos na tayo sa istorya ng baklaw. Kuya nagtapos po tayo sa mga ube?

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Tan-Tan: Kuya pagkumain sa Tibangu hindi kana makakauwi.

Guy: Okey.

Sario: Kasi nililigaw na doon wala siyang maalala.

Guy: Dahil ba sa pagkain?

Sario, Basikol: [*Hu'u.*]

Sario, Basikol: Oo.

Tan-Tan: Ano po ang nangyari sa mag-asawa?

Sario: [*Biyagan dapo saba ani magpamataw saba adin natay.*]

Sario: Buhay diyan nakatira at diyan din namatay.

Tan-Tan: Nagkaanak po ba sila?

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Guy: Yung magkapatid na mag-asawa?

Tan-Tan: Kuya nabuhay po sila pero doon na lang tumira hindi na po sila nakaalis sa lugar na iyon at may anak po sila.

Tan-Tan: [*Da unga biyagan dapo?*]

Tan-Tan: Ang anak po ay buhay pa?

Sario: [*Nawud.*]

Sario: Ay wala na.

Guy: Sa anak nila ano ang nangyari?

Sario: [*Natay ani.*]

Sario: Namatay na po ang mga anak.

Guy: Namatay ng mga bata pa?

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Guy: May pangalan ba?

Sario: Wala ...

Tan-Tan: Kuya hindi na po niya maalala.

Guy: Hmm.

Sario: [*Kwento mga kuyay apalaki na ba ay.*]

Sario: Kwento po ng aking lolo.

Guy: Okey. Pero yung parte ng igat hindi ko nakuha?

Tan-Tan: Ah kuya yung igat lahat daw po ng dumalo sa kasal ay hinahabol ng igat. Pagmaabutan ng igat na may bura' ay siya ang kakainin.

Guy: Yung igat may dalawang ulo?

Tan-Tan: May dalawang ulo?

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Lukidanon: [*Da darwa ulo naba angu sa kinasal talkaka mag-asawa.*]

Lukidanon: Dalawang ulo hango iyan sa kinasal na magkapatid na mag-asawa.

Sario: [*Kabanguyan naba ay.*]

Sario: Delikadong iyan eh!

Lukidanon: Dahil yung magkapatid pinag-asawa.

Sario: [*Kabanguyan naba tuwa kinasal talkaka.*]

Sario: Delikadong lugar, kinasal ang magkapatid.

Basikol: [*Da bu'ut ba gunaw, gunaw amba.*]

Basikol: Ang tunog ay gunaw, gunaw ganiyan.

Tan-Tan: Ano ang nangyari sa mga tao na dumalo sa kasal?

Sario: [*Sa lanas saba kura lahat natay.*]

Sario: Sa Lanang doon sila namatay lahat.

Tan-Tan: [*Natay sata sa lanas?*]

Tan-Tan: Namatay sa Lanang?

Sario: [*Hu'u lumwas lakul pagsapa nag-uyup kaanggat da Iraya. Kasi pagbukalan lakul tanguna habang magtugtugan da arunguiyan uyaw! Uyaw! amba kunu sa galum makay pagsapa maglumwas ina kinaluban kawali nawud kaya. Da bukal ba tuloy tuloy kaya nagawa ani lanas pagkunin baryuhan anggang una.*]

Sario: Oo lumabas ang malaking tubig at lumubog kasama ang mangyan. Kasi yung bukal na malaki noong una habang nagkakasayahan ang tugtugan, na naririnig ay uyaw! uyaw! Ganiyan at iyon galing sa ilalim ng bukal doon nanggagaling ang tunog kaya tinakpan ng kawali hindi mapigilan ang paglabas ng tubig kaya ang buong baryo ay naging tubig hanggang ngayon.

Sario: Yung mga dumalo sa kasal doon na namatay sa paglabas ng tubig.

Sario: Ang nakalibre lang ay yung sa tabi na hindi kumain sa kanilang kasal.

Sario: Kuya ang nabuhay po ay yung mga hindi kumain.

Sario: Ang bahay ay nasa taas. Na nakaririnig na ang tunog ay uyaw! Uyaw!

Sario: [*Nagpakarnguy kura pag mga ruma wala ani kura namangan adin sapa.*]

Sario: Nakikinig sila ang karamihan ay wala na kinain na ng tubig.

Sario: Yung ang bahay ay nasa bandang taas ang naririnig nila ay pangit na tunog “uyaw! Uyaw! At pinakinggan pa nila ng mabuti ay ganaw talaga. Ang hindi nila ang kanilang mga kapit bahay ay kinain ng tubig.

Sario: Sa lugar pinagdadauran ng kasal ang tugtug ay uyaw! Uyaw! At ang nakakarinig nito ay yung kapit bahay nila na nasa mataas na lugar. Uyaw! Uyaw! O gunaw! Gunaw! Ibig sabihin ay lulubog yung lugar. Ang ginawa ng iba ay tinakpan ng kawali yung tubig na lumalabas sa lupa. Hindi mapigalan ang paglabas ng tubig kaya lumubog silang lahat.

Guy: Lumubog pero yung kumain lang?

Tan-Tan: Opo kuya yung kumain lang po.

Sario: [*Da kunin guraan ba nud mamangan anda naba da biyagan. Kaya nga patagu ani sa Tibangu.*]

Sario: Yung kapit bahay nila na hindi kumain iyon ang nakakarinig iyon ang hindi namatay, na buhay sila. Kaya sa Tibangu sila nagtago.

Guy: Tapos yung pagkain na iyon ulit. O anong klase ng mga pagkain?

Tan-Tan: [*Nakay klase pamangnon?*]

Tan-Tan: Anong klasing pagkain?

Sario: [*Mga ablason baboy manok kutanan.*]

Sario: Mga karne ng baboy at manok sa gubat.

Lukidanon: [*Baboy damo.*]

Lukidanon: Baboy damo.

Sario: [*Sungayan.*]

Sario: Usa.

Sario, Lukidanon: Yung mga handa po ay mga usa, baboy damo, at manok labuyo at saka kanin.

Guy: So yung mga kumain ng ganon lumubog lahat?

Sario: Lumubog na lahat.

Guy: Yung hindi kumain na buhay naman?

Tan-Tan: Nabuhay po sila.

Guy: Okey.

Lukidanon: [*Nakay da ngaran rugar nguna?*]

Sario: [*Pag una Tibangu.*]

Lukidanon, Sario: Ang pangalang po ng lugar naiyon ay Tibangu.

Sario: [*Doon ani sata sa sagbaw pagbahan.*]

Sario: Doon sa taas ng Pagbahan.

Guy: Nandoon pa rin ba ang lugar na iyon?

Sario: [*Hu'u sata baywi.*]

Sario: Oo doon dati pa

Guy: May tao po ba doon na naninirahan ngayon?

Sario: Ay wala.

Lukidanon: [*Banguy ngani.*]

Lukidanon: Delikado nga doon.

Guy: Bawal ba tumira?

Lukidanon, Basikol: Sagrado.

Guy: Sagrado.

Tan-Tan: [*Ina sa Tibangu apo arigi?*]

Tan-Tan: Sa Tibangu may haligi?

Lukidanon: [*Wala.*]

Lukidanon: Wala

Sario: Iyan po tandaan iyan ng mga mangyan pagtunugan Tibangu. Tutunog din ang niya ang Labuo mag-uulanan na. Ang tunog po ng Labuo ay isang palatandaan ng mga mangyan na malapit na ang ulan.

Basikol: [*Sata kaput sa kurtingan.*]

Basikol: Doon banda sa kurtingan.

Tan-Tan: [*Tibangu at ang Labuo?*]

Tan-Tan: Ang Tibangu at Labuo?

Sario: [*Magtugma iyan eh hu'u tandan iyan ng mga matatanda iyan pagnagumbagan iyan tag-ulan na iyan tunog din iyan sa hulo.*]

Sario: Ang Tibangu at labuo po ay isang palatandaan din ng mga mangyan pag tumunog na ay tag-ulan na po.

Guy: Tibangu at ano yung isa?

Tan-Tan: Labuo po.

Guy: Ano yung Labuo?

Sario: Yung bato sa may talabaan sa may Malihan.

Tan-Tan: Kuya bato na malaki po iyon.

Guy: Ah.

Tan-Tan: Kuya dalawang bato po na magkaganito.

Sario: Sa gitna po iyan ng dagat.

Lukidanon: Kapag malapit na tag-ulan tutunog lang iyon tapos wala ulit iyan.

Guy: Ah talaga?

Lukidanon: Lulubog uli.

Sario: Kaysaysaiyan.

Basikol: [*Naba da talkaka?*]

Basikol: Iyan ang magkapatid.

Basikol: Iiyon ba tungkol sa mga magkapatid nagasawa?

Guy: Iyan ay ilog?

Lukidanon, Sario, Basikol: Sa dagat iyan.

Lukidanon: [*Kalbas nu da udan pa siyam kaaldaw ani da labuo kay ba magtartaruy.*]

Lukidanon: Pagtapos ang ulan ay umabot ng siyam na araw ang tunog ng labuo ay nanginginig.

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Basikol: [Batay ani ...]

Basikol: Malapit na tumigil ang ulan.

Lukidanon: [Brorrrrr! makay amba wala ani udan.]

Lukidanon: Brorrrrr! Parang ganiyan na ang tunog ay mawawala na ang ulan.

Basikol: [Da labuo ba nagdimla na ani.]

Basikol: Nilalamig na din siya.

Lukidanon: [Hu'u magdimla. Da bato mag-amba naba da talsawa talkaka.]

Lukidanon: Oo nilalamig. Ang bato ay magkaganito iyon ang kapatid na magasawa.

Basikol: [Naba da magpaytus amba tinulduk?]

Basikol: Iyan ba ang gumagawa ng apos tapos pinindut?

Sario: [Magbad-i.]

Sario: Nagkukuskos.

Basikol: [Magbad-i amba ta.]

Basikol: Nagkukuskos ng ganito.

Sario: [Magpaytus.]

Sario: Nagpapa-apoy.

Tan-Tan: [Magpaytus?]

Tan-Tan: Gumagawa ng apoy?

Basikol, Sario: [Magpaytus hu'u.]

Basikol, Sario: Oo gumagawa ng apoy.

Sario: [Naba tu' nga dalan.]

Sario: Sa gilid ng daan.

Lukidanon: [Da Tibangu sata ani sa agbaw patagu da Labuo ba sata sag aba. Da Alitawu ngus Diyaga sata paraay. Nguna da Tibangu at Labuo kapag ang labuo

ay tumunog ay tutunog din ang tabangu. Nu kalbas pag-udan siyam kaaldaw udan,udan, udan, udan, angang siyam kaaldaw da labuo da magtartaruy.]

Lukidanon: Ito naman Tibangu na punta sa hulo nagtago yung Labuo naman dito naman. Alitawu at Diyaga dito naman iyan pumunta. Ngayon sila sa Tibangu at Labuo pagkumonek-kunek agad dito, iyon ay palatandaan na tag-ulan na. Uulan na ito ng siyam na araw at ang Labuo nanginginig na ang tunog.

Sario: [Maki akay bu'ut.]

Sario: may tutunog ulit.

Lukidanon: [Brurrrrrr naba nagdimla da labuo da udan kalbas ani.]

Lukidanon: Brurrrrrr! Ang tunog na nilalamig na ang labuo, ang ulan tapos na.

Sario: [Batay mag-ibung.]

Sario: Magtatag-araw na.

Mga kuyay: Yung Tibangu po ay nasa taas ng bundok po ng minahan tapos po ang Labuo ay dito po sa baba sa dagat. Ang Labuo at Tibangu ay nagkaroon ng koneksiyon tutunog po sila palatandaan na ang tag-ulan ay malapit na. Kapag ang Labuo ay tumunog ulit ay parang giniginaw na ipinahihiwatig niya kay Tibangu na giniginaw na siya. At kung sumagut ng tunog si Tibangu na maayos ang tunog nito ay patuloy parin ang ulan kung tawagin ay siyam. Siyam na araw itong uulan na walang tigil. At muling tutunog ang Labuo brurrrrr, brurrrrr alam ng mga mangyan na giniginaw na talaga ang Labuo. kapag sumagot ang Tibangu na ang tunog ay katulad ni Labuo ay senyales na titila na ang ulan at sisikat na ang araw.

Lukidanon: [Tan-Tan pag-u' labuo magtartaruy ani da buot da udan ba tumila kay.]

Lukidanon: [Tan-Tan] ang labuo pag nginginig na ang tunog ang ulan at titila na.

Guy: Bali yung dalawang bato na'iyon doon sa hulo at doon sa bundok at sa dagat parang sila ang magkapatid?

Sario: Oho, magkaptid.

Guy: Na namatay di ba?

Sario: Hindi nakulong po iyon. Kuweba daw po iyan eh.
Oho.

Basikol: Iyang diyan ang nakulong diyan magkapatid aiyon sa kwento ng aking lola.

Tan-Tan: [*Ina labuo talkaka?*]

Tan-Tan: Ang labuo ay magkapatid?

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Lukidanon: [*Talakaka disin.*]

Lukidanon: Magkapatid iyang tunay.

Tan-Tan: [*Ah hu'u.*]

Tan-Tan: Ah oo.

Guy: Ah si Tibangu at Labuo?

Tan-Tan: Ah hindi! Ang labuo magkapatid, ang Tibangu ay magkapatid na kinasal, at iiyon ang tumakbo sa taas.

Basikol: Iba ang labuo at Tibangu magkaiba iyan.

Lukidanon: Ang istorya naman nito...

Tan-Tan: Iba naman ang istorya ng labuo?

Guy: Labuo iyan ang magkapatid?

Tan-Tan: Kuya, magkapatid po sila.

Tan-Tan: Kuya, hindi po ibang istorya.

Guy: Ah iba naman.

Tan-Tan: Iba ang istorya pero may koneksiyon.

Sario: Iiyon ay isang palatandaan...

Lukidanon: [*Naba totoo istorya naay apang panultulan sa yamon. Da labuo talkaka gidtu kay tunay mag-atas mag-aruku kuma abul isda wala pang-apoy. Agpaytus da arian babayi da unaan magpaytus da kakaan lalaki da magpaytus nawud ka apoy. Kalbas da kunin arian*

babayi da magpaytus da dudu kay mag-amba tinukduk ibat sa ba kalbas ba naging bato.]

Lukidanon: Iyan! Totoong istorya iyan. Sinasabi lagi sa amin ng tatay ang tungkol sa Labuo at Tibangu. Ang labuo ay ang magkapatid nanghuhuli ng isda sa ilog. Pagkatapos ay ang kuya ay gumagawa ng apoy. Hindi maka-apoy kaya kapatid na babae ang gumawa ng apoy. Nakita ng kuya ang dede ng kapatid kaya hinawakan at naging bato.

Basikol: [*Mangkangkanug maki di litik.*]

Basikol: Tumunog at nagkaroon ng kidlat.

Lukidanon: [*Maki duduy tinulduk akay pagkarian maki akay mangkakanog maki adin litik kura kay talkaka naging bato kaya panahon tag-ulan maki litik kalbas dalugdug naba da talkaka mag-untugan. Nu maki ganiyan maki dalugdug litik... nu magtartaruy ani nagdimla da dalugdug ba badya main ana kalbas magdimla da udan ba adani.*]

Lukidanon: Dede ang hinawakan ng kaniyang kuya kaya kumulog at kidlat. Kaya silang magkapatid ay naging bato pagkatapos, ang mga bato ay nagbubungguan kaya nagkaroon ng kulog at kidlat at kapag nanginginig na ay nilalamig na.

Basikol: [*Panultulan mga palaki akbayi naba tanguna.*]

Basikol: Iyan ang sinasabi ng mga lolo at lola noong una.

Lukidanon: [*Kalbas akay alabut maki udan mangkakanug sata kaput sa ina Tibangu kunek tuwa sa labuo maki akay udan. Naba da agpanultul sa yamon tanguna.*]

Lukidanon: Pagkatapos pagpanahon ng tag-ulan ang Labuo ay tutunog sa baba at tutunog din ang Tibangu sa taas. Ang sasabihin sa amin ay magtatag-ulan na, iyan ang sinasabi ng aming magulang.

Tan-Tan: Kuya iyan po ang istorya ng labuo at Tibangu noong una.

Basikol: [*Tay! anggang nguna maki.*]

Basikol: Tay! Hanggang ngayon mayroon.

Lukidanon: [*Anggang ungna maki.*]

Lukidanon: Hanggang ngayon mayroon.

Tan-Tan: [*Nguna maki?*]

Tan-Tan: Ngayon mayroon?

Basikol, Sario, Lukidanon: [*Maki!*]

Basikol, Sario, Lukidanon: Mayroon.

Sario: [*Magbuut.*]

Sario: Tumutunog.

Tan-Tan: Iyon ang istorya ng labuo at Tibangu?

Basikol: [*Hu'u tanguna anggang nguna maki.*]

Basikol: Oo noon hanggang ngayon mayroon.

Lukidanon: [*Naba da palatandaan kuyay tanguna Iraya anggang nguna tuwa sa yamon baryo Calomintao naba agpanitulo nguna sa mga kaungan nguna.*]

Lukidanon: Ang mga palatandaan ng mga matatanda noong una ng Iraya hanggang ngayon dito sa aming baryo Calomintao ay sinasabi sa kabataan.

Tan-Tan: Kuya ang labuo po ay magkapatid na nang huhuli ng isda. Atas po ang tawag sa mangyan tapos gumagawa sila ng apoy.

Guy: Atas!

Tan-Tan: Isang pamamaraan na panghuhuli ng isda sa ilog.

Lukidanon: Naba pagsapa agharang kalbas matuyo naba.

Lukidanon: Yung ilog haharangan maiiga na iyan.

Basikol: Wala ng tubig.

Lukidanon: May tubig dito. Gagawan ng daan ang tubig dito naman ay maiiga na dito maraming isda na mahuhuli.

Iyon po ang kukunin na. Tapos nag-atas sila gusto nila na lutuin na ang mga kuha nilang isda. Kailangan nila gumawa ng apoy. Paytus kung tawagin sa Iraya ang unang gumagawa ay yung lalaki, hindi siya

makapag-apoy kaya kapatid na babae ay dalaga na habang gumagawa ng apoy ay ang dede ay kumakalog.

Guy: Ah.

Lukidanon: Kasi po wala pang mga damit noong panahon. Ang ginawa ng kuya niya ay pinindot ang dede biglang kumidlat at kumulog naging bato silang magkapatid.

Guy: Silang dalawa?

Lukidanon: Opo kaya po daw kapag kumidlat at kumulog at sumagut sa taas ibig sabihin ang tag-ulan ay darating na po hanggang ngayon naisalin pa sa aming henarasyon.

Lukidanon: Kapag ang tunog ay nilalamig na, sasagot ang Tibangu, hihinto na ang ulan.

Guy: Ibig sabihin ang tunog ay maririnig, yung isa ay dagat at isa ay sa taas?

Basikol: Sata sa Tibangu.

Basikol: Doon sa Tibangu.

Tan-Tan: Hanggang ngayon ay ginagamit pa din na palatandaan ng mga mangyan.

Guy: Okey, magadang kwento iyan.

Sario: Hehehe!

Lukidanon: Hanggang ngayon ay na-aalala pa at ginagamit pa.

Guy: Ginagamit pa?

Sario: Totoo po iyon kasi naririnig namin iyan ika ang labuo tumutunog na.

Lukidanon: Giniginaw.

Sario: Naku malapit na ang ulan naggagawa na kami ng bahay na, basta iyon lang ang palatandaan nila.

Basikol: [*Naba da palatandaan Iraya mangyan.*]

Basikol: Iyan ang palantadan ng Iraya mangyan.

Guy: Iyan palatandaan na malapit na ang ulan?

Basikol, Lukidanon: [Hu'u.]

Basikol, Lukidanon: Oo.

Lukidanon: [Kalbas da udan da labuo ba magtartaruy.]

Lukidanon: Pagkatapos ng ulan o giniginaw ang labuo hihinto na ang ulan at malalaman na ng mga Iraya na ang ulan ay di na magtatagal.

Lukidanon: Totoo iyan.

Guy: Bali may dalawang palatandaan. Yung una palapit na ang ulan. Pangalawa, kapag gininaw na malapit na mawala ang ulan. Okey malinaw na.

Tan-Tan: Malinaw na po.

Guy: Okey! Makahulugan na istorya, maganda ang mga kwento naiyan. Si ate na siguro?

Guy: Kayo naman kuya Sario hanggang san po kayo sa mga kasal?

Tan-Tan: Opo hanggang sa kasal po.

Guy: Bali kayo po ay hanggang kasal na din mula kayo ay kabataan.

Basikol: Wala na ako sa kasal nasabi na.

Guy: Yung tungkol sa buhay niyo. Kung ano ang sa kanila.

Basikol: Katulad sa kanila.

Tan-Tan: Kasi sila ay nasa 64, 69 na. Ikaw ay 57 pa lang.

Guy: Kaya nga mas bata ka baka may iba kang naranasan. Paano ang buhay niyo noong bata ka pa hanggang kinasal ka?

Basikol: Kasal ay pinilit lang ako noon...

Tan-Tan: Hala tayo na't magsimula na.

Basikol: [Tanguna ako unga dapo walong di-a ako mag-adar gunaru mga pulisan sata sa paaralan dermatoryo ako batay ani mag-adar sa Calomintao. Maraw kasanaiyan kaIrayahan sata sa galum balay ina sai kalingo. Sata sa kura naay agkaruruman naay apang adan at apang sai kamadlum dumalagan ani sata kay paraay sa naay adang madlum ani naba naay

nagbaba sai rambatun tu' makay tiya ta. Kalbas ako ako lumaki na makay sa idad sampu ka dag-un naay kaangat tiya ta kumu apang. Kalbas ina idad dose ako naay tu' apang nawala ani natay atu' di Nawala naay apang ako tu' batay agbuhay pag-naay arian. Bunting pag naay adang sa laki dino da naay kaangat tatay angke. Naba tu' da makay tu' ina kaangat kaangat ina mag-ani mais katulong ngani ako amba ay nagpakan kay iya pamangnon kay mayam. Amba da iya batay kaagapay hanggang sa kasuludan akbayi mga kakaan u' tiyohin matay mga papa agturung sa naay naba pero mas mahigit naba tu' ta kum apang naba. Kalbas mga 1979 di-a ngani ako sata sa mamburao mag-ina sa katulong kunu ani.]

Tan-Tan: Mga ilang taon kana noon?

Basikol: [Siguro nga disesais kung hindi ay kinse. Ay nawud ani maadi muli akay sa balay anggang sa sata akay salabila akay 1986 matang tuwa akay sa Calomintao ako magsawa kunu angani sa laki nga intor ako ba nagkaunga tulo. Pero da naay unga sa laki intor laki mike katapos a nguna, pag-sai mag-daar apo, darwa kay maki mga sawa naba da naay kasaysaiyan tanguna nguna.]

Tan-Tan: Ano ang mga laro ninyo noong kayo ay bata pa po?

Basikol: [Ay mga laro kabataan dapo?]

Tan-Tan: [Hu'u.]

Basikol: [Laki u' Kapitan perper matay kaya abungi naay ngipun tiya binasal pagbato amba kunu. daw ta ako subra tuyaana naay amatangan da batay binato sa naay balatan dapo bayabas naba mana bato ani. blululu! Perdinaput bato akay pa amba ta hhu mangkatu'k pag-naay ngipun. Iyan ang kasaysaiyan na di ko makalilitan.]

Tan-Tan: [Ina garawanan?]

Basikol: [Hu'u garawanan ay madlum masuram suram ani kaya nawud naay akitan diyan laang nagtatapos ang aking kasaysaiyan.]

Basikol: Panahon ko ay kinuha po siya ng pulis ng iskul dinala ako sa dormitory para paaralin na ako. Hindi ako nakatapos ng Grade 6. Ako po ay kasama ng karamihan sa loob ng isang linggo. Ako ay nalulungkot dahil na mimiss ko ang aking nanay at tatay. Isang gabi tumakas ako papapunta

sa aming mga magulang na isang damit lang ang aking dala. Noong akong sampung taon tumakas ako at hindi na ako nag-aral.

Noong ako ay dose, namatay ang aking tatay. Ako ang tumutulong na buhayin ang aking mga kapatid, noong panahon na'iyon, ang aking nanay ay buntis sa aming bunso na si Dino. Ang aming katulong ay ang tatay Angke, mga lola, lolo, at mga tiyuhin, iyan ang mga tumulong sa amin para kami ay mabuhay. Tapos noong ako ay kinse disesais ako ay nagpunta ng Mamburao para tumulong o magtrabaho sa mga Tagalog. Hindi ako nakatagal, bumalik ulit ako ng Calomintao, ang taon na iiyon ay 1979. Hanggang sa mapunta ulit ako sa (bila) ang ibig sabihin ay tawid dagat napunta ako ng Cavite doon ay nakatulong ulit ako.

Noong 1986, pinauwi ako ng aking nanay at ipapaasawa na ako sa pangalan ay Intor. Umuwi ako at napangasawa ko si Intor at nagkaroon kami ng tatlong anak, si Mike ay tapos na ng pag-aaral. Ang dalawa ay may mga asawa na at isa ay nag-aaral pa po. Noong kabataan ko naman po ang hindi ko makalimutan ay naglalaro kami na tinatatawag na Kapitan Perper. Ako po ay sobrang (tuya) o sobra ako manukso. Nilalabas ko pa ang aking dila sa panunukso kaya ako ay binato na. Akala ko ay balat ng bayabas ang ibinato sa akin, ang hindi ko alam ay bato. Tumama sa aking bibig, tinamaan ang aking ngipin, kaya na-bungi, iyan ang aking karanasan. At ako po ay hindi nakatapos ng ikaanim na baitang.

Basikol: Nakatapos ang isa sa tulong ng 21st century.

Guy: Talaga.

Basikol: Si Mike tapos na po, tapos yung isa nakatapos ng high school. Sa ngayon, nag-aaral pa yung pangalawa ko. Yung anak ko sa pangalawang asawa nag-aaral rin po, fourth year na po.

Basikol: [Nagtatanong sa naay kaungaan. didi na umaning kum ngipun binasal ngani laki perper ako ba maliit dapo na ba naay kapaalan na bungi naay ngipun naba naay agpanitol sa naay apo.]

Basikol: Kapag nagtatanong sa akin ang aking mga apo bakit na bungi ang ngipin ko, ang sagot ko sa mga apo ko ay dahil sa kapilyahan ko, binato ako ni Perper kay na-bungi ang ngipin ko.

Si Perper nga may gawa nito kaya na-bungi 'to pero okey naman hanggang ngayon. Maliliit pa kasi kami noon eh.

Guy: May kulang isang ngipin ano?

Basikol: Oo.

Guy: Pero sa katagalan yung ibang ngipin dito nagganon parang nagkadikit.

Basikol: Noon maluwanag pa ito, ngayon hindi na.

Guy: Medyo okey na ano, hindi kayo nahirapan?

Basikol: Kasi ito na putol, edad ako ng dose yata, mga pitong taon napalitan na iyan ano?

Sario: Oo.

Basikol: Iyan dose na nga ako kaya di na mapapalitan. Iyan ang kasaysayan ko na di malilimutan nong ako ay bata pa.

Guy: Siyempre.

Lukidanon: [Abut alaala.]

Lukidanon: Abot ng alaala.

Basikol, Sario: Hehehe!

Basikol: [Ako agina sa mga kaungaan ayaw kuyu tuya isag tu' kuyu makay sa naay ngipun nangyari iyan ang sabi ko.]

Basikol: Nagpayo ako na huwag akong gayahin na nang-aaway para hindi kayo masaktan.

Guy: Oo, tama iyan.

Tan-Tan: Opo.

Basikol: Masama 'iyon eh. Ako sana ay hindi matapang kaya nga lang ako ang nauna, ako ang na una, ako pa rin ang nasaktan, iyak ako todo-todo non eh.

Guy: Hanggang dito ang kwento nyo?

Basikol: Opo.

Guy: Bali ibig sabihin ay tapos na po tayo sa mga na-aalala niyo tungkol sa mga unang panahon. mula ng panahon pa ng mga lola at lola ninyo hanggang sa kasal ninyo?

Ngayon po puwede po bang malaman kung paano ang panliligaw? Nandito na kasi tayo sa kasal ng pakasal

kayo. Paano Ninyo nakilala ang asawa ninyo, iyan magandang kwento iyan 'di ba?

Basikol: Hehehe.

Guy: Hahaha! Paano ninyo niligawan ang naging asawa ninyo? Sino ang gustong mag-umpisa?

Lukidanon: Pare Sario!

Basikol: Sario muna hahaha!

Guy: Hahaha!

Sario: Kasi po sa panliligaw po, naranasan ko.

Tan-Tan, Basikol: Iraya.

Sario: [*Kasi narwaan ako magpanitul sa pal-anggit matapang naay bianan nawud kawu abagay naay manugang amba kunu kawu wala kaya. Pag-alabut naay bianan ina makisig, matapang at mauyat. nud ina iya payag kunin unga da sawa makay naba kaya tanguna pag naay sawa pagsawa tanguna ay matapang ngani napatutuo nga narwaan magpanligaw sa kura da alabut kura pagmatapang naba. Mag-anggit sa tulisan panahon kura abi papa junior totoo kaya naba da pinili naay bianan tanguna iya kaunga sai kalalaki naay unga laki alan naay nag-alagaan da unga totoo kasaysaiyan sa buhay.*]

Sario: Noon ang aking kasama ay nagsabi na ang aking bianan ay matapang. Ang sabi ay hindi kami bagay na maging manugang niya. Ang gusto ng aking bianan ay yung makisig, matapang at malakas. Hindi nila papayagan ang kanilang anak na mapangasawa ako. Kaya pinakasal ang kaniyang anak sa matapang ang pangalan ay junior iyan katutuhanan noon. Pag may maliligaw sa kanilang anak ang sinasabi ng kaniyang tatay ay matapang gusto niyang mapangasawa ng kaniyang anak. Pero ngayon pangasawa ko rin nagkaanak kami isang lalaki alan ang pangalan.

Basikol: [*Iyan mana unga naay bianan tanguna?*]

Basikol: Iyan pala ang iiyong biyanan noong una?

Sario: [*Hu'u mag-anggit ngani kuyo mana kuyay bukol junior kura ah mayam.*]

Sario: Oo kasakasama nga ng mamatadang bukol ang junior sila naman.

Basikol: aling bukol? Tawa bukol?

Basikol: Agis? Sinong Agis ?

Sario: [*Ah iyong taga tayubong dako iyan magkadadang kura sata.*]

Sario: Yung taga tayubong dako iyan ang magkakasamang palakadlakad doon.

Lukidanon: [*Kawaras bukol?*]

Lukidanon: Kaibigang bukol?

Sario: [*Hu'u kasi kura maki dau't mga tulisan naba tamba Iraya tiribung kaiba.*]

Sario: Oo sila iyan, may alitan o masama mga tulisan iyan ay haling hindi maganda.

Basikol: [*Kalbas...*]

Basikol: Tapos...

Tan-Tan: [*Tribung makay?*]

Tan-Tan: Lahing ano?

Sario: [*Tiribung maki kay ugali nu maki akitan Iraya sunungkal sibat kaya pataasin.*]

Sario: lahing may ugali na pagnakakita ng mangyan sinibat at ipatataas gamit ang sibat.

May tribu na pag may nakita na tao ay pinapatay nila.

Tan-Tan: [*Nakay u' pagtribu?*]

Tan-Tan: Anong tribu ?

Sario: [*Kura nga agis tanguna pal-angat kuyay junior.*]

Sario: Sila mga agis noong una kasama ng matandang junior.

Tan-Tan: [*Agis Iraya?*]

Tan-Tan: Agis ay Iraya?

Sario: [*Hu'u tanguna Iraya ina.*]

Sario: Oo noong una.

Basikol: [Agis tawa agis?]

Basikol: Agis sinong agis?

Sario: [Kaya alabut naay binaan makay ngani.]

Sario: Iyan ang gusto ng aking biyanan ay parang ganiyan.

Tan-Tan: Paano po kayo nanligaw sa iiyong asawa?

Sario: [Pagsilbiyan kay naba tumabuy kayu, tumabuy bigas, tumabuy nami basta manabuy pera, tabaku naba nagtabuy sa binaan naba. Kung naba nud tinanggap kawu yaw mangpangapit nu naba tinanggap sa kumo ani ay utay utay nod kay pinakan amba kayo kinasal.]

Sario: Pagtulong sa mga magulang ng babaeng nililigawan. Magbibigay ng bigas, nami, tabako at pera iyan ay ibibigay sa magiging biyanan. Kung iyan hindi tinanggap, ibig sabihin iba ang kanilang gusto para sa anak nila. At kung tinanggap naman ay ikaw araw-araw ay magdadala sa kanila ng puwede mo dalhin tulad ng tabako, pagkain, tubig at kahoy at pagtapos niya kakasalin na kayo.

Tan-Tan: Ilang taon po kayo nanligaw?

Sario: [Mga sai kadagon kalahati amba kumu ugari naba da nagsuri kaaram babairo pakangaroy ay simpre kura kay magpili Iraya. Maganda naba da kura alabut naba da kasaysaiyan kindawa talsawa magpanligaw tanguna. tapos kapalaran ako nawud ka unga sa kunin kasi ako nagkasakit binaba ako sa doctor inupera naay itlog. Malaki da hidap naay sawa. Da naay sawa maki tu' unga bay lumin.]

Sario: Isang taon at kalahati ang ugali mo ganiyan ikaw ay kinikilala ang ugali kung ikaw ay babaero o tamad. Ako nakikinig siyempre. Sila ang pipili ng mapapangasawa ng kanilang anak eh. Ay maganda iyan! Iyan ang gusto namin, iyan ang kasaysaiyan naming mag-asawa nung nililigawan ko siya. Tapos ang kapalaran ko ay hindi naman ako nagka-anak sa aking asawa dahil ako ay nagkasakit. Dinala ako sa doktor, inoperahan sa bayag. Sobrang laki, ang hirap ng aking asawa. Ang aking asawa ay may anak lumin.

Basikol: [Ay di miron din.]

Basikol: May anak ka.

Sario: [Maki sa unaan sawa...]

Sario: Mayroon, sa una kung asawa.

Tan-Tan: Yung kayo po ay kinasal, payag na po ang magulang ng babae?

Sario: [Ay payag din kasi ang aming Kapitan na rin ang sabi na... kasi pag naay sawa pagligawan akay pag-u' taga casaguie laki u' matandang pidong. Naggagru akay kura ako da hinalang kaw saba a dapu ako pantakip butas. Ako atu' pinalagay para nud ani lumayo pagbabayi naba mana kura kay maki... pag naay papa batay ginaru amba naay narasan saba.]

Sario: Kung hindi sinabi ng aming matanda na ligawan ulit. Kung hindi ko liligawan ay may nanliligaw na taga casaguie si Pidong. Kinukuha ulit ako at ako na ang napangasawa at para hindi na lumayo ang aking asawa, ang sabi ko, and hindi ko mapapangasawa ay kukunin na ng kaniyang tiyuhin kaya ako na ay nanligaw ulit at napangasawa siya.

Tan-Tan: [Tanguna sawa?]

Tan-Tan: Sino ang unang asawa?

Sario: [Hu'u tanguna ginaru naay sawa ako maligaw akay sai kababayi sa bayi erly ay mana pulahan tu' naay sawa ako ginaru akay sa bayi erly pinauli akay sa naay sawa.]

Sario: Oo noong una, kinuha ko ang aking asawa. Ako naman ay nanligaw kay Erly na hindi ko alam na nanganak ang aking asawa dati at kinuha ulit kay Erly at bumalik sa aking sa unang asawa.

Basikol: [Ay sa amba akay palit.]

Basikol: Ay bakit ay nagpalit na.

Sario: [Hu'u]

Sario: Oo.

Basikol: [Erly naba da unaan mong sawa?]

Basikol: Erly ang una mong asawa ano?

Sario: [Hu'u bayi erly. Maki unga sata eh bay lomin.]

Sario: Oo, si Erly ang una kung asawa at ako ay may anak doon si Lomin.

Tan-Tan: [Lomin da unaan?]

Tan-Tan: Lomin ang una?

Sario: [*Nawud erly da adang.*]

Sario: Hindi, si Erly ang nanay.

Tan-Tan: Ah.

Sario: [*Yung pangalawa ko ngayon bay Lolita bakaya mangyan Iraya.*]

Sario: Ang pangalawa kong asawa ay si Lolita Bakaya, mangyang Iraya.

Basikol: [*Ikaw magligaw sa babayi magtabuy pamangnon magsirbi kay ano?*]

Basikol: Ikaw ay nanligaw sa babae, nagbibigay ng pagkain, tumulong ka?

Sario: [*Magsirbi ngani kung naba nud tinanggap kaw nud agpilit kung naba tinanggap ay aproba kawu sa kunin pagsirbihan amba da ugari mangyan. Kasi naba kura da dumayo tinanggap ani kura batay mag-u' magtabuy u' Malaki kum nakay siyabi sata.*]

Sario: Nagsisilbi nga ako at tinanggap ang aking mga binigay ay [...]. Kung ikaw ay manliligaw, magsilbi, magbigay. Kung ikaw naman ay pumunta sa isang lugar at doon ay nanligaw ka at tinanggap ka ay malaki ang ibibigay mo.

Tan-Tan: [*Ina dote.*]

Tan-Tan: Kabayaran.

Sario: [*Hu'u nga makay dote kum siyabi na ako pakan darwa ka karabao batay namsarak darwa ka karabao naba amba da usapan. kum kawu siyabi ako pakanon lima kababoy masarak lima kababoy naba kasi paglalaki akay saba akay manligaw naba akay batay magsarak naba kum alabot amba mangyari naba magpanirbihan magsuri laing naba alabut ibig sabihin.*]

Sario: Oo, parang kabayaran kapag sinabi ng magulang ako ay bigyan ng dalawang kalabaw. Ikaw ay maghahanap ng dalawang kalabaw, iyan ang usapan ninyo. At kung sinabi na ako ay bigyan ng limang baboy, ikaw ay mag hahanap para ibigay sa magulang ng babaeng nililigawan mo. Diyan ka sinusubukan kung kaya mong ibigay ang gusto nila at kung ikaw ay nakapasa, mapapangasawa mo ang kaniyang anak na dalaga.

Yung panliligaw ko noong una ay mahirap po manligaw kasi po matapang po ang aking biyanan. Nagsilbi ako ng pera, tabako, bigas, kahoy tubig at nami lahat ng puwede gawin. Tapos pag may manliligaw na iba sinasabihan na magdala ng dalawang kalabaw, o limang baboy, iyon po ang hinihingi.

Kung kaya ibigay noong isang lalaki ang hinihingi ng tatay ng babae, ako ay aatras sa panliligaw.

Kung kaya ng isang manliligaw maibigay yung baboy at kalabaw, hindi na po niya ipagpapatuloy ang aking panliligaw.

Sario: [*Nguna ba baiyan ani.*]

Sario: Kasi iyon na ang baiyan niyon.

Sario: Ang tatanggapin po Kuya ay yung nagbigay ng baboy at kalabaw. At iyon na po ang mapapangasawa ng babae. Iyon ang paraan ng panliligaw. At ako ay nagsilbi ng isang taon at kalahati kasi po sinusuri ng mabuti ng magulang ng babae ang aking ugali. Bago po niya mapangasawa ang aking asawa.

Guy: Siguro magandang maganda siya?

Sario, Tan-Tan: Hehehe.

Sario: Hindi po! Iyon po talaga ang kaugalian ng mangyan.

Tan-Tan: Hanggang ngayon ba meron pa po ba?

Basikol: Meron din pa.

Sario: [*Ngayon nga lang makay malapit sa Patag maki kasalan maki tugtugan. Tanguna nawud kasal ngani sa banig pinasalu sa ina sai kanan amba da kasal tanguna.*]

Basikol: [*Maki kay isag apo Iraya rungrungan kawu...*]

Tan-Tan: Kasal katutubo.

Sario: Oho, kasal katutubo iyan.

Sario: Walang kasal katulad ngayon na kailangan may tugtugan katay ng baboy.

Guy: Noong unang panahon?

Basikol, Tan-Tan: Ngayon.

Tan-Tan: Kuya noon daw po...

Sario, Lukidanon: Wala.

Tan-Tan: Kuya, pagsasaluhin lang po sila sa bilao, kakain sila at dadasalan sila ng mga kuya na sila ay kasal na.

Pagsasaluhin sa bilao- ito po ay may ritwal na ginagawa, pagpinagsalo na sa bilao ay pala-tandaan na sila ay mag-asawa na po.

Guy: Ah okey! Di madali lang?

Tan-Tan: Walang gastos.

Guy: Walang kalabaw, mga baboy?

Lukidanon: Wala.

Sario: Pag-ikaw nanligaw at ikaw ang nakabigay sa kahilingan ng magulang ng babae, ikaw ang mapapangasawa, hindi maglalabanan hindi. Iba kasi ang ugali ng mangyan, iba.

Guy: Noong unang panahon?

Basikol: Kahit ngayon.

Guy: Pero ngayon iba na? Mas magastos na, mas mahirap na?

Sario: Kasi hindi ka puwede magpakasal pag walang videoke.

Guy: Hahaha!

Sario: Kahit nga ho birthday, videoke din diyan sa amin. Noon wala naman ganiyan eh. Pati birthday wala iyan noon.

Lukidanon: [Naay sawa nguna darawa kadag-un da naay panliligaw tanguna naay pinakumit sa kunin da naay kasipagan naay uyat.]

Lukidanon: Sa aking asawa ay dalawang taon ako nanligaw. Noong una pinakita ko ang aking kasipagan at lakas at ako ay seryoso talaga sa panliligaw sa kanya.

Sario: [Dagsaymidang nga kawu.]

Sario: Binata ka nga.

Basikol: Makisig.

Lukidanon: [Makisig malakas sa loob ng darwa ka dag-un kalbas naay nagbu'ut da naay laman damdamin sa kunin da tugon ba hu'u.]

Lukidanon: Makisig, malakas ang looban ng dawalang taon tapos ako ay nagsabi na ng aking nararamdaman sa kanya at ang sagot ay oo.

Basikol, Sario: Hehehe.

Lukidanon: [Ako ba agpanitul sa naay tiyo kakaan, ako wala ani apang adang maki naay piyasabi adang kami magpapakasal na ng aging nililigawan ginugusto ay sabi ng aking adang hu'u Maganda ikaw naman ay binata para ikaw ay di na magluoko di kana mag-inum lasinggo mag-inu'm alak ako may sawa da alak ba nawud ani akala ng aking adang naba. Da kasal wala magbuno baboy. Maki kape asukal minum da mga kuyay maki kay banig amak latag da naay sawa pinakaluk ako din kumalok sa tabi. da mga kuyay magdalangin binuryaan da apo Iraya rituwal mga kuyay tungkol sa amin kasal sa piyagsabi mga kuyay kuyo darawa nguna aldaw kayo ba talsawa ani kuyu kay magkabunga mauson ayaw kay dautan kuyo Lukidanon ayaw kaw salang mata, kawu din babayi ayaw kay salang, mata para kuyo darawa. Mamukar kay mauson taimik da buhay ikaw naman lalaki magtarbaho para ang iyong pamilya ay magandang buhay. Tanguna hanggang nguna yamon ba angasan, pal-anggatan yamon pamilya hanggang nguna piya kay da yamon pal-anggatan kay nu kahidapan piya kay da pal-anggatan wala kay batay palsuwaiyan, wala kay dautansa yamom. Nu maki dautan kalbas kasunduan akay. Naay sawa ba mabait, masipag at piya kay ka asawa. Maaram kay surip sanay agkahirapan kamatang adin magbual nami talaga masipag.]

Lukidanon: Ako ay nagsabi sa aking mga tiyo ay kuya, tatay at nanay, ako ay magpapakasal na ng aking nililigawan. Ang sabi ng aking nanay, oo sige maganda iyan nang ikaw naman ay binate para ikaw ay hindi na magloko, 'di na magloko 'di ka mag-inom ng alak. Akala ng aking nanay ako ay tumigil sa pag-iinom ng alak pero hindi. Ang kasal namin ay walang pinatay na baboy. Kape at asukal lang ang ininom ng mga matatanda, mayroong banig na amak na nilatag ang aking asawa. Pinahiga at ako ay pinahiga din sa tabi, ang mga mag kuyay ay nagdasal, tinawag ang panginoon at nagritwal ang mga matatanda tungkol sa aming mag-asawa. Ang sinabi ay magkaroon ng madaming anak Walang awaiyan, ikaw Lukidanon ay huwag magloloko, ikaw din babae, huwag ka din magloloko para kayo ay mamuhay ng masagana.

Simula noon hanggang ngayon kami ay masaiyang magkasama sa hirap at ginhawa. Maganda ang samahan, walang sakitan at walang samaan ng loob. Kung may sama man ng loob, maya-maya ay ayos ulit at ang aking asawa ay mabait, masipag at maganda na asawa, marunong mag-ipon at sanay sa hirap, marunog manguha ng nami, talagang masipag.

Lukidanon: Ano nga sa mangyan ang masipag?

Guy: Masikap.

Lukidanon: [*Hu'u masikap.*]

Lukidanon: Oo masikap.

Tan-Tan: Pareho po ata iyon.

Basikol: Wala sa salitang Iraya ang masipag.

Guy: Sa Iraya wala?

Basikol: Wala.

Lukidanon: [*Sa umpisa kawu alabut sa naay? Ang sagot hu'u kasal na.*]

Lukidanon: Ako ay nanligaw ng dalawang taon, malakas ang aking katawan at ako ay masipag. Gusto ko yung babae, na napangasawa ko ngayon at sinabi ko sa babae ang aking nararamdaman. Ang sagot ng babae ay oo, kasi po dalawang taon akong nanligaw. tapos umuwi ako ng bahay sinabi ko sa aking nanay, tiyo at kuya, kasi po wala na ang aking tatay noong mga panahon na iyon. Sa aking nanay siya nagsabi, ang sagot ng aking nanay ay sige mag-aasawa kana para di kana mag-iinom iyon ang sabi.

Guy: Hahaha.

Tan-Tan: Iyon ang akala ng lola hindi na mag-iinum pero nag inom pa din.

Basikol: Nag-iinuman pa rin.

Guy: Sino?

Basikol: Siya.

Tan-Tan: Kuya si tatay ay nag-iinum pa din. Noong sila ay kinasal ay walang handa kundi kape lang po yung handa po nila.

Guy: Sa kasal nila walang pagkain?

Basikol, Sario, Lukidanon: Hehehe!

Lukidanon: Kuya, kape lang po ang handa. Lahat po ay tinawag ang matatanda at kamag-anak at may banig na kung tawagin ay amak. Kuya yung amak po na iyon ay nilatag sa harapan po nila. Pinahiga po ang babae at tumabi po siya at sila ay dinasalan na tumawag sa panginoon na sila ay magkaroon ng madaming anak, Huwag mag-aaway huwag saklang mata.

Basikol: Pag nakakita ng gwapo o maganda huwag titingin.

Tan-Tan: Huwag maging babaero at lalakero.

Guy: Iyon, wag matukso?

Lukidanon: Halimbawa ako ay maka-kita ng magandang babae, liligawan agad. 'Iyon ang ibig sabihin ng saklang mata.

Tan-Tan: Ah kuya ganon daw po. At...

Lukidanon: Iyan ang mga basbas sa amin.

Tan-Tan: Mamukar o mamunga ng madami ay manganak ng madami at maging masaya, tahimik na pamumuhay at magtrabaho para sa pamilya. 'Iyon po ang basbas sa kanila at hanggang ngayon ay masaya po sila sa kanilang pagsasama at ang kaniyang asawa ay mabait, masipag, maganda at marunong mag-ipon at sila po ay biniyayaan ng pitong anak.

Guy: Okey! Okey! Pitong anak.

Basikol: Pang-walong anak.

Tan-Tan: Kuya, walo!

Basikol: Pangwalo kay Joacquin eh.

Tan-Tan: Walo, kasi po kuya patay na ang isa.

Guy: Nang bata pa?

Basikol: Kaya nga pito ang natira.

Guy: May tanong ako? Di ba noong panahon ng nagpakasal sila. Sino nag... di ba ngayon may pari?

Lukidanon: Sabi ko na magpapakasal na po ako ay sinagot na ng aking nililigawan ang sagot ng aking nanay, sige para di kana mag-inom. Kaya po tinawag ang mga kuyay.

Guy: Ah mga kuyay.

Lukidanon: Mga kuyay po ang nagkasal sa amin noong panahon po na iyon.

Basikol: Walang pari pa noon.

Lukidanon: [*Naba kay kasal katutubo.*]

Lukidanon: Kasal katutubo.

Guy: Kasal katutubo talaga.

Tan-Tan: Opo! May dalawang paraan po ng kasal po ano?

Yung isa po ay sa bilao. Yung isa po ay sa banig amak. Iiyon ang mga pamamaraan kasal sa Iraya.

Sario: Pagsasaluhin ang sa bilao.

Basikol: [*Yamon ba kinasal wala kay makay naba maki tu' ba da ritwal apo Iraya yamon kay ba rungrungan at talsawa ba amba maki hayin isang bilao.*]

Basikol: Bakit kami kinasal kami wala kay ginaniyan lang kami din salan panginoon kami ay binasbasan mamaya ay may kanin na sa isang bilao.

Lukidanon: [*Yamon ba kape ngani.*]

Lukidanon: Kami, wala! Kape lang!

Basikol: Pinakain lang kami pero sapilitan talaga. Pinilit lang talaga ako ipakasal.

Lukidanon: Ang totoo ay banig.

Basikol: Banig talaga.

Guy: Banig saka amak?

Basikol: Amak banig iyan eh.

Tan-Tan: Ang amak ay hindi nabibili sa baiyan iiyon po ay yaring katutubo, yari po iyon sa uway o kaya ay iyantok iiyon po ang banig noong unang panahon.

Guy: Pero ano ang mangyayari sa banig naiyon sa kasal?

Tan-Tan: Kuya iiyon po ay ibibigay sa bagong kasal.

Guy: Ah!

Tan-Tan: Kuya iiyong magiging tulogan ng bagong kasal.

Guy: Ah okey! okey! Pero kailangan bilhin?

Basikol: Hindi na.

Tan-Tan: Iiyon ay gawa na po.

Guy: Gawa nino?

Lukidanon: Nila! Gawa ng mga ninuno.

Tan-Tan: Binili o pinagawa po?

Lukidanon: Gawa na.

Guy: May kulay ba?

Basikol: Wala.

Tan-Tan: Kuya, kulay brown po siya.

Basikol: Gabiyan lang.

Tan-Tan: Kung ano po ang kulay ng ratan, iiyon po ang kulay ng amak banig katutubo.

Lukidanon: Kasya tatlong tao.

Guy: Di ba sabi mo may dalawang kasal?

Tan-Tan: Opo yung sa bilao.

Guy: Ano sabi mo sa bilao?

Lukidanon, Sario, Basikol: Pagkain na magkasalo.

Lukidanon: [*Kalbas da babayi mamangan magkaharap naba subuan kunin sawa.*]

Lukidanon: Tapos ang babae lalaki ay kakain ng magkayakap at susubuan nila ang isa't isa.

Guy: Okey pagkatapos po niiyon?

Lukidanon: Wala na.

Lukidanon: Nagritwal na po yung nasa bilao.

Basikol, Lukidanon: [*Naba magiputan alima abang da kuyay ag ritwal.*]

Basikol, Lukidanon: Habang kami niriritwalan ay magkahawak ang aming kamay at pagkatapos ay kakain sa bilao.

Guy: Tapos pagkatapos kumain, kukunin na yung banig?

Lukidanon, Basikol: Hindi na po.

Guy: Hindi na po.

Tan-Tan: Kuya wala na po silang banig. Kasi po yung sa banig ay yung papahigain po sila na magkahawak ang kamay doon na po sila riritwalan.

Lukidanon: Iyan na nga ang kasal namin iyan.

Tan-Tan: Kuya, iyon po ang kasal nila tatay. Ang kasal ng tiyo Sario ay sa bilao.

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Guy: Ah oo naintidihan ko na. May dawalang paraan talaga sa kasal. Puwede sa bilao o sa banig Ah. Pero kayo ang pipili kung ano ang mas gusto ninyo?

Sario: Oo.

Basikol, Lukidanon: Ay hindi mga kuyay.

Guy: Ah mga kuyay ang magsasabi Ah. Ang mga kuyay paano sila magdesisyon o sa banig na lang, kayo naman sa bilao, sa panaginip ba paano?

Lukidanon: [*Nu kawu ba da babayi ba bu't sayo hu'u. naba da alimbawa kawu agpanligaw sa sai kadaraga da apang, adang babayi da kum binaba ginaru naba kaw ba alabut da apang, adang babayi sa kunin daraga unga. Naba kaw magpanitul nud kay sabaiyon kawu ba alabu't agkilatis kay kura sa kumo.*]

Lukidanon: Basta sinagot na ng babae. Halimbawa ako nanliligaw siya nanliligaw at aking silbi ay tinanggap ng magulang ng babae ibig sabihin, tanggap na ako ng

magulang. Hindi ako sasabihan na tanggap na kaagad, kikilatisin pa nila.

Lukidanon: [*Makay magsirbi da lalaki sa babayi sa magulang ng babayi magsirbi magbaba kay tabako, magbaba kay pamangnon, magbaba kay kayo, magbaba kay rambatun magbaba kay sa balay babayi daraga pag naba kay tinanggap ng adang apang babayi gunaru kumu panliligaw ba aprob ayos. pero kaw magpanya kausuna aldaw, buwan, dag-un. Anim kabulan, sai dag-un, sai kadag-un kalahati da nagawit magulang ba tanungun pagbabayi nu alabut. Nu da babayi dayu da magulang ba agpanitul sa kunin daraga agpilit gayud. Kalbas dute Agkaaryaban sa una dute da tinaboy mamangan ani pamilya tatanungin na nila ang babae kum kawu alabut ani. Ina ku dayu da apangan adangan agpanitul tamo ani mamangan da pamangnon binababa pagkalalaki na ba. Nu da dayu talaga babayi da magulang ba magdute. Pero bago kay tanggapin da pamangnon da babayi ba tatanungin kawu alabut sa ina dagsaymidang naba. Nu alabut da tukukawanan apang adang sige kawu ba magsirbi bago kumu mapangasawa naay unga kaw magsirbi sai ka dag-un ngus da babayi kumu kumu maal kaw ba magsirbi sai dag-un kalbas sai kadag-un kawu pakasal ani.*]

Lukidanon: Para kang nagsisilbi bilang lalaki sa magulang ng babae, nagdadala ng tabako, pagkain, at nami sa bahay ng dalaga. Pag-iyon ay tinanggap ng tatay at nanay ng babae, ang iiyong panliligaw ay ayos. Pero ikaw ay maghihintay ng mga ilang araw, buwan, at taon. Mga anim na buwan, mga isang taon at kalahati ikaw magpapatuloy sa pagdadala ng mga pagkain, tabako at nami. Pag nag-usap na ang nanay at tatay ng babae, tatanungin na ang ating dalaga, ikaw ba ay may gusto sa binata na iyan? Kung ayaw ng dalaga ay pipilitin ng tatay at nanay kasi takot sa dute kasi ang mga binigay ay kinain na nila at ipapaliwanag ng magulang ng babae bakit kailangan na magpakasal siya sa binata na'yan. Ang sinasabi ay kinain natin ang kaniyang binibigay na mga pagkain, ginagamit natin ang mga damit. Muling tatanungin ang babae ikaw gusto mo ba ang binata? Kapag ang babae ay omoo, mag-uusap ang nanay at tatay at ang sasabihin sa'yo ng mga magulang ng babae ay ikaw ay magsibi bago mo mapangasawa ang aming anak, isang taon pagtapos niyan ay mapapangasawa muna ang babae at sya'y ikakasal na sa'yo.

Lukidanon: Pag nanliligaw sa isang babae o dalaga yung lalaki ay magdadala ng kahoy, tubig. Kahoy ang una tapos tubig iyan muna.

Basikol: Kahoy, tubig lang iyan muna.

Lukidanon: Pagtinanggap po yung dinala, ibig sabihin gusto ka ng magulang para sa kaniyang anak. Pero yung magulang, kakausapin nila yung kaniyang anak kung gusto niya yung lalaki na nagdala ng kahoy at tubig.

Pagsumagot yung babae na oo sa kaniyang magulang. Tuloy ang pagsisilbi niya. Yung magulang naman ng babae ang magsasabi sa binata na kung ilang taon siya magsisilbi at magdadala ng mga pagkain, tutulong sa magulang ng babae.

Pagsinabi ng magulang na isang taon, isang taon magsisilbi.

Guy: Araw-araw magdadala, magsisilbi ng kahoy, tubig?

Tan-Tan: Opo kuya.

Lukidanon: At tutulong sa mga magulang magkaingin. Tutulong magtanim, isang pamilya na sila.

Tan-Tan: Kuya pagkatapos po ng isang taon, sila ay ikakasal na po. Iiyon na po ang katapusan ng kaniyang panliligaw sa babae.

Guy: Noong unang panahon at hanggang ngayon?

Lukidanon: May ganun pa rin. Pero iba ngayon ay hindi na kabataan ngayon ay iba na eh.

Basikol: [Tay! kaytang pag anak laki yamas magsirbi.]

Tan-Tan: [Kay inso?]

Basikol: Ay ngayon nagsisilbi pa dahil ang taga tilagu ay iba, bago mo mapangasawa ang kanilang anak na dalaga.

Guy: Paki kwento nga yung kasal po ngayon?

Lukidanon: [Ungna no da babayi daraga alabut sa dagsaymidang kandawa magtukuwan nguna sai ka rugar anggan agkaligawan nawud kay kalam sa magulang Nagsama na.]

Lukidanon: Ngayon kung gusto ng dalaga ang binate, sila dalawa na lang nag-uusap sa isang lugar at doon ay nagkakaligawan na, hindi alam ng magulang.

Basikol: [Wala ani kasal naba.]

Basikol: Kaya wala ng kasal na naganap.

Lukidanon: [Naay unga bayi arlene naay amatangan yamon talsawa da agligawan ngus ba kiyasal katutubo.]

Lukidanon: Ang ate Arlene mo nalaman ko na sila ay nagliligawan, kinasal katutubo.

Basikol: [Makay din naay unga babayi joy.]

Basikol: Parang kay Joy, aking anak.

Guy: Kasal katutubo.

Lukidanon: [Nguna da daraga dagsaymidang ligawan kalbas magpal-anggit ani nud amatangan magulang tinanggap ani.]

Lukidanon: Ngayon ang binata at dalaga nagkakaligawan, magkasama hindi alam ng magulang pag nalaman tinatangap ng magulang.

Basikol: [Kinarumkum ani.]

Guy: Wala ng pagsisilbi?

Basikol, Lukidanon: [Wala ani.]

Basikol, Lukidanon: Wala na.

Lukidanon: [Wala ng sisilbi. Pero maki mangyan Iraya manriligaw magsirbi pa din.]

Wala ng nagsisilbi. Pero mayroon pa ring mga mangyang Iraya na nagsisilbi pa din.]

Sario: [Taga- tilagu.]

Sario: Sa lugar ng Tilagu.

Lukidanon: [Sata sa tilagu.]

Lukidanon: Doon sa Tilagu.

Sario: [Nawud ag-alis sa kura kultura ngus pamahiin.]

Sario: Hindi nila kinakalimutan ang kanilang kultura at pamahiin.

Basikol: [Kultura.]

Basikol: Kultura.

Lukidanon: [*Da dagsaymidang Calomintao, nu da daraga sata rugar magsirbi kay gidtu.*]

Lukidanon: Ang binata ng Calomintao, kung ang dalaga ay doon ang lugar ay magsisilbi talaga iyan.

Sario: [*Hu'u totoo na ba.*]

Sario: Oo totoo iyan.

Lukidanon: [*Magsirbi nu alabut naay unga magsirbi kawu nu nawud ayaw kay. Nu da apang agpanitul sa kuyu kawu magsirbi tatlo kabuwan kumu ani naay unga. Na ba magpakasal ani.*]

Lukidanon: Magsisilbi iyan pag gusto ang aking anak. Kung ikaw, ayaw mo magsilbi hindi mo mapapangasawa. Pero kung ang tatay ay nagsabi magsilbi ka ng tatlong buwan, at pagkatapos ay sa'yo na ang aking anak na dalaga, magpakasal na kayo.

Basikol: [*Kura kay din magpakasal naba.*]

Basikol: Sila din ang magpapakasal niyan.

Lukidanon: [*Kura kay din mapakasal kura.*]

Lukidanon: Sila din magpapakasal.

Sario: [*Ay iba kay da ruma ka ungaan batay kay tu' magpakasal bumunting ani.*]

Sario: Ay iba naman sa ibang kabataan kung magpapakasal ay buntis na.

Lukidanon: [*Sata sa yamon rugar disin. Da kadarahan sa yamon alinguhan ani pag-u' kultura kasal mangyan. Wala ani sirbi nawud ani agpasin da payo kuyay.*]

Lukidanon: Sa ating lugar totoo, sa kadalagahan ay nakalimutan na ang kultura ng kasal mangyan. Wala ng nagsisilbi, hindi na pinapansin ang payo ng mga matatanda.

Guy: Mga kuyay ganon, wala na rin?

Basikol, Lukidanon, Sario: [*Nguna wala ani.*]

Guy: Yung kasal sa banig, wala na?

Lukidanon: [*Wala ani. Naba daut sa kakuyaiyan daut. Nu naba da Gawain kabataan da mga kuyay ba magrurum. kaw ba papangawin nguna.*]

Lukidanon: Sa ngayon, yung mga kabataan magsasabi na lang po sa magulang na magsasama na. Hindi na po sila nagsisilbi, pagsasamahin na lang po sila ng magulang ng parehas magulang. Pero may mga magulang na hindi pumapayag sa ganong sitwasyon, ang iba po ay pinapangaw (parusahan) nila. Ang dahilan ng mga magulang ay para magtapos ng pagaaral o wala pa sa tamang edad. May iba pa rin naman na nagpapasilbi pa rin ng tatlong buwan, kalahating taon, isang taon at tatlong taon sa amin sa Iraya. Sa ngayon, naka depende sa pinagkasunduan ng magulang ng lalaki at babae.

Guy: Okey! Pati yung panliligaw wala na rin?

Lukidanon: Wala na.

Tan-Tan: Kuya kung payag po ang magulang pagsasamahin po sila. Pero kung hindi po pumayag ang magulang ay paparusahan po sila.

Guy: Okey maraming salamat po! Malinaw po! Pero may tanong pa po ako pagdating po sa parusa ano po ang mga paran at ang mangyayari?

Lukidanon: [*Sa yamon akusahan da dagsaymidang daut sa magulang...*]

Lukidanon: Sa amin ang binata na hindi maganda ang ugali sa magulang ay may kaparusahan.

Basikol: [*Daut sa mga kuyay.*]

Basikol: Pangit sa mga matatanda.

Lukidanon: [*Naba da akusahan da kuyay baryo magtipon-tipon magtukawan tungkol sa darwa. dagsaymidang ngus daraga nu dapat sa kura da apalaki lalaki alabut da adangan ba dayo naba lakul puroglima. Nu saba kabila adangan babayi at apangan babayi alabut da kuyay ba magtukawanan nu bagay nu nawud. Nu sala kay da dagsaymidang sala ngus babayi sala kura kay ba pangaw. Kanila kay daut ginawa nawud magpaaram sa kunin mga magulang mga kuyay. Kaya da darwa maki kay parusa pangaw da rumrum ayaw ani iya mga daraga binata ayaw kay sila tularan kaya iya agparusahan pangaw. Kalbas pangaw maki kay haplit lima kahaplit.*]

Lukidanon: Magtitipon-tipon ang mga matatanda sa aming baryo at pag-uusapan ang tungkol sa dalawa, sa binata at dalaga kung ano ang dapat sa kanila. Ang lolo ng lalaki ay gusto sa dalaga, ang nanay ay ayaw

inyan ay malaking problema. Kung ang gusto ng tatay at nanay ay pag-uusapan ng matatanda kung maganda o hindi maganda. Kung ang may kasalanan ay ang binata at dalaga sila ay may parusang pangaw. Sila ay may maling ginawa na hindi sila nagpaalam sa kanilang mga magulang o sa mga matatanda kaya ang parusa ay pangaw. Sa isip ng mga matatanda ay huwag sila tularan ng mga ibang kabataan pag sila ay nakapangaw at sinasabihan din ang ibang magulang payuhan ang mga anak pag sila ay papalayain ay may palo pa ito ng limang palo.

Tan-Tan: [*Nakay da ngaran panghaplit?*]

Tan-Tan: Ano ang pangalang ng pamalo?

Lukidanon, Sario, Basikol: [*Uway.*]

Lukidanon, Sario, Basikol: Uway

Lukidanon: [*Naba da tradisyon da kuyay tukuwanan ayaw kay tularan mga ka ungaan nguna kaya da darwa pinarusahan sa kunin daut nod piyagsabi sa kunin adang at apang kalbas da ruma kataan alimwan.*]

Lukidanon: Iyan ang kultura, ang mga matatanda ay nag-uusap na huwag tularan ng mga kabataan kaya ang dalawa ay pinarusahan sa kanilang kamalian na hindi nag sasabi sa kanilang magulang, at ang mga kabataan ay natatakot na.

Ang Sitio ng Calomintao

Sa Mga Kabukiran ng Calomintao

Ang Paghahanda ng Nami

Ang Pagkuha ng Pulut-Pukyutan

Pangalawang Kabanata

ANG MGA PANIKI SA PANAHOON NG COVID-19

Paunang Salita

Tan-Tan: [Sa yamon maki lima kaklase paniki maki ruris, hawan-hawan, kabag, gabok at babagan sa yamon pamangnon iraya nawud kay ina maki sakdu wala kay ina kanu tu' unga mamangan paniki kaynu yamon mga ninuno mamangan paniki biyagan da lawas ba mauyat da lawas makay din. Naba sa naay agrumrum da paniki nawud agbaba covid, da paniki pangmangnon iraya nud kay ina dau't sa mga iraya. Da paniki pamangnon ba bukar kayu tuay, balite naba halamang gamot kaulian iray naba kaytang agdawit covid piya kay pamangnon iraya, da kabihan tinabuy paniki sai pamangnon iraya ikarwa da takla ba pataba sa halaman, tulo da kunin mamangan bukar kayu maki bungklo agbaba sata sa rikutan da udan kay ratu'ng da bungkalo ba tumubo lakul katulongan naba sa tamo iraya naba daan aram. Ina paniki nawud dau't sa tamo iraya nud ina salot sa iraya kawaras iraya no nud kawu binuno nud kay mangayat nud kay adgilan nawud kay magpangayat da puon kayu tanu'm iray da bukar mamangan paniki. Da paniki mamangan iraya. Da paniki nawud dau't sa iraya nud salot kay salot, da paniki maki pakinabang naba magbaba bukar kayu milayu da bukar kayo ba niragrag sa rikut tumbu kay. Naba paniki nu nawud kay binalbay naba nud kay magpangayat nu nawud kay adagilan nawud kay pangayat disin kawaras iraya. Tanguna ako agadar elementarya upat baitang yamon mga tu' unga ba magpanggaru paniki hawan-hawan magyabang sa bintang paaralan agsarak ngani paniki. Ako ngani adarmaan pa u' paniki naay alima tingkab da naay daya ba magturo kay. Naay kakaan magburaya apuraani ako kababa ani naay kakaan mangrubni badu

inukutan kay da naay abul hawan-hawan ba binababa sa balay inaruku pnalagay sa sa ina baya pinalagayan kay asin kalbas yamon ba mamangan da hawan-hawan kalbas mamangan ta akay sa paaralang mag-adar kaytang ako ba da lawas kay mauyat biyagan anggang ungana wala kay maki sakdu wala ako agsabi sa naay adang apang maskit naay alima wala kay.]

Tan-Tan: Sa amin po ay may limang klase ng paniki. Ang una ay ruris, hawan-hawan, gabok, kabag at babagan. Ito ay isa sa aming pangkain sa pang-araw-araw. Hindi naman ito nagbibigay ng sakit sa amin. Ang mga matatanda at bata ay kumakain ng paniki at kahit ang aming mga ninuno ay kumain nito at sa kanila din namin nalaman na ito ay kinakain bakit naman kami ngayon ay buhay at malakas ang katawan. Kaya para sa amin, ang paniki ay hindi nakakasama sa tao.

Ang tinatawag na sakit na covid ay hindi iyan galing sa paniki. Kasi kung galing yan sa paniki, kami dapat ay matagal ng patay dahil kami ay kumakain ng paniki simula ng bata pa kami. Ang pagkain ng paniki sa aming lugar ay bungang kahoy at ang karamihan sa kinakain nila ay halamang gamot at nakakatulong din ang paniki sa tao tulad ng dumi nila ay isang pataba at mga buto ng bungang kahoy ay kinakain nila at ikinakalat nila at kapag dumating ang tag-ulan, tumutubo ito. Ang paniki kung di mo sasaktan ay hindi ka rin nito sasaktan.

Ako ay may kuwento, noong ako ay nasa elementarya kami ay mahilig manghuli ng hawan-hawan sa aming iskul. Kasama ko ang aking ate at mga kaklase sa panghuhuli. Ako ay umakyat sa bintana ng aming iskul at nanghuli hindi ko alam na sa aking hinawakan

ay may hawan-hawan at kinagat ako. Ang ginawa ko ay hinawan ko ng mabuti ang hawan-hawan. Sa baba naman, ang ate ay sumisigaw na bumaba na ako kaya't ako ay bumaba na hawak ko parin ang hawan-hawan kinuha ng pinsan ko at pinatay. Ako naman ay kinuha ng ate ko at pinunit niya ang damit ko at pinanali sa aking daliri na nagdudugo dahil sa kagat ng hawan-hawan. Pagkatapos ay umuwi na kami ng bahay at inihaw ang paniki. Lahat kami ay kumain ng aming nahuli at sobrang saya namin noong mga panahon na'yon. Pagkatapos kumain ay bumalik kami sa iskul, nag-aaral ulit wala naman kaming naramdaman na masakit sa aming katawan. Malakas kaming lahat at pag dating ng hapon, ako ay tinanong ng aking tatay at nanay kung masakit ang aking kamay, ang sagot ko ay hindi po at hanggang ngayon ay maayos naman aming pangangatawan, walang problema.

Kurot: *[Da covid sa yamon nawud sakdo, naba pag covid pandalan dag-un dag-un maki pandalan naba maki sip-on, ubo, u'h maskit buyon naba da yamon kay nagban-awan nu amatangan ani yamon no maki ani burak-rak ani pag talahib hanggang da piya da burak naba maki sip-on maki ubo maki tarangkaso nu talpos ah batay isag dinlanan ani bagyo angin nan aba isag Narang ani naragrag burak-rak sata ata sa ina sapa kalbas da mga unga kay mga iraya wala ani ubo. Da yamon kay kaulian saba mangaru kay puon talahib, puon kukugon kalbas uray inaru kay naba agpainum sa mga unga u'h bayu ngani tu' magulpot da talahib maki atu' ginaru da mga kuyay pito ka kaburak-rak tu' talahib nagbaba sa balay saan da arukuhan batay tinakin saba isag pagburak-rak nakus atu' manragrag kay naba nawud dau't naba kuntra yamon sa ina pandalan mga sip-on, ubo naba da yamon nagpanawun. Nu covid nawud yamon magpaniwala sa covid naba matang dag-un dag-un ako kuyay ani makay yani naba da nangyadi mga sip-on pagbuyon nangyadi sa naay naba din. Nawud yamod magpaniwala naba batay covid, da paniki yamon mamangan da adas, layang-layang yamon di mamangan mga tu' ruris sab ulo mamangan din maybug. Da covid yamon agrumrum nab aba sakdu naba pandalan sa yamon katutubo naba da sakdu pandalan.*

Da paniki kay yamon kay magpanggaru kay pagpaniki kay yamon biyagan da po annggang nguna u' naay aggitu tuwa naay agrumrum covid da paniki ba pamangnon gayud mga iraya mangyan. Kaytang da pamangnon ba bukar kayu. Nawud batay mamangan batay mamangan ruma ruma, bukar kayo. Da bukar kayo nagkain kay kura maki kaulian sa yamon sakdu pagtuay paulian sa buyon magtakla ani yamon mga unga manggaru kay tuloy maglaga agpainum. Da

paniki nawud batay dau't ako nawud agpaniwara na ba dau't ka kahop nawud maki kay isup mga ibon maki kay kumenekasyon da ibon saba nawud kay batay agpalbalbay kura kay kura kay. Da paniki da ingiw at iya madlum da magsarikapkap maggaru kabuhayan kay kura kay nawud kay magpalbalbayan nawud basta kura kay mag magsarikapkap kay, kuwago magsarikapkap kay batay mamangan laki kay paniki sata sa maki bukar kayu da naay paniwara da paniki nawud dau't sa kahop kaytang yamon ginhawa dapo ako 73 mamangan paniki niyan kaytang ako ba biyagan dapu mauyat da lawas.]

Kurot: Ang covid ay sakit na kung tawagin sa amin dito ay pandalan taon-taon. Sa amin, ang palatandaan ay kung tag-ubo, sipon at trangkaso. Kapag nakita namin na ang talahib ay nagbubulaklak na. Ang mga matatanda ay kukuha ng bago palang bubukad na bulaklak at ilalagay ito sa tapat ng lutuan. Kapag ang mga iraya ay may sakit, matanda o bata ay may lagnat, ubo, sipon, sakit ng tiyan at trangkaso, ang mga matatanda ay kukuha ng panggamot diyan tulad ng ugat at katawan ng talahib, ugat ng kulitis at ugat ng kukugon. Ito ay ilalaga at ipapainom sa may sakit hanggang sa gumaling. Kapag ang bulaklak ng talahib ay nalalaglag na hindi masama iyan sapagkat iyan ay pangontra sa taon-taon tagsakitan tulad ng sipon, ubo, lagnat, sakit sa tiyan at trangkaso.

Kami ay hindi naniniwala na ang covid ay galing sa paniki kasi ang paniki ay kinakain naming. Yung adas ibon ay kinakain din namin. Ang paniki ay kinukuha at kinakain namin, bakit kami ay buhay pa hanggang ngayon? Ang talagang pinag-tataka namin ay bakit sinasabing ang covid ay galing sa paniki? Kinakain namin mga mangyang iraya yan. Ang paniki dito sa amin ang kinakain ay bunga ng kahoy, hindi naman nangangain ng ibang hayop. Ang kinakain ng paniki ay makagalingan sa amin tulad ng tuay. Ang tuay ay gamot namin sa sakit ng tiyan, kumukuha kami ng balat o dahon at ilalaga, ipapainom sa may sakit. Ang tuay ay kinakain din ng paniki kaya ang paniki ay hindi masamang kainin ng tao. Ang paniki ay kumenekasyon sa ibang hayop tulad ng ibon na panggabi, sila ay magkasama ng naghahanap buhay ng kanilang makakain. Hindi nag-aaway dito ang paniki. Kumakain ako ng paniki sa loob ng 73 taon simula nang ako'y ipinanganak, bakit ako ay buhay pa, malakas ang katawan.

Lukidanon: *[Da paniki maki kay agmataw ba laki Alitawu da paniki maki kay kuyay, da kuya naba da lakul kay nu ibun tu' hanggang lakul naba paniki ag'awit. Nu kawu nauson ani abul paniki da Alitawu matukuwan ba sibay ani naba da palatan daan. Nu da paniki*

mangsarak pamangnon madlum da ibon kalbas paniki mansarak pamangnon sa madlum naay agrumrum nawud kay dau't nawud kay iya magpalbalbayan iya. Da paniki mansarak bukar kayu da ibon kay masarak kay kunin kay pamangnon nawud kay magdautan da gurupo. Sai kagurupo paniki sai kagurupo ibon mansarak pamangnon sa madlum nawud kay dau'tan da darwa nu bukar da aldaw da paniki ba muli kay sa kunin kay balay da ibon muli adin sa kura kay balay nawud kay dau'tan iya ba kawaras gayud. Da paniki ba muli ani sa kunin balay ba da maki kay kura lubot maki kay sa tub-tub. Nu madlum akay mansarak akay pamangnon. Da ibon pamangnon insekto da paniki ba bukar kayu. Sa tamu agrumrum da darwa ibon ngus paniki naba magpalbalbayan nawud kay. Da Alitawu kay asyagan sa tamu iraya nawud kay magpangabul labis. Da iraya mamangan paniki, ibon madlum da ruma Namangan da ruma kay nawud da lima kalasi paniki Namangan iraya. Nu aldaw da balayan ibon sata sa kutanan. Da paniki kay sa ina luyang balay iraya nu madlum ani da ibon madlum lumwas da paniki lumawas kay din naba makay ani sai kumunidad nud kay magpalbalbayan. Naay rumrum da ibon madlum ngus paniki naba sai komunidad. Kaytang nud kay agbabagan nu paniki mansarak bukar kayu milayug amba nud kay abaisan kura naba da naay amatangan sa paniki.

Sa sinyalis nu tag-udan ani nu maki bagyo kura kay ba kausunan milayug da babagan gurupo, kabag gurupo sai kay gurupo da hawan-hawan. Nu kalbas akay da bagyo kura kay ba ruma mansarak pamangnon akay. Da ibon madlum nu maki bagyo ba sata sa kutanan ag-ipa sa ina daon laing saging. Da paniki ngus ibon madlum kura kay agpalangatan mansarak pamangnon. Naba nay rumrum.]

Lukidanon: Ang paniki ay may nag-aalaga, iyan ay si Alitawu at ang paniki ay may pinuno na pinakamalaki. Mga maliit at malaki ay tawag ay paniki sa lahat ng klase.

Kung ang isang tao ay madami ng nahuling mga paniki, ang taga-pangalaga ay magpapakita, iyon ay isang palatandaan na tama na ang panghuhuli ng paniki. At kung manghuhuli ay huwag sobra-sobra. Kung ikaw, hindi naniwala sa kanyang pangitain, ikaw ay magkakasakit. Kung ikaw, hindi nakaka-kita ng pangitain ay may magsasabi sa iyo na matanda na marunong magpaliwanag ng mga pangitain, sasabihan ka na wag ka'na manghuli ng paniki.

Ang paniki ay sa gabi naghahanap-buhay o naghahanap ng makakain kasama ang mga ibong gabi rin naghahanap ng pagkain nila. Aking ini-isip ay hindi naman sila nag-aaway at hindi masama ang

kanilang samahan. Ang pagkain ng paniki ay bungang kahoy at ang ibon naman ay mga insekto. Sa kanilang samahan ay walang away na nangyayari. Ang paniki ay kinakain ng tao pero ang ibong gabi ay may kinakain at hindi kinakain ng mga tao. Ang paniki ay umuuwi sa kanilang bahay sa mga kuweba, butas ng kahoy o lupa. Ang ibong gabi naman ay sa tabi ng ilog sa bundok at sa mga malalaking punong kahoy. Paggabi na, ang paniki at ibong gabi ay magliliparan at maghahanap na ng kanilang makakain. Sa aking kaisipang iyan ay isang komunidad kasi hindi sila nag-aaway kahit na sila ay magkaibang lahi.

Ang mga paniki, nalalaman nila kung tag-ulan o may bagyo. Lahat ng klase ng paniki ay sama-samang lumilipad habang nagpapaikot-ikot. Iyan ay isang palatandan ng mga tao na may bagyo. At kapag tapos na ang bagyo, ang ibong gabi at paniki ay lilipad at maghahanap ulit ng kanilang makakain at sila ay magkakasama. Ang paniki ay hindi nakakasama sa aming mga irayang mangyan.

Ang sunod na topic. Ito po ang unang tanong tungkol sa paniki. Ano po ang mga uri at iba't ibang uri nila. Hindi lang isa yong paniki. Iba't ibang klase yata.

Kurot, Basikol, Sario: Hawan-hawan, ruris, gabok, babagan, adas, at kulalapnit.

Kurot, Basikol, Sario: Ang ruris at kulalapnit po ay nakatira sa buho, at malaking paniki na tinatawag na gabok.

Kurot: Gabok iya.

Kurot: Malaking paniki yan

Tan-Tan: Prutas ba ang kinakain ng mga paniki

Guy: Iyon yung malaki?

Basikol: [Adani ani.]

Basikol: Wala na.

Lukidanon: [Maki dapo lakol da ina lagay.]

Lukidanon: Mayroon na malaking pakpak.

Kurot: [Makay u' babagan.]

Kurot: Parang babagan paniki.

Basikol: [*Babagan ngani.*]

Basikol: Paniking babagan.

Sario: [*Hu'u ngani.*]

Sario: Oo iyan nga.

Sario: [*Agpanatao sa buli da babagan.*]

Lukidanon: [*Babagan ngani.*]

Sario: [*Hu'u.*]

Tan-Tan: [*Da adas balay nakay da ngaran.*]

Tan Tan: Ang malaking paniki ano ang pangalan ng bahay?

Lukidanon: [*Adas tu'.*]

Sario: [*Hawan-hawan ngani*

Tan-Tan: [*Na ba da magpamataw ina sa ngaway bungbung balay iraya.*]

Tan-Tan: Ang bahay nila ay sa bubong ng bahay ng tao.

Guy: Iyan ang hawan-hawan.

Ngayon po inilista natin yung iba't ibang uri ng paniki. Pwede po ba o maaari nyo bang ipaliwanag?

Tan-Tan: Ipaliwanag ang bawat isa at ang mga katangian ng bawat isa.

Lukidanon: [*Makay hawan-hawan naba da adas magpamataw sa balay iraya. Naba da hawan-hawan, no aldaw sata kura agpamataw no madlum kura lumwas ani sa kunin kura pamatawan sa bungbung balay umilayog mansarak pamangnon.*

Iya agbuka aladaw sumlud akay sa kura pamatawan, da takla hawan-hawan mauson piya kay ina palagyon sa puon tanum halaman. Nada serbi takla hawan-hawan.]

Lukidanon: Parang hawan-hawan iyan. Ang adas ay nakatira sa bahay ng mga tao, kung araw ay doon sila matutulog kung gabi na sila ay lalabas. Ang parte ng bahay natinitirhan ay ay sa bubong at ito ay lilipad maghahanap buhay. Kung ang bukung liwayway na ay papasok ito sa bahay sa bubong at sila ay napakarami. Ang mga tae ng hawan-hawan ay napakagandang pataba sa halaman iyan ang kahalagahan ng hawan-hawan.

Lukidanon: [*Da kunin ei' ba subra ani kay pangsut.*]

Lukidanon: [*Ang kanyang ihi ay subrang panghi.*]

Lukidanon, Tan-Tan: [*Subra ani kay palut, subrang mabaho.*]

Lukidanon, Tan-tan: [*Subrang mapanghi o mabaho.*]

Sario: [*Da mag'iee magtarakinan sa puon kayo da ei' ba magdaruy sa kun lawas!*]

Sario: Pag-umihi ay nakabitin sap uno ng kahoy ang ihi ay dumadaloy sa kanyang katawan.

Lukidanon, Sario: [*Amoy palut hahahaha!*]

Lukidanon, Sario: Amoy panghi hahahaha!

Lukidanon: [*Da ina hawan hawan no magkaluk magtarakinan ngus magisuksuk nu alabut umiie da ei' kay magdaroy sa kun lawas.*]

Lukidanon: Ang hawan-hawan kung natutulog ay nakabitin o nakasuksuk at kung ito ay umihi ay dumadaloy sa kawan.

Kurot: [*Da iya ba amoy palut.*]

Kurot: Ang kanilang amoy ay panghi.

Basikol: [*Amoy pangsut.*]

Basikol: Amoy mapanghi.

Sario, Lukidanon, Kurot, Basikol: Kuya, ang hawan hawan po kung matulog ay nakabitin kaya pag umihi ay dumadaan sa kanilang katawan. Kaya sila ay mabaho o amoy panghi yong amoy ng ihi ng paniki. Iyon po ay likas na sa mga paniki.

Lukidanon: [*Ina ba kunin kay kaugalian.*]

Lukidanon: Iyan ang kaugalian ng mga paniki.

Tan-Tan: Ito bang hawan hawan ba ay nakakain?

Sario, Lukidanon, Kurot: [*Ina da kunin panrusayan ba makay lupa hu'u namangan kay iraya. nilupnit da balat kayno ibon tu'.*]

Tan-Tan: [*Namangan kay. Ina narwaan ako budang tu' ako mamangan hawan hawan ina sinogba sa sabaya.*]

Basikol: [*Hawan hawan ba ibon tu'.*]

Sario: [*Hu'u kay.*]

Basikol, Sario, Kurot, Lukidanon: Kuya, ang kulay ay tulad sa lupa yong hawan hawan po ay pwede din po kainin. Ang paraan ng paglinis ay alisin ang balat pati ang mga bituka at tinatapon na po. At pagkatapos ay huhugasan at iihawin na po sa бага. Iyan po ang paraan ng pagluto.

Guy: Pero gaano siya kalaki ang katawan?

Lukidanon: [*Ibon to makay tiya.*]

Lukidanon: Ang paniking hawan hawan ay maliit lang at ang haba nito ay katulad ng daliring hinlalato.

Lukidanon: [*Na ba da hawan hwan.*]

Lukidanon: [*Kulalapnit kawu' akay?*]

Kurot, Sario, Basikol: [*Da adas ina sa luyang.*]

Tan-Tan: [*Ina da hawan hawan agpangayat?*]

Sario, Kurot, Lukidanon, Basikol: [*Hu'u agpangayat kay.*]

Lukidanon: [*No hawan hawan ba kum sinongkal na labu ah tu' da layag ba mangitu' kawu ba kinayat.*]

Kurot, Sario: [*Kawu ba kinayat.*]

Lukidanon: [*Naba kum ginaro ba kawu batay mangayat.*]

Kurot, Lukidanon, Sario: Kuya, iyung hawan hawan po kapag sinungkit o nasaktan ay bali ang pakpak, at kung sinusongkit at nasaktan at nalaglag at dadamputin ay mangangagat.

Guy: Masakit talaga! Pero may lason ba?

Lukidanon, Sario: [*Wala kay nawu'd ina bayaan.*]

Lukidanon, Sario: Wala, Huwag lang pababayaang ang kinagat ng paniki.

Guy: Malaki ba ang kagat ng hawan hawan?

Lukidanon, Basikol, Tan-Tan: [*Kawus tu'.*]

Lukidanon: [*Kawus tu' adas.*]

Lukidanon: Maliit lang kagat.

Guy: Iyun ngipin lang, may lason ba?

Lukidanon: [*Matirus tu' awan.*]

Kurot: [*Naba matirus pagngipon, da ngipon makay pangil.*]

Sario: [*Kayang magluyang bukar bayabas.*]

Lukidanon, Sario, Kurot: Ang ngipin ay matulis parang pangil.

Guy: Apat lang ba?

Lukidanon: [*Mauson. Marami.*]

Guy: Pero may mas malaki at mahaba?

Lukidanon: [*Maki da ruma ka ba makay panusan, da ruma kabus to da ngipin.*]

Lukidanon: Kuya, ang pangil po may maliit at mahaba.

Lukidanon: [*Kakul tu'.*]

Kurot: [*Kakul, kakul tu'.*]

Tan-Tan: [*Ina da opat ka ngipun.*]

Tan-Tan: Ang ngipin ay apat na maliit.

Guy: Ah, pagkatapos yung kulay, kulay itim?

Lukidanon: [*Itum.*]

Lukidanon: Ang kulay po ay kulay itim.

Sario, Lukidanon: [*Ruma makay din.*]

Kurot: [*Da awak ba maitum, da suu't ba makay lupa.*]

Lukidanon: [*Hu'u da ubok ba maki maitum da tuwa ba makay lupa da kunin kay layag ba maitum. Kunin talinga ba maitum.*]

Sario, Lukidanon, Kurot: Ang karamihan ay kapariho itim, at ang likod ay kulay ng lupa o brown ang balahibo ay maitim sa batuk ay kulay brown.

Guy: Iyung buong katawan niya brown?

Tan-Tan: Iyung pakpak niya itim at saka tainga niya itim din. Ang katawan ay kulay brown at yung dalawang kuko ay itim.

Lukidanon: [Maitum.]

Lukidanon: Maitim.

Guy: May buntot ba?

Lukidanon: [Makitu, makitu.]

Lukidanon: Maliit, maliit.

Guy: Ah!

Kurot, Lukidanon: [Maki tu'kabus kabus tu'u maki ikoy amba tu'.]

Lukidanon: [Kabus tu' da ikoy, da lagay anpandipa kum akita da ikoy.]

Lukidanon: Kuya, pag bumuka ang pakpak makikita po ang buntot.

Lukidanon: [Kawu kay ina sa adas kawaras!]

Sario: [Ay da adas kay sari sari da ngaran maki adas lakol makay gabuk maputi pagtuun badya gabuk din pero kaputiin iya, da ruma ba gabuk ngani ba sai ka adas da agawit.]

Basikol: [Lakul.]

Sario: [Lakul adas, na ba magpamataw da adas ina sa luyang din tangbuan kayo.]

Kurot: [Magtrakinan.]

Sario: [Sata kura magpamataw.]

Lukidanon: Ikaw naman sa adas kaibigan. Sario: May iba't ibang uri ang tawag sa paniki na malaki na kung tawagin ay gabok may pagkaabo ang batuk at ang katawan ay kulay puti at gabok ang tawag. Ang paniking gabok ay nakatira sa butas ng mga malaking puno, at iba naman ay nakabitin.

Guy: Nasa hawan hawan pa rin ba tayo?

Tan-Tan: Nasa adas na po tayo.

Sario: [Da lakul paniki.]

Sario: Malaking paniki.

Tan-Tan: Ito po kasi yung hawan hawan ay sa bahay. Ito ang paniki na nakatira sa bahay.

Itong adas naman ay nakatira sa puno at sa butas at sa kuweba.

Sa puno na po nakatira.

Guy: Ubusin muna natin ang tanong dito sa hawan hawan, Kasi mayroon pa po akong tanong tungkol po sa ugali at gawi. Meron ba kayong masasabi?

Lukidanon: [No hawan: hawan da kunin balay ba ina mason kura sa sai ka balay da ruma minsa magkaluk magtarakina da ruma kay agkiput sa ina lawas magtarakinan na ba da magkaluk da ruma ba agsungsung sa luyang agsungsung haagan at kumwas sa kunin balay no lumwas kura balay umilayog, sulo na ba da pandapo ang kuku sa layag ba magikapot sa kayo.]

Lukidanon: Kuya, iyong paniki na hawan hawan ay sama-sama sa kanilang bahay at iyong iba ay nagsisiksikan sa butas. At ang iba naman ay nakabitin at iba naman ay nagdugtong-dugtong na sila. Iyon ang paraan ng pagtulog ng paniki. At kapag gabi na lalabas na sila, ang paa nila ang unang pangdapo nila at ang kuku nila sa pakpak ang pangbitin nila.

Basikol: [Ina sa simbaan Born-Again mason hawan-hawan magpamataw amoy ani kay pangsu.]

Basikol: sa simbahan ng Born Again madaming hawan hawan na katira amoy panghi na subra.

Sario: [Ina sa sanolokol maki din magpamataw sa ina simbahan.]

Sario: doon sa amin marami din nakatira sa simbahan.

Basikol: [Saba tu laang sa calomintao.]

Basikol: at dito din sa atin Calomintao madami.

Lukidanon: [Ina school maki din.]

Lukidanon: may roon din sa school.

Basikol: [Sagtu na ba mapalut na ba da sa ina galum Bongbong simbahan.]

Basikol: Sa susunod niyan sa ilalim ng bubong ng simbahan.

Guy: Ano ano po ang pagkain nila o kinakain nila?

Kurot: [Bunga kayo.]

Kurot: Bunga ng kahoy.

Lukidanon: [No madlum da hawan hawan ba lumwas no madlum mansasarak pamangnon bukar bayabas, bukar tuboy, bukar duat, ina kasoy mauson bukar kayo naba pamangnon hawan-hawan na ba da pamangnon.]

Lukidanon: Pag gabi ang hawan hawan ay naghahanap ng kanilang pagkain mga bunga ng bayabas, tuboy, duhat, kasoy at maraming iba pang puno ang pagkain ng hawan hawan.

Sario: [Agsusup kay.]

Basikol: [Kaytang hawan-hawan naay akitan lumwas kay ina madlum ina panilala maki mayam ikap makay sa ikap ngani naba da kunin nagdakma nagpamamangan da mga umga ba magpanampok girabas ina taga tilago sinasampok sampok da hawan-hawan ba dumalagan milayog kay ina da naabul sinogba sa ina baya. Hawan-hawan ba magpamangnon din kura di ah ikap ina butalo.]

Basikol: Bakit ang hawan hawan nakita ko lumabas ng gabi mga pangil nya na may roon butalo kinakain tapos ang mga bata naman ay pinapalo ng mga taga tilago ang hawan hawan lumipad ang nahuling hawan hawan inihaw at kinain ng bata. Hawan hawan kinakain din ang butalo.

Kurot, Sario, Lukidanon: [Ikap na ba.]

Basikol: [Ikap na ba ina butalo?]

Kurot: [Butalo.]

Basikol: [Naba da kum agpansarak. Ina no maki ikap.]

Lukidanon: [No ikap wala ani mansak kay bukar kayo una bayabas, asis.]

Kurot: [Ina sa kutanan bukar kayo.]

Basikol: Saging.

Lukidanon: [Bukar buboy.]

Mga kuyay: Kuya, kinakain yong isang insekto kung tawagin ay anay na mayroon mga pakpak, o butalo. Bukod doon naghahap din sila ng ibang bungang kahoy bayabas asis sa gubat at iba ba pa.

Basikol: [Ina da butalo ba da iraya mamangandin.]

Basikol: Kuya, kapag gabi na po, lumalabas na po ang butalo o anay. Iyon po ay kinakain ng hawan-hawan at kapag wala na pong anay o butalo ay bungang kahoy tulad ng bunga ng buboy, bayabas, bunga ng saging, duhat, balat ng kape. Iyan ang mga kinakain ng hawan-hawan.

Guy: Okey, okey. Yung kasunod na tanong po, lumalaban ba sila sa kapwa din nila?

Kurot, Sario, Lukidanon: [Huu'.]

Kurot, Sario, Lukidanon: Oo.

Kurot: [Maki din odas magpabalbayan.]

Sario: [Sa kunin kay kawaras nod kay magpabalbayan kura. Pag ina nud ka kawaras ba magpalbagbagan.]

Kurot: [Kabatang din makay na ba.]

Sario: [Kura kay kaugaliaan na ba.]

Sario: Kuya, kaugaliaan kung hindi po nila kalahi o kaibigan, naga-away po. At kung kalahi nila, o kaibigan hindi sila naga-away. **Kurot:** O yung ibang paniki ay napunta sa lugar ng hindi nila kalahi, inaaway po nila.

Guy: Ah hindi niya kalahi ibig sabihin ibang klase.

Lukidanon: [Nawud kay ina kauri.]

Lukidanon: Hindi nila kalahi.

Guy: Ah pero sa looban ng kanilang grupo may naga-away ba?

Tan-Tan: Kuya, naga-away ba sila sa kanilang bahay? Naga-agawan sa bahay?

Lukidanon: [Hu' maki din ina da hawan agpansikwayan sa piya luk-an.]

Lukidanon: Kuya pag sila po ay nakabalik na sa kanilang bahay, naga-away po sila at sino ang makauna sa magandang pwesto.

Lukidanon: *[No sa iraya ba magsikwayan ina sa paniki maki din magsikwayan.]*

Sario: *[Hahaha.]*

Lukidanon: *[Ina agunaan sa luk-an.]*

Lukidanon: Kuya, nagsisiksikan o pinapaalis iyung nasa magandang pwesto para siya naman ang makapasok sa magandang pwesto. Walang pinagkaiba sa mga tao.

Sario: Hahaha!

Guy: Pero sa anong ibang klase ng paniki sila pwede maglaban?

Lukidanon: *[Daut daut. Da ruma grupo daut kay sa kunin ruma.]*

Lukidanon: Pag may iba pong grupo o lahi hindi po maganda sa kanila pangit inaaway.

Guy: Halimbawa yung ruris at hawan hawan?

Tan-tan: *[Na ba magpalbagan?]*

Lukidanon: *[Hu'u balay yamon tiya' ayaw kuyo saba, na ba yamon pamatawan.]*

Lukidanon: Oo, bahay namin ito, walang ibang mag-aangkin ng aming tirahan.

Kurot: *[Da ruris naba da balay ina sa bulo saba adin kura mangungaang anggan biyagan na ba lumwas na ba nagawit kulalapnit.]*

Kurot: Ang ruris ay nakatira sa buho at pag sila ay manganganak pinabayaan pero ito ay buhay na lalabas sa buho na tinatawag na kulalapnit.

Lukidanon: *[Maki da po! da adas da babayi ba manguna magikaput tuwa. Makay din pag ina hawan hawan no maki unga ba magikaput sa sa adang kayno kay madlum magikaput kano mansarak pamangnon. Hu'u naay akitan ina aldaw akay muli akay. Da hawan-hawan o paniki ba nu mangunga naba magikaput sa duduy kum adang naba layun kaangkat adang kaynu mansarak pamangnon, kaynu ina magkaluk agpaduduy kay disin, kaynu lakul adas. Hu'u naay akitan.]*

Lukidanon: Ang hawan hawan o paniki kung manganak, ang anak nito ay nakakapit sa dibdib ng

nanay ito ay kasakasama nila kahit saan maghahanap ng pagkain na kahit sa pagtulog pinadidi din kahit pa ito ang malaking adas. Oo nakita ko.

Lukidanon: *[Da unga mag-ikaput tuwa ina madlum.]*

Lukidanon: Ang anak nakakapit sa nanay kahit gabi.

Guy: Hanggang ilang anak pwede sila manganak?

Lukidanon: *[Sai ngani.]*

Lukidanon: Isa lang.

Lukidanon: *[Hu'u sai tu' da unga kamatang ani milayog da adang ba bunting akay.]*

Lukidanon: Oo isa lang kung ang anak ay marunong ng lumipad buntis na ang nanay uli.

Guy: Ah ganon ilan ang dibdib ng hawan hawan?

Lukidanon: *[Darwa ngani!]*

Lukidanon: Dalawa ang dibdib o utong ng hawan hawan.

Lukidanon: *[Ina nod ina kasya sa balay hawan hawan da unga ba natay kay, nod maibung subra makay din da unga natay din.]*

Lukidanon: Kung ang mga hawan hawan ay hindi na po kasya o sikip na sa kanilang bahay, iyung mga anak po nila ay namamatay at kung sobrang init po ay namamatay din ang anak ng hawan hawan.

Lukidanon, Basikol: *[Ina rraprap na ba ina sa aldaw.]*

Lukidanon, Basikol: Kuya, hindi po nakakakita sa araw ang hawan hawan.

Guy: Ah nandito pa rin tayo sa ugali. Di ba ngayon pagdating sa ugali, sa ibang hayop, halimbawa kapag may dumaan na tao na lalapit sa kanila, kikibo ba sila o hindi (ano)?

Lukidanon: *[Nawud nawud akitan iraya no aldaw.]*

Lukidanon: Kapag araw hindi sila nakakakita kahit may dumadaan na tao.

Guy: Mmm, bale kapag may tao na malapit sa kanila hindi masyado delikado o hindi pinapansin.

Lukidanon: [*Nod kay da kunin talinga ba karnguy.*]

Lukidanon: Hindi ahh! Ang kanilang tainga ay nakikinig.

Sario: [*Mangpang amba kay da talinga.*]

Sario: Nakaganito ang tainga.

Lukidanon: [*Hu'u kay karngoy konin talinga no maki hayop maki magkadangan ruma, iraya ina anwang kura kay talinga ba matangan nakay kulahip na ba.*]

Lukidanon: Oo, nakakarinig ang tainga kung may ibang hayop na nalalakad ng karamihan, alam din kung tao o kalabao. Ang kanilang tainga ay alam kung anong uring hayop iyan.

Lukidanon: [*Da hawan hawan agluboy na ba milayog kay no amatangan wala ani rumbo. Sumalpok ani milayog adarmaan da kayu saba ani simlud.*]

Lukidanon: Pag sila po ay nagalaw, nakabog o nasungkit lilipad sila na wala silang direksyon. Kahit saan sila mabangga o mapadapo, doon na lang sila tatago.

Lukidanon: [*Ina sumalpok puon kayo ina sa dinding nalabo kay asakitan din agpanangis kay gidtu na ba tu magkarakaman ina sa lupa batay tu mangsusuk ang madlum akay milayug.*]

Lukidanon: Kapag bumangga po sa pader o sa puno nasasaktan at umiyak. Gumagapang ito at naghahanap ng matataguan at doon na sila maabutan ng gabi hangang sila ay makakalipad na uli.

Guy: Pag araw hindi sila makalipad?

Tan-Tan: Makakalipad sila pero walang direksyon ang lipad nila.

Guy: Pero bakit kaya ganun sa tingin ninyo?

Lukidanon: [*Ina raprap da mata.*']

Lukidanon: Dahil malabo mata nila.

Tan-Tan: Siguro ang mata nila ay pang-gabi lang.

Sario: [*Ina pangmadlum laing na ba.*]

Sario: Paggabing Talaga iyan.

Lukidanon: [*Da kunin bulalog ba ina silaw nawud akitan sa aldaw.*]

Lukidanon: Ang mata po ay maulap o malabong-malabo sa araw.

Sario: [*Agkasakitan nu aldaw subra ani maliwanag kura nawud milayug adayu*]

Sario: Ang sikat ng araw sa kanila ay sobrang liwanag kaya hindi sila makalipad ng malayo.

Lukidanon: [*Da mansarak ba madlum.*]

Lukidanon: Ang maghanap ng pagkain ay gabi.

Lukidanon, Kurot, Basikol: [*Ruma paniki.*]

Lukidanon, Kurot at Basikol: Nawud milayug adayu da hawan-hawan.

Guy: May mga hayop ba na ang ugali ay makaka-istorbo sa kanila, halimbawa pag may lamok? Hahaha.

Kurot: [*Adani.*]

Kurot: Wala na.

Sario, Lukidanon: [*Amoy pangso isag tu' da lamok ba mamangan kay paniki.*]

Sario at Lukidanon: Amoy panghi na. ang lamok ay kinakain ng paniki.

Guy: Anong hayop naman ang may ugnayan o koneksyon sa kanila?

Lukidanon: [*Ina siruk!*]

Tan-Tan: [*Nakay siruk?*]

Lukidanon: [*Naba da agwit kwago.*]

Tan-Tan: [*Ah na ba da ina kwago.*]

Lukidanon: [*Hu'u kay, siruk no madlum mansarak pamangnon.*]

Basikol, Lukidanon: [*Mansarikap na ba di ah.*]

Tan-Tan: [*Ina dapa-dapa?*]

Lukidanon: [*Naba din.*]

Tan-Tan: [*Naka agawit sa talog pagina dapa-dapa?*]

Kurot: [*Kwago.*]

Lukidanon: [*Nod kay kwago ba ina siruk.*]

Kurot: [*Da kwago ba ina ingiw.*]

Sario: [*Hu'u kay.*]

Lukidanon: [*Da dapa-dapa ba ina magpamataw sa ina sa tubtub sapa.*]

Sario: [*Ina sa tubtub.*]

Tan-Tan: [*Ina sa tubtub sapa da balay.*]

Lukidanon, Kurot Basikol: [*Ina buanginan na da dapa-dapa.*]

Lukidanon, Basikol: [*Naba da dapa-dapa.*]

Lukidanon: [*No madlum mansarak pamangnon makay din ina paniki kura ba ina kawaras.*]

Mga kuyay: Yong koneksyon nila kwago, dapa-dapa, mga hayop na pang-gabi. Ang mga tirahan ng mga ibong gabi ay sa tabi ng ilog sa buhangin at ang mga kwago ay sa butas ng mga punong kahoy. At ang mga hayop na ito ay gabi ang maghanap buhay, katulad ng mga paniki.

Lukidanon: [*Ina sa iraya da kwago ba siruk.*]

Lukidanon: Ang kuwago sa Iraya ay Siruk ba ?

Tan-Tan: [*Ah ina sa iraya siruk.*]

Tan-Tan: Ah sa iraya ay siruk.

Lukidanon: [*Ibon din na ba.*]

Lukidanon: Ibon yan.

Guy: Walang ibang hayop o ibon?

Sario, Lukidanon: [*Wala kay.*]

Sario, Lukidanon: Wala naman.

Guy: Yung gumagapang o lumalakad na kaibigan nila?

Kurot: [*Ina kawaras kura?*]

Lukidanon: [*Wala kay.*]

Tan-Tan: [*Wala kay.*]

Tan-Tan: Wala naman.

Sario: [*No maki nod kay kauri mamangan kay gaya ina pusa da paniki ba mamangan kay.*]

Sario: kung mayroon ay hindi kauri kinakain tulad ng pusa ang paniki kinakain nila.

Lukidanon: [*Ina pusa no akitan da paniki ba binunu kay.*]

Lukidanon: Ang pusa kung makakita ng paniki pinapatay nila.

Guy: Maaari ba mahawakan ng ibang hayop o ibang ibon pag nalapitan sila?

Sario: [*Daut.*]

Sario: Hindi maganda.

Tan-tan: [*Pagina idawu da paniki ba mamangan.*]

Sario: [*Hu'u mamangan na ba.*]

Sario: Oo kinakain iyan.

Tan-Tan: [*Ina baboy damo ina paniki pamangnon?*]

Sario: [*Hu'u pag-ina natay ani na ba pamangnon baboydamo pag-ina biyagan kay nawud kay.*]

Sario: Ang mga baboy ramo ay kinakain din ang paniki kapag patay na. Kapag buhay pa, hindi na.

Guy: Maaari po ba na may isang insekto na dumadapo sa kanya?

Tan-Tan: [*Ina maki insikto magdapo ina maggaraw sa paniki?*]

Kurot, Lukidanon: [*Maki nud'mausun.*]

Kurot, Lukidanon: Mayroon hindi marami.

Tan-Tan: [*Nakay da ngaran na ba pag insekto.*]

Tan-Tan: Ano ang pangalang insekto?

Kurot: [*Hu'u. Lamok*]

Kurot: Oo, lamok.

Tan-Tan: [*Magkaput.*]

Tan-Tan: Nakakapit.

Lukidanon: [*Ina magkayat.*]

Lukidanon: Nakakagat iyan.

Tan-Tan: [*Ah agkayat.*]

Tan-Tan: Ah nakakagat.

Kurot, Lukidanon: Kuya, ang nakakalapit o nakakagat sa paniki ay langgam.

Kurot: [*Ina alitup.*]

Kurot: Gamogamu.

Tan-Tan: [*Nakay pag-alitup.*]

Tan-tan: Anong gamogamu.

Kurot: [*Ina gamugamu nagamba kay kura.*]

Kurot: Ang mga gamogamu ay mga nadapu.

Lukidanon: [*Ina magkaiput sa ina paniki.*]

Lukidanon: Nakadapo sa paniki.

Kurot: [*Tagnok.*]

Kurot: Niknik.

Lukidanon: [*Kalintog.*]

Lukidanon: Kuto.

Lukidanon, Kurot: Nakakalapit ang langgam pero kinakagat naman ang paniki. Ang nakadikit sa kanilang balat ay ang kuto.

Guy: Wala talagang ibang hayop na maaaring makahawak sa kanila bukod sa ibon sa gabi?

Kurot: [*Nawud.*]

Kurot: Wala.

Guy: Yung pagkain nila maaari bang itago?

Kurot: [*Da paniki no bukar kayo gidto da paniki ba saba ina agtupos agtupos ina batay milayog bumdat ani maki to magbaba sa balay kura nagtupos kay din kalbas niragrag kay sabaga.*]

Kurot: Kung saan may bungang kahoy nandoon sila kumakain, sinisipsip nila at pag busog na sila ay lilipad na may tangay o dadalhin nila sa kanilang bahay kakainin. At pagbusog na ilalaglag na lang po nila.

Guy: Tapos nilalaglag nila pag busog na sila.

Tan-Tan: Opo kuya.

Guy: Pero yung ibang hayop kukunin yung nilalaglag nilang pagkain?

Lukidanon: [*Ina hawan hawan naba ba nilabo pamangnon namangan guyam.*]

Lukidanon: Ang hawan hawan ang nilalaglag na pagkain ay kinakain ng langgam.

Tan-Tan: At kung minsan ay natutuyo na lang. Kung mga buto ay tumutubo ito.

Guy: Tapos po pag dating sa panghuhuli, hinuhuli ba ang hawan hawan?

Tan-Tan: [*Ina da hawan hawan pangabul.*]

Tan-tan: Ang hawan hawan hinuhuli?

Kurot: [*Kaungaan.*]

Kurot: Mga bata.

Kurot, Sario: [*Agpanampok unga.*]

Kurot, Sario: Pinapalo ng bata.

Lukidanon: [*Hu'u nagsungkal anngang sa abul makay garawan.*]

Lukidanon: Oo mga bata ang ng huhuli sinusungkit parang pinaglalaruan.

Guy: Ah laruan lang, hindi para kainin pagkatapos?

Kurot, Basikol: [Nawud.]

Kurot, Basikol: Hindi.

Guy: Ah ok.

Sario: [Ina lakol paniki na ba da agkain hawan hawan nud kay.]

Sario: Iyong hawan hawan hindi kinakain.

Basikol: [Ibon tu'.]

Basikol: Ibon ito.

Guy: Ang hawan hawan pwede ba siyang panggamtot?

Basikol: [Nod kay amatangan.]

Basikol: Hindi ko alam.

Kurot: [Ka aram maki din. Ina mabait agas sa apras!]

Kurot: Baka mayroon gamot sa bungang-araw!

Basikol: Hindi na daw po nila alam kung panggamtot.

Guy: Pagdating po sa mga ritwal, ginagamit ba?

Kurot, Lukidanon: [Nawud.]

Lukidanon, Kurot: Hindi.

Guy: Yung dugo niya ginagamit ba?

Tan-Tan: Kuya hindi po ginagamit sa ritwal.

Lukidanon: [Nu da kuyay nakitan paniki uh maglawag kay kaingin maki paniki magtarakinan da kuyay ba agpanitol ayaw na ba agayun.]

Lukidanon: Kung ang mga matatanda ay nagtabas sa kaingin may paniki nakabitin sa puno malapit sa kanyang kaingin ang matatanda ay magsasabi na huwag na magpatuloy.

Tan-Tan: Kuya, kung magka-kaingin ka at may makita ka na paniki, ang sinasabi ng mga matatanda ay huwag mo na ituloy ang pagtatabas. O kung may nakita ka na mga piniki na nakadapo sa mga puno na iyong tinatabasan para gawing kaingin, yan ay huwag mo nang ituloy. Pangit po hindi maganda ang ani o kaya ay may mamatay sa pamilya mo.

Guy: May idadagdag pa ba kayo?

Basikol: [Wala ani.]

Basikol: Wala na.

Guy: Siguro tapos na po ang seksyon na ito. Sa tingin ninyo o sa kaalaman ninyo, ang paniki ano ang kaalaman nila?

Kurot: [Da paniki naba ona adas maki din balay kura sa luyang nu tagudan nu tagadaw na ba magsulid sa kura kay balay auson adas naba.

Ilayug maki tu' din ibon tu' magaraw din kay makay din iraya damuong. Makidin ina saluyang kayo naba lakul ka paniki nawud kay ba nakay gorupu na ba kay isa ba agpalbaybal na ba ina paniki kura kura kay tiya kay ina sa ibon tu paniki tiya ina sa lakul adas kay saba kay ba ina da kulalapnit tu' na ba da ina ruris tanguna. Ibon tu' nsbs mksy aba tu' ilayug ilayug tu'.]

Kurot: Ang mga piniki po ay may kanya kanyang bahay at lugar. Ang malalaking paniki ay sa kuweba, yung iba naman ay nasa butas kahoy o lupa. Hawan hawan ay sa bahay ng tao. Ang kulalapnit naman ay sa butas at sila ay may sari sariling inuuwiang bahay nila, doon talaga sila nakatira.

Guy: Aawayin ba nila o papatayin nila?

Sario, Kurot: [Hu'u naba ibinuno kay.]

Sario, Kurot: Oo iyan pinatay nila

Kurot: [Agpansikway kay din ba kura kay din magbalbay agpamangis.]

Kurot: Tinataboy din sila kung di pa umalis kakagatin hanggang sa mapatay.

Guy: Pero hindi naman kakaiin?

Tan-Tan: [Ina agpambunu nud kay mamangan?]

Tan-Tan: Pinapatay nila pero di nila kinakain?

Guy: Pinapatay lang hindi kinakain?

Kurot: [Hu'.]

Kurot: Oo.

Tan-Tan: Kinakagat lang po nila hanggang sa mamatay

hindi kinakain.

Guy: Ah?

Lukidanon: [*Nud kay mamaripapa ba ina natay.*]

Lukidanon: Hindi lahat ay napapatay tumatakas na ang iba.

Kurot, Lukidanon: [*Nu milayug biyagan kay ba nud kay dumalagan natay.*]

Kurot, Lukidanon: Kung lumipad o umalis ay buhay at kung hindi lumipad ay patay.

Lukidanon: [*Nawud ani agpanagak naba.*]

Lukidanon: Kung umalis na po hindi na po nila hinahabol.

Guy: Ok. Ayos. Tapos yung hawan hawan naman po ay may palatandaan o senyales na magkakaroon ng bagyo? Bukod sa palatandaan na bagyo, ano pa po ang senyales na ipinakikita ng paniki?

Kurot: [*Mmhh' maki nu malakas bagyo lumwas milayug makay amba, kakul tiya ba mag-ilyug na ba da ina sinyalis maki bagyo.*]

Ina kum akita agilayug agilayug na ba batay bagyo nu adani kura muli kay sa kura balay walaani bagyo na ba batay.]

Kurot: Kung nagliparan, kahit maliliit ay lumipad sila ng ganito kababa, at ito nagpapaikot ikot sa abot ng kanilang liparan, ito ay senyales na may bagyo o ulan na malakas. At kung ito ay wala na, sila ay bumalik na sa kanilang bahay o sa kanilang lugar. Wala ng bagyo o masamang panahon. Iyan ay sa hawan hawan.

Guy: Di ba kanina sabi natin nilalaglag ang pagkain nila pero sabi ninyo mga langgam lang ang kumakain. Pero ano ba ang sa hawan hawan, ano ang magandang epekto?

Tan-Tan: Sa hawan hawan ba ay may magandang epekto sa tao at sa kalikasan?

Lukidanon: [*Da hawan hawan magtabuy abuno da kunin takla.*]

Lukidanon: Ang hawan hawan ang tae ay nagbibigay ng abono.

Kurot, Lukidanon: [*Naba ani kagandahan wala ani.*]

Kurot, Lukidanon: Wala ng dagdag.

Lukidanon: [*Sai kasalum.*]

Lukidanon: Isang salop.

Guy: Sabi natin kanina pwede kainin?

Kurot, Lukidanon: [*Hu' kay.*]

Kurot, Lukidanon: Oo naman.

Guy: Ano ang lasa ng laman niya maalat, maasim?

Kurot: [*Masadap kay.*]

Kurot: Masarap naman.

Guy: Masarap naman?

Lukidanon: [*Masadap kay din.*]

Lukidanon: Masarap din naman.

Kurot: [*Kunin lasa ba makay ibon kun ina sa iraya agsuba ina sa baya na ba nagbusbusan nilupnit da balat binunglay na punta pinalagyan kay dagat.*]

Kurot: Kuya, ang lasa po ng paniki ay kalasa ng ibon. Ang paraan ng pagluluto ay binabalatan at tinatapon ang bituka, tapos ay iniihaw sa бага. Ito ang lagi pong paraan ng pagluluto sa paniking hawan hawan.

Guy: Pag kinain na mayaman ba sa bitamina.

Kurot: Ay sir nud kay matangan na ba.

Kurot: [*Ay sir hindi namin alam iyan eh.*]

Guy: Pagdating sa katawan ano nararamdaman? Nagbibigay ba ito ng lakas?

Kurot: [*Naay aram ba ina sa mangyan kura mauson pamangnon makay da hawan hawan adas lakul idawu at bayawak mausun magkarakaman sa kutanan o lupa da katutubo nud kay layun layun agpunta sa bayan wala ina sukdo lakul uh mataas na gidtu na malugut nawud nuna ngani tiya ka dagun covid tiya tamu sa calomintao mamburao sablayan maki covid tuwa covid sa tamo kay rugar calomintao wala kay.*]

Sario: [*Tamo kay agkain ubon puri naba pait kay yantok pait na ba agulam agulan mangayan.*]

Sario: Sa atin ay kinakain maliit na puri ito mapait, yantok mapait din pero ulam ng mangyan.

Lukidanon: [*Da hawan hawan nu maki ina bitamin?*]

Lukidanon: Ang hawan hawan ay mayaman din ba sa bitamina?

Kurot: [*Ayyyy maki din bitamin naba. Ay may bitamin adin.*]

Basikol: [*Agtabuy sa uyat iraya na ba.*]

Kurot: [*Maki katungkolan naba sa lawas katutubo.*]

Kurot, Basikol: Kuya, ang hawan hawan ay may katungkulan sa katawan ng tao o katutubo. Sabi nga nila, sa panahon ng pandemic sa lugar ng Mamburao, Sablayan at Santa-Cruz, sa awa ng diyos sa mga katutubo ay wala pong nagkasakit ng covid dito sa amin sa Calomintao. Dahil po sa mga kinakain tulad ng mapapait at mga gulay at mga hayop na pwede makain ay kinakain ng mga katutubo.

Lukidanon: [*Nu maki hawan hawan sinungkal unga kabul sinog sa baya.*]

Lukidanon: Kuya, yung mga batang maliliit ay sinusungkit nila ang hawan hawan. Pag nakahuli sila inihaw nila at pagluto na, ang kasama nila sa paghuhuli ng paniki ay binibigyan. At lahat ay makakakain.

Lukidanon: [*Laki wacky ag pansugba sa ina baya mamangan kay.*]

Guy: Maganda yan, maganda yan!

Lukidanon: [*Da lawas na malakas wala kay sakdu.*]

Kurot: [*Nud kay agrurum kunin lawas mauyat kay.*]

Guy: Kung magkasakit man.

Tan-Tan: [*Da unga mamangan da lawas ba mauyat kay?*]

Lukidanon, Kurot: [*Hu'u kay da lawas kay mauyat kay gidtu.*]

Lukidanon, Kurot: Kuya, yung pagkain po ng mga hawan hawan, hindi po nakitaan ang tao ng mahinang pangangatawan. Gaya pa rin ng dati, malakas wala pong nararamdaman na masakit sa katawan.

Lukidanon: [*Tanguna makay di na ba.*]

Tan-Tan: [*Wala kay sakdu?*]

Lukidanon, Basikol: [*Wala kay! Agkarumruman.*]

Lukidanon: [*Wala kay agbuut sa mga adang apang ina nay butyon, anay buong maskit ina ako wala ani uyat wala kay mabuut makay naba.*]

Lukidanon, Basikol: Kuya, wala nagsasabi sa mga anak nila na masakit ang tiyan, ulo at nawawalan ng lakas. Iyung mga bata ay walang sinasabing ganun sa kanila at nakikita pa nila na malakas na naglalaro, normal ang lahat. At sa akin din wala namang naging epekto sa akin. Noon pong bata po ako ay kumakain din po ako ng hawan hawan. Ako po ay elementarya, sinusungkit po namin sa school, tapos inihaw po namin yan.

Guy: Sa ibang parte ng mundo, halimbawa sa amin, akala ng mga tao ang mga paniki ay delikado, ito ay may dalang sakit, may dalang virus. Pero ano ang masasabi ninyo? Hindi naman delekado pag-inihaw at pag luto na wala talagang virus.

Tan-Tan: Sa pananaw ko po ay depende sa lugar na pinagkukunan. Katulad po sa amin ang pinagkukunan ng kanilang pagkain ay maayos at hindi pa ganun karumi ang kanilang pinagkukunan ng pagkain ng mga hawan hawan. Tulad ng China siguro sa maling pamamaraan ang kanilang panghuhuli, tulad ng paraan ng pagbebenta at pagluluto nila ay hindi tama para sa akin. Kaya po sa mga tao na ang sabi ay dahil sa paniki ang covid, ay depende po sa lugar na kanilang tinitirahan o pinagkukunan. Katulad sa ating lugar, wala namang pabrika kaya makasiguro na ligtas kainin ang hawan hawan at ibang paniki. Mga presko na bungang kahoy ang ang kinakain.

Guy: Maganda iyan!

Ito po, tatapusin po muna natin yong tungkol sa paniking hawan-hawan. Nandito po tayo sa mga epekto, di ba? Tapos na tayo sa panghuhuli. Sa kaalaman ba tapos na?

Tan- tan: Tapos na tayo sa lipunan.

Ang unang tanong ngayon ay ang mga paniking hawan hawan. Napansin niyo ba kung noong unang panahon at ngayon, mas marami ba noong unang na panahon o parang nabawasan o dumadami ang paniki. Iyan ang unang tanong. Sa hawan hawan po.

Kurot: *[Da naay nagkitan da hawan - hawan tanungna maki udas mauson makay maki magkaurot to naba da naay ina akitan kaaram nagtay, makay napag mamangan ina hayop kapwa na ba.]*

Sario: *[Kaya na ba agkalubuson.]*

Tan- tan: Ano naman ang dahilan at sila ay nababawasan?

Kurot: *[Naay naranasan ina sa hawan hawan ba tanguna mauson. nguna naay amatangan at agkaakitan agkaurut mmh uh.]*

Basikol: *[Kay tang matay.]*

Kurot: *[Naay kay nagkarumrum sa naay rumrum ba makay nawu'd ani mauson kura pamangnon maki. Udas maki kay disin pamangnon na ba kura buhay din nawu'd kay din agpangaro iraya agulas nod kay agbayog. Tanguna mauson da po da kayu ina sa kutanan na ba.]*

Kurot: Kuya, ang paniking hawan hawan noon ay mas madami kaysa ngayon. Kasi noon, marami pang punong kahoy, marami pa silang pagkukunan ng pagkain. Ngayon naman ay unti-unti ng nauubos ang hawan hawan dahil kulang na po ang pinagkukunan ng mga pagkain at dumadami na po ang mga tao. Noon po kasi kaunti pa ang mga tao kaya malaya sila na makapaghanap buhay sa gubat. Ngayon po ang mga usok ng mga sasakyan ay nakakaapekto sa pamumuhay nila.

Kurot: *[Da depekto saba da mga iraya kurang da pamangnon akitan sinampuk kay kalbas ba amangan.]*

Kurot: Ang isa pang dahilan ng pag-unti ng mga paniki ay dahil sa kulang na din sa pagkain. Pagnakita, pinapatay, at kinakain. Isa dahilan ng pagkaubos ng paniki.

Lukidanon: *[Hu'u kay agkaurot ina kabus tu'.]*

Lukidanon: Oo unti-unting nababawasan ang bilang nila.

Guy: Dahil sa padami ng padami ang mga tao.

Tan-Tan: Padami ng padami ang mga tao at paliit ng paliit ang kanilang tirahan kaya naghahanap din sila ng panibagong lugar na kanilang matirahan para sila ay mabuhay. Ito ay ang hawan hawan. Hindi lang tao ang kumakain sa kanila pati na rin ang ibang hayop, halimbawa po nito ay sawa, lawin, pusa at musang.

Guy: Lawin.

Tan-Tan: Oo yong malaking ibon.

Guy: Sige, sige maraming salamat po! At dito po sa pag-alaga o sa pagbabantay.

Tan-Tan: Ang paniki ba ay inaalagaan ng mga tao?

Guy: Dapat ba alagaan ang paniki para hindi mawala ang lahi ng hawan hawan? Dapat ba at paano alagaan?

Kurot: *[Naba da iraya alabut maki mauson paniki lakol, hawan-hawan, lahat paniki adas tamu kay pakapyau'n da kutanan nu kawu sa kairaya ba ayaw kay tu' paggaruwun mga kayu kalbas ayaw kay tu' bunuun pagkayu pamangnon paniki naba da ina pamatawan kura. Ayaw to pagsampukun pag-ina paniki.]*

Kurot, Basikol: kung gusto ng Mangyang iraya na dumami ang mga paniki, huwag puputulin ang mga puno na pinagkukunan ng mga pagkain ng mga paniki, at huwag gambalain ang kanilang tirahan, at huwag patayin ang mga paniki. At kung gusto alagaan ang paniki, iyon ang dapat gawin. Kasi po ang paniki, hindi ito maaalagan tulad ng ibon at ibang hayop na naaalagaan ng tao. Ang paniki ay sa gabi kukuha ng pagkain.

Basikol: *[Naba da pamatawan adas balay pag mga kayu lakol ayaw pagpukanon da lakol kayu na da pamatawan.]*

Basikol: Ang tirahan ng adas ay sa malalaking puno ng kahoy iyan huwag patayin.

Kurot: *[Da ugari pag uh paniki lakol na gabok naba nu tag'udan ani batay malub sa luyang no tag'adaw kay kalbas da tag'ani paray manluwas kay da magkaluk kay naba sa puon kayu magtarakinan naba da lakol ka paniki.]*

Kurot: Ang ugali ng paniking gabok kung tag-ulan na pupunta sa mga kweba. Kung tag-araw naman o tag-ani ay lumipad palabas ng kweba makikita ito sa malalaking punong kahoy na nakabitin.

Basikol: *[No kawu maki bukar kasoy saba ani magtarakinan naba no mauson ani.]*

Basikol: Kung ikaw ay may kasoy na namumunga diyan sila mga nakabitin karamihan sila.

Sario: *[Bukar balete.]*

Sario: Bungga ng balete.

Basikol: *[Bukar tuay sa yamon balay ba maki puon tuay.]*

Basikol: Bungga ng tuay sa amin mayroon puno ng tuay.

Kurot: *[Kawu ag'kadangin ina sa kutanan ag'riwa kawu lakol ani kay gid'tu' pag kakol nangitim pag lakol mag tarakinan.]*

Tan-Tan: *[Pag lakul gabok.]*

Kurot: *[Hu'u. 1:00- 4:00.]*

Kurot: Ang kaugalian ng piniki na malaki pagtag-ulan ay pupunta sa butas ng kweba pagtag-araw ay lumalabas at matutulog na sa mga puno nakabitin. Iyan ang ugali ng mga malalaking paniki.

Basikol: Pag may bunga na ang mga punong balite at iba pa doon sila ay nakabitin. At pag ikaw ay naglalakad sa gubat tumingin ka sa mga puno na may mga bunga makikita sila na nakabitin nangitim sa dami ng nakabitin.

Tan-Tan: Tayo ay sa hawan hawan pa lang.

Kurot: *[Da hawan hawan ba kalbas ani.]*

Kurot: Kuya, ang sabi ko kanina yung ugali naman ng gabok, yung malaking paniki kapag tag- araw lumalabas na sila o kapag tag-ani na ng palay at mais. Lumalabas na sila para manguha ng pagkain. Kapag tag-ulan naman tumatago sila sa kuweba o butas ng kahoy. Iyung malalaking paniki.

Kurot: *[No tag'adaw da mag kalok nu'd ani sa luyang kayu sata ta sa kutanan.]*

Kurot: Pagtag-araw wala na sila sa kuweba nasa puno na sila. Doon na sila nakabitin, doon na natutulog, doon na sila nakatira.

Guy: Pero sa gabok po, mamaya natin ituloy ang usapan tungkol sa gabok kasi may mga ilang tanong pa po dito na hindi pa natapos. Konektado pa sa hawan hawan. Iyung kanina lang. Pero kanina sabi natin kung para hindi mabawasan...

Kurot: *[Hu'u.]*

Kurot: Oo.

Guy: Ang paraan ay huwag patayin at putulin ang mga puno. Ngayon paano pag halimbawa masiyadong madami na sila, pwede bang mangyari iyon? Halimbawa magiging problema ba sa inyong pamayanan o sa kapaligiran.

Kurot: *[Maki din.]*

Kurot: Malaking problema parin.

Kurot: *[Maki din purublima. kay tang? da mga saging isag pina mangan ani hu'u.]*

Sario: *[Bukar kasoy.]*

Lukidanon: *[Bukar mangga.]*

Kurot: *[Saging kay panggugut.]*

Basikol: *[Bukar namangan kay. naay kay abungaran agpamangan kay kura madlum ako kay ista sa agbaw yamun balay naay karungu'y tititititit yamun amba agpanguna yamun amba magpantu'pos kay.da layag ba malapad ani.]*

Basikol: *[Bunga ang kinakain.]*

Lukidanon: *[Gabok naba.]*

Basikol: *[Gabok ngani maki din ina sa guyabano maki din ina sa saging maki turis din apang.]*

Lukidanon: *[Magpantupos din ina sa kayumito.]*

Basikol: *[Agpanlupos kay amba tad adaw kay naba ag pamangan kay kayumito naba.]*

Kurot: *[Tanguna kaliblibu'un no paniki hawan hawan ina gabok nawud kay agkakitan ina sa guyabano tanum iraya maki kay sa saging mauson kay da pamangnu'n ina sa puon kayu naba da epekto kuyu ayaw agpang bunu'un.]*

Basikol: [Mag pinukan pag mga kayu.]

Kurot: [Nawud kay batay paraoy sa balayan naba.no mauson da bukar kayu naba da mag supsup.]

Tan-Tan: [Nguna?]

Kurot: [Nguna ba makay saba' sa balayan ani kura. adani sa mga kayu. lakol kapuon ba ginaru ani pag mga ina.]

Sario: [Pinang ragari ani.]

Mga kuyay: Oo totoo kung marami na sila. Kasi noong unang panahon ay hindi sila pumupunta sa mga tanim ng tao o yung mga prutas kasi marami silang makakain sa gubat. Sa ngayon hindi lang hawan hawan kasi lahat ng klase ng paniki ay pumupunta na sa taniman ng mga tao para kainin yung mga bunga. Kasi kulang na yung mga puno na pinagkukunan nila ng pagkain.

Guy: May idadagdag po kayo?

Lukidanon: [Adani.]

Lukidanon: Wala na.

Guy: Okey, maraming salamat po.

Guy: Ngayon, kung ganoon po ang sitwasyon pag masiyadong madami, problema na. Kung mababawasan eh di problema na naman. Anong pwedeng gawin para ang mga tao at mga hawan hawan ay may parang tamang koneksyon na hindi masobrahan, hindi mabawasan. Ano po sa tingin nyo?

Kurot: [Da naay kay nagrumrum sa naay karumruman tuwa da panawun mga iraya ayaw kay tu' dalasa'un da adas da ina kay da kaugnayan sa iraya. Da naay nag awit ina sa ugnayan da adas no adani kanun sa kutanan na ba nga ba isag ba manggaram ani sa bukir iraya ina mangga sa naay ina sa mga makay na ba diyag nakay nagkarumruman da iraya maki kutanan ayaw kay to pangumarun da mga puon kayu. kura kay sata mag pamangan kayno sukan nguna adani puon saba. maki a'tu pakitan nakay to agkayawus sa mga naba ako akadanas tiya agkadagon ako agkumit da bukir sa bau' makay din sa ugbos makay din sa ba mag asma sa ina sap ana ba da naay arumruman sa naay rumrum kaawaawa gidtu na ba lain kutanan tiya da mangyan na ba ada da tamu' kaangkat sa ina kutanan yamun tamung mga mangyan no alabut sa tamu' panggaramgam sa kura agas.tanguna manggaro

kay to kura dugus nguna makay din pagnaba hawan hawan no nawud kay batay u' tamo alagaan makay din kura adani kakayanan makay adin ruma kawu iraya agbayog akitan sinampok binakyaan kalbas mamangan.]

Kurot: Sa aking kaisipan, ang tribung Iraya, huwag patayin at ito ay may kaugnayan din sa mga tao. Na ito ay tinatawag na paniki, ito ay sa gubat naghahanap ng mga bungang kahoy. Kaya hwag putulin ang mga puno para ang paniki ay may pagkain din sila katulad ng tao. Kasi ang mga paniki ay parang tao din, kailangan din nila maghanapbuhay o makakain. At makikita mo rin nagugutom na nakabitin sa puno ng kahoy. At sobrang siyang naaawa sa kalagayan ng paniki. Ang pagkuha ng pagkain ay sinisipsip nila ang mga bungang kahoy. Ang mga paniki ay hindi naalagaan sa kadahilanan na ang paghanapbuhay nila ay sa gabi. Pag nahuli ng mga tao ay sinusunog ang balahibo at binabalatan ang paniki.

Sario: [Hahaha naba da ugali.]

Kurot: [Hu'u ayaw to tamo kutanan.]

Sario: [Nu'd batay mauson da adas makay iraya ba kay no da damuong kura nag abol mamangan kay naba narwaan sa yamon da nag anggat sa ina damuong matawan maki yaba lakol adas mangiltu agrubruboy tu' da adas gabok ba agkaurut ani iraya.]

Kurot: [Da hawan hawan kay nawud kay badya mangyan kay mana mag u'.]

Tan-Tan: [Biyag to no kawu kabol.]

Basikol: [No kawu kabol ba ani kawu batay mamangan?]

Kurot: [Paghawan-hawan ba batay ani agkabayog.]

Sario: [Ag sampok mga unga.]

Sario, Kurot, Basikol: Kuya ang hawan hawan hindi masyadong hinuhuli ng tao at kinakain. Ang mahilig lamang manghuli ay mga bata. Pinapalo nila ito tapos iniihaw at kakainin yung hawan hawan. Yung koneksyon ng tao sa paniki ay hindi dapat putulin ng tao ang mga puno na tirahan at pinagkukunan ng pagkain para hindi sila maki halubilo sa mga tao o hindi nila mapinsala ang halamanan ng mga tao. Kasi noong una ay hindi naman sila problema. Ngayon ay hindi naman ganoon karami ang bilang. Kumakaunti ang bilang nila ngayon. At ang halimbawa naman

kangina ay ang pukyutan. Nakita na lang nya sa daan na doon na namamatay. Siya ay naawa. Ang paniki at pukyutan ay may koneksyon na kung hindi aalagaan lahat ay mawawala. Ang pulot pukyutan ay isang uri ng gamot para sa tao, kaya kung kukuha ka ng pulot pukyutan ay may gamot ka.

Guy: Iyong pukyutan.

Tan-Tan: Ito ay unang gamot ng mga Mangyan, iyung pulot.

Kurot: [Da kunin dugos sukan ina agas sa ubo da dugos ba mauson bitamina. Da mangyan ba adani bitamina.]

Sario: [Adani.]

Kurot: [No minu'm pag dugos ba mauyat.]

Kurot, Sario: Iyun yung halimbawa niya. Sabi niya yung koneksyon ng paniki at pukyutan ay halos pareho. Kasi ang sinisipsip ng pukyutan ay bulaklak ng kahoy at sinisipsip din ng paniki yung mga bunga. Hindi rin sila dadami. Mamamatay rin sila. Iyun din yung koneksyon ng paniki. Kung wala silang makukuhang prutas sa gubat ay mamamatay na din sila o kaya naman pupunta sila sa halamanan ng mga tao. Doon sila manginginain. Kaya magiging problema naman ang paniki ng mga tao. Pero yung hawan hawan hindi sila masiyadong problema ng mga tao kasi maliliit lang naman sila. Sa gabok naman papasok yung ano...

Guy: Mamaya pag-usapan natin yan.

Guy: Ahh, sige okey malinaw po maraming salamat po.

Lukidanon: [Da hawan hawan ba talpos ani.]

Lukidanon: [Tapos na ba kami sa hawan hawan ?]

Tan-Tan: [Nawud kay.]

Tan-Tan: Hindi pa po.

Guy: May isa pa po, pero parang hindi pwedeng alagaan ang paniki?

Tan-Tan: Ang paniki kasi ay gabi sila nag hahanap ng pagkain. Hindi araw kaya hindi pwedeng kulungin at alagaan. Pag may nahuli ka at nakawala sa gabi, hindi mo na siya mahuhuli. Makakahuli ka kung gagamit ng lambat. Hindi siya maaalagaan tulad ng ibon o aso. Ang ibon ay naaalagaan kasi natutulog sa gabi. Ang

paniki ay gising sa gabi.

Guy: Okey yung huling tanong po, dapat ba ang tao ay matakot sa hawan hawan? May dahilan ba para matakot ang mga tao? Kasi ang mga tao ay wala silang masiyadong alam tungkol sa hawan hawan kaya kapag may nakita ay magulat ka. O hindi kaya matatakot na baka may dalang sakit o kaya marumi?

Kurot: [Awan sa ina damuong no sa ina sa yamun mga mangyan nawud nawud batay alimu'wan. Yamun kawaras pag ina hawan hawan yamun kay ina mga iraya mangyan no akitan kay mga unga sinampok kalbas binusbusan kay binunglay pag puna pinalagyan asin kalbas pinatunga sa baya. tamu kay ina u'hh nawud kay batay layun na ba ay layun maki a' bagyo lawan maki ani udan na ba lahat mag layud layud.]

Tan-Tan: [Ina hawan hawan?]

Kurot: [hu'u.]

Sario: [Madlum.]

Kurot: [Masuramsuram dapo.]

Basikol: [Madlum ani.]

Kurot: [Na ba da kapangyarihan dapo amatangan iraya no na ba da kaangkat mga mangrus mang-ut da kausunan hayup sa kutanan.]

Basikol: [Apalpalis.]

Kurot: [Nawud nawud.]

Kurot, Basikol, Sario: Yung paniki, hindi naman kinakatakutan ng tao kasi isa sa mga kaibigan ng tao ang hawan hawan. Kasi ang hawan hawan ay hindi naman nananakit ng tao. At isa ring palatandaan kung tag-ulan, malapit na ang tag-ulan. Kapag sila ay lumipad o nagpaikot-ikot na ng sabay-sabay, yan na iyan ang palatandaan sa mga Iraya na malapit na ang tag ulan o bagyo.

Kurot: [Tag udan bagyu da hawan hawan batay tuwa batay magilayud.]

Tan-Tan: Kuya pag mataas sa tao ang lipad ay tag ulan, pero kung mababa ang lipad ay bagyo.

Tan-Tan: Ang paglipad ng mababa ay yun po ang palatandaan na may bagyo.

Guy: Okey ayos, maraming salamat po. Kasi po iniisip ko ang sa amin ay meron ding hawan hawan, pero pag may nakitang hawan hawan natatakot gustong patayin agad, “ay madumi yan may dalang virus.” Kaya minsan karamihan ang tao sa amin takot sila kasi nga madumi may dalang sakit, hindi sila mabuti nangangagat. Kapag kinagat ka baka magkaroon ka ng sakit o ma-impeksyon, mamamatay man. Ganoon po pero siguro sa totoo lang hindi.

Lukidanon: [Nawud tutuo naba.]

Kurot: [Yamun nga ba saksi no kinayat kawu nawud kay natay ay.]

Lukidanon: [Hawan hawan no ginugunan nud kay mangayat no ginugunan kuyu ba kinayat maskit kay.]

Lukidanon, Kurot: Kuya, hindi daw po totoo na may dalang sakit o virus ang hawan hawan. Kami na ang saksi na kapag nakagat ay hindi mamamatay. Ang hawan hawan kapag iyong hinuli o nasaktan ito ay nangangagat. Kapag hindi naman hinuli o nasaktan hindi, naman ito nangangagat.

Lukidanon: [Naba da hawan hawan ugali.]

Lukidanon: Iyan ang ugali ng hawan-hawan.

Guy: Okey kaibigan, pero pagnangagat wala naman lason. Okey tapos na po tayong sa hawan hawan.

Ayan na po, ang pangalawang klase ng paniki ay ruris. Tulad ng hawan hawan yung pagkakakilanlan, kung ano ang itsura, kung gaano siya kalaki.

Basikol: [Kaku'l tu'.]

Sario: [Na ba to ba da ringas bulo naba tu' da kakul adas.]

Tan-Tan: [Ruris tu'.]

Basikol: [Da lagay ba tu' ba kaamba.]

Lukidanon: [Da lawas anggan ina sa lagay mga sai kadangkala da aba.]

Kurot: [Kuyo amatangan da ruris? Da ruris бага naay amatangan at naay asaksihan at naay adang maki buho mag kaambaan tu da ruris naba ba lumwas ina sa bulo.]

Kurot: Alam ba ninyo ang ruris? Sa aking nakita at nasaksihan kasama ang aking nanay, nakita namin ang ruris ay nakasilip sa butas ng buho, ang ruris ay galing sa buho.

Basikol: [Sa bulo agpamataw.]

Kurot: [Puri.]

Tan-Tan: [Maputi tu'.]

Basikol: [Hu' u.]

Tan-Tan: [Masarap yun.]

Kurot: [Naba manggaru naay adang napaglagyan kay asin kalbas sinlud sa bulo.]

Sario: [Hu'u.]

Basikol: Ang puri o uod na nakatira sa loob ng buho ito ay kulay puti na masarap kainin.

Kurot: Kinukuha nila ng aking nanay nilalagay nila ito sa buho at nilalagyan ng asin at lulutuin, pagluto na ay kakainin.

Kurot: [Da ruris no nawud kay tu nakain mga iraya.]

Lukidanon: [Da puri.]

Kurot: [Nawud da ruris ngani ba inakay? naba isag ba nag awit tu' ibon adas.]

Basikol: [Namangan ina gulay sitaw.]

Tan-Tan: [Ibon tu'.]

Kurot, Basikol: [Hu' u ibon tu' ruris.]

Sario: [Hu'u maki ngani.]

Mga kuyay: Ang ruris ay hindi nakakain ng tao ang puri ang kinakain. Hindi ang ruris ay tinatawag na maliliit na paniki, na nangain ng mga gulay sitaw at na pakaliit ng ruris.

Kurot: [*Ruris at puri naba ani.*]

Kurot: Ruris at adas ay iisa.

Sario: Ay iba yan.

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Sario: [*Da adas lawas lakol da puri ba ibon tu'.*]

Kurot: [*Da adas ba naba da nag awit hawan hawan kausunan ka paniki naba da nag awit iraya mangyan adas.*]

Sario: [*Hu'u maki adas ibon tu' maki adas lakol kay.*]

Kurot: Kuya, ang adas ay pang kalahatang tawag sa paniki. Ang hawan hawan ay tinatawag na paniking mangyan.

Lukidanon: [*No ruris hawan hawan, no iya gabok naba da agawit adas.*]

Kurot: [*Adas naba da pag awitan.*]

Lukidanon: [*naba da tunay nag awit.*]

Lukidanon: [*Ruma da adas maki tu kakul tu' maki tu ibon maki lakol naba da paniki.*]

Lukidanon, Kurot, Basikol, Sario: Ang tawag daw po sa aming mga Iraya Mangyan, ang paniki ay adas. Ito ang tawag sa lahat at ito ay may apat na uri, ang iba malaking paniki at ang iba ay ang mga maliliit na paniki.

Guy: Bali lima yung babagan?

Tan-Tan: [*Adas kabag.*]

Tan-Tan: Paniking kabag.

Kurot: [*Naba din.*]

Kurot: Iyan din.

Guy: Limang klase ng adas?

Kurot, Lukidanon: [*Naba da maki pag kilanlan.*]

Kurot, Lukidanon: Iyan ay may pagkakakilanlan.

Lukidanon: [*Naba da maki ngaran no kakul tu'ag awit kulalapnit agpamataw sa balay naba da agawit hawan hawan no agapamataw sa kabagbaggan naba da gabok.*]

Lukidanon: Iyan ay may pangalan kung pinakamaliit ay tinatawag na kulalapnit, ang nakatira sa bahay ay hawan-hawan at kung nakatira sa gubat ito ay gabok.

Tan-Tan: [*Ina kulalapnit saan agapamataw?*]

Lukidanon, Kurot, Basikol, Sario: Ang paniki ay may kanya-kanyang pangalan. Kung maliit ay kulalapnit, at ang nakatira sa bahay ay hawan hawan. Ang nakatira naman sa gubat ay gabok at ang kulalapnit ay nakatira sa buho. Ang ruris at kulalapnit ay iisa.

Tan-Tan: Saan nakatira ang kulalapnit?

Basikol: [*Hu'u naba da paniki.*]

Basikol: Oo yan ay paniki.

Guy: Iisa lang.

Tan-Tan: Oo kuya iisa lang ang sabi nila. Ang Ruris at kulalapnit ay iisa

Guy: Pero bakit iba ang tawag? Kasi po kuya ang puri nasa loob pa ng buho. Kung ito ay nakalabas na sa buho at nakakalipad na po ay kulalapnit na po ang tawag.

Kurot: [*Da ruris da nguna puri naba nguna ba ina pag nawud mamangan iraya ag puri isag tu' mag inul-inul makay tu pulahan ina sa galum buyon.*]

Kurot: Ang ruris kapag nasa ilalim pa ng buho ang tawag ay puri. Kung hindi nakuha ng tao ito ay parang sanggol na gumagalaw sa tiyan.

Lukidanon: [*Sa galum bulo pag puri mag inul-inul.*]

Lukidanon : Sa loob ng buho ay gumagalaw-galaw.

Lukidanon, Kurot: Ang ruris noong nasa buho pa ang tawag ay puri. Nung lumaki at nagkaroon ng pakpak ang tawag na ay kulalapnit. Habang maliliit pa sila ay parang sanggol sa loob ng tiyan.

Lukidanon: [*No nawud pinukan da bulo da puri ngunaan sai kabulan ruris ani da puri magpamataw labindalawang araw ka aldaw da puri maki ani lagay kalbas na iya na alalabot ani lumwas sa kunin alabot umilayog ani naba da agawit ruris.*]

Lukidanon: Kuya ang ruris po ay nag simula sa puri. Yung puri naman ay nakatira sa loob ng buho. Kung hindi pinutol ang buho pagkalipas ng isang buwan, pitos na siya, pag kalipas ng labindalawang araw ay magkakaroon na siya ng pakpak. Pag katapos ay mag hihintay siya ng ilang araw at kung kaya na niyang lumipad, lalabas na siya sa buho.

Guy: Ang tawag na sa kanya ay kulalapnit na?

Tan-Tan: Kulalapnit po tawag.

Guy: Ibig sabihin ang ruris, baby pa lang, tapos pag kaya na niyang lumabas at magkaroon na ng pakpak, siya ay lalabas na sa buho.

Tan-Tan: Ngayon nga ang tawag ay kulalapnit na po.

Guy: Ah okey okey bale iisa lang yan.

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Tan-Tan: Yung kulalapnit naman ang kinakain ay yung mga buto-buto.

Lukidanon: Mga mais, mga gulay.

Basikol: Mga sitaw.

Lukidanon: [*Matamis puon kayo ngus lakul isag tu' ibon tu' bukar kayu.*]

Lukidanon: Malaki o maliit na punong kahoy na may matatamis na bunga.

Basikol: Balete, balinawnaw.

Lukidanon: Alateris.

Tan-Tan: Bignay.

Kurot: [*Mga bukar amugis.*]

Sario: [*Hu'u kalumpit.*]

Lukidanon, Kurot, Basikol, Sario: Kuya kapag naging kulalapnit na po ang kinakain po ay mais, bunga ng punong kahoy na matatamis, gulay, at saka po bignay at amugis.

Lukidanon: [*Laat ani da bukar kayu.*]

Lukidanon: Kahit siya ay pinakamaliit.

Guy: Ruris pa rin.

Tan-Tan: Ah hindi kuya kulalapnit.

Guy: Ah kulalapnit na.

Tan-Tan: Oo.

Guy: Ano ang kinakain.

Tan-Tan: kung nasa buho wala pa silang kinakain sa loob ng buho. Kung kulalapnit na kumain na sila ng mga gula at prutas.

Guy: Ah.

Tan-Tan: Kasi sa loob ng buho ay parang bahay-uod, nagsisimula siya doon. Ah parang paruparo pa lang. Para madali kasi ang paruparo ay nag sisimula siya sa uod. Ang ruris ganoon din ang simula niya.

Sa loob po ng buho, sa loob mismo ng buho siya nakatira. Simula puri hanggang sa magkaroon na ng pakpak sila ay nasa loob na ng buho. At kung kaya ng lumipad, sila ay lilipad na.

Guy: Ah okey okey doon na sila pinanganak?

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Tan-Tan: Opo doon na siya pinanganak sa loob ng buho.

Guy: Pero yung nanay nandoon ba?

Basikol: [*Adani da adang.*]

Basikol: Wala na ang nanay.

Kurot: [*Uod ngani.*]

Kurot: Uod nga yan.

Guy: Ah uod, Ah okey.

Tan-Tan: Doon siya ipinanganak.

Guy: Ah okey.

Tan-Tan: Ruris hanggang kulalapnit.

Guy: Parang paruparo.

Tan-Tan: Oo kuya parang paruparo.

Guy: Ok, tapos kapag kulalapnit na, ang pagkain niya mga prutas?

Tan-Tan: Opo mga prutas po lahat ng klase ng prutas. At mga buto ng gulay

Guy: Tapos saan siya tumitira?

Tan-Tan: [*Ina pag kulalapnit saan agpamataw?*]

Tan-Tan: Ang kulalapnit saan nakatira?

Kurot: [*Ah na ba da agpamataw ba sa mga kura tu' puon kayu ina laying saging saba ani kay ag pamataw.*]

Kurot: Nakatira sa mga puno ng kahoy sa mga tuyong dahon ng saging diyan sila nakatira.

Basikol: [*Sa mga ina laying saging.*]

Basikol: Sa mga tuyong dahon ng saging.

Lukidanon: [*Ina sa galum luyang kayu.*]

Lukidanon: Sa loob ng butas ng punong kahoy.

Guy: Ah sa puno.

Tan-Tan: Kuya, pag sa puno po sa balat ng kahoy sila nakatira.

Kurot: [*Kakul tu'.*]

Kurot: Ganito lang po kalaki.

Guy: Tapos pag lumipad siya, ang lapad niya ano?

Lukidanon: [*Amba tu' sai kadangkal.*]

Lukidanon: Ganito lang kalaki isang dangkal.

Guy: Ay ganyan naman.

Kurot: [*Ina da layag makay din sa adas.*]

Kurot: Ang pakpak ay pariho din sa paniki.

Lukidanon: [*Kaugon ani.*]

Lukidanon: Kasama na.

Guy: Pero yung katawan?

Sario, Lukidanon: [*Ibon tu.*]

Sario, Lukidanon: Maliit lang.

Guy: Ganyan naman.

Lukidanon: [*Ibu'n tu' talaga.*]

Lukidanon : Maliit lang talaga.

Sario: [*Da lawas ba makay marubya.*]

Sario: Ang katawan ay malambot.

Kurot: [*Hmm yang puri kaya pinukan pagbulo da ruris ba ag kurot tu'.*]

Kurot: Hmm kung ang buho na may puri ay pinutol ang ruris ay kumukunti din.

Tan-Tan, Basikol: [*Agkurot.*]

Tan-Tan, Basikol: Kumukonti.

Tan-Tan: [*Ina pag puri ba ina masarap gidtu' kay. Da ruma ba mamangan kay!*]

Tan-Tan: Ang puri ay masarap talaga ang karamihan ay kumakain.

Sario, Kurot: [*Hu'u kay.*]

Sario, Kurot : Oo naman.

Tan-Tan: Kinakain yung puri.

Lukidanon: [*Mamangan pag puri.*]

Lukidanon: kinakain ang puri.

Lukidanon, Kurot, Sario, Basikol: Kuya yung puri ay kinakain ng mangyan hanggang ngayon. Noong bata pa ako mahilig akong manguha ng puri. Binibiyak ko po sa buho tapos kinukuha ko yung puting uod na kung tawagin ay puri. Iniihaw lang namin. At masasabi ko na isa pinakamarasap na pagkaiin na pagkain para sa akin at hindi lang naman ako ang kumakain pati rin ang iba.

Sario: [Hahaha masadap pag puri.]

Sario: Hahaha masarap ang puri.

Lukidanon: [Na ba agumpisa tu' kaku'l sai kalinggo kaaram ba ani sai akay kalinggo naba ani.]

Lukidanon: Ito ay nagsisimula sa pinaka maliit isang linggo hanggan isang linggo ulit iyan na.

Sario: [Kaku'l na b aba marubya ani.

Sario: Kung ganito na malambot.

Lukidanon: [Midyo tu' marubya.]

Lukidanon: Parang midyo malabot.

Sario: [Kalbas matigas ani.]

Sario: Pagkatapos niyan matigas na.

Lukidanon: [Kuyay ani sai ka linggo akay maki ani tu' lagay sai ka linggo akay da lagay amba atu'.]

Lukidanon: Matanda na lumipas pa ang isang linggo may pak-pak na isang linggo pa ulit may ganito ng pak-pak.

Sario: [Hu'u kay.]

Sario: Oo naman.

Lukidanon: [Sai ka linggo amba atu' sai ka linggo akay da lagay ba maaba tu' agpalibay tu' iya.]

Lukidanon: Isang linggo ganito ang pak-pak, isang linggo ay ganito na ang pak-pak iyan natutulog.

Sario: [Kauyat ani...]

Sario: Kung may lakas na.

Lukidanon: [No kauyat ani alabot ani lumwas makay tu' mag pang banat no kakul tiya batay ani iya lumwas magaripasyaw tu'.]

Lukidanon: kung may lakas na iyan gusto na lumabas ay uminat. Kung ganito na kalaki ay lalabas na at lilipad-lipad na.

Tan-Tan: [Da ruris muli akay sa bulo no iya lumwas?]

Tan-Tan: Ang ruris kung umuuwi sa buho kung sila ay lumabas na?

Sario, Kurot: [Nawud ani.]

Sario, Kurot: Hindi na.

Sario, Kurot: Hindi na siya babalik sa buho na pinang galingan niya tumitira siya sa tuyo na dahon ng saging, sa puno o sa balat ng kahoy na tuyo.

Lukidanon: [Na ba da sa puon kayu maki balagun saba da kunin balay.]

Lukidanon: Kung sa puno na maraming bagin doon na sila magbabahay .

Guy: Tungkol sa mga gawi at pagu-ugali, iyong ugali ng kulalapnit, iyong buhay niya araw-araw, anong ginagawa?

Kurot: [No aldaw agkaluk ani no madlum magsarikakap kay tu' pamangnon.]

Kurot: Sa araw ang kulalapnit ay tulog at sa gabi naman doon sila naghahanap ng pagkain.

Tan-Tan: [Ina da kulalapnit ba mamangan iraya oh damuong?]

Tan-tan: Ang kulalapnit ba ay kinakain ng Mangyan at Tagalog?

Kurot: [Nawu'd kay.]

Kurot: Hindi naman.

Lukidanon: [Kaku'l tu'.]

Lukidanon: Maliit lang!

Sario: [Hehehe!]

Guy: Walang laman masyadong mga kinain nila ano?

Tan-Tan: Mga prutas, mais at mga buto ng gulay ang kinakain nila.

Guy: [Okey sige tapos na dito.]

Pagdating sa ugali sa ibang klase ng adas napag-usapan na iyon. Hindi ba sila nag-aaway pag nakita silang mga adas na malalaki?

Kurot: *[Maki sa mga adas no adas lakul nod kay agbalbay da ibon tu'.]*

Kurot: Mayroon sa mga gabok hindi nila inaaway ang maliliit na paniki.

Basikol: *[Ibun tu'.]*

Basikol: Maliit lang.

Sario: *[Kura kay kura kay magpalbalbayan.]*

Sario: Sila sila ang nag-aaway.

Kurot: *[Kura kay ibun tu' naba, ina sa lakul kay naba lain alimumwan kay sa mga lakul nod kay umangat sa lakul.]*

Kurot: Ang maliit na sila sila ang nag-aaway takot sa malaki. Ang mga malalaki ay hindi sumasama sa Malaki.

Sario: *[Da lakul ba da kulalapnit ba kinayat!]*

Sario: Ang malaki ang kulalapnit ay kinagat!

Kurot: *[Nod ngani agpamangan magbuno kay.]*

Kurot: Hindi ah! kinakain pinapatay.

Basikol: *[Kura kay ba agpanlupus naba da lakul]*

Basikol: Sila nag-aaway iyan ay ang malalaki.

Sario: *[Hu'u.]*

Sario: Oo.

Kurot: *[Iya kay wala uyat wala batay kabuno sa lakul adas.]*

Kurot: Sila ay walang lakas para makipagaway sa malalaking paniki.

Basikol: *[Lakul da kabuno ibon tu'?]*

Basikol: Ang malalaki ang nakakapatay ng maliliit ano?

Kurot: *[No iya kinayat wala ani.]*

Kurot: Kung sila kinagat patay na.

Kurot, Basikol, Sario: Kuya, itong pong mga kulalapnit ay hindi po lumalaban o sumasama sa mga malalaking adas. Alam nila na wala silang laban dito at kung ang mga kulalapnit ay napunta sa mga malalaking adas sila pinapatay ng mga ito. Kaya ang kulalapnit na ang umiiwas sa mga adas na malaki para hindi na sila mapatay.

Tan-Tan: Hindi naman sila kinakain pero pinapatay sila ng malalaking adas or paniki. Pinapatay po yung kulalapnit ng malalaking paniki hindi po siya naman kinakain kasi po wala pong makukuha kasi po maliliit sobra.

Guy: Okey sige sige, tapos na po. Pagdating sa ibang mga hayop, may koneksyon ba sa iba't ibang ibon, naguusap ba sila? Hahaha!

Lukidanon: *[Adani.]*

Lukidanon: Wala na.

Tan-Tan: *[Ina adani kawaras sa ina dapa-dapa ina kuwago?]*

Tan-tan: Walang kabigan ay ang dapa=dapa at kuwago?

Kurot: *[Adani kay.]*

Kurot: Wala.

Tan-Tan: *[Ina sa madlum milayog kay iya kay?]*

Tan-tan: Sa gabi paglumipad ay sila silalang?

Kurot: *[Hu'u kay milayog kay kura.]*

Kurot: Oo naman lumipad sila.

Tan-Tan: *[Ina kulalapnit iya kay mangsarak pamangnon?]*

Tan-tan: Ang kulalapnit sila lang ang hahanap ng pagkain?

Kurot: *[Hu'u kay no kay hawan- hawan makay din na ba.]*

Kurot: Oo naman kung ano ang hawan-hawan gayan din sila.

Lukidanon: *[No hawan-hawan no udas mansarak kay no madlum maki din ina magpansarak pamangnon ina dapa-dapa na ba da ibon mangsarikakap din ina siruk na ba da magsarikakap din ina madlum mansarak pamangnon ina kulisap ina insikto na ba da pamangnon da adas ba ina bukar kayu.]*

Lukidanon: Kung hawan-hawan kung oras ng paghahanap ng pagkain ay gabi. May ng naghahap din ng pagkain ito ay ang dapa-dapa at siruk iyan ay sa gabi rin ang naghahanap ng pagkain. Ang malaking paniki naman ay bunga ng punong kahoy

Kurot: *[Ba nud kay kawaras?]*

Kurot: Pero hindi kaibigan?

Lukidanon: *[Nawud kay kawaras nud kay magpaaway!]*

Kurot: *[Nawud kay magmagpalay na ba kura!]*

Lukidanon: *[No siruk da nag-awit ba kuwago ina sa mangyan sirok naba da mansarak pamangnon ina madlum kunin alabut ba daga.]*

Lukidanon: Ang sirok na tinatawag ay kuwago sa tagalog. Sa mangyan ay siruk iyan ay naghahanap ng pagkain ay sa gabi ang kanilang hinuhuli ay daga.

Lukidanon, Kurot: Ang kulalapnit po kuya ay walang kaibigan. Meron silang nakakasama na mga ibon na sa gabi naghahanap ng pagkain nila, pero magkaiba ang kani-kanilang pagkain. Ang kulalapnit ay mga buto ng gulay prutas at ibang bungang kahoy. Ang kuwago ay daga, at ang dapa-dapa ay mga insekto. Yan ang mga pagkain nila hindi naman sila nagaaway.

Basikol: *[Ina igit?]*

Basikol: Ang igit?

Lukidanon: *[Na ba da aladaw mansarak pamangnon, no igit da kunin ugali ba makay ina iraya man sarak pamangnon ba madulum dulum da po anggang aldawl.]*

Lukidanon: iyan ay sa araw naghahanap ng pagkain, ang ugali ng igit ay parang tao. Ang tao ay naghahanap ng pagkain ay madilim dilim ganyan din ang igit.

Tan-Tan: *[Ina papan?]*

Tan-tan: Ang papan?

Lukidanon: *[Magsarikapkap madulum madulum dapo anggang aladaw akay. Da adas dapa dapa sirok at dapadapa sai kaugalian naba mansarak pamangnon.]*

Lukidanon: Naghahanap buhay gabi gabi hanggang sa magbukangliway-way ang paniki, sirok at dapadapa iisa ang ugali nila sa paghahanap ng pagkain.

Basikol, Lukidanon, Tan-Tan: Kuya ang igit po ay naghahanap buhay pag madilim-dilim sa hanggang araw na. Pero ang mga ibong tulad ng kuwago, dapa-dapa at mga paniki ay gabi naghahanap ng pagkain. At ang ugali ng mga dapa-dapa, adas at kuwago ay magkasing tulad sa paghahanap buhay. At ang igit at ang papan ay isa ang ugali sa paghahanap buhay.

Tan-Tan: Tulad ng kuwago, daga ang kinakain. Ang dapa-dapa ay insekto at ang igit at papan ay bulate. At ang paniki ay prutas at bungang kahoy. Magkasama sila sa gabi na naghahanap buhay pero hindi sila nagaaway-away kasi magkakaiba ang kanilang pangkain.

Tan-Tan: Iyon ang konekyon nila walang away kasi magkakaiba po yung pagkain na kanilang pinagkukunan.

Guy: Ah. Ayos.

Lukidanon: *[Naba tama nga ani.]*

Lukidanon: Iyan ang tama talaga!

Guy: Tama tama! Ano po yong mga insektong hindi nila kinakain?

Kurot: *[Hu'u maki disin.]*

Kurot: Oo mayroon din.

Guy: Yung kulalapnit.

Tan-tan: Yung kumakain ng insekto po kuya, ay hawan-hawan. Iyung anay na may pakpak, iyon ang kinakain. Pero ang kulalapnit prutas at mga buto ng gulay.

Lukidanon: *[Da hawan-hawan kayno kay butalo.]*

Tan-Tan: *[Mamangan kay.]*

Lukidanon: [No panahon ina lumwas butalo.]

Lukidanon: Kung panahon ng tag labas ng butalo.

Basikol: [Hu'u.]

Basikol: Oo.

Kurot: [Na ba da kunin agkain.]

Kurot: Iyan ang kinakain nila.

Lukidanon: [No lumwas da butalo na ba da pamangnon.]

Lukidanon, Kurot, Tan-Tan, Basikol: Kuya, ang hawan-hawan sa panahon ng paglabas ng butalo o anay na may pakpak, iyon ang kinakain nila. Kung wala namang anay balik po ulit sila sa prutas, butong gulay at ba pang makakainin ulit nila.

Guy: Okey ibig sabihin sa buong buhay nila. Kasi ang tanong dito ay tungkol din sa buong buhay nila, kung anong mga insekto o hayop o ibang bagay na malapit sa kanila na maaaring magkaroon ng koneksyon o pangkat na nahahawakan. Kasi mahalaga po yung tanong na ito. Iyung mga dalubhasa o mga biologist, mga ganoon, ang akala nila yung virus ay galing daw sa paniki. Pero di ba kailangan may koneksyon, kailangang may kontak sa ibang hayop. O may parang virus ba maliban sa iba? Pero parang wala ba siyang kontak sa ibang hayop? Di ba halimbawa, pagka araw na natutulog sila, wala bang hayop na kumakain sa kulalapnit.

Kurot: [Adani.]

Kurot: Wala.

Basikol: [Kulalapnit mamangan din.]

Basikol: Kulalapnit ay kinakain din.

Kurot: [Adani.]

Kurot: Wala na.

Lukidanon: [Utan.]

Lukidanon: Ahas.

Tan-Tan: [Nakay pag utan?]

Tan-tan: Ano ahas?

Lukidanon, Sario at Kurot: [Idawu.]

Lukidanon, Sario at Kurot: Sawa.

Tan-Tan: Sawa o ahas.

Guy: Bayawak pwede rin.

Tan-Tan: Ang bayawak yun ang kakain sa paniki kung patay na sila yung kulalapnit, hawan hawan at manok gubat pag-patay na ang kakain sa kanila ay bayawak at kapag buhay ang kakain naman sa kanila ay sawa.

Lukidanon: [Sa yamon da adas no magkalu'k da kunin talinga ba pulawan.]

Lukidanon: Sa amin ang paniki pagtulog ang kanilang tainga ay gising.

Basikol: [Pulawan lakol!]

Basikol: Gising Talaga!

Sario, Lukidanon: [Mag amba amba kay.]

Sario, Lukidanon: Gumagalaw galaw ng ganito.

Lukidanon: [Mag amba amba kay da talinga ba da kunin suru mag pusukan da talinga kay no naki iraya maki utan o maki musang maki u' idawu' ina bayawak naba kunin nagkarngu'y.]

Lukidanon: gumagalaw ng ganito ang tainga ang kanyang mata ay nakapikit kahit kung may tao alam nila. Ang mga musang, sawa at bayawak ay kanilang nalalaman.

Basikol: [Naba hu'u.]

Basikol: Iyan totoo.

Lukidanon: [Kalabas ba umilayog kay.]

Lukidanon: Tapos iyan ay lilipad.

Sario: [Hu'u.]

Sario: Oo.

Lukidanon, Sario, Basikol: Yung mga paniki sa araw ay tulog. Pero ang tainga gising, naririnig yung mga

hayop o tao na lalapit sa kanya at nararamdaman nila pag malapit na, lilipad na sila. Wala silang direksyon sa paglipad nila kasi malabo o silaw ang mata nila sa araw.

Lukidanon: [*Makay din tamu maki sulu subra kaigang da adas ba raprap da maat.*]

Lukidanon : Para tayo kung may subrang maliwanag ay nasihilaw ang paniki malabo ang mata.

Tan-Tan: [*Kuya para ding pong tao kapag sobrang liwanag na sisilaw din ang mga paniki.*]

Lukidanon: [*Hu'u hu'u.*]

Lukidanon : Oo.

Tan-Tan: Kaya pag may mga hayop na kakain sa kanila, lumilipad sila na walang direksyon.

Guy: Maganda yan, magandang impormasyon! kasi importante yun kahit tulog sila pag-araw kapag may lumalapit na hayop ay maririnig at nararamdaman tapos aalis naman sila.

Lukidanon: [*Da ruma adas kay no kunin makay magpangluboy da adas mataras kunin irung da bayawak ba kun amatangan.*]

Lukidanon: Ang ibang paniki ay matalas ang pang-amoy. Pag may bayawak o ibang hayop sa kanilang paligid ay kanilang naaamoy.

Lukidanon: [*No sata da bayawak kay ba mag-akar da talinga adas ba.*]

Lukidanon: kung doon ay mag bayawak nakikinig ang kanilang tainga ng paniki.

Sario: [*Hu'u hu'u.*]

Sario: Oo.

Lukidanon: [*Umilayug nata ani alimwan da adas.*]

Lukidanon: Lumipad natakot ang paniki.

Lukidanon, Sario: Kuya, kapag sa ahas at bayawak, ay naaamoy niya ang paniki pag nandoon. Ang tainga at ilong ng paniki ay gumagalaw. Yung ahas at bayawak naman ay dahan dahan na tumataas. Yung tainga nung paniki ay matalas, ang pang-amoy at pandinig, naka

alerto. Yung mga paniki alam na nila na may panganib kaya sila ay lilipad sa takot na walang direksyon.

Guy: Kaya hindi sila mahuli.

Tan-Tan: Maliban lang pag tulog na tulog.

Guy: May ganon sobrang pagod.

Tan-Tan: Opo pagod yun.

Guy: Bihirang mangyari.

Tan-Tan: Bihira naman mangyari yung ganon.

Lukidanon: [*No iya agbayug maki u' sakdu.*]

Lukidanon: Kung nagugutom ay nagkakasakit.

Tan-Tan: Kapag ganon po kuya, may sakit o may nararamdaman sa katawan o kaya nagugutom, kaya hindi sila makalipad. Kaya sila ay nakakain ng ahas o bayawak.

Guy: Ibig sabihin pwede naman sila mahawaan ng sakit?

Lukidanon: [*Kompormi.*]

Lukidanon: Depende.

Sario, Lukidanon: [*Hu'u hu'u.*]

Sario, Lukidanon: Oo.

Lukidanon: [*No naki udan nagdimla da adas ba agdimla kay din maki din ina sip-un tu' naayy akitan naba amba din kulalapnit adas no tag bagyo da adas nud ani sumlud sa kuni balay na ba da ina sa lupa. Naay binuryaan da adas ba agbaliwi sa naay bingasan tu' da sip-un tu' ba aglawit sa urong naba da naay akitan kalbas bagyo ulisis. Naay akitan sa naay puon mangga naba da naay akitan kalbas bagyo ulisis. Naay akitan sa naay puon mangga.*]

Lukidanon: Kuya, kung tag-ulan ang mga paniki ay nilalamig din. Mayroon din sipon at iyan ay nakita ko sa aking manggahan. Kulalapnit o adas kung tag-ulan ay nagtatago sa kanilang bahay. Ako'y sumigaw lumington sa akin ang gabok na paniki, may luha at sipon ay aking nakita. Nangyari yun noong pag katapos ng bagyong Ullisis. Iyan nakita ko sa puno ng aking manggahan pagkatapos ng bagyo.

Lukidanon: [Makay sa gabok.]

Lukidanon: Parang gabok.

Sario: [Ina sa pangarawa sa ina sa lakul.]

Sario: Iyan ay ang pangalawan sa malaki.

Lukidanon: [Da bagyo ulisis da angin ba subra ani kay da adas nod kay makailayug da udan ba subra din da adas ba tag rayun din makay iraya.]

Lukidanon : Ang bagyong ulisis ang hanggin ay subrang malakas ang mga paniki ay hindi makalipad sa panahon nayon. Paniki at sa mga manggayan ay tagguton.

Tan-Tan: [Da adas tagrayun kay no maki tag udan.]

Tan-tan: Ang paniki na malaki ay taggutom kung tag-ulan.

Lukidanon: [Kiriwi din.]

Lukidanon: Taghirap din.

Lukidanon, Sario: Kuya, nung nakita ko yung paniki sa manggahan namin ay dalawang paniki at sumunod sa malaking klase ng paniki palipad lipad sa lupa, pinatong ko sa kahoy. Nakita ko may luha at sipon yung paniki, Iyung panahong iyun ay katatapos lang ng bagyong Ulisis. Ang paniki ay pinaarawan at nasabi ko na may sakit at marunong ding umiyak dahil hindi siya makalipad at nagugutom na din dahil sa tindi ng tag ulan gawa ng bagyo.

Lukidanon: [Kalbas da darawa kay adas naay agbaba pinalagay sa aldaw sa maki ibung naay inugunan kalbas ako muli akay sat amu balay mamangan kalbas palibay paraay akay sa darawa adas sa tamu manggahan da adas ba adani.]

Lukidanon: Kuya, yung dalawang paniki ay nilagay ko sa init ng araw pinainitan ko yung paniki tapos umuwi ako sa bahay para kumain. Pag balik ko, pinuntahan ko yung dalawang paniki doon sa aking pinaglagyan sa initan, wala na umalis na.

Lukidanon: [Da dimla adani ani.]

Lukidanon: Nilalamig din sila.

Guy: Nakapagpahinga na!

Tan-Tan: Nakapag pahinga at di na nilalamig na kaya sila ay umalis na din. Wala na din. Wala silang pinagkaiba sa tao tulad ng tagulan mahirap din ang buhay. Ang paniki ay tag-hirap din kasi yung pinagkukunan ng mga pagkain nila ay bungang kahoy nalalaglag na rin ang mga bunga. Kahoy at ibang pinagkukunan nila ng pagkain ay wala ng bunga dahil ito ay naubos na.

Lukidanon: [No sa naay no tag-udan mauson bukar kayu. No tag bagyu da adas ba agbayug no malakas da udan da adas ba magpanya mag panya tila udan.]

Lukidanon: Kung sa akin kung tag-ulan maraming bungang kahoy. Kung tag bagyo ang gabok ay nagugutom lalo na kung malakas ang ulan ang paniki ay naghihintay na tumila ang ulan.

Kurot: [Magpanya batay aldaw.]

Kurot: Naghihintay na umaraw.

Sario: [Maibung akay.]

Sario: Mainit ulit.

Lukidanon: [No maki udan da adas ba mag sarikapkap.]

Lukidanon: kung may ulan ang mga paniki ay naghahanap ng pagkain.

Sario: [Nawud kay.]

Sario: Hindi naman.

Lukidanon: [Nud kay sa adayu.]

Lukidanon: Hindi lang sa malayo.

Kurot: [Mag riun-riun kura magsarak pamangnun.]

Kurot: Palipat-lipat para maghanap ng makakain.

Lukidanon: [No iya naabot mauyat udan da kunin kay paraan paraay sa poun kayu lakol ina sa mauson balagun saba kay agtarakinan agpatira udan.]

Lukidanon: Kung naabutan ng malakas naulan ang kanilang paraan pupunta sa malaking punong kahoy na maraming dahon at madaming bagin doon sila mga nakabitin habang nagpapatila ng ulan.

Tan-Tan: [*Mag tarakinan.*]

Tan-Tan: Mga nakabitin.

Kurot: [*Na ba da buay adas.*]

Kurot: Iyan ang buhay nng paniki.

Lukidanon: [*No kalbas ani da udan umilayug akay na ba ugari adas.*]

Lukidanon: kung tapos na ang ulan lilipad na ulit sila iyan ang ugali ng paniki.

Kurot, Lukidanon, Sario: Kung tag-ulan marami ang bunga ng kahoy. Kung tag bagyo nagugutom ang mga paniki kung sobrang lakas ang ulan. Ang mga paniki ay naghihintay na tumila ang ulan at hanggang sa umaraw. Kahit naulan naghahanap din ng pagkain na hindi malayo sa kanilang bahay at kung inabot ng malakas na ulan ay pumupunta sa malaking punong kahoy na maraming baging o mayabong na dahoon at doon sila pansamantalang magpapatila ng ulan.

Lukidanon: [*Adani da lakol adas babagan.*]

Lukidanon: Wala na ang malaking paniki.

Kurot: [*Da lumwas ba amba, da lumwas sai amba kahaba naba da babagan da alabot pamangnun balete bukar, tamrais, bukar buli naba da agpamangan.*]

Basikol: [*Naba da pamangnun babagan?*]

Lukidanon: [*Kalbas bukar kalumpit, bukar amugis naba da pamangnun no aldaw muli akay sa kuni balay ina sa kweba.*]

Tan-Tan: [*Ina ruma kay.*]

Lukidanon: [*Ruma kay.*]

Tan-Tan: [*Ina hawan hawan ruris da balay sai ngani.*]

Kurot: [*Nawud da balay pag ina hawan hawan sa ba ani sa balayan iraya.*]

Lukidanon: [*Ina sa agbaw balay da ruma, sata sa poun kayu.*]

Tan-Tan: [*Da ruris sa nakay agpamataw?*]

Kurot: [*Da ruris ba sata ani.*]

Lukidanon: [*Sata ta sa laying saging?*]

Basikol: [*Naba da ruris?*]

Lukidanon, Sario, Kurot, Basikol: Kuya sama-sama sa isang kuweba ang malalaking paniki tulad ng gabok at babagan pero ang hawan hawan at ruris ay magkaiba ng tirahan. Ang hawan hawan ay nakatira sa bahay ng mga tao sa kisame o sa balat ng punong kahoy at ang ruris o kulalpnit ay sa gubat at sa mga tuyong dahoon ng saging o makakapal na baging.

Guy: Okey tapos na. Nandito pa rin tayo sa ugali o kaugalian. Kasama dito yung mga palatandan. Ano ang mga palatandaan sa panahon? Pag may bagyo halimbawa?

Kurot: [*Panaun laing naba. Aglumwas naba.*]

Tan-Tan: [*Ina makay hawan hawan?*]

Kurot: [*Ina bagyo.*]

Tan-Tan: Tuwing bagyo lang?

Guy: O tag-ulan.

Kurot: [*No tag adaw ani ba agsiyagan.*]

Lukidanon: [*Magkalu.*]

Kurot: [*No madlum umilayug.*]

Kurot, Lukidanon: Kuya, kapag may bagyo ay lumalabas nga sila o lumilipad katulad din ng hawan hawan. Ang ruris tuwing bagyo ay sabay sabay silang lumilipad at kung tag-araw ay masaya. At kung araw ay tulog at sa sa gabi lumipad at maghahanap na ng pagkain.

Guy: Ibig sabihin hindi nila masyadong gusto yung tag ulan o bagyo. Masaya sila pag tag-araw?

Kurot: [*No tag-udan natay kay iya milayug mansarak pamanganon natay.*]

Kurot: Kuya, kasi po malamig tapos hirap din silang humanap ng pagkain.

Lukidanon: [*No maki bagyo.*]

Kurot: [*Nu kura sa makay tu' tarakinan no maki din bagyo milayug mansarak pamangnun.*]

Lukidanon: [No aldaw ba muli akay no aldaw da maat ba malinaw no da aldaw ba maibung ani kay.]

Kurot: [Magrumrum.]

Kurot, Lukidanon: Kuya kapag tag-ulan pero may araw at malinaw pa ang mata nila ay gusto nilang lumipad at maghanap ng pagkain. Kasi sila ay nadadala ng hangin. Iyung bugso ng hangin sa kanila ay napakalakas, nababangga sila sa mga pader at puno, hindi na sila nakakapag hanap-buhay. Pero kapag tag-araw ay malaya sila na makakapag hanap-buhay sa gabi.

Kurot: [Da mag buu't tu kwee kweee kweee kweee na ba da magbuu't kura.]

Kurot: Ganon ang huni kuya ng paniki.

Guy: Ang isang tanong ko ay kung may tunog o naghuhuni din?

Basikol: [Kura ba ag buu't kay.]

Basikol: Lahat naman sila ay humuhuni.

Guy: Paki gaya. Gayahin yung huni. Kaya nyo ba ang huni ng kulalapnit?

Tan-Tan: Hawan hawan.

Guy: Hawan hawan muna po.

Kurot: [Hawan hawan ba makay din.]

Kurot: Pareho lang kuya

Kurot: [Kweee kweee kweee naba mayam.]

Lukidanon: [Mamangan uu'd.]

Basikol: [Makay din.]

Lukidanon: [Ayy nu'd ani!]

Tan-Tan: [Ayy iba yun.]

Lukidanon: [Da buu't ba tule tule tule tule.]

Kurot: [Hu'u.]

Tan-Tan: [Tule tule tule.]

Lukidanon: [Tule tule tule amba da buu't kun nag bunuan no tinirador ba da lagay ba nagtul.]

Basikol: [Batay tu' inabol.]

Lukidanon: [Alabu da adas tu' ba mag buu't ba mag tule tule tule.]

Kurot, Basikol, Lukidanon: Ang hawan hawan at kulalapnit pararihu dina kweee kweee, kuya, yung huni ng malaking paniki. Tule!, tule!, tule!, tule! kapag sila ay tinirador at tinamaan sa pakpak at naputol huhuni ng tule!, tule! yan ay mahuhuli na.

Kurot, Lukidanon, Basikol: Kuya, yung hawan hawan at kulalapnit yun ang huni nila. Krewww, kreww, kreww!

Lukidanon: [Kawu karunGuy buu't adas.]

Basikol: [Alimwan makay barungi!]

Tan-Tan: [Hu'u sa puon kasoy ina sa bayabas.]

Lukidanon: [Agpalbalbayan ina sa bukay kayu tule ! tule ! tule ! pag buu't.]

Kurot: [Kweee, Kweee, Kweee!]

Kurot: Ganyan ang huni kuya ng hawan hawan at kulalapnit. Kweee, kweee, kweee!

Guy: Hmm okey kasi alas-dyes na po, yun pa rin po kasi may mga tanong pa ako tungkol sa kulalapnit. Kakaunti lang. Nandito po tayo sa kulalapnit. Hindi siya hinuhuli ano? Pero kung gusto mong lapitan siya, madali ba kapag nakatulog pero yung tainga nya gising?

Sario: [Ayaw biglaun.]

Sario: Huwag biglain.

Basikol: [Nud kay kaabul naba.]

Basikol: Huwag biglain ang paghuli.

Guy: Hindi siyang malapitan?

Kurot: [Naba agparun.]

Kurot: Nakikinig yan.

Guy: Kaya hindi siya malapitan.

Kurot: [*Kaya disin nu'd batay ainaan mapangamyusan naba?*]

Sario: [*Nud alapitan na naba.*]

Kurot: [*Nawud.*]

Kurot: Hindi malapitan, hindi yan mawakan.

Guy: Hulihin.

Kurot: [*Nawud nu'd batay abul matang da talinga ngani agkarun.*]

Kurot: Hindi makakahuli kung ang tainga matalas makinig.

Tan-Tan: [*Ina sinampok umilayog kay nu'd kay akitan naba.*]

Tan-Tan: Kung hampain at hindi tinama lilipad hindi na makikita?

Basikol: [*Akitan sata kay.*]

Basikol: Makikita doon na.

Tan-Tan: [*Ta akay sa puon kayu.*]

Tan-Tan: Doon ulit sa ibang punong kahoy

Sario: [*Kumu akitan akay magrungkot.*]

Sario: Makikita mo na malungkot.

Tan-Tan: [*Umilayog?*]

Tan-Tan: Lumipad?

Basikol: [*Inagak lakul batay nga garuwun disin.*]

Basikol: Ginagapang ng marahan para mahuli.

Tan-Tan: Kuya, hindi sila basta-basta nahuhuli kahit tulog. Matalas ang kanilang pakiramadam at pandinig at kadalasan ay nasa mataas na mga puno natutulog. kung gustong hulihin ay dahan dahan, huwag gagawa ng ingay para hindi sila makamalay para makahuli.

Sario: [*Pagbinalbay ay nag- agak.*]

Sario: Kung hinahampas ay hinahabol.

Basikol: [*Ay nag agak.*]

Basikol: Ay hinabol.

Sario: [*Hahahaha naba da abu'l.*]

Sario: [*Hahaha ganyan paghuli.*]

Lukidanon: [*No asapulan ba kumu abu'l.*]

Lukidanon: Kung tatamaan mo huli.

Sario: [*Hu'u sinampok.*]

Sario: Oo pinatay.

Kurot: [*No alabot kay abul biyagan ba kayno sinampok ayaw kay magtul.*]

Kurot: Kung gusto makahuli ng buhay huwag papatayin .

Sario: [*Hahaha ay nud kay agrabian.*]

Kurot: [*Hu'u no bubugun makay amba kay tu' at aragrag abulin ani maki kay ina kumo ani ban'awan. Da kulalapnit tu' kunin lagay kumurutan tu' kunin lagay natay tu' ina nu'd kailayog. Kalbas Natay kay.*]

Kurot, Sario, Lukidanon, Basikol: Kuya ang kulalapnit kung gusto talagang mahuli ay hampasin ng malakas. Kung gusto naman mahuli na buhay, hampasin ng tama o normal ang lakas. Pero kung papatayin hampasin ng malakas. Hampasin ng subrang lakas hanggang sa malaglag huli mo na iyan makikita mo na iikum ang pakpak hindi na makakalipad tapos niyan mamatay na.

Sario: [*Hahaha!*]

Sario: Hahaha!

Tan-Tan: Pero kung gusto na hindi siya makalipad butasan yung kaniyang pakpak, At yun hindi na siya makakalipad.

Guy: Pero mahirap din sila hawakan ano o hulihin?

Kurot: [*No batay gugunan da abu'l da magugub ba ina sa tuun.*]

Sario: [*Agpanangis kay ba.*]

Kurot: [*Amba!*]

Kurot, Sario: Kuya, kung gusto mong kunin o hahawakan dapat dito sa may batok para hindi ka makagat. Iyun ang paraan ng paghuli o paghawak, parang sa pusa o sa aso. Yung aso sa batok mo hahawakan para hindi ka makakagat. At kung huhulihin naman ang isang paraan ay ang silo o bitag.

Guy: Okey maraming salamat po okey na ito, tapos na tungkol po sa kaalaman ng kulalapnit.

Kurot: [*Nawud batay kamatang kunin kura da amatang ngani mamangan at amatangan din kura magburya kunin kawaras kausunan kura.*]

Tan-Tan: [*No batay din mag tarakinan.*]

Kurot: [*Hu'u kay mauson kay tu.*]

Lukidanon: [*Da kulalapnit ba batang sa bulo nud kay magtaraki magikaput makay amba?*]

Kurot: [*Hu'u da budang.*]

Lukidanon: [*Nud ani agtarakinan kunin adang.*]

Kurot: [*Hu'u ngani.*]

Tan-Tan: [*Ina pag kulalapnit ina kuno magumaning?*]

Kurot: [*Magparurum angang madlum, kalbas umilayug ani kura kay masarak pamangnon da budang ba magikaput sa kunin adang.*]

Basikol: [*Maki batay unga na ba.*]

Mga kuyay: Hindi sila marunong ng amin iyan! Ang kanilang alam ay kumain at alam din nila pagtinatawagan sila ng kanilang kasama o kaibigan at sila ay magsasama-sama kahit sila ay subrang dami. At ang mga kulalapnit ay pupunta sa buho hindi nakabitin nakayakap sa buho. Ang anak nasa kanyang nanay, ang nanay ng kulalapnit ano ang ginagagawa? Naghihintay hanggang gabi. Pag-gabi na lilipad at maghahanap na pagkain at anak ay kasakasama ng ina nakakapit o makayakap sa nanay.

Kurot: [*Nawud Da kulalapnit nguna ani gita paribribun na ba da ibun tu' kura puri kung aba ahtu' da bulo ba agbubut kay anggang lumwas dalawas ba lumsut ani kalbas ba milayog ani at iyatai mansarak mauson kay*

kura kay magsarikakap kay lubo sa ba da kay kura mambalay.]

Basikol: [*Paglubot mauson-uson kay puri, mauson-uson kay....eh di meron nga magkarima. Hindi pare pareho amba ti'.*]

Kurot: [*Mga puri tangani saka mapalay at mais ko niam pero naay amatangan dapori daba ani, lalim puri.*]

Lukidanon: [*Naay...rumrum da puri na ba da no pantawan kura bulo, uu no maki uruk da bulo, da bulo marubya da maki bulo, uu, maki...nabada na lubot maki kulalapnit, sa galum. lalagyan tenang maliit kabus kura lubot ... makay karayom da lubot sa baa ta magpamataw kalbas kay itlog. Dail itlog saba adin tu' mapisa maki tu' ubok. No kakulado no sa loob kalbas puri ani na ba ani da kunin balay.*]

Kurot, Basikol, Lukidanon: Hindi ang kulalapnit paguuod pa lang subrang liit at buhol-buhol o sasama yan sa loob ng buho ang mga puri. At kung malaki na unti-unti nilang binubutas ang buho hanggang sa makalabas na ang katawan. Kung kaya na lumipad ay lilipad na ito para maghanap buhay. Iyan ang aking alam at kung tag-ani ng palay at mais ang puri ay subrang dami, hindi pariho ang laki niyan may maliit at may malaki. At puri sa aking alam ay gumagawa ng butas sa buho na sinlaki ng butas ng karayom at doon na mangingitlog doon din mapipisa at iyan ang kanilang magiging bahay.

Kurot: [*Galum bulo nga nitum na ba kalbas mamisa naba ma puri.*]

Lukidanon: [*Da kulalapnit sumlud ina sa urok bulo na... malambot? Malubia makikusok kura sata makay Iraya ba...sperm*” (bunhi, tamod sa tagalog), *nawud itlog....Ah itlog sa nanay na kulalapnit. Sa urok, mauri akaurok kalbas da itlog ng adangan naubunan sata inubunan sata. Kalbas... bunlay (sabi ni Basikol) kortee, uu, naudanay apuntakan inagtanan no ilan ka aldaw bago maging puri na ba.*]

Lukidanon: Sa loob ng buho ay maitim at diyan din napisa iyan puri, kulalapnit iyan na pagkatapos ba kulalapnit na pumapasok sa mga ganito katas na buho na malambot pa doon ay nakasiksik na parang tao.

Lukidanon: [*Kalbas da puri maki ani lagay kalbas lagay...sai kaaldaw...*]

Lukidanon: Tapos ang puri ay may pakpak sa sunod na araw...

Kurot: [*Da puri nawud iya lumwas sai. makay sa suson-suson sai kay, uu...*]

Kurot: Ang puri hindi lumabas ng isa. Parang sunod-sunod isa ulit oo...

Lukidanon: [Magka una.]

Lukidanon: Magkaganon lang.

Kurot: [Apakalkul kay tu'. Kaya...]

Kurot: Nagpapakilik naman...

Lukidanon: [*Ngani kaput agikaput naba da bulo maki buko, buko tuwa da luwanal lubot. Da puri, dalan puri kumayat o sumundot tuwa sa marubia... sinungkal na marubia bahagi ng urok da kunin punlay da kunin augunan sata. Kunin itlog. Dadanan milayo bakay, kunin itlog sa takay. Nawud nay awatanan no ilan kaaldaw.*]

Lukidanon: Talaga sa tabi nakadikit iyan ay sa buho ng buko dito

Kurot: [*Na ba isag mauson na ani.*]

Lukidanon: [*Kalbas puri ani. Kalbas puri maki ani Ahh lagay magtugpuwa da lagay kalbas ugtumbo anggan maaba lagay naba kunin agrumrum no iya malakas ani na milayog kunin agrumrum no iyakay iba maki ani luyat un mulayog naba.*]

Lukidanon, Kurot: Kuya, yung kulalapnit daw ay nagsimula siya sa punlay. Hindi. Yung uod na malambot, iyon ang bubutasin ng nanay, yung kulalapnit na nanay. Maliit lang, maliit na maliit na kayang ipasok yung kanyang semilya doon sa loob ng buo na malambot. Iyon nandoon sa uod na malambot na iyon hindi lang isa. Mga apat andyan sa loob o madami pa kung malaking uod yung naano niya. At kung marami rin ang naiwan na itlog doon sa loob ng uod ay mabubuo na iyon. Mabubuo na siya pero di lang nila alam kung ilang araw o ilang buwan siya bago maging puri o maging malaki, maging ganito. Pag iyon ay naging ganito ay tuluy-tuloy na siyang lumalaki o kung hindi siya nakuha o naputol ng tao. Iyun daw ay habang malaki siya, Habang lumalaki yung puri, nagkakaroon naman ng pakpak. Iyung pakpak niya, o lagay, yung pakpak. Tapos maghihintay uli ng

ilang araw, kung sanay na sa sarili o nagi-isip siya na kung kaya na lumipad at maghanap ng pagkain para makapraktis siya na lumipad doon sa loob pa ng uod na iyon. Tapos pag may ano na, lalakihan na nila ang butas, sinong naglalaki ng butas? Yung nanay o yung nasa loob?

Lukidanon: [*Dati na iyon...naba lubot kalbas kakuyte, kalbas da lubot maki ani baluat.*]

Lukidanon: Dati na iyon... ito ay butas tapos maliit, tapos ang butas ay may biak.

Tan-Tan: [*Tawa da gumawa luyang?*]

Tan-Tan: Sino ang gumagawa ng butas?

Lukidanon: [*Naba maki baruat kum unga atu' da mag-utay magkayat.*]

Lukidanon: Iyan ay may maliit na butas yung anak na ang magpapatuloy na kakagatin.

Kurot: [*Kunin unga batay.*]

Kurot: Ang magiging anak.

Sario: [*Makay...*]

Sario: Parang...

Lukidanon: [*Nagkutkot.*]

Lukidanon: Nagbubutas.

Kurot: [*Ng dia da lubot. Uu dia lubot iya. Duwa kay pag mga uwa naba palaon pag adan magyaluut saba dito na maki talaga panggianan anak.*]

Kurot: Iyung nanay pa rin ang gumagawa ng maliit na butas ang anak na lang magpapalaki. Kapag sila ay lumalaki na, sila naman ang magpapalaki niyong butas na ginawa ng nanay niya.

Lukidanon: [*Anggan tu' ganyan kalaki da lubot.*]

Lukidanon: Hanggang ganito kalaki ang butas.

Tan-Tan: Yung gawa ng nanay?

Lukidanon: [*Kalbas da lawas kay puri namat ikot. Makay istrech te naga liit. Pag labas habang sila sa loob nag anlay akitan da unukay ba.*]

Lukidanon: Pag puri na sila o meron na sila mga ganito, sila na yung bahala magpalaki ng butas na ginawa ng nanay.

Tapos pag sila ay pwede na silang lumipad makikita ba nila yung nanay nila o hindi na?

Kurot: Ay wala na.

Tan-Tan: Wala na. Pag nailagay na ng nanay na sa buo, yung puri o yung itlog nila doon, lalagyan sila naman ng butas na palatandaan ng nanay na kapag sila ay ano na. Hindi na sila babalikan ng kanilang ina?

Lukidanon: Hindi na.

Guy: Wala ng pakialam!

Tan-Tan: Wala ng pakialam iyan nanay hahaha!

Kurot: [*Ang kulalapnit hayop wala kay adang makay. Nawud bilut. Bilut tu' naba amatangan kum adang. Da hayop nud mag-isup, ayaw naba naay adang naba nu naay arian naba.*]

Kurot: Ang kulalapnit hayop na parang walang nanay pero meron. Hindi tulad ng Aso. Aso habang malay pa alam pa niya. Ganun din sila. Wala din silang isip na hawa ang aking nanay hawa ng aking kapatid. Wala!

Sario: [*Iraya ngani.*]

Sario: Iraya nga.

Kurot: [*No Iraya, makay damo amatang ana damo. Makay na ba daet kung adumba wakay akay kung inuman anata. Mga ganyan, pero da hayop kay wala kay makay taino babuy kaawangwa maawangwa gadang yabay unakad ka.*]

Kurot: Ang Iraya alam na damo yan at hindi yan maganda na damo pag iyong kinain ikaw ay mamatay ganyan, ang hayop hindi ganayan katulad ng tao na may isip. Kahit baboy walang alam naglalakad ng walang alam.

Tan-Tan: Pero di na iyon paniki?

Kurot: Ganyan din iyan! Hayop na iyan na kasi.

Guy: Pero paano yung unggoy?

Kurot: [*Makay din! pero da amo ba iba, maki kaugaliaan naba.*]

Kurot: Mga ganyan din. Pero ang unggoy ay iba naman. May kaugalian din iyon.

Lukidanon, Kurot: [*Wag muna tayo sa unggoy.*]

Kurot: Tapusin muna natin ang paniki.

Guy: Pag may oras tayo mamaya. Pupunta tayo sa unggoy!

Kurot: [*Naba pag itlog kulalapnit inugunan ani kum adang ngus maki tanda iya saba da unga lumwas maki tu luyang kabustu' ungaani da magpalaki naba. Nu pag unga alabut ani milayug. Milayug saba kaput sa kum adang. Nawud kay akitan kunin adang naba kura kay da mag-anap buay wala kay magturing sa kura.*]

Kurot: Yung itlog ng kulalapnit, iwanan ng nanay pero may palatandaan sila na paano sila lalabas, kung saan yung ano may tanda butas sila na ang magpapalaki ng butas na iyon. Pag sila ay pwede nang lumipad, sila ay lilipad sa malapit na makikita yung kanilang nanay . Iyon ang magiging ano nila pag sila ay mamumuhay ng sarili nila.

Guy: Maraming salamat sa mga pagpapaliwanag. Ano po bang mabuti sa kanila sa mga kulalapnit, ano pong magandang gawain nila sa kalikasan? Yung tungkulin nila? Anong ginagawa nilang maganda para sa kalikasan?

Kurot: [*Naba pagbalita matangan iraya.*]

Kurot : Iyun lang! Balita na nalalaman ang tao.

Kurot: [*Da Iraya batay amatangan no maki abagyo...*]

Kurot: Ang Mangyang Iraya ay alam kung may bagyo.

Lukidanon: [*Nu kura amatangan sa kutanan?*]

Lukidanon: Nalalaman nila sa kalikasan sa gubat?

Kurot: [*Sai Oy wala din! Da kulalapnit nautey sa...*]

Kurot: Isa? Ah wala din ang kulalapnit doon sa...

Lukidanon: [*Nakay da agtudo...?*]

Lukidanon: Anong ang ituturo...?

Kurot: *[Wala! Ganito: ang kulalapnit nawud sa buksa naon nawud sa buluan at malapit sa bagani sa halamanan. Tugtug. Nawud matay sa lau naba da nawud.]*

Kurot: Wala. Ganito ang kulalapnit hindi sa bukana yon hindi sa buhoan malapit sa mga bagin sa halamanan ng tabi hindi sa lawad sila wala.

Basikol: *[Sa mga sagingan, sa tubtub...]*

Basikol: Sa mga saggingan, sa mga tugtugan...

Kurot: *[Da yamon baboy damo, babagan bago naba narwaan kaangat iya pagkulalapnit nud kay sagul-sagul saba alimwan alimwan sa ina gamok nangayat isag.]*

Kurot: Ang baboy damo, babagan, bago yan noon kasama ang kulalapnit pero hindi makikisama sa mga karamihan takot na sila makagat.

Tan-Tan: Ang kulalapnit ba ay may naitutulong ba sa atin?

Guy: Bilang gamot?

Kurot: *[Ay! Wala lain.]*

Kurot: Ay! Wala din.

Tan-Tan: Kuya, yung kulalapnit ay hindi natin alam kung gamot ba iyan o ano... Kasi nga siya ay sa buho nakatira, sa malapit sa mga may taniman, mga gulay.

Lukidanon, Kurot: *[Akitan sa ano... magpamangan na tanim Iraya.]*

Lukidanon, Kurot: Naakit sila sa taniman ng mga Iraya.

Kurot: Ang kulalapnit kuya ay problema siya ng mga tao kasi kinakain niya yung mga bunga ng mga gulay tulad ng sitaw, yung bunga ng mga...basta yung may mga buto-buto kinakain niya.

Basikol: Kinakain tapos kinakagat niya.

Tan-Tan: Iyong yung ano, kinakagat niya, kulalapnit. Mais! Grabe sila sa mais. Ewan ko lang sa palay.

Kurot: Ano saging.

Lukidanon: Mais, sitaw, saging, lahat mga prutas ng abano.

Tan-Tan: Yung ang ano ng kulalapnit.... ay! yung tae ba nila. Kasi nga pala kuya, ano siya, hindi siya isang grupo, hindi siya buo na nakatira sa isang lugar. Makikita mo siya kasi sa saging, meron sa puno, sa niyog, ganun. Hindi natin maipon yung kanyang dumi. Hindi katulad ng ibang paniki na grupo sila. Siya hindi. Hindi siya grupo. Hindi sila nagiisa sa may mga... kaunti- kaunti lang sila. Maghiwa-hiwalay ba yung tulugan nila.

Kurot: *[Abus tua naba da mangyabi, kumo akitan, iya Mangyan! Ha! Iya damuong, iya Amerikano makay naba da paniki. Iyatay pag Mangyan, agkalimo kay din sa damuong, sa Kano, nud kay amatangan naba, kaya kura nawud kura abraut sa mga hiwalayan. Hiwa-hiwalay iyon. Ratung kay da aldaw ba kura kay palangat sa kura balay.]*

Kurot: Maliit ay dito yan ang kasabihan at iyong makikita sa mga mangyan, tagalog man o kano ay parihu din sa mga paniki. Ganyan din ang mangyan, nahiiya sa mga tagalog sa kano, hindi nila nalalaman. Ang paniki ay hindi natatakot na sila na makakahiwalay at pagdating umaga sila ay sama-sama sa kanilang bahay

Lukidanon: *[Sa langing saging.]*

Lukidanon: Sa dahon ng saging.

Guy: Di katulad ng mga hawan hawan.

Tan-Tan: Yung mga hawan hawan sa bahay makikita mo yung magsasama-sama nila.

Guy: Madami talaga sila (mga hawan hawan).

Tan-Tan: Di mo nakita doon sa may simbahan? Madami!

Guy: Ah talaga? Di ko talaga napansin!

Kurot: *[Apomulin, apomulin kami! Kreweeee! kreweeee! kreweeee! Ay ito na! Hahahaha!]*

Kurot: Sumisigaw sila sumisigaw! Kreweeee! Kreweeee! Kreweeee! Ay ito na! Hahahaha!

Tan-Tan: Kuya di mo nakita!

Guy: Di ko talaga napansin eh! Kasi nag-focus talaga ako sa pinagusapan natin. Sige po maganda rin po ito. Ang mga kulalapnit, problema ba sila sa mga tao?

Tan-Tan: Oo problema sila sa tao, kuya, kasi kinakain nila ang mga tanim, iyon ang problema sa kanila.

Guy: Nabanggit natin na di naman sila grupo kaya baka wala naman pinuno sa kanila?

Lahat: Wala.

Guy: Parang paniking kanya kanyang buhay! Hahaha!

Kurot: [*Pero da urakay din no kaseruan sa ruma. Ina hawan-hawan, nawud! Ugarian kay tu' kura.*]

Kurot: Pero ang kulay ay tulad din ng kanilang kasama. Ang hawan-hawan ng ugali sila lang.

Lukidanon: [*Nawud magpal-angatan saba ratung da ruma. Nawud da ruma nud magpal-anggit amatangan kay kawaras.*]

Lukidanon: Hindi sila nagsama-sama maya maya dadating ang iba. Hindi sila magkasama pero alam nila magkaibigan.

Kurot: [*Agrumrum amatangan din. Amatangan din magpalaki ng unga.*]

Kurot: Alam nila magpalaki ng anak.

Lukidanon: [*Hu'u maden mauson kura. No da kura kay wala kay kura ani.*]

Lukidanon: Oo tagala marami sila kung sila ay sila walang iba.

Kurot, Lukidanon: kuya, yung ugali ng mga kulalapnit. Hindi sila sumasama sa hawan hawan, sa gabok, yung malalaki. At sa gabi naman sama-sama sila maghanap buhay, pero pagdating ng araw hiwalay-hiwalay na sila. Hinihiwalay nila, ugali na nila na pag sa araw kanya-kanya na lang naghahanap ng katagpuan kung banga. O kanya-kanyang naghahanap ng bahay nila. Iyon ang ano nila...Hindi gaya ng hawan hawan na pag araw na doon na sa taas ng bahay o sa kisame o saan. Ganoon sila, kanya-kanyang maghanap ng matutuluyan.

Guy: Eh ibig sabihin wala naman pinuno sa kanila? Wala no!

Basikol: Wala.

Tan-Tan: Pero may ugnayan sila sa isa't isa.

Lukidanon: [*Maki sila ugnayan. Aldaw kura kay ngus madlum kausunan.*]

Lukidanon: Mayroon silang ugnayan kung araw sila gabi.

Tan-Tan: Yung ugnayan nila nagsasama-sama lang sila kuya kapag gabi na! Pag malaki na sila naghahanap ng pagkain. Pero sa araw hiwa-hiwalay na sila. Kanya-kanya na naman silang paghahanap ng kanilang tutulugan, kanilang titirahan.

Guy: May alam ba kayong ano may ibang batas sa kanila?

Lukidanon: [*Sanaay...*]

Lahat: Wala!

Guy: May alam ba kayong ano may ibang batas sa kanila?

Lukidanon: Sana ay...

Lahat: Wala!

Lukidanon: [*Magpakarnguy makidin lagaw lagaw ka lakay no malapit na aldaw...kura kay din..dako da daadaang natay pagkwan...*]

Lukidanon: Nakikinig ng mabuti at nagpagala-gala din at pag-araw na sila ay sama-sama. Ang nanay mamatay ay kasama rin nila.

Basikol: [*Kulalapnit sama- sama. Milayog...*]

Basikol: Ang kulalapnit sabay-sabay lumilipad.

Kurot: [*Milayog! Sata sa puon Mangga ...piyaghanap buhay...*]

Kurot: Lumipad sa puno ng mangga doon ng hahanap buhay.

Sario: [*Maagang milayug da ruma makay u' paro-paro... amba tu' panrusayan...*]

Sario: Maagang lumipad ang karamihan parang mga paro-paro ganyan ang itsura.

Kurot: [*Naba abot kura.*]

Kurot: Doon ay abot sila.

Lukidanon: [*No maki luyang.*]

Lukidanon: Kahit may butas.

Kurot: [*Kura pag u' no maki magyabang mungkaras.*]

Kurot: Sila ay narinig ng yabag biglang lilipad.

Sario: Siguro magpulong pulong maghanap buhay bago lumabas.

Lukidanon: [*Basta lumuwas ba da aldaw muli sa balay. No agkalabuan ina naba da...amatangan kura aldaw ba nagkalubo gani amatangan.*]

Lukidanon: Basta lumabas na ang araw oo uwi na sila sa bahay at kung palubong na ang araw ay alam din nila na gabi na.

Yung nararamdaman din nila kapag malapit na ang gabi.

Kurot: *Ako maki batay sinabi sa nabangani aray pagkausapan kulalapnit. No wala batas na batay kora agawa da kura kay manuwa kura kay manu maki batas. Iba kura kulalapnit ani na may ada kura batas. Mmm nyo man noa tetu kura kaya. Uu. No nawud batas kura na ba. Ay hindi sta kay sa ruma maganggat anggat ay namawit kura kay din na ba. Ooo...*

Kurot: Ibig sabihin yung kanilang lahi, likas nila na pag-gabi na, silang lahat magkikita alas-sais para doon lang sila. Parang reunion nila doon na. Kapag umaga na naman, maghihiwa-hiwalay na sila. Iyun ang magiging ano...Kaya ang ugali nila ay kakaiba sa hawan hawan

Lukidanon: Independente.

Tan-Tan: Oo. Sila ay independent pero sa isang komunidad lang talaga sila nagkikita sa gabi.

Lukidanon: [*No maki punong saging makilaying sa ngatu sila manukso ka aldaw angan hapon. No tang-ali amatangan din kura no akwa amatangin din maki din makangin ura, maki din isip nila da tala rumrum makay din tamo. No madlum ani sa kura umaga sa tamo.*]

Lukidanon: Kung may puno ng saging na maraming dahong tuyo sila ay tatago maghapon. Alam din nila kung tanghali na parang tao. Sila may isip na

tulad natin alam din nila nagabi na sa atin naman ay umaga na.

Lukidanon: Ang pagiisip nila ay baliktad sa mga tao kasi ang hanap nila ay gabi, ang hanap naman natin ay araw. Kaya yung ugali nila sa araw alam na nila na anong oras na sa araw ito, umaga, tanghali at hapon. Kapag hapon na ay naghahanda sila sa paghahanap ng pagkain at doon na lang sila magkikita-kita, magsasama-sama. Iyon yung parang ano nila, kuya, reunion nila lang sa gabi. Sa paghahanap nila ng pagkain doon sila nagkita-kita lahat ng kulalapnit. Sa araw di sila magkakasama. Meron sa kanila nasa saging, sa puno, sa mga balat ng puno o kaya buho, iyon yung bahay nila. Wala silang panghabang buhay na bahay na katulad ng hawan hawan, katulad ng babagan, gaya ng mga malalaking paniki. Yung mga adas. Iyon ang pagkaiba ng kulalapnit. Ang kulalapnit ay kaaaway ng tao kasi nga problema sila talaga, kinakain nila yung pananim ng tao.

Guy: Ah ok. Ngayon yung tanong ko ay patungkol sa espiritu o sa tagapag-alaga, kung may nagmamay-ari sa kanila may tagapag-alaga ba sa kanila mga espiritu ba? Lahat ng mga adas meron ba silang tagapag-alaga?

Kurot: [*No apo matay gayud mag-isup, naba higad na ng mundo. Anong higad? Likha ng ating Diyos gaya din ng tao. Ganun.*]

Kurot: Ang kanilang tapag-alaga ay yung lumikha sa kanila. Kuya, parang ano ako ay nilikha din ng Diyos. Kaya ang nag-alaga sa kanya Diyos din, parang mga tao din.

Kurot: [*Kura naba maki isup makikay kura makay Iraya din. Pero, galing din sa apo Iraya.*]

Kurot: Sila ay may isip katulad ng tao. Nagaling sa panginoon.

Kurot: [*Siya din agkura din agtanong kura isip sakot, tao, kulalapnit. No madlum ani mag-anap buay ani amatngan din kura agpanitulan buot saba kuyo. Mura daw kay ay sama-sama tu' magkayug naba! Iyan ay tinaboy din sa taas, da Apo Iraya. Kaytang tamu mga Iraya no kay tamu batay gayud nagpanitul iraya tinaboy saba.*]

Kurot: Sila dn nagtatanong sa kanilang isip gaya ng tao ganyan din ang kulalapnit. Kung gabi na maghahanap buhay iyan ay kanilang alam sila ay humuhini. Kung araw na ulit sila ay sama-sama ipon-ipon ng ganito.

Iyan ay binigay gaking sa taas ang panginoon. Bakit tayong mga tao ay may alam iyan galing sa panginoon.

Tan-Tan: [*Ina pulot? Haha!*]

Kurot: [*Uu! Hindi.*]

Sario: Galing sa bulo...sa kawayan.

Kurot: [*Galing sa bulo, galing sa... Ang naiteng nagisip kasali nagrumrum.*]

Kurot: Kuya, sabi niya parang ang tao din nagisip kung saan...hindi tayo galing sa puno, sa buho, kundi galing sa Diyos. Ganyan din ang mga kulapnit. Lahat naman ng mga paniki.

Guy: Ah ok. Kasi nga sa mga Alangan, lahat ng mga paniki ay meron parang tagapag-alaga sa kanila na parang espiritu na kung ang tao gustong lapitan pumunta sa kuweba nila o kung saan sila nakatira, sabi nila parang hindi pwedeng puntahan yung lugar nila kasi may masamang mangyari daw.

Kurot: [*Daay na panturay nakay naba pag balay kura babagan o kulapnit o gabok naba wala apunin kung hindi doon din galing sa Diyos at doon din sila magbaba butas... binutas din ang tao. Kaya sabi "bawal"! Ay! Butas iyan ng paniki.*]

Kurot: Ang aking alam kung sa ang kanilang bahay babagan, kulapnit o gabok sila ay walang nagaalaga ay panginoon sila ang gumagawa ng kanilang bahay. Kung makikita ng tao ang butas nayan ang sasabihin ay huwag diyan butas ng paniki.

Tan-Tan: Butas din iyan ng ...?

Kurot: Oo! Mmm, mga kuweba, butas ng bato doon sa butas kaya sinasabi nila na bawal, ay dahil may tagapag-alaga. Wala! Galing din doon iyan!

Lukidanon: [*Da kulapnit, no madlem naba da sila kora magsama-sama sa magasara pamangnen. Buong magdamag buong kagabi buo kagabi madlem buo kamadlem angan sa kora nabusog. No pagod ani magilayog magpahinga magkalakinan. No malapit ani da umaga nilayo lakay maganap...No maliwanag ani da umaga sila ba muli akay sa kanila. Sa kanila bahala ka sa buhay mo magsarayan bahala kauseg kamo bilag. No kao saba sa laing daon bakay usa kay saka dalu makay saka naba da ugali kulapnit.*]

Lukidanon: Ano kuya, ang mga paniki ay wala talaga silang nagbabantay, walang may-ari talaga kasi yung mga kuweba na tinitirahan nila ay dating inukay din ng Hapon o hindi siya likas na...meron siguro yung maliliit na tinitirahan na likas pero yung mga malalaki na kuweba, iyon yung ginawa ng Hapon. Tinitirahan naman ng mga paniki dito sa mga kuweba. Pero may mga kuweba naman na tinitirahan din nila. Likas na talaga, panahon ang gumawa. Kalikasan ang may gawa. Tapos yung inaano kasi yung nagmamay-ari o meron bang ano nito...palagay ko hindi natin masabi talaga na meron kasi di siya hinuhuli. Yung paniki di naman siya hinuhuli ng kulapnit. Kaya hindi tayo magsasabi na magdadasal na dapat makahuli. Kaya hindi siya hinuhuli, hindi kasi siya kinakain kasi maliit na iyan. Di siya kinakain ng tao. Hindi siya katulad ng mga malalaki...palagay ko sa malaki mayroon. Sa malalaking paniki ay mayroon. Pero sa kulapnit wala. Kasi di naman sila hinuhuli. Kasi maliit lang katulad din ng hawan hawan ay hindi rin hinuhuli talaga ng tao. Yung malalaki na dalawa siguro doon.

Guy: Ok. Malinaw naman. Maraming salamat po. Ngayon tulad ng mga hawan hawan, mabaho din ba sila?

Lahat: Oo!!

Guy: Hahaha! Tapos yung dahilan po dahil rin sa ihi nila?

Kurot: [*Mmm.*]

Kurot: Mmm.

Tan-Tan: Mmm ganun din, ganun din yung paraan ng pag-ihing nila.

Basikol: [*Nakabitin niya eh maggayet magisang sumambat ka daw lumubas sa katasay...yung Oo nakagaya iyan gawa iyan pagkaalaman nakabitin na ba da ulo na may sa baksusungung papunta sa lupa.*]

Basikol: Ano kuya, yung hawan hawan at kulapnit parehas lang nakabitin kasi sila, yung paa nila nasa taas, yung ulo nila nasa baba, kaya pag imiing deretso sa ulo. Dadaan lahat to!

Basikol: Pati sa pakpak...

Tan-Tan: Kaya yung amoy nila, iyon talaga!

Basikol: Palot! Palot! Palot! Amoy palot!

Lahat: Hahahaaha!

Guy: Pero sa kanila, parang wala silang pakialam!

Tan-Tan, Basikol: Wala silang pakialam! Hahaha!

Lukidanon: [*Kunin na nagrumrum...*]

Basikol: Naliligo sila sa ano sariling ihi nila, sarap! Hahahaha!

Lukidanon: [*Magtarakinan ina paniki, magtarakinan da adas magtupus da hihi kaiba maki kay daluyan deretso kay! maki kay tuwa! maki kay tuwa. Wala tuwa. No ratu'ng tuwa dai kay ba makay dail dasulang dasulang tuwa da ihi kay ba tuwa akay. kura kay paniki na tuwa. Magkalaki kaiba.*]

Lukidanon: Nakabitin sa sanga sinisip-sip ang bunga. Sa ganong pusisyon na din sila umihi ang ihi ay sariling daan sa katawan dito sa tagaliran.

Guy: Sa mukha wala sila?

Lukidanon: [*Wala kay! Wala kay. Di makidalan tuwa.*]

Basikol: Pero nakakatuwa ba. Sus...kumannia na to!

Lukidanon: [*Maki din dalan tuwa da ihi tuwa. Kaya dala dalagay kay baba.*]

Sario: [*Maki palay tuwa ba lagay.*]

Lukidanon: [*Oo da lagay. Tuwa da abrisis kay ihi na tuwa. Na ba da kasaysayan kulalapnit!*]

Mga kuyay: Nakabitin ang paniki ang ihi ay dumadaan sa magbilang tagiran.

Lahat: Hahahahaha!

Guy: Mas marami ba sila noong unang panahon kaysa ngayon, ang kulalapnit?

Kurot: Medyo madalang na.

Sario: Basta may nakikitang kulalapnit dito lang sa mga kisame ganun.

Basikol: Hawan hawan iyon!

Sario: Ah madalang, makita na minsan lang. Hindi katulad yung sa kisame. Talagang lalabas sila. Labas ng labas.

Tan-Tan: Ang kulalapnit ngayon ay nabawasan na. Nabawasan na ang bilang. Kasi yung mga puno din ng buho napuputol na din yung mga puno ng kanilang tirahan. Lalagyan nila ng itlog, napuputol na. Di ba nagsimula sila sa itlog. Ay yung mga buho, iyon minsan di ba may tinatawag na marawis yung tinatawag kuya na taga peste ng mga buho. Yung mga peste ng buho, meron kasi niyan. Kaya siguro nga naapektuhan din yung mga anak nila doon.

Lukidanon: [*Kalbas, no dabu lumba kailangan ani putlo ng Iraya sa tattle na itlog. Wala ani. Binabaaba sa balaibo.*]

Lukidanon: Yung kuya, yung isa din dahilan, yung mga buho kinukuha pa rin ng mga tao, ginagawang dingding sa bahay. Tapos, yung mga itlog ng puri nandoon sa loob, hindi na matutuloy, wala ng ano, wala na.

Lukidanon: Kinakain na ng tao.

Lukidanon: Kasi kuya yung puri masarap din pagkain kasi iyan. Kumakain din kami. Buo pa lang kinakain... ako nakakain haha! Masarap siya! Kaya mahirap din sila dumami. Kaya limitado yung pagdami nila. Kung madaming buho sa lugar na ito, marami iyan kulalapnit, o maraming paniking maliliit.

Guy: Ok malinaw na po! Malinaw na malinaw! Sige susunod na! Yung gabok!

Adas gabok at babagan

ANG MGA PANIKING GABOK AT BABAGAN

Kurot: *[Adas gabok. Da gabok, no tagudalami mandada sa kuweba. No kao manao naku galem kuno kabit, kabit, kabit mga lahat nakaganun iyan. No nangpuyet.]*

Lukidanon: *[Da takla sa lubot. Todne nada tauson.]*

Kurot, Lukidanon: Kuya, yung mga gabok pag maulan na, nasa kuweba na sila. Sobrang dami sila sama-sama sila doon. Tapos yung kanilang dumi, sobrang dami din. Iyon ang kaibahan ng malalaking paniki sa dalawa, sa hawan hawan at saka kulalapnit. Yung mga malalaki ay sama- sama sila talaga ng sa isang lugar.

Guy: Tapos madaming dumi.

Tan-Tan: Mmm. Yug dumi na iyon ay magiging abono. So kulalapnit pa tayo? Tapos na?

Lukidanon: Sa ating sa gabok siguro sana ay gabok, paniking gabok pwedeng tiradurin.

Sario: Pwedeng barilin.

Lukidanon: *[Ina mga damuong ba dibombahin sa ina lakol gabok. Ulam puwedeng mamangan. Ina sunogba, sinigang, in adobo, tinendad letson naba tuwa kay dapat na ona karne na ba da agaruko.]*

Lukidanon: Ang mga tagalog ay baril ang gamit ang tawag ay dibomba sa gabok. Ulam at kinakain inihaw, sinigang at adobo, ginagayat yan ang dapat na luto.

Guy: Sa paglarawan muna, anong kalakihan, anong kulay, anong itsura...?

Lukidanon: *[Na gabok, adas gabok na ba da lakoy. Lakunin lawas kunin katawan ba kasing kakol ka ng baso. Kakol, kakol ka ng baso, wala ani balat, da kunin bulon dibdib lawa matanda, mauson laman. Tula bakay nakay lawas boxinero. Bakay lawas boxinero. No alisin da balat no nataliyan lawas naba makay naman matigas, muskel. Kapunin dagay makilaman anda ang kabila makilaman, makitedin, maki din. Da kunin lawas makal. Da kunin lerey lakalaso. Makay deloaso. Da kunin kay ulo, makay aso, da kunin talina makay daga na, manipis, pero malapad.]*

Guy: May balahibo din ba dito sa may tainga?

Lukidanon: *[Sa tainga sa talatang tu' maki, sa labas wala. Da urong kay ba makay te matilos, makay te, makay tu' matilos, maki pangel nabada gabok. Maki pangel makiki din ngipun ngipun. Maki pangel apat. Nabada kasarian gabok. No kumo kay akitan akitin kasariyan maki kay kaaba din Kaaba.]*

Kurot: *[Makay tu' makay tu' lapun.]*

Kurot: Mayroong ngipin.

Lukidanon: *[No lalaki, no babayi makitu' din.]*

Lukidanon: Kung lalaki o babae mayroon din.

Kurot: *[Makitu' din wa.]*

Kurot: Mayroon naman.

Lukidanon: *[Maki din bulbul. Naba dalawas na talagang piya, maskil da lawas, da laman, makay kumo kay din...no kumo walari balat, kumo ginalan talagang para boxineros, maganda.]*

Lukidanon: May balahibo ang katawan ay maskulado maganda ang laman parang boxengiro ang pangangatawan Talaga Maganda.

Lukidanon, Kurot: Ano daw kuya, yung pangangatawan daw ng gabok ay malaki! Malaki, maganda at saka malaman. Tulad ng isang boksingero ang pangangatawan ng gabok! Kahit babae at lalake. Malalaki talaga ang mga katawan nila. Pero dito maliit. Kung ano...yung sa may puwet daw ay maliit, pero kung anong itsura ng boksingero ay ganun! Tapos dito nga ay pakpak niya, may laman dito, may kaunti din dito lamang sa kabila ng kanilang pakpak. Oo parang boksingero talaga! Tapos yung leeg niya ay parang sa aso. Tapos yung kanyang...Oo yung leeg medyo mahaba ng kaunti. Tapos yung mga ngipin niya may pangil apat, tapos may maliliit siya na ngipin. Yung ilong niya medyo mahaba na parang daga. Tapos yung kanyang tainga ay may buhok dito sa ilalim at ang dito ay wala. Ang kanyang itsura ng mukha, parang aso din nga talaga itsura niya.

Guy: Yung mata pag sa gabi?

Tan-Tan: Maitim ang mata niya sa gabi. Pero parang flashlight di ba?

Lahat: Oo.

Tan-Tan: Yung tainga niya daw ay manipis at malapad, yung sa ganitong kalakihan, manipis at malaki. May pangil siya, meron din naman ano, ari.....Mga ngipin, dalawa dito, bale apat.

Guy: Nangangagat? Masakit pag kinagat?

Tan-Tan: Oo.

Sario: Masakit!!! Hahahaha! Masusugatan iyan!

Lukidanon: Wala kay rabis.

Tan-Tan: Sabi niya pag binalatan mo talaga yung malaking itong gabok ay malaki talaga! oo masakit pero wala naming rabis.

Guy: Parang manok?

Sario: Oo!

Lukidanon: Maliit siya, ganito kalaki katawan.

Guy: Ah maliit naman no.

Tan-Tan: Maliit nga. Iyon yung ano niya...

Lukidanon: Pero kung meron Tatlo...malaki iyan?

Tan-Tan: Tapos din kuya ay may ari din sila. May ari din sila. Ay didi din may ari, kung ano ang sa tao ganun din sa kanila.

Guy: Pero sa mas maliliit na adas, wala ba?

Tan-Tan: Meron!

Basikol: *[Makay din! Makay din kura.]*

Kurot: *[Pero da gabok, da adas makaibaron malaki iyan.]*

Kurot: Sa gabok o malaking o paniki na malaki ay mayron.

Tan-Tan: Itong pong gabok na ito, gabok adas, ano po kulay nito?

Basikol: Abo talaga yung kulay niya.

Kurot: Meron isa brown.

Tan-Tan: Ano ang brown? Yung pinaka babagan?

Lukidanon: Maitim.

Tan-Tan: Ito abo at brown.

Lukidanon: Abo yung babagan malaki pakpak...

Kurot: *[Ang kanyang kaganyan lahat niyan malalaki ay iisa pero da kura nag magaaba. No kura kay bunting maunga kamatang din kum onga.]*

Lukidanon: *[No milayog...]*

Kurot: *[Adas naman eh. Da unga ba tuwa.]*

Tan-Tan: *[Sai tu'.?]*

Basikol: *[Sai tu' makay pute kura!]*

Kurot: [*Iya kura naba.*]

Kurot: [*Babagan.*]

Mga kuyay: Kuya, ang gabok at ang babagan at ang hawan hawan daw ay isa ang pag-uugali pagdating sa pag-alaga ng anak. Iisa, kung buntis sila, yung anak nila, di nila iniwan.

Guy: Di katulad ng mga ruris?

Kurot: Yung hawan hawan di nila iniwan ng mga anak nila. Gabok, hawan hawan at ano babagan. Yung anak nila nakadikit na sa kanila, nasa dibdib, naka ano... pag sila ay lumilipad, nandyan din nakakapit. Ang iba sa kanila apat ay kulalapnit. Kasi ang kulalapnit ay sa buo. Sa buo siya itilog. Iyan ang pagkaiba.

Basikol: Pero isang amoy...

Tan-Tan: Sa amoy daw ay iisa! Hahahahaha!

Guy: Maganda yan! May ibang tanong, yung mga adas...

Kurot: Ang pangalan ng adas lahat sila ay adas.

Guy: Opo opo, kaya po yung tanong ko na ito ay patungkol sa lahat ng uri ng adas. Noong unang panahon, noong panahon ng paglikha ng mundo, may kwento tungkol ba sa paglikha nila, kung paano sila nilikha, kung bakit sila ay laman kalikasan sila, bakit nandito sila sa mundo natin?

Kurot: [*Kuya, sa nguna karibribun aun dapu nayagi da mundo naba nagisip ani pang Apo Iraya. Di likha da laki adan laki iba taba ani. Naba din nilikha damo Apo Iraya pag dalawa naba nabadin ba talaga atagalan kuraa din nilikha pag mga isda, ibon, musang, lahat ng hayop sa ibabaw ng mundo iyan ay kasama pati tubig. Pamu adan magalaga mga naba mga lahat kalikasan matang kamo da tinabuyan Apo Iraya kaisipan tamo mga Iraya. Tamo maki isip ay kayte naba may ariyan pagtakunwa kegbatay niyuman magisip dito.*]

Kurot: Kuya noong unang panahon libong taon nakalipas hindi pa nayayari ang mundo ang diyos ang nilikha ang mundo mga hayop, mga damo, musang dito sa ibabaw ng mundo. Nilikha din niya si adan at eva na sila ang nagaalaga sa lahat. Kasi ang tao ay binigyan ng diyos ng isip para alagaan ang kanyang nilikha. Bakit hindi ang kapatid pagwala pa ating iniisip bakit wala pa siya.

Lukidanon: [*Nawud.*]

Lukidanon: Hindi.

Kurot: [*Oo binuno naku ariyan umapang uma maal balan.*]

Kurot: Oo pinatay ang kanyang kapatid sa bugbug.

Tan-Tan: Ito bang paniki ay isang alamat o may halaman ba siya, o halimbawa, malakas at maganda pero inano ng tao paano dinescribe ang tao? Yung paniki ba may nalalaman kayong ganyan din ba, alamat din ba siya o talagang sadyang nilikha para makasama natin?

Kurot: [*Tama ka. Tama! ba da apo iray naba da lumikha sa iray ruma kayno ingkanto kayno Iraya sa tumuran yadin mayam. Naba pag ingkanto tumuran naba dakona agpamangan sa mga Iraya tamo makay tamo. Pero nabada ka laman ma kay ba Panginoon da pa ngayon da alamut kay kon paunladen pag ma ingkanto tamo din makay din. Naba isa alinda tabada maganda? Iraya o Piya? Iraya o ingkanto? Naba lahat sa kumi ba madang pilya, pilya ma Iraya mga Iraya... Naba ura din naba likha naba iya din, madang maki makanabang maki iun nawud. Uuu. Nabay lahat makapang yagira da Panginoon sata mulaa kay nabaday makapangyarihan.*]

Kurot: Wala naman ibang talagang naglikha sa ating kundi Apo Iraya, Diyos. Kaya ang lahat ng nagmamay-ari sa atin ay Diyos. Sa kanya ay Diyos pa din. Kung sa alamat, walang naman siyang alamat sa kanyang nalalaman sa kanila. Tapos kung saka sakali daw naglikha din siya ng iba tulad ng engkanto ng mga iba't ibang ano...ay siya pa rin ang may likha nun. Bakit sa tingin nya ay naging kaaway na niya iyon, yung mga iyon? Ibig sabihin ang paniki ay gawa din ng Diyos para makasama ng tao o tabi lang sa kalikasan, sa mundo. Nilalang siya sa mundo. Iyon ang ano niya, sa paniki.

Guy: May dagdag pa ba?

Tan-Tan: Wala na.

Guy: Ok maraming salamat po.

Lukidanon: Hindi...lahat ba paniki ?

Tan-Tan: Lahat kasi ng tawag paniki sa general.

Lukidanon: [*Sa naay da ruma paniki no mulakoy no ibon te, naba maka ibig sabihin. No tamo akitan da*]

roma lakoy paniki mulakuy da rumo Iraya ba alimuan, oo. Alimuan. Lakol, oo, alimuan Iyara. Makay aswang!]

Guy at Tan-Tan: Hahahahah!

Lukidanon: *[May aswang naba. Sa naay nagrumrum makay naba demonio. Da iya awas, da kumin lawas ba, dalawas lakol adas. Paniki lakol. Makalimo. Da kumin katawan lawas lakuy, maitum lakol. Da kumin lagay maaba, maaba kabila. Maaba kabila. Maiget lakol sandipa. Naba da Iraya alimuan makay aswang, dakunin talinga malaki. No kawo alimuan sata kaw ba batay masakit.*

Oo totoo iyon. Lalo na budang agkaryaban. No ani abul anda kitate ng budang, akitan budang. Da budang ba ariyaban. Layun maki sakdo. Na ba da ...panawun kay paniki maitum. Da no kawu man-aw kawo maglawag kung bagay no akitan...no nautay kawu akitan ba tainga nakay nabulo, milayog nababaiyak. Wag nakay tuluyin...awagani. Ayaw ani dau't nakay dau't ani kumo kay mingin. Baka kao makra agkaroon sakdo kaaram kubkuba ako, batay sakdo. No nakay agrumrum da paniki lakul, lakul magalaga. Malakol rumrum. Kalbas, no kamo alimuan budang maki lagnat lagnat. No kao kay akitan paniki kao aglawag milayog ayaw ani. Na ba da amoy ruma.]

Lukidanon: Ang pakpak mahaba, ang sa kaliwa ay ganito kahaba sa kanan ganto rin sa kaliwa mahigit isang dipa. Diyan natatakot ang mga Mangyan parang kasing aswang, ang tainga malaki. Kung ikaw ay natakot ikaw ay magkakasakit. Oo totoo yan lalo na kung bata ay natakot ito ay magkakasakit lagi iyan dahil sa paniki na maitim. Basta makita ng mga bata ay natatakot. Kung ikaw ay nalilinis ng kaingin kung makikita iyan lumipad huwag na magpatuloy sa paglilinis ng kaingin hindi na maganda para sayo ikaw magkakaroon ng sakit. Nagiisip na mag alalaga ng paniki na malaki. Maya ang anak mo may lagnat na iyan ay alam ng kanyang mga kasamahan.

Lukidanon: Sa amin ang malaking paniki ay may ibig sabihin. Ang ibig sabihin ay aswang, parang aswang, ano bang yung itsura ng aswang. Hindi ko alam haha! Ano may pagka demonyo! Nakakatakot! At maitim ang kanyang kulay na nakakatakot! Tapos yung kanyang pakpak ay napakahaba. Pag ikaw daw ay nakakita ng ganun, pag mga bata ay natatakot. Nariyan o! Natatakot sila magkakasakit. Iyon pag may nakitang ganun kahit napatay na at nakita na ganun kalaki, na hindi talaga kapanipaniwala ang laki, magkakasakit yung makakakita na bata. Ang bata lang, yung mga matantanda hindi naman. Mga bata lang ang

nagkakaroon ng sakit, kasi nga sa sobrang laki, siguro sa itsura talaga ay nakakatakot na sa sobrang laki nun. Kapag ikaw na naman ay maglalayag o magkakaingin at pag putol mo ng buho o puno, ay may lumipad na ganyan din kalaki, hwag ka na tumuloy! Hwag mo na ituloy yung gagawin mo doon, o tatakasan mo doon, hindi ka na maga-ani. Magkakasakit ka. Iyon yung palatandaan ng malalaki.

Lukidanon: Pag tinuloy mo malay kung magkasakit.

Pag tinuloy mo na magtanim doon ay maaaring kang magkasakit. At iyong sa ano daw sa malaking paniki, sa kanyang pananaw ay meron tagapag-alaga. Iyon ang binilin din sa kanya ng isang manggagamot, parang isang palatandaan.

Lukidanon: Bakit ka magkakasakit? Bakit ayaw mo tuluyin?

Kurot: *[Da lakay saba palagot sa laki ako paliwanag da Diyos naba ay kanyang nilikha. Nguna, sa mga ariyaban, sa mga mamangan panata ani magagay at maki batay nakay maki kay lay palagot saba. Da Apo iraya kabatang, kaytang lakay laki Sario tinuman naba ainaan. Pero nawud kura walang magalag... magalaga din Apo Iraya. Maki ani panata Apo Iray sa kura sa kunin mga nagkaapitan saba, Diyos din dabatay magpangalinaba. Naaba. Naggamit makay laki Basikol piyag sabi eeee sabi niya Elvesa tao na nahihintay kapangyarihan. Iya pag ibatan ariamen dawa ayaw kay batay, aram din ng Apo iray da alin.]*

Kurot: Ang makakapaliwanag niyan ay ang diyos na naglikha noong una... ako ay takot na takot. Ang panginoon lang ang makakasagot sa mga tanong nayan. Bakit si Sario hindi nag-aalaga, Basikol sinasabi ang kapangyarihan at ang tao ay may isip na ayaw bantayan yan. Alam ng panginoon yan.

Lukidanon: *[Da ruma, da ruma kay na paniwala sa... da magalaga kay ni paniki naba ba kay dakunin amatangan no panaano matay panis ako ba halimbawa: tumabag, salda magalaga kay paniki, lumabag ako ba batay ani makay sakdo. No ako ba ako gusto ng lumabag magpaalam kay, uu alabot ani me lumabag, ako ba magpaalam kay? Uu makay ako agpaalam. Tiya pag karugar tu' agay ani, na ani tiya, no lawud isag madlem kao ba makita makinik. Kalkan. Kao ba maki akalkan. No tinaboy sa kumo, kumo ani. No nawud ayaw ka tabu ina kasi ruma rumakay aya panatab. Damag asi wakay sa paniki bas a lugar. Layo sa kumo. Naba naba. No kaumok pili, kaogalas*

magkasakdo, kao ba napunta sa amayan, sa kunin apag, akitan naba. Akitan na ba. Oo Akitan naba? Akitan naba da Iraya magalaga paniki saba. Akitan naba? Na ba kao ba pinagaling. Talo da kapangyarihan magaranap paniki tuwa. Talo. Kaya kao da maki karamdaman tag ani. Iilingin ng Amay sa nagalaga tuwa na paniki sa lugar tuwa. Sa kumo anabatangiulul, talo. Kaya da tao maki saramdam batayan gumaling. No nawud tano tagelgey da malaki naba da ay amatangan.]

Lukidanon: Ano kuya, iyan paniking malalaki, iyan ay may nagmamay-ari sa bawat lugar na kung saan ikaw ay magkakaingin. Iyun ang sabi niya, na yung paniki ay may nagmamay-ari na kapag gusto mo na talagang mag ano doon ikaw ay parang magpaalam doon sa nagmamay-ari na iyon. Kung saan na sa lugar na iyon ay mag-alay ka ng dasal, hihingin mo talaga. Ano yung kapalit? Wala, basta magsasabi. Magsasabi ka lang. Tapos sa gabi, mananaginip ka, pupunta ka daw sa panaginip/ Kung ano sa panaginip mo ay binigay na sa iyo, puwede ka magtuloy. Pero kung hindi, magkakasakit. Sa panaginip mo ay pinayagan ka, puwede ka na magtuloy...pero kung hindi, at tuluy ka pa rin magkakasakit ka. Ngayon, nagkasakit ka, pupunta ka na sa amay. Punta ka sa amay. Yung amay na iyon ay magsasabi sa na: Ay ikaw ay lumabag sa, inaway sa lugar na iyon, may nalabag ka doon. Iyon ang masasabi ng amay sa kanya. Iyan ang magiging parang paguusap niya at yung may-ari doon sa lugar. Kung saan na may paniki na ipakita doon. Iyon ang magu-usap na kung ipagpapatuloy pa ba niya.

Lukidanon: Kundi, kung ako may sakit na.

Tan-Tan: Oo na. Kaya sabi niya nalaman na siya ay lumabag na doon sa lugar at sasabihin niya na kung ipagpapatuloy mo pa rin yung gagawin mo, hindi ka gagaling. At kung sinabi naman ng amay na hwag ka na magpatuloy, gagaling na siya kaagad. Iyon yung kanyang ano...

Kurot: Kasi lahat naman ay nanggagaling sa Diyos kaya lahat ng paraan ay galing din sa kanya, yung pamamaraan na galing sa kanya. Iyon ang kanyang ia-ano, ano iyon? Akalkanan, (panaginip niya) iyon! Sa panaginip din naman ay maipakita sa kanya kung makakabuti ba iyon o hindi, masama. Yung pakita na iyon. Iyon ang inaano niya.

Basikol: [No dau't ayaw kanata kayana!]

Basikol: Kung iyan ay masama huwag ka ng magpapatuloy.

Lukidanon: [Sata mukay maki kanan maki mag-ari na ba sa kutanan.]

Lukidanon: Doon sa kanan ay may nagmamay-ari nayan gubat sa bundok.

Tan-Tan: Ang paniki na malalaki ay mayroon mag-alaga. Pati sa mga malalaking hayop.

Lukidanon: [Basta mga lakul hayop sa kutanan magpamataw na ... tingting mag alaga.]

Lukidanon : Ang malalaking hayop sa gubat nakatira kahit maliit ay may nag-aalaga.

Basikol: [Mga baboy damo, mga usa...]

Basikol: Mga baboy damo, mga...

Lukidanon: Ang mga hayop sa bundok at sa latag na malalaking hayop talaga ay may nagmamayari.

Guy: Oo.

Sario: Yung pangalan: Alsiabang malalaki. Yung may-ari ng hayop.

Guy: Iyon ang tawag sa mayari ng hayop: Alsiabang.

Sario: Oo. Mga baboy, usa, ganun.

Tan-Tan: Kung saan tagapagmahala na meron siya na ngalan, Alsiabang. Iyan ang tagapag-alaga ng mga hayop

Kurot: [Nawud...da naay kay saba da baboy, da usa, na ba da alaga naba ani Alitao.]

Tan-Tan: Bale baboy, usa at Alitao.

Guy: Alitao ang namamahala sa mga baboy at usa. Pero sa mga iba, Alsiabang?

Tan-Tan: Yung iba daw na paniniwala sa ibang lugar ay Alsiabang.

Guy: Ang tawag sa ibang lugar ay Alsiabang, pero dito sa inyo Alitao.

Kurot: [Da pukyutan kay da ani da maarang kay kunin damang alaga mang lahat ay Maburuway.]

Tan-Tan: [Maburuway!]

Kurot: [Mmm.]

Guy: Maburuway naman yung pangalan...

Tan-Tan: Ito yung naga-alaga sa pukyutan.

Kurot: [Da sa ilapo da sa bakay mga Ulalaba bay Dyaga. Sa Ulalaba sa galum naba sata.]

Kurot: Sa loob ng tubig, Ulalaba.

Lukidanon: Ay wala pa tayo dyan.

Kurot: Mamaya.

Tan-Tan: Tapos ano Dyaga?

Kurot: Dyaga at Rumangiran.

Guy: Sa mga Alangan naman, si Alulaba. Sa inyo naman Ulalaba. Malapit lang ha. Dyaga din sa kanila.

Tan-Tan: Pero nasa loob ng ilalim ng tubig.

Kurot: [Oo sa tubig iyan. No sai ka babayi maiyagite maghanap buhay sa sapa, mga igat mga hipon, saka mangalem akitan.]

Basikol: [Ah si bayani naba!]

Kurot: [Si bayani na Ulalaba.]

Kurot, Basikol: Ang kinu-kwento niya ay tungkol sa tubig na sabi niya kung ikaw ay manghuhuli ng igat at lahat ng isda sa ilog ng marami, kinagabihan may magpapakita sa iyo sa panaginip. Ibig sabihin may babala (warning) na sa iyo na sa susunod hwag ka na uulit bukas, tama na! Kasi marami ka ng nakuha.

Pero tayo ay nasa paniki. Hahaha!

Sario: Hahaha!

Guy: Ah sige pag may oras pa mamaya pagu-usapan natin po.

Kurot: Ano pang ating topic ngayon?

Guy: Di pa po tapos sa mga paniki! Malapit na po tayo matapos sa mga paniki.

Kurot: Paniki pa!

Tan-Tan: Hahahaha!

Kurot: Ilan tanong pa sa paniki?

Tan-Tan: Ilang taong pa. May gabok pa yata! Hahaha!

Guy: Pero mabilis naman po matapos.

Tan-Tan: Oo madali lang itong mga tanong.

Guy: Kasi may mga tanong naman na nasagutan na.

Tan-Tan: Iyun iba kasi nasagutan na natin.

Kurot: Susunod?

Guy: Siguro sa loob ng isang oras matapos na sa mga paniki. Pagkatapos na: musang!

Kurot: Musang, tinggalong.

Sario: Iba ang tinggalong.

Kurot: Ang musang, parang pusa. Ang tinggalong iba iyan!

Guy: Ah sige pagu-usapan natin iyon! Opo!

Kurot: [Da gabok ani naka uli nabada ka gabok kura nabala pangulo galin da kuyay kani nabut kuyay ina nawud kay nabada aaa sabay sabay kura inuma nawud batay. Ba.... Naba da kuyay nagtawa da apang...]

Kurot: Ang gabok pag nasa hulihan iyan ang kanilang pinuno at iyan din ang pinaka matanda sa kanila hindi rin nakikisama sa karamihan at tinatawag na tatay ng lahat. At sinusunod din ito ng karamihan at ginagalang.

Guy: Nandito po tayo sa gabok at ang tanong po ay kung sinong pinaka matanda siya ang leader?

Tan-Tan: Kasi po ang tanong dyan sino...ang tanong mo kasi kanina, sa lahat sino ang pinaka...ang pinuno ng mga paniki. Kaya ang sagot niya, kung sino ang pinaka matanda siya ang pinuno.

Kurot: [Da panghulo, da nagawit nabada amayan, amayan panayan. Da (maki dapo sa..) no mangut magpangunga iyon kasama diyan? (Oo kasama sabi ni Tan-Tan). No da paniki gabok nu naba maki bunting pagbabayi adjamangwa sata. Nu naba nu nimuas ani ba naba ba mang anggat-anggat adin sa adang. Magkaluk tuwa tasa pitso. Kalbas no mauson kura magpalangat

akay ina sa gabok naba isag nabada no tawa da ina yan no tawa na amayan sa balat naba mang-anggat.]

Kurot: Ang pangulo ay tinatawag na ama o pinakamatanda sa kanilang grupo at nangunguna at kung ang paniking gabok na babae ay buntis doon din at pagnanganak ang anak ay kasama sama ng nanay. Natutulog sa dibdib tapos kasama din ng mga gabok na paniki at ang pinununo ay kasama din.

Tan-Tan: Paano naman malalaman na sila ay isang samahan o isang komunidad? O paano din malalaman kung sino ang pinaka matanda sa kanila?

Kurot: [*Ayo batay maghanap buhay dapo ay naba da ng unaahan batay lumuwas milayog. Naba isa da mga ruma kay manggat ani magsarak pamangnon kay din lahat kura magsarak kay pamangnen.*]

Kurot : Kung sila ay maghahanap buhay pa ang nauuna ay kuyay unang lalabas at lilipad susunod na ang karamihan sabay sabay na sila maghanap ng kanilang pagkain.

Kurot: Ano kuya, yung bawat paniki kapag manganak na sila ng maraming marami na, magsasama sila sa isang lugar o kuweba at doon nila samahan sa kominidad yung mga nanganak. Iyung ang lagi nilang kasama, laging nakadikit sa mga nanay kung saan man sila magpunta. Tapos pupunta sila sa isang lugar, sila ay maging sama-sama para doon na sila maghahanap ng pagkain. Maghanap ng pagkain, tapos ang unang lumabas sa kuweba siya ang magiging pinuno sa kanilang samahan o komunidad, sa lahat. Ano na iyan kuya, hindi isa lang kundi sa buong grupo ng babagan at gabok, yung...iisang ang ugali nila. Kung sino yung unang lumabas sa kanila sa kuweba, iyon ang kanilang susundan. Iyon ang kanilang pinuno sa paghahanap ng pagkain, kung saan sila pumunta. Pagdating sa hapon, anong mangyayari sa kanila pagdating ng hapon?

Kurot: [*Naba magsalita pata ani.*]

Kurot: Nagsasabi na tama na yan.

Tan-Tan: O pagdating ng umaga?

Basikol: Babalik sa kuweba.

Kurot: [*Ako no tangadaw da rumakay manguri sa kuweba, da rumakay saba pun tayong lakuy malagon kaayo.*]

Kurot: Pag tag-araw, iyung iba bumabalik sa kuweba at iyung iba naman naiwan sa mga punong malalaki. Doon na lang sila nakasabit. Tapos pag gabi maghahanap na sila ng pagkain. Iyon yung ano nila, palatandaan para maging malaman na isang pinuno iyon, siya ang unang lalabas sa kuweba. Iyon yung susundan nila para maghanap ng pagkain.

Guy: Ok ayos po. Nandito po tayo sa panghuhuli ng gabok. Ano po yung mga paraan sa panghuhuli?

Sario: [*Sa yamog na agpangabul paniki na gabok yamen piyagarusalangit pangtambuan yantok makayii dawag naba din adamin nagpugkes at nagtaen sa makay kura dapuan. Uuda sa ani iira dumalan sasanga at misangap nabayaman agtiabel. Kaya kung nawud kay misangap ay nabuti agiabel. Basta iyan napasapa da ani napadaalan kasi pag kura lagay manipis-te at anubut na niye nura tu karugte, kakarami. Uuda matay kakapay ... wala kay din agkatanggag kuray.*]

Kurot: [*Nasa ila po ka mangabel page balagon makay talunyong maaba dadawag, ni iya sumagpa saba nabada kay kalis kabalan.*]

Sario, Kurot: Ang panghuli nila ay sarawit at dawag. Nilalagay nila iyon sa puno kung saan marami ang pumupuntang paniki o gabok, babagan. Kapag ikaw daw ay napadaan doon at na ano yung kanilang pakpak at nasira ay huli na sila. Sila ay magiging huli nila. Mas marami siya nahuhuli sa sarawit o dawag o talunyong kaysa sa lampitaw. Yung lampitaw kasi tirador na tinatawag. Isa ring sa pamamaraan na panghuli gamit ang bato at ang buwan, sa lampitaw iyong naman ang ano nila sa lampitaw, ang koneksyon sa lampitaw sa buwan. Kung walang buwan hindi nila magagamit ang lampitaw. Pero ang sarawit, dawag, talunyong ay magagamit namin ng matagal.

Guy: At hinihintay nila yung bilog na buwan para makita...

Tan-Tan: Oo para matamaan nila yung paniki. Gamit yung bato. Ang kadalasan na puno na...dinadapuan nila ay tuay, duhat, amugis saka baliti, bignay, bayabas, kasoy. Iyan yung mga paborito nila. Iyan ang paborito nilang kainin dahil matamis. Saka iyong yung mga prutas sa tag-araw ano? Tag-araw, bubuy.

Lukidanon: Enero iyan.

Tan-Tan: Bubuy.

Basikol: Nagsisipsip kasi nila yung bunga.

Tan-Tan: Ano pa yung inyong nalalaman sa paniki tungkol sa pagkain? Para sila ay mahuli ba, meron pa ba kayong pamamaraan? May ginagawa ba kayo para manghuli o madagit yung paniki.

Lukidanon: Wala na.

Tan-Tan: Kasi sa iba di ba katulad ng baboy damo meron kung ano gabe. Sa paniki, wala!

Lukidanon: Laang kung magbibigay sa kanila ng pagkain.

Tan-Tan: Kaya sa paniki, kuya, walang ibang paraan, paggawa nalang ng sarawit, dawag, talunyong at lampitaw. Iyan ang mga paraan sa panghuhuli sa kanila, sa Mangyan. Pero sa Tagalog?

Lukidanon: Ganun din.

Tan-Tan: Dibomba, iyon ang gamit nila.

Guy: Ok malinaw na malinaw. Tapos, sabi nyo rin po na pagdating sa paghuhuli kung anong paraan na mas maganda...?

Kurot: [*Na bakay no panahon ka dagbukar tuay, guat nabada mga mataba kay kura uu, mainay ako da mga lawas. Mabiyat.*]

Kurot: Ibig sabihin, pag ganyan mga panahon na tag-prutas o tag-buwan ng mga punong kahoy, ang paniki ay matataba.

Guy: Ok na po iyan. Tapos naman, yung mga iba't ibang paraan para lutuin yung paniking gabok?

Lukidanon: [*Sa yamon da pamamaraan magaroko na abol paniki nababa nagbalatan, nagparutan, kalbas nilapnit na balat, kalbas nulapnitani nagturakan day da buyon, nagalis na puna, daruma puna yiwud ani, no dani alis, matang mataba. No malinis ani, yamon, naturon da paniki, inindag, gumaro kay patpat, patpat, tinbe da paniki, nilagay kay sa baya. Dinadag sa bagat kalahati kay da udas, lutu ani. Narumakay, narumakay panawen, ikaw nagsugbani. Binusbusan da paniki, pinalagyan asin milagre iniyo sa бага, inadapla, inadaba sa ikay pamamaraan. Na sa ikay dapu nu mauson nabel naba kay ba pinagtad, niasan, inigang na nilagay sa kaldedo dumarukay kable nabada pag asun-asun, pinalagyan kay asin, kalbas balanoy, dinalam ko,*

inilanauya da kari, lumalambotani nabada pag budang ng maganak.]

Lukidanon: Ang mga pamamaraan na pagluluto ay binabalatan yung paniki, yung ulo tinatapon, yung balat tinatapon, iiwanan yung dibdib ng paniki at kukunin iyong bituka, pero iwanan yung ibang mataba. Iwanan nila yung mataba. Kunin lang nila yung maruming parte, abdo at saka taehan, yung rectum na. Iyon ang aalisin nila, pero pagkatapos na nilinisan na nila, lagyan ng kaunting asin, kukuha ng pang-tuhog pang barbecue. Yung ginamit nila tapos iluto nila ng dahan-dahan, mga kalahating oras daw yung pagluto. Sa iba naman ang pamamaraan naman nung iba, sugba o pinadapa sa бага yung kanilang pagmamaraan na pagluto. Pag tapos na linisin, wala ng bituka, pati yung balat, saka yung kanyang ulo, lagyan ng asin, lalagay na lang sa бага. Ganun ang pamamaraan na iba. Tapos isa naman kapag maraming huli sila, lilinisan nila, alisin ng balat, alisin na iyong bituka, alisan nila iyan. Tatadtarin nila bago nila ilalagay sa hugasan o ilalagay sa kaldero. Tapos ay manguguha sila ng ano, sabmit, isang uri ng paasim, tapos lalagyan ng balanoy at saka asin. At kung malambot na, pagkain na ito ng isang pamilya. Iyon iyong mga pamamaraan ng pagluto.

Guy: Ayos. Tapos po, konektado naman dito sa mga pamamaraan sa pagluluto, minsan ano puwede bang itabi muna yung karne o tinatago muna para sa kinabukasan?

Tan-Tan: Siguro may isang paraan yung pagtutuyo no? Tapa. Tinapa, iyan ang tawag.

Lukidanon: [*Pag nasabi inihaw, kalbas no nawud apo udas pananalian na paniki kay luto ani, puwede naman taguin. Talakin Puwede. No tagalian ani atay aginaro.*]

Lukidanon: Puwede naman kuya, halimbawa kung hindi pa oras ng pagkain ng tanghali o umaga, luto na iyan na itatago o kaya isasabit sa isang nagpalagay sa kaldero. Tapos pag oras na ng pagkain kainin na siya. Pero ang paniki ba ay pwedeng ibilad sa araw para mai-stock?

Tan-Tan: Sa kanila hindi nila nakaranas magtuyo ng mga paniki.

Lukidanon: [*Ay hindi kami yamon ma walakaranasan nama.*]

Lukidanon: Sa kanila hindi nila nakaranas magtuyo ng mga paniki.

Guy: Paro sa isda puwede di ba?

Tan-Tan: Sa baboy, sa isda puwede.

Guy: Pero sa paniki wala pang karanasan.

Tan-Tan: Kasi, amoy, maamoy kasi siya, maamoy talaga. Yung amoy ng karne ng paniki iba siya sa amoy ng ibang karne kasi.

Lukidanon: [*Nababa nawud naming nasubukan.*]

Lukidanon: Siguro di pa naming nasubukan.

Lukidanon: Kasi yung amoy ng paniki, sa tingin ko lang, iba talaga yung karne niya sa ibang hayop.

Kurot: At iba din ang lasa.

Guy: Ano pala yung lasa? Parang ano?

Kurot, Lukidanon: Masarap! Da kuming lasa masarap! Makay tu medyo, mataba taba, mabaho-baho kunti.

Tan-Tan: Parang kabayo?

Kurot: [*Naung te! Da kaballo makum-kum ang bada mga.*]

Lukidanon: [*Oo makite. Makite amoy.*]

Tan-Tan: [*Bansut.*]

Lukidanon: [*Makay ipalet din.*]

Tan-Tan: Kaya di siya nasubukan na, hindi siya inaano talaga para magtagal?

Kurot: Mmm.

Tan-Tan: Kasi yung amoy niya kuya ay kakaiba talaga sa mga ibang hayop. Di katulad ng mga baboy, usa, isda...

Kurot: [*Kayo bulok-bulokat ay masarap na ko. Madodoble, ma amoy amoy nate, kalbas madagdagan pa ng amoy. Iba da lasa!*]

Lukidanon: [*No albol ani naptine balat buyasan, ihawin, mangene, lutuin, kainin.*]

Kurot, Lukidanon: Pag nahuli na, linisan na kaagad, lutuin at kainin na. Pero hangga't nahuli siya sa umaga

at sa tanghali puwede pa, basta luto na. Basta luto na siya, hwag mo siya itatago na di pa siya luto. Iyun yung ano kasi...iba kasi yung kanyang laman, kakaibang yun kanyang laman, at saka yung amoy din niya, may sarili siya talagang amoy.

Guy: Tapos, di ba nabanggit nila tungkol sa lasa.

Tan-Tan: Ano bang lasa?

Lukidanon: [*Da kunin lasa makay te din mataba-taba na uu mataba, meron din tao amoy makay tu bansut makay tu tey da lasa na sa kay paniki.*]

Lukidanon: Ano siya iba. Iba ang lasa pag halimbawa karne. So iba talaga yung lasa niya. Sa hipon, o sa ibon, wala talaga...?

Lukidanon: Wala, iba talaga yung lasa niya.

Guy: Kakaibang lasa, basta masarap talaga!

Lukidanon: [*Ma ano siya... medyo parang kaiba ang amoy. Nawud dae. No kaiba da amoy dig no dawet.*]

Lukidanon: Kahit kaiba yung amoy, hindi naman masama na kainin. Iyon yung ano ng paniki. Yung amoy niya ay may pagkaamoy ng ipis! Iyon yung amoy niya! Hahahahaha!

Guy: Oo! Hahaahaha!

Basikol: Parang ano, oo parang amoy kwatsiya talaga. Kuwatsay iyon amoy niya.

Kurot: [*Naba kawu mamangan paniki. Nawud kay kawu magkain magkain, makaisa maki istalwagu't ina da lasa mataba-taba din.*]

Kurot: Iyan ikaw kumain ng paniki? Ikaw ba hindi kumakain kahit isang beses may ibang lasa mataba-mataba din.

Basikol: [*Pero maamoy.*]

Kurot: Ang amoy naman ay....

Basikol: Kuwatsya!

Lukidanon: [*No kao nagtuko wanan no kao mangan paniki kao wa magkalakinan hahahahaha!*]

Lahat: Hahahahahahaha!

Sario: [*Magkalakinan! Hahaah!*]

Lukidanon, Sario: Kung ikaw daw ang kakain ng paniki ikaw daw ay bibitin! Hahaha! Katulad ng paniki! Hahaha!

Lukidanon: Biro lang!

Tan-Tan: Pero yung lasa niya ay parang mantekilya. Iyon ang lasa niya pero yung amoy niya amoy ipis! Mahahawig sa ipis.

Guy: May amoy pala ang ipis!?

Tan-Tan: May amoy siya. Baho!

Guy: Oo!

Tan-Tan: Pero hindi daw naman masama puwede daw kainin.

Guy: Ok, sige ayos. Meron bang parte ng katawan ng gabok na hindi talaga kakainin? Halimbawa yung buto? May buto ba?

Tan-Tan: Buto? Basta malambot! Yung mga buto daw ng paniki ay matitigas pa sa manok.

Guy: Ah sige, ok na. May señales o palatandaan ba? Kapag may bagyo, kapag tag-ulan.

Kurot: [*Maki magyapang...magyupisien nabada.*]

Kurot: Pag alam na nila, sila ay pumupunta na sa kuweba, kung saan ligtas, pumupunta na sila doon.

Lukidanon: [*No maki bagyo.*]

Lukidanon, Tan-Tan: Kung may bagyo o masamang panahon. Palatandaan iyan ng mga tao sa kanila, alam nila may masamang bagyo. Sila ay lumilikas o pumupunta sa mga kuweba o sa mga ligtas na lugar. Kung saan hindi sila masyadong ...

Lukidanon: Malayo sa tao.

Tan-Tan: Malayo sa tao, malayo sa tubig, hindi sila hanginin...ng hangin. Kasi di kaya sila liparin ng hangin.

Guy: Ok. Tapos po hindi naman ginagamit sa ritwal? Yung dugo niya?

Kurot: [*Nawud.*]

Guy: Sige. Ngayon di ba nabanggit natin kanina tungkol sa mga mabubuting epekto sa kanila? Ano ang mga mabuting bagay sa kanila, sa gabok? Yung mabuting ginagawa.

Tan-Tan: Ano ang ibinibigay ng gabok na maganda sa tao at sa kalikasan? Anong pakinabang ng mga paniking gabok sa tao?

Sario: [*Madami po, puwedeng abo...*]

Kurot: [*Da taklay na bas a kuweba.*]

Kurot, Sario: Yung dumi na paniki, iyon ay ginagawa mong pataba (pangpataba) sa mga halaman.

Guy: Meron din pa po na parang tinatanim? Di ba kumakain sila ng mga prutas, mga bunga tapos hindi ba nilalaglag sa lupa? Tapos kapag nasa lupa na iyon tutubo na? Di ba parang tinatanim?

Lukidanon: [*Da paniki gabok o babagan no baliti dakunin tinubus na mangan da buong kayu kayno baliti. Balo ba kay naba siglen?*]

Lahat: [*Narumrum.*]

Lukidanon: [*Eee...natulen...kalbas na paniki kalban bagdamag madlum no batay umipod makla, kay no ani magilayog paniki nakataktakla, nakataktakla da paniki. Na dabong kalo kay baliting bunga...*]

Kurot: [*Kunin kung nagtae.*]

Lukidanon: [*Oo, nagtae napagkay dasi ani na baliti din po iyon naba....Nabada (kabulunan) katunungan ng gabok o babagan lumaki na babagan maki don tulong sa Iraya sa kagubatan magtanum din baliti na no iya mangan bukar baliti da rumakay buto nagtilun ani, narumakay da boka kay baliti. Mga libo ng bukas iglu butute, buto buto naba da ruma tinlen no paniki makataktakla kayno ani magilayog magtakla kay.*]

Lukidanon: Iyon mga paniki, lalo na bunga ng baliti ang kinakain nila. Nilulunok na nila iyon at pag sila ay dumumi, kahit lumilipad, dumudumi sila, kaya iyan buto ng baliti na kinain ng paniki ay nailabas na nila iyon magiging punla (seedlings) o tutubo sila ng pagkalat nila. Yung iba bang prutas na puwede din maging...?

Kurot: *[Da paniki nabada panawen mamangan tuway, kalbas inuwaka sa ruma kay tuwa bulo e, ee, tumakla sata makay din maki tu ay mga kasuy, mga kapi, sa tabi na basa utanan.]*

Tan-Tan: Pero yung mga punla na iyon, sigurado ba nabubuhay iyan?

Kurot: *[Da kagabatan...utanan, da mga kayu sata panawen kura naba din naba ada ura kay pagkain Diyos naba. Kura pagkain kalbas lahat naba ura kain naka akay sabog naglalag kura mayroon maki kay sumbo, makikay nawud amba.]*

Tan-Tan: Yung talueta, talisay ang kinakain nila?

Kurot, Basikol: *[Uu!]*

Kurot, Basikol: Oo.

Lukidanon: Ay di nila kinakayang tumubo.

Sario: Nagtapos na rin pagkalat.

Kurot, Lukidanon, Sario: Iyan kuya, yung mga paniki daw ay sila talaga din ay nakakatulong sa katulad ng mga bagging na puno na hindi tinatanim ng tao katulad ng tuay, at saka balite, yung talisay, daon. Iyon yung tulong nila pag sila ay kumain minsan naidadala nila sa ibang lugar. Tumutubo din doon lalo na kapag tag-ulan. Mabilis tumubo yung mga punla. Bukod sa tae nila sa kuweba. Iyon yung tulong nila sa tao. Tumutubo ang mga buto na kina kain nila kahit anong prutas basta may buto ito ay tutubo lalo na kung ito ay bumagsak sa magandang lupa.

Guy: Ayos. Maganda. Bukod sa karne nila yung ibang parte ng paniking gabok puwede bang gamitin sa ibang paraan? Halimbawa, yung buto, puwede bang gawin ibang gamit?

Kurot: Iyan ay hindi namin alam.

Guy: Walang ibang kagamitan?

Lukidanon: *[Nawud amatangan.]*

Kurot: *[Nawud amatangan.]*

Lukidanon, Kurot: Hindi namin alam iyun ano kung ano ibang gamit na kasi hindi kami nag-practice yung ganun ano...

Lukidanon: *[Kao no mangan kami paniki da bokay]*

Lukidanon: Pag kumakain kami ng paniki, yung mga buto tinatapon. Wala talagang ibang kagamitan.

Guy: Ah sige po. Nandito na naman tayo sa...di ba nagbanggit kayo kanina tungkol sa mga tagapag-alaga, may nagmamay-ari sila.

Basikol: Tapos na. Kaninang umaga. Akalkan.

Guy: Tapos noong unang panahon mas madami ba sila? Umuunti ba, nabawasan ba?

Lahat: *[UU.]*

Lahat: Oo.

Lukidanon: *[Tanguna ako ba ako dapu mauson naba, mauson paniki, gabok at babagan. Mauson na mauson, mauson punong kahoy duat mauson naba. Nguna, da paniki babagan gabok badyana kulang na panawen na panawen mauson ani Iraya na panggaruwa ani tuwa, nagabel. No maki te unga sa buyon nawud ani nagbalanan nakay mangan ani naba da masama nguna.]*

Kurot: *[Da nawud.]*

Lukidanon: *[Nawud, nawud, Mangyan. Da Tagalog, damuong naba da problema muna na da paniki nawud ani tulad tanguna.]*

Lukidanon, Kurot: Noong unang panahon na kami ay maliliit pa, ang mga gabok at babagan ay napakarami talaga. Sobrang dami. Pero sa ngayon...kasi noon ay mapuno pa, marami pa sila na pagkuhaan ng pagkain. Sa ngayon, na ano na sila, kaunti na sila kasi wala ng puno. Kaunti na ang mga puno na kinakain nila ang mga bunga. Tapos panghuhuli, panghuli ng panghuli, hindi lang ng mga Iraya, di lang ng mga Mangyan pati din ng mga Tagalog at Damuong. Kasi sa Tagalog mas maano sila sa...ang ginagamit nila ay air gun (dibomba). Iyon yung gamit nila eh. Kaya mahigit pa sa paghuli ng mga Mangyan yung nauuha nila. Iyon ang ano sila sa ngayon.

Guy: Mmm ok, maraming salamat po. Ngayon nabanggit natin kanina tungkol sa may mabuting epekto ang paniking gabok o babagan. Paano sa katawan nyo, pag kinain na? Ano siya pangpalakas ba, nagbibigay ba ng...ano po ang nararamdaman ninyo kapag kinakain niyo?

Kurot: [Nawud! Malakas ka adan te. Bunteg.]

Kurot: Busog! Sa pagkakain ng paniki, hindi... wala naman naramdaman, hindi nakakahilo, hindi nakakapaghina, bukod sa nakakabusog. At saka mapapawi yung gutom. At saka pwede lahat naman sa nami, sa gabi, sarap naman ng kanin, adobo... Pwede.

Guy: Nakakabusog lang?

Lukidanon: [No sanaay da paniki gabok, no kao magkain dalawa kaaldaw o tatlo kaaldaw naba siguro kung naramdaman na epekto. Meron siya, pangpabigay ng energy siya. Na mayroon siyang aring kalba lumakas dalawas ba. No sa imisis lamang mangan mana batay.]

Lukidanon: Kung kakain ng tatlong beses na sunod-sunod baka may maramdaman na kakaiba doon sa nangangatawan, doon malalaman kung malakas ang katawan mo o hindi. Pero kung isang beses lang hindi...

Lukidanon: [Rumangan paniki. Uu. Masarap ulam. Nawud daet.]

Lukidanon: Wala naman nararamdaman na epekto sa katawan.

Lukidanon: [No mula ako malaki abadi...]

Lukidanon: Bago siya kumain, ganyan yung katawan niya, malakas. Nang kumain siya, malakas pa rin siya. Wala siyang naramdaman na epekto.

Guy: Tapos madali siyang matunawan? Hindi siya mahirap matunawan.

Lukidanon: [Oo. No kao magkain paniki darua ka dalawa o tatlo kabes sa ises kalinggo nababa maki kamo maramdaman.]

Lukidanon: Parati pala siya baboy. Kasi pag kumakain ng sunod-sunod ay...

Lukidanon: [Oo, naramdaman nababa narin naramdaman.]

Tan-Tan: Ano yung naramdaman ninyo? Kakaiba, nakakasakit ang ulo?

Lukidanon: [Nguna ka madlem maki abol maki biboy paniki gabok. May tinindag sumunod aking gagag maki akay tinindag akay linuto inihaw. Sunod madlem maki

akay tinindag. Maki kay lumuwas iba pakiramdam.]

Tan-Tan: Ano yung pakiramdam?

Lukidanon: [Nawud kay nagkaliben. Paglakas kalawas, maki kay no magtrabaho, maki kay pawis.]

Kurot: [Lumuwas da pawis.]

Lukidanon: [Pawis. Na umu kay palad mapula, oo makay.]

Lukidanon, Kurot: Kung sa ano natin, yung kapatid ko ay nakahuli ng paniki ngayon umaga. Noong gabi inihaw niya, niluto, kinain. Kinabukasan uli, kumain ulit siya. Makalaunan kumain ulit. Ang naramdaman na niya ay di siya nahihilo, malakas ang katawan, pero siya ay pawisan yung parang mainit ang katawan niya. Pawis.

Guy: Parang pangpapawis ba?

Kurot: [Pawis. Sumurado. Maiben luwa magluwas sa lawas.]

Kurot: Ibig sabihin, nakakatulong pangpaalis ng lamig ng katawan ng tao. Iyon yung naramdaman niya, noong siya ay kumain ng tatlong beses na sunod-sunod. Ibig sabihin ang paniki ay katumbas ng kalapati? Maaring magkaano sila...?

Tan-Tan: Ibig sabihin ang paniki ay katumbas ng kalapati? Maaring magkaano sila...?

Kurot: Magku-kumbine.

Lukidanon: [Pero da kami ng paniki nawud kay tulad kalapati.]

Kurot: [Maitum, maitum.]

Tan-Tan, Lukidanon: Hindi. Na puwede kao ba no kao kura sa dugo kalapati.]

Lukidanon, Kurot: Yung ano ng paniki walang koneksyon sa mababa ang dugo mo, kakain ka. Hindi katulad ng kalapati na...ang kalapati, kung kumain ka ng kalapati tataas ang dugo mo. Kasi ang kalapati ay nakakatulong magpataas ng hemoglobine saka white at red cells.

Lukidanon: [Naba da kaibaan da paniki da kunin managnan prutas.]

Lukidanon: Ang pagkakaiba sa kanilang dalawa ay yung paniki, ang kinakain ay prutas lang.

Tan-Tan: Iyon yung kaibahan ng kalapati at saka paniki.

Lukidanon: Kaya pag lagi ka kumakain ng paniki, adas, paniki, malakas din.

Guy: Maraming salamat po! Malapit na po tayo matapos dito. Ang mga paniking gabok at saka babagan dapat ba pangalagaan natin at protektahan?

Kurot: Oo dapat.

Tan-Tan: Sabi niya oo kailangan pangalagaan kasi sila ay kaunti nalang. Kaunti lang yung lahi nila.

Guy: Tapos sa magandang epekto naman, kasi nakakatulong sa pagtanim ng mga iba't ibang uri ng punong kahoy.

Tan-Tan: Na kinakain nila. Tumutulong din siya sa mga tao katulad din sila ng ibon no?

Lukidanon: Tulad din siya ng unggoy. Iyan ay nagtanim din sa bundok. Unggoy, ibon, paniki, alamig, katulong ng tao.

Guy: Pukyutan.

Kurot: Iba.

Lukidanon: Nakakatulong din sa tao na magtanim sa bundok...

Kurot: Ng iba't ibang uri ng kahoy.

Guy: Ayos, ayos!

Lukidanon: Sayang wala na tayong topic na unggoy.

Guy: Puwede, puwede mamaya kung may oras pa.

Tan-Tan: Masasama natin siguro sa mga musang.

Guy: Oo pwede, mag musang muna tapos pag may oras pa, iba naman. Pero meron din tungkol sa langit. Pero may isa na lang tanong po, sabi nyo tungkol sa hawan hawan at saka sa kulalapnit na hindi talaga pwedeng sila alagaan. Pero ang mga gabok at babagan, dahil mas malalaki sila maaari po bang alagaan? Katulad ng aso sa bahay?

Sario: Nangangagat ito.

Guy: Nangangagat.

Basikol: Gabi sila namumuhay, naghahanap buhay eh.

Lukidanon: [Naba da kulalapnit hindi, kulalapnit no madlem, no sa ada makilaw balay sumledin magikot ikot din sa loob ng balay. Basta malumbat maki ilawan. No udas maki. No udas wala. Naba nawud ba iya natanan wo pag maiina ba o anu man.]

Lukidanon: Yung kulalapnit po, kung saan may ilaw o liwanag sila na nakikita, pumupunta sila doon para lipad lipad sila doon. Iyan, iyan ang kulalapnit. Kulalapnit ay kung saan may bahay na may liwanag pupunta sila. Bihira lang yung paniki na ganun.

Guy: Tapos bawat isa sa kanila di pwede silang turuan? Turuan ng mga ano...

Basikol: Wala.

Guy: Eh di mukhang tapos na talaga tayo sa mga paniki. Medyo mahaba-haba pero magandang magandang nilalaman.

Mga Puna tungkol sa isang nahuling paniki

Kelan at saan mo siya vinivideo (saktong petsa kung naalala mo at saktong lugar. Naba abul December 30 2023 madlum bulan December 30 dagun 2023 sata sa ina pasukan sa puon tuay sa yamon rugar.

– Nahuli noong december 30 2023 ng gabi. Kinunan ko ng video noong decembre 31 2023 nahuli sa puno ng tuay sa lugar ng pasukan sa aming lugar.

– [Ngayon ay si Tan-Tan ay nagsasagot sa ilang mga tanong.]

Tanong ni kuya Frédéric kung hinuli nyo sya o tinitingnan lang dyan sa may puno na iyon? Kung hinuli nyo saan nyo dinala? Sa bahay nyo ba?

– [Nawud kay binaawan ngani Naba anabul tirador da bala ba jolens kalbas ba binaba sa balay.]

– Hinuli gamit ay ang tirador marble ang bola, hindi namin pinanood lang. nahuli ay dinala sa bahay.

Anong ginawa niyo sa kanya pagkatapos nakuha mo sa video na iyan? Hinuli ba? Niluto at kinain nyo ba haha? Tinamo ba? Tinuruan ba? Inilagay nyo ba sa isang kulungan?

– [Naba paggabok binuno, kalaba inaruko ngus Namangan iraya.]

– Ang gabok ay kinatay, niluto at kinain mangyan.

– [Nu abul da gabok naba ba inaruko ani namangan kay sa yamon nawud kay agaragaan makay bilot naba pamangon sa yamon. Naba da kaugarian iraya.]

– Kung mahuli ang gabok ay kinakatay, niluluto at kinikain hindi inaalagan tulad ng aso iyan ang kaguliaan ng mangyang iraya.

– [Nu abul ani da gabok adayo kay sa balay naba sinugba sa baya kalbas kinusi kay inaruko, inihaw kalbas binababa sa balay. Abaya kay binaba sa balay.]

– Kung nakahuli na at malayo sa bahay ito ay kinakatay sinasalaban, iihawin sa бага ng apoy tapos ay lilinisin iihawin kung luto na iuwi sa bahay. At dinadala ito sa bahay.

O palayain lang ba?

– [Nawud ani binaal naba.]

– Hindi pinapalaya

Pwede ba siyang gamitin bilang pangpain para mahuli ng mga ibang ibon o hayop?

– [Ako wala kay aram gabok abaya pang abul ibon, bayawak kaynu kahayop.]

– Wala pa akong nalalaman na gabok ay ginagamit para manghuli ng ibang hayop tulad ng bayawak at ibang hayop.

Kung halimbawa ilalagay muna siya sa isang kulungan, gaano katagal pwede syang makahuli dyan? Isang linggo, isang araw? Isang taon? Mamamatay ba?

– [Tuwa sa yamon nawud kay pangati da gabok. Yamon aram ba da gabok pamangnon da takla ba pang abono.]

– Dito sa amin ay hindi ginagawang panghuli ng kapwa paniki ang gabok. Ang alam naming dito ay pagkain at ang tae nito ay abono

Sino ang kanyang tagapangalaga? Ang taong nakahuli sa kanya? Ang tagapangalaga ng mga hayop? Si Alitawu ba?

– [Hu'u da tagamataw ba laki alitawu. Da mangabul sa gabok iraya ngus damuong.]

– Oo ang tagapangala ay Alitawu, ang humuhuli ay mangayan at tagalog.

Kung maaaring manghuli at magkulong ng isang paniki, anong tungkulin ba? Bukod sa pagiging pagkain?

– [Yamon ba nawud kay agbiyag gabok, ngus ag-abul gabok kalbas namangan kay. Nu akumitan takla paniki sa luyang lakul ginaru pinalagay kay sa alaman mabuyog kay.]

– Sa amin ay hindi binibihag ang malaking paniki (gabok) pero hinuhuli at kinakain at kung makikita ang (igwano) tae ng paniki ay nilalagay sa halaman biliang isang pampataba.

Gabok iyon diba? Napansin ni kuya Frederic na ang ugali niya ay parang pusa? Haha para medyo maamo sya? Parang di naman siya nangangat? Tama ba? May paraan ba para paamohin sya? Para alagaan at para hawakan para di matamaan o masugatan o kaya makagat?

– [Nawud kuting naba makay aso! da ugari ba nu aldaw magtarakinan sa puon kayu lakul nu madlum milayug. Nawud kay mabait naba, ang pangkayat naba, yamon wala amatangan da gabok ngus ruma paniki nag-amulu' nag-amyusan makay idu ngus manok. Maki kay paraan nu abul da gabok. Nu da layag ba maki luyang nawud ani mulayug da lu'uy gabok ba nag-ambaan sabak kayu makay saa sinikil amba.]

– Hindi kahawig ng pusa kahawig ng aso! Ang ugali niyan sa araw kabitin sa punong kahoy na malalaki at kung gabi ay lilipad hindi rin mabait ang gabok nangangagat yan. Wala kaming alam na ito ay inaalaan o paamuin tulad ng mga aso at manok pa at ibang hayop. May paraan naman ito para mahawakan

kung ito nahuli at ang tama ay sa pakpak hindi na makakalipad. Ang nakahuli ay kukuha ng sanga ng kahoy na katulad ng letrang Y ito ang gagamitin upang ipang ipit sa liig ng gabok.

Kung sa mga Iraya, palagi ba kayong hinuhuli ng gabok bilang hayop pang bahay? At kung may ganun saan galing ang ugali nyo na iyon? Dati pa ba ginagawa o medyo bago lang?

– [Sa yamon sa Iraya layun kay magpang-abul nawud kay ag-alagaan naba ng abul pamangnon. Naba yamon kultura tanguna nguna.]

– Sa amin sa Iraya lagi kaming ng huhuli ng gabok pero hindi para alagaan kundi ito ay pagkain. Iyan ang aming kultura noong una hanggang ngayon.

– [Da gabok maki kay kunin panrusayan sa kunin lawas.]

– Ang gabok may sariling pagkakakilanlan sa katawan tulad na lang ng puti malapit sa kanyang mata niya at may pagkakahawig sa aso.

Ikaatlong Kabanata

PANIMULA NG MUSANG

Magandang hapon po! Nandito na po tayo sa susunod na topic na ang tawag ay patungkol sa musang, ang hayop na kung tawagin ay musang. Ang musang sa inyo, anong pangalan sa salitang Iraya?

Lukidanon: [Laug.]

Lukidanon: Pusang ligaw.

Kurot: [Nawud Ah.]

Kurot: Hindi Ah.

Sario: [Iru'.]

Sario: Alamid.

Kurot: [Nawud basta musang.]

Kurot: Hindi musang iyon.

Basikol: Basta musang. Musang iyon.

Kurot: [Na ba magpanawun tinggalong di ah.]

Kurot: Iyan ba ang tinatawag na tinggalong?

Sario: [Ah Ah mauson.]

Sario: Ah, Ah madami.

Kurot: [Nagpanggaruwan ikoy pangsalabay pagtinggalong.]

Kurot: Kinu-kuhaan ng buntot na ginagawang kwintas.

Sario: [Tinggalong.]

Sario: Ang tinggalong.

Kurot: [Uhh mga pusa gana ba.]

Kurot: Pusa yata 'yan eh.

Basikol: [Nud kay batay laug ano?]

Basikol: Hindi naman pusang ligaw?

Sario: [Nawud laug yung naglayas na pusang bahay?]

Sario: Ang tinggalong ay parang tigre, 'yan ba ay pusang bahay?

Kurot: [Nawud, nawud.]

Kurot: Hindi, hindi.

Basikol: Hindi naman Alamid?

Kurot: [Nawud!]

Kurot: Hindi!

Sario: [Ibun tu' pag alamid musang lakul.]

Sario: Maliit lang ang alamid, ang musang malaki.

Tan-Tan: [Tinggalong.]

Tan-Tan : Ang tinggalong.

Sario: [*Tinggalong.*]

Sario: Ang tinggalong.

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Basikol: Ang tinggalong, malayo ang kulay.

Kurot: [*Maki mamba iya.*]

Kurot: May ganyan siya.

Guy: Parang may dalawang klase.

Tan-Tan: Iyan ang tinggalong.

Basikol: Tinggalong parang tigre. Yan, pusang bahay naman 'yan eh.

Tan-Tan: [*Ina da tinggalong makay tigre, Pag uh laug na ba.*]

Tan-Tan: Ang tinggalong ay parang tigre, ano ang pusang ligaw?

Sario: Ang pusa na naglayas ay tinggalong.

Basikol: Yan ang pusa natin na naglalayas.

Guy: Una, sa musang muna tayo? Tapos pangalawa sa tinggalong yon.

Tan-Tan: Ang musang naman, iba din.

Basikol: Ang musang ay iba sa tinggalong. Ano nga pala ang topic natin, musang 'di ba?

Guy: Pero baka magandang topic din yung isa.

Tan-Tan: [*Tinggalong.*]

Kurot: [*Hmm.*]

Kurot : Hmm.

Guy: Pero sa musang muna. Paano natin s'ya ilalarawan? Ano ang itsura niya?

Kurot: [*Parang pusa! Lakul.*]

Kurot : Parang pusa, pero mas malaki sya.

Tan-Tan: Pusang malaki.

Guy: Anong kulay ng balahibo niya?

Kurot: [*Maki nanrutikan sa kunin lu'uy na bas a amba makay pusa makiy bahid puti din.*]

Kurot: Parang batik-batik dito sa mga ano...parang pusa pero may puting mga linya din iyon.

Kurot: [*Namang tinggalong da daluyan lakul na ba kay makay musang ibun tu' da pagkaputi sa musang pero makay pusa.*]

Kurot: Ang tinggalong ay may linya na malalaki' pero ang musang ang guhit ay maliit na puti na parang pusa.

Kurot: [*Ano? Kalbas nakay batay tinanong sa yamon nakay?*]

Kurot: Ano ang susunod na itatanong sa kanila?

Guy: Yong paglalarawan tapos na ba? May malalakas na kuku ba ito?

Kurot, Basikol: [*Hu'u.*]

Kurot, Basikol: Oo.

Guy: Mahaba ?

Kurot: [*Maaba.*]

Kurot: Mahaba.

Tan-Tan: Ganito na lang, sabihin n'yo na lang ang itsura ng musang?

Basikol, Kurot: [*Makay nga pusa.*]

Basikol, Kurot: Mukhang pusa.

Guy: Pero may pagkaiba na iyan hindi yan pusa Musang talaga? siguradong musang may kakaiba.

Kurot: [*Maki tu' palatandaan iya! Maki tu' puti- puti.*]

Kurot: Mayroong palatandaan, sila may batik batik na kulay puti

Tan-Tan: [*Maki tu' bahid puti?*]

Tan-Tan: May guhit na puti?

Kurot: [*Hu'u da bulbul makay pagpusa makay pagpusa mapula -pula maitum-itum maki tu' din da sai da pag-ikoy maaba oooohh.*]

Kurot: Oo ang balahibo ng musang ay parang sa pusa, madilim na lila at may mahabang- mahabang buntot.

Tan-Tan: [*Naba da musang maaba da ikoy?*]

Tan-Tan: Iyan ba ang musang na may mahabaang buntot?

Basikol, Kurot: [*Maabang ikoy.*]

Basikol, Kurot: Oo, ito yung mahaba ang buntot.

Guy : Mahabang buntot?

Tan-Tan: Oo, mahabang buntot.

Kurot: [*Naba kay nag-awitan ay makay tu' ingiiw! Ingiiw! Makay na ba barungi.*]

Kurot: Ang huni nito ay parang ingiiw! Ingiiw! Parang barungi.

Tan-Tan: Yung huni huni ng musang.

Sario: [*Iya nga magbuot makay barungi.*]

Kurot: [*Makay barungi.*]

Basikol: [*Ingiiiiiw!*]

Sario, Kurot, Basikol: Iyan nga, ang huni niyan parang barungi ingiiiiiw.

Guy: Hindi ba s'ya parang ming ming?

Kurot: [*Ay nawud!*]

Kurot: Ay, hindi!

Basikol: Meow! Meow! Pusa talaga yan.

Kurot: [*Ingiiw!*]

Kurot : Ingiiw!

Kurot: [*Sata sa kutanan. Sa kunin kaanggat.*]

Lukidanon: [*Magbunya ruma.*]

Kurot, Lukidanon: Kapag umi-ingiiw sya sa gubat, ito ay dahil tumatawag s'ya ng kasama.

Guy: Ang tainga ba niya ay mas malaki kaysa sa pusa?

Kurot: [*Midyo lakul tu' da talinga makay kalapad lakay Sario talinga.*]

Kurot: Ang tainga ay medyo malaki katulad ng kay Sario.

Kurot, Tan-Tan: [*Hahaha!*]

Kurot, Tan-Tan: Hahaha!

Kurot: [*Hu'u ngani.*]

Kurot: Oo, ganyan nga.

Basikol: [*Amba ngani.*]

Basikol: Ganyan nga.

Kurot: [*Naba da kunin kay katangian kumu akitan da kunin taklaan kaynu lima bundok tuwa duon naw sa siapo tuwa batay makla nud batay abaya batay atu' lumwas sinungsingan mga ina labug sa kunin bulala.*]

Kurot : Ang katangian ng musang ay kakaiba, ihahanda nito ang palikoran nito ng napakalayo katumbas ng limang bundok ang layo hanggang Siapo, siya ay dudumi at kung ito ay lalabas na, nilalagyan ng dahon sa butas ng puwet hanggang sa makarating siya sa lugar na dudumihan nya.

Basikol: [*Dahoon dahoon.*]

Basikol: Dahon, dahon.

Kurot: [*Ina labug kayo na bai sag makadangan akay magkadangan pauli sa kunin tinaklaan. Barantayan naba isag nataani ratung rinanggut pagsungsung makla kay.*]

Kurot: Mamaya yan, lalakad na lalakad pauwi sa kanyang palikuran, at pag nakarating na doon, aalisin ang nilagay niyang dahon, pagka-tapos ay tatae na.

Basikol: [*Kamut kamot sa kunin bulala na ba ay.*]

Basikol: Kinakamut niya ang kayang puwitan eh.

Kurot: [*Kalbas kay narapyuan akay kunin taklaan. Naba kay sai katangian.*]

Kurot: Pagkatapos ay tinatakan. Iyan ang kanyang kakaibang katangian.

Basikol: [*Ina musang.*]

Basikol: Pagkatapos ay tinatakan nya ang kanyang puwet, iyan ang kakaibang katangian ng musang.

Kurot: [*Da sai dapu pagkunin ikoy nagpanalabay mga iraya tu' mga unga nagputul-tul tu'. Nagsuob nagsuob laing nata. Nu maki karamdaman batay pandalan naba isag. Gumaru kay baya taklub saba ani pinalagay pag-u ikoy na ba nagawit didis. Maamoy bahu gidtu kay nu maki kay maki gulat kumu garuwud na pagdidis pinalagay sa gulat gamot laing na ba.*]

Kurot : May isa pa, ang kanyang buntot ay ginagawang kuwintas ng mga batang mangyan at ito ay pinuputol-putol para magamit na gamot na pansuob, oo pansuob nga yan pag panahon ng tagtrangkaso. Kukuha ng baga at takip ng kaldero at ilalagay ang baga sa takip at ilalagay ang pinutol na musang at doon susunugin na tinatawag na didis. Mabaho ang amoy niyan. 'Pag may sugat, kukunin ang didis at ilalagay sa sugat, ito ang gamot. Ang didis na tinatawag ay ang nasunog na buntot ng musang.

Guy: Mas mabilis ba siya tumakbo kaysa sa pusa?

Kurot: [*Ayyy makay din pusa! Da nagbuutaan nawud kay makay pusa meow! Meow! Musang ba ingiiw ingiiw.*]

Basikol: [*Makalimu laing na ba?*]

Kurot: [*Hu'u makay ngani barungi.*]

Kurot, Basikol: Parang pusang bahay, pero ang huni ay magkaiba. Ang pusang bahay ay meow meow! At ang musang ay ingiiw ingiiw, nakakatakot ang huni ng musang parang sa barungi.

Guy: Ano naman ang kadalasang kinakain ng musang?

Kurot: Mga ibon, tuyangan.

Sario: [*Manok kutanan.*]

Sario: Manok gubat.

Lukidanon: Daga.

Kurot, Lukidanon: [*Na ba da kura pamangnon. Na ba ani.*]

Kurot, Lukidanon: Mga ibon, tuyangan, daga, iyan ang kanilang pagkain.

Guy: Mga paniki?

Lukidanon: [*Nawud nawud.*]

Basikol: [*Nawud akay na ba.*]

Lukidanon, Basikol: Hindi, hindi iyan kinakain.

Guy : Saan sila madalas nakikita o natatagpuan?

Lukidanon, Kurot: [*Sa ina kutanan.*]

Sario: [*Karikutan sata magpamataw.*]

Basikol: [*Alimwan iya. Hu'u ina sagadan.*]

Lukidanon: [*Abul kay.*]

Lahat ng mga kuyay: Sa gubat na sobrang masukal makikita. Takot sa mga tao at kung may silo ang mangyan ay nahuhuli.

Guy: Mahaba, malaki?

Tan-Tan: Mahaba, hindi katulad ng pusang bahay.

Kurot: [*Magod pagikoy.*]

Tan-Tan: Pag naglalakad hinihila ang buntot kasi mahaba ang buntot niya. Yung tainga naman niya ay katulad ng pusa, ang hugis at ang laki ay malaki ng kaunti sa tainga ng pusa. Ang ugali ng musang ay kung saan ang kanilang palikuran kahit ito ay sobrang layo ay gumagawa sila ng paraan para makabalik, nilalagyan nila ng dahon ang kanilang puwet para di siya maka dumi sa lugar kung saan siya naghahanap ng pagkain. Maglalakad pabalik sa kanyang palikuran at kung nakarating na siya, aalisin niya ang nilagay niyang dahon sa kanyang puwet, at doon na siya dudumi. Iyan ang ugali ng musang. Ang buntot ng musang 'pag sila ay nahuli ay ginagawang kuwintas ng mga mangyan o mga bata at ginagamit na gamot.

Kurot: [*Gamot ng tao.*]

Kurot: Gamot ng tao.

Tan-Tan: [*Kaulian iray.*]

Tan-Tan: Kinuwentas sa mga bata.

Lukidanon: Sa Iraya.

Tan-Tan: Sa tradisyong mangyan, ginagamit din nila na pang-iwas sa mga karamdaman sa pamamagitan ng paggamit sa buntot ng musang na panggamot sa pamamagitan ng pag-kuha ng takip ng kaldero at lalagyan ng baga o uling na may apoy at pagkatapos ay ilalagay ang pinutul-putul na buntot ng musang. Pina-sisinghot ito sa may sakit na kung tawagin ay suob at kung na sunog na ito ay iginagamot naman ito sa sugat. Yung tinatawag na diis ay yung sunog na sunog na buntot ng musang, ito ay ang abo na sobrang itim na gamot sa sugat.

Guy: Gamot sa sugat! Lahat ng sugat?

Kurot: [*Mga dalimaso. Galis idu.*]

Kurot: Anong mga tigdas at sakit sa balat. Ang bilis niya ay kapareho din ng pusang bahay at ang pagkain nila ay ibon, tuyangan, manok labuyo, manok bahay at daga. Nakikita ang musang sa gubat, at takot sa tao. Iyon ang kanilang katangian o pakakakilanlan.

Guy: Maganda ‘yan, maraming salamat po! Yung bahay po nila, saan matatagpuan?
Nabanggit na yan?

Tan-Tan: Hindi ba sila naghuhukay sa lupa?

Kurot: [*Nawud.*]

Kurot: Hindi.

Lukidanon: [*Nu maki lakul kayo natay ani nu maki luyang saba ani iya magbalay na ba kunin ani. Nawud ani nu da musang ba bunting nu udas ani mangunga sata ani sa kunin balay luyang kayu iya maki tu sawa maki din iya sawa. Kura kay da musang bunting mangunga darwa, tulo da unga nu kalul ani da unga ba kaanggat-anggat adang apang na ba nagtudaan manggaru pamangnon na ba mag-anak musang.*]

Lukidanon: Ang musang ay tumitira sa butas ng kahoy. Kung may kahoy na malaki at may butas, iyon ang kanilang tirahan. Pagbuntis na ang inang musang ay doon na manganganak. Ang anak ay dalawa o tatlo at

kasama din niya ang kanyang asawa at kung marunong na maglakad at pwede na maghanap ng makakain ay isinasama na ng nanay at tatay upang turuan manghuli ng kanilang makakain. Iyan ang pamilyang musang.

Lukidanon: [*Kay nu tag- adaw tag-ulan.*]

Lukidanon: Kahit tag-araw o tag-ulan.

Guy: Tuyo ba ang kahoy?

Tan-Tan: Kahit buhay pa ang puno basta may butas na maaari nilang tirahan, iyon na ang kanilang bahay. At kasama ang kanyang asawa musang, at kapag nagka-anak, kung manganganak ang asawang musang ay doon na siya manganganak, yon na ang magiging permanenteng tirahan nilang pamilyan musang.

Lukidanon: [*Da unga kamatang ani magdang kadang na ba kaangat kaangat kunin adang apang maggarawan din.*]

Lukidanon: Ang mga bata, kung marunong na maglakad ay kasa-kasama na ng nanay at tatay, naglalaro sila at do’n ay unti-unting tinuturuan manghuli ng pagkain, ‘yon ang kanilang buhay musang.

Guy: [*Parang pamilya?*]

Kurot: [*Pag musang nu maggaraw maggaraw mag-amba amba kay tu’ maggarawanan na ba kunin panawun.*]

Kurot: Parang pusang bahay din sila, maglalaro at pag naglalaro’t nasisiyahan ng ganito, yan ang ginagawa nila. Ito rin ang isang paraan nila para maturuan ang kanilang anak ng pamamaraan sa paghuli ng makakain nila.

Lukidanon: [*Tumakbu. magtukruyan! Magakbang ina sa kayu.*]

Lukidanon: Tinuturuan lumakad, lumukso at umakyat sa puno.

Lukidanon: [*Nu inagak aso. Yumakbang sa kayu!*]

Lukidanon: Kung hinabol ng aso, umakyat sa puno, ‘yon ang paraan ng musang para hindi sila mapatay.

Guy: Hmm! Tapos pagdating sa mga anak nila. Ilang beses na-nganganak ang isang inang musang?

Lukidanon: [*Sai dagud darwa.*]

Lukidanon: Sa isang taon, dalawang beses na-nganganak ang isang nanay na musang.

Guy: Ilang anak kada anakan nila?

Kurot: [Darwa, tulu!]

Kurot: Dalawa o tatlo.

Tan-Tan: Iyan na ang pinaka-madami nilang anak.

Guy: Bale, sa isang taon, pwe-pwede sila magk-aanak ng lima o anim na anak?

Tan-Tan: Oo.

Guy: Ang cute nila.

Guy, Sario, Kurot: Hehehe.

Guy: Pero ang kulay nila ay hindi tulad ng mga pusa iba't iba ang kulay, pero sa kanila?

Kurot: [Sai ngani.]

Kurot: Isa lang.

Guy: Isa lang? pati sa mga anak.

Tan-Tan: [Ina gambayan.]

Tan-Tan: Ay gambaya (gambaya ay isang kuyang pusang)

Lukidanon: Wala.

Basikol: [Wala kay ina gambaya nagawit na ba sa tamo pusang balay.]

Basikol: Ang gambaya ay tinatawag na pusang bahay.

Kurot: Pula.

Basikol: [Itum.]

Basikol: Itim.

Lukidanon: Puti.]

Lukidanon: Puti.

Lukidanon, Kurot: [Basta na ba tu' maki bahid puti. Na ba maki tu nanrutikan sa luoy.]

Lukidanon, Kurot: Pula, itim, puti, at may bahid na kulay puti.

Basikol: [Makay tiya naay bado pagdaloy.]

Basikol: Pareho ng akin, damit may linya.

Guy: Tapos yong balahibo nila, may mahaba?

Lukidanon: [Da ubok musang makay bulak marubya kapalun kay. da ikoy ba maaba din da ubok. Makay kumban. Hu'u mauson bulbol.]

Lukidanon: Ang balahibo ng musang ay makapal na malambot ang buntot ay mahaba din ang balahibo na malambot na parang bulak o kutson.

Guy: Siguro masarap siya haplusin hehehe.

Sario, Tan-Tan, Lukidanon: [hehehe.]

Sario, Tan-Tan, Lukidanon: hehehe.

Tan-Tan: Naaalagaan ba yon?

Kurot, Sario: [Hu'u.]

Kurot, Sario: Oo.

Kurot, Basikol: [Pwede disin kum abul ibun tu' na ba abaya tu' alagaan pero lakul amba na nawud ani. Amba tu'ta makay pusa din mayam. Makay din sa kuting na ba tinabuyan kanin. Tamu' maki tu' binababa sa kuyay babayi wekwek.]

Kurot, Basikol: Puwede naman alagaan kung ito ay nakuha noong bata pa, pero kung malaki na ay hindi na ganito lang kaliit. Parang pusa natin kuting parang kuting na binibigay natin ng kanin at kumakain.

Guy: Bukod sa balahibo may iba pa bang katangian?

Lukidanon: Wala.

Kurot: [Nakay katangian.]

Kurot: Wala ng ibang katangian.

Guy: Tapos na?

Tan-Tan: Ano po ulit ang tanong mo?

Guy: Nag-aaway ba sila?

Tan-Tan: Ang mga musang ba ay nag-aaway-away?

Lukidanon, Kurot, Sario: [*Nagaaway Ah.*]

Lukidanon, Kurot, Sario: Nag-aaway din.

Lukidanon: [*Magpalbuno Ah.*]

Lukidanon: Naglalabanan Ah!

Guy: Kapag nag-hahanap ng pagkain siguro?

Lukidanon: [*Hu'u agpalbunuan.*]

Lukidanon : Oo, naglalabanan.

Guy: Grupo-grupo ba sila?

Lukidanon: [*Hu'u kay.*]

Lukidanon : Oo naman.

Kurot: [*Nu udas bayun pagbabayi naba isag paglalaki batay ani mangiyong magngaraw-ngawan magngarawngawan magbuot ingiiw ingiiw. Magpalbalbayan.*]

Kurot: Kadalasan, ang pinagaawayan nila ay babae. Kapag panahon na ng babae sa paglalandi, pag-ayaw ng babae nag-aaway o ina-away na ng isa pang lalaking musang.

Guy: Ah kasi yung mga lalaki parang may gusto sa babaeng musang, yung mga lalaki mag-aaway kung sino...

Tan-Tan: Matira ang matibay at siya ang magiging asawa ng babae.

Guy: Hmm ganun din sa mga pusa ano?

Tan-Tan: Oo ganun din.

Guy: Okey ayos! tapos ano ang kaugalian nila sa iba't ibang uri ng hayop?

Tan-Tan: Ano kaugalian nila sa ibang hayop?

Lukidanon, Kurot: [*Alimwan sa iraya alimwan sa baboy. Alimwan sa amo alimwan sa aso.*]

Lukidanon, Kurot: Takot sa tao, unggoy, sa baboy, sa sawa o sa malalaking ahas.

Guy: Anong hayop naman ang malapit sa musang?

Kaibigan ba?

Tan-Tan: Oo koneksyon.

Basikol: Tinggalong ba?

Kurot: [*Nawud da musang alimwan da manok, da daga, nagbuno laing da daga. Nagpangan pag daga.*]

Kurot: Hindi, ang musang natatakot ang manok, daga pinapatay at kinakain ng musang.

Wala siyang kaibigan.

Guy: Sa pusa?

Lukidanon: [*Alimwan pag u' pusa.*]

Lukidanon : Takot sa pusa.

Guy: Halimbawa, nagkita ang isang pusa at isang musang, ano ang mangyayari, mag-aaway ba?

Kurot, Basikol: [*Magpalbalbayan.*]

Lukidanon: [*Binunu pag pusa.*]

Guy: Mas malakas ang musang?

Lukidanon: [*Mauyat pag u' musang.*]

Lukidanon : Malakas ang musang.

Lukidanon : Papatayin nila ang pusang bahay kasi mas malaki ang musang, maliit ang pusa.

Guy: Kakain din ba?

Kurot: [*Ti Ah binunu ngani.*]

Kurot: Pinapatay lang nila.

Kurot: [*Naba isag natay ani pagpusa namangan kay bayawak.*]

Kurot: Ang pinatay nila na pusa ay kakain naman ng bayawak.

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Basikol: [*Uwak mamangan yon.*]

Basikol: Kinakain din ng uwak iyon.

Guy: Mga uwak.

Kurot: [*Ti a' bayawak, na ba da laun-layun mamangan bulok hayop.*]

Kurot: Bayawak ang lagging kumakain ng mga namatay na hayop.

Guy: Okey. Wala siyang kaibigan talaga?

Guy : Ano ang ugali niya sa mga tao?

Kurot: [*Ay dumalagan gurap.*]

Kurot: Pagnakaka-kita na ng tao ang musang ay tumatakbo na at sobrang mailap ng musang.

Kurot: [*Sumaray sa kalantu'kan.*]

Kurot: Tumatakbo na sa pinaka-masukal o makapal na kagubatan.

Basikol: [*Sata ngani sa karikutan.*]

Basikol: Doon na sa pinaka-masukal na kagubatan.

Guy: Nanghuhuli daw siya ng mga ibon. Pero sa mga ibon, kasama ba ang mga paniki?

Lukidanon, Kurot: [*Nawud!*]

Lukidanon, Kurot: Hindi!

Guy: Hindi.

Lukidanon: [*Da musang mangan ibon tikling, banatad da tikling magkadangan sa lupa da musang ba maglumlum.*]

Lukidanon: Ang musang ay kumakain ng ibon, tikling, batad at ang tikling sa lupa, ang musang ay nakadapa.

Kurot: [*Magdama.*]

Kurot: Nagmamasid.

Lukidanon: [*Batay dumalan tingkul.*]

Lukidanon: Iyon ang pamamaraan ng panghuli.

Lukidanon: [*No daga kay madlum da maat musang ba matalas. Nu maki daga magaripanyaw mansarak pamangnon madlum nu makitan laug na ba kunnin abul na mangan. Nu dalan tikling, pugo Namangan din na ba da pangnun musang.*]

Lukidanon: Ang pamamaraan na panghuhuli ng musang ay tahimik na tahimik na nagmamasid pag may dumaan na ibon o daga ay huhulihin na nila, tahimik pero mabilis para mahuli nila ang kanilang pagkain kasi ang mata nila kung gabi ay parang flash light nakakakita at nakakakita din sila kung araw.

Tan-Tan: Sa araw, natutulog sila para ding pusa.

Lukidanon: [*Nawud kay adayu naay akitan tulo kadipa nu adayu ani da talinga o irong agpakarnGuy magamba-amba.*]

Lukidanon: Sa araw ay nakakakita mga tatlong dipa ang layo, kung malayo na ay ginagamit na nila ang kanilang tainga at ilong kung may tao o pagkain na darating.

Kurot: [*Da kunin kay anyo magdama makay tu' amba ta nawud maglubluboy. Na ba isag pag mga manok kay nawud amatangan iya ba magdama saba magisuksuk tu' sa palungpong dumalan tumbok tuloy abul.*]

Kurot: Ang musang mag-hahanap buhay, tahimik lang talaga walang kibo, pinagmamasdan lang muna niya ang paligid, mata lang niya ang gumagalaw kaya 'pag lumapit sa kanya ang kanyang huhulihin, alam na alam niya kung saan niya kakagatin, hindi na yon makakawala. At kung may manok siyang nakita, magtatago siya sa mga damong malalago, walang kibo at 'pag dumaan ay tsaka susunggaban agad at alam din n'ya kung saan niya ito kakagatin, hindi na ito nakakawala pagkapit ng kanyang unahang paa, kasabay nito ang bibig niya. Iyan ay hindi nalalaman ng manok na ang musang ay nagbabantay na sa kanyang pag daan.

Lukidanon: [*Pansikadan.*]

Lukidanon: Mabilis.

Tan-Tan: Sobrang tiyaga at tahimik nila maghintay, walang galaw, iyon ang paraan nila sa panghuhuli.

Lukidanon: [*Na ba amatangan sata maki! Da kunin talinga ba urong magpangamoy na da agramdam iya.*]

Lukidanon: Amoy, naririnig, nararamdaman at nakikita niya na may manok o kahit anong klaseng hayop.

Lukidanon: [*Kunin talinga, kunin urong amba maki sata kay nu nawud kay akitan da laud ibon aarunGuyan nu nawud arunGuyan da urong mag-amba da ruprup sumlud sa urong amatangan iya.*]

Lukidanon: Gamit ang kanilang tainga, at ilong, malalaman nila kahit hindi nila ito nakikita sa pamamagitan ng yapak ay naririnig nila, nalalaman na may pagkain sila doon at kung hindi nila marinig, sa amoy naman na dala ng hangin, alam na ng musang kung saan banda ang ibon, daga at manok at kung gaano ito kalapit. Kaya dahan-dahan itong maglalakad papalapit sa kinaroroonan ng mga ito.

Kurot: [*Sai dapu da babayi musang nu maki unga masipag ani gidtu mangsarikapkap. Isag tiya akitan maki abul nagtangay kunin abul batang sa kunin unga nagpakan.*]

Kurot: Yung mga babaeng musang ay napaka sipag kung panahon na sila ay may anak. Nanghuhuli sila ng pagkain at dadalhin nila sa kanilang mga anak para ipakain, ganon kabait yung nanay na musang.

Guy: Ay yung tatay? Habang nanghuhuli yung nanay, ang tatay naman?

Basikol: [*Magpamataw!*]

Basikol : Naglalandi!

Lukidanon: Wala.

Guy: Nagbabantay sa mga anak?

Lukidanon: Wala.

Guy: Tulog lang?

Kurot: [*Mag-aripasyaw, Guy, mag-aripasyaw!*]

Kurot: Naglalandi.

Guy: Naglalandi siya!

Guy: Wala. Nagpapaguwapo.

Kurot: Naglalandi!

Guy: Naglalandi, ganon, hahaha.

Kurot: [*Nu batay akay kaiyong naba akay.*]

Lukidanon: [*Nu da unga ba walay ani na ba da ugali.*]

Kurot, Lukidanon: Ang ugali ng musang yung panahon na ang babaeng musang ay may anak na, siya lang magbubuhay sa anak niya.

Guy: Yung tatay?

Lukidanon: [*Saba adin.*]

Lukidanon: Nandoon din, kaso walang siyang paki-alam sa kanilang mga anak.

Lukidanon: [*Da apang kay musang nu daut nu maki ruma musang agmataw kunin unga pero nawud mangsarak pamangnon iya nawud magtugon. Magmataw ngani nu maki ruma musang na ba kunin binalbay.*]

Lukidanon: Ang tungkulin ng kanyang ama ay bantayan ang kanyang mga anak sa mga kapwa nila musang.

Guy: Kasi pinapatay nila yung anak?

Lukidanon: [*Sa utan da musang nu naba ani da panganib makay tu' utan da musang lalaki magpalbalbayan. Bulbugan da utan ba bulid natalo, kay lakul makay amba da utan talo. Mauyat nu kayat! Da bulbol ba makapal. Naay ankitan da pusa balay balbayan pusa musang amba din. Da utan amba kay da musang amba din pak da musang tumukroy paamba akay nu kumayat da utan da musang mangayat tuwa pansikadan mauyat.*]

Lukidanon: Ang gampanin ng tatay na musang ay ipagtanggol ang kanyang mga anak sa mga ahas, kapwa nila musang. Talo ang ahas sa musang.

Lukidanon: Huwag lang malaki, pero kung ganito kalaking ahas, talo.

Tan-Tan: Ang isa sa mga panlaban ng mga musang at pusa ay ang makapal nilang balahibo, hindi basta-basta makakagat ang ahas at kung tinuklaw ng ahas ang musang mabilis na tumatalon ang musang.

Lukidanon: Wag lang na makagat sa ilong.

Tan-Tan: Wag lang makagat sa ilog at tainga?

Lukidanon: [*Hu'u.*]

Lukidanon: Oo.

Tan-Tan: Oo iniingatan ng musang ang kanilang ilog at tainga, wala kasing balahibo ang ilog.

Lukidanon: [*Pansikadan iya.*]

Lukidanon: Kung tawagin ay tumukrui, ito ay mabilis na lumuksu. Pagbaba ng musang o pusa ay mabilis niya ito susugurin ang ahas at kakagatin. Hindi naman kaya ng ahas na puluputan ang musang o pusa kasi mabilis.

Lukidanon: [*Kalbas da adang musang nu iya akitan da apang musang magpalbuno sa utan iya ba tumulong a din mangayat sa utan.*]

Lukidanon: Pagkatapos ang inang musang ay nakita niya na ang amang musang ay nakikipaglaban sa ahas ay tumutulong na din hanggang sa mapatay ito. Kaya nila patayin ang ganito kalaki.

Lukidanon: [*Mamangan kay.*]

Lukidanon: Iyon na ulit ang pagkain nila. Wala talagang sobrang laki.

Guy: Ganito kalaki.

Tapos, saan talaga banda ma-ngangagat ang musang?

Tan-Tan: Sa leeg ng ahas, kung nakatayo ng ganyan, doon sa parte ng leeg ang kagat. May pangil ang musang sabay ng karat ng kuku, 'yon ang magpapahina sa ahas at sa tulong na din ng kanyang asawa.

Guy: Ayos! Kahit kobra, dupong?

Lukidanon, Kurot: [*Hmmm!*]

Lukidanon, Kurot: Hmmm!

Guy: Kasi yung dupong parang ssshh?

Lukidanon: [*Pansikadan da utan ba magpatindog magpatindog din pag u' musang amba din magriwa da utan magriwa din musang amba da utan tumka da musang tumukrui.*]

Lukidanon: Nagkatayo ang ahas at ang musang nakatayo din na magkaganito ang musang ay ganito din na magkaharap. 'Pag ang ahas ay kumagat, ang musang ay tatalon.

Lukidanon: Mabilis ang ahas.

Guy: Pero mas mabilis ang musang?

Lukidanon: [*Luuy kay utan ba amba.*]

Lukidanon: Ang leeg ng ahas ay ganito.

Guy: Kahit sa dupong, kasi may sssshh parang may lason siya, bubulagin yung mga kalaban niya...

Lukidanon: [*Rup-rup.*]

Lukidanon: Hangin.

Guy: Oo. Iyon.

Lukidanon: Wala.

Guy: Mas mabilis talaga ang musang.

Lukidanon: [*Pansikadan.*]

Lukidanon : Mabilis.

Kurot: [*Da dupong kay da kura binalbayan ay alimwan din kura magkuykuy magdalagan din alimwan sa dupong.*]

Kurot: Ang ulupong ay pinapatay ang musang. Ang musang ay takot sa ulupong pag nakita na ng musang, ito ay maglalakad na palayo.

Tan-Tan: Pag mga malalaki na siguro?

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot : Oo.

Guy: Pag malaki na dupong?

Kurot: [*Hu'u, pag ganito ibun tu ayy binunu.*]

Kurot: Oo pag ganito, maliit lang ang pinapatay.

Lukidanon: [*Pero nu iba ka kulahip makay utan nu maki sata luyang balay sai kakulahip na ba nud kay paraay sata umiwas din.*]

Lukidanon: Kung may butas sa isang punong kahoy at may nakatira, umiiwas na sila at hindi na rin nila pinupuntahan para lang awayin.

Lukidanon: [*Nu daga na ba da layun-layun mamangan utan kura kay sumlud sa luyang balay daga.*]

Lukidanon: Ugali ng ahas pagbutas ng daga, papasok at kakain ang daga pati anak ng daga, kakain kasi isa pinaka madalas kainin ng ahas.

Guy: Ah yung ahas, kakainin yung daga, yung musang kakainin din yung daga?

Lukidanon: [*Minsa nawud din, da musang maki amoy mabahu amoy anghit. Maanghit ngayan.*]

Lukidanon: Ang musang ay may amoy.

Lukidanon: [*Amoy kamurus.*]

Lukidanon: Masamang amoy.

Kurot: [*Makay din pagpaniki makay din naba. Likas sa kunin.*]

Kurot: Ang musang ay may sariling likas amoy na parang kambing.

Tan-Tan: Oo parang amoy kambing.

Guy: Yung amoy na iyon parang pampalayas ba?

Lukidanon: [*Hu'u daut sa ibang hayop.*]

Lukidanon: Oo, ayaw ng ibang hayop.

Guy: Ayaw ng ibang hayop? Marami siyang pangkontra ha.

Guy: Ayos, maganda yan! Meron pa ba? Tapos na tayo dito.

Sa pagkain naman po. Maari po bang ano pag yung musang may na huling hayop pang pagkain, dadalhin ba sa tirahan niya?

Lukidanon: [*Nu maki unga nagtugunan.*]

Kurot: [*Nu maki tu' pulahan natugon.*]

Tan-Tan: [*Tinabuy tu' sa unga.*]

Lukidanon, Kurot: [*Hu'u!*]

Basikol: [*Nagtuguna ngani nu amba ani nud ani tinuguna na ba bahala iya.*]

Lukidanon, Kurot, Basikol: Kapag maliit pa ang anak ng musang dinadalhan pa ng pagkain pero pag malaki na, hindi na dinadalhan at pag nakahuli siya ulit, doon na kakain.

Guy: Okey! Ayos! Tapos na sa paghuhuli Ah pero hinuhuli ba ng tao?

Tan-Tan: [*Ina pag-u' musang pangniyabul iraya?*]

Tan-Tan: Hinuhuli ba ng mga tao?

Lukidanon: [*Hu'u. Sagad abaya. Silo.*]

Lukidanon: Oo. Ang musang ba ay hinuhuli ng mangyan? Oo, sa sagad.

Guy: Silo! Mahirap bang hulihin?

Lukidanon: [*Musang maki rum-rum! Madali.*]

Lukidanon: Madali, pero ang musang ay matalino.

Lukidanon: [*Nu maki sagad.*]

Lukidanon: [*Kung may silo.*]

Lukidanon: [*Madali, ngus da musang maki isup aram maki sagad.*]

Lukidanon: Madali, pero ang musang ay may isip din, alam din may silo.

Lukidanon: [*Da iraya da musang ba akitan iraya mangyan, nawud ani dumalan saba. Nu kawu maki sagad manok kutanan. Da musang ba abul.*]

Lukidanon: Ang musang, pagnakita na may mangyan, naglalagay ng silo sa lugar na iyon, hindi siya dadaan doon. Pero kung may silo ng pang manok gubat, ang musang ang nang huhuli.

Guy: Yung silo na pang...

Tan-Tan: Manok gubat.

Guy: Paano ginagawa?

Lukidanon: [*Naay pakumitan sa kuyu da paraan da panawun sagad ubak.*]

Lukidanon: Aking ipakikita sa inyo ang paraan ng paggawa ng sagad na yari sa balat ng ubak.

Basikol: [*Maglubid!*]

Basikol: Inilulubid!

Lukidanon: [*Ubak kuyo nilubid amba Kaaba binuol da ngatu.*]

Lukidanon: Ang ubak ay lulubidin ng ganito at lalagyan ng buhol ng dulo.

Sario: [*Maki kama.*]

Sario: May kama.

Lukidanon: [*Maki pat-pat inukut da lubid sata lampas paamba maki pat-pat.*]

Lukidanon: May pat-pat, itatali sa dulo ng pat-pat ang dulo ng lubid na malabis ng ganito sa pat-pat.

Tan-Tan: [*Bawug.*]

Tan-Tan : Maliit na sanga.

Sario: [*Hu'u.*]

Sario: Oo.

Kurot: [*Maki arigi maki gutang saba.*]

Kurot: May mahaligi na labra dito.

Lukidanon: [*Naba da pawun katutubo nu magsagad.*]

Lukidanon: ‘Yan ang paggawain ng katutubo sa paggawa ng silo.

Guy: Baka pweding guhitin, ano?

Lukidanon: [*Tiya kay da bawug tiya kay da gurutan tuwa kay da palay tuwa sa gurutan maki tu gutgut tuwa da palat tuwa ka pinalagay kalbas da ukot na ba kay da bawug na ba kay sumlud da musang nu kulahip magkadangan tiya kay nalsu.*]

Lukidanon: Ang maliliit na sanga ng kawayan ay baluktot. Dito sa may bandang kurbada, dito inilalagay

ang maliliit na hiwa ng sangay ng kawayan at tsaka tatalian, tapos ang maliit na sanga....at diyan sa silo dadaan ang musang at iba pang hayop na naglalakad maliban sa usa at baboy ramo.

Sario: [*Hu'u magigkas.*]

Sario: Oo, pumipitik.

Lukidanon: [*Nalsu saba da bawug umigkas tuwa ba ukut' da lu'uy ba nasugut ani ta ulo musang o manok kutanan nata ani sa galum gitna ina sagadan magkadangan hanggan batay ummigkas sigu't.*]

Lukidanon: Ang mga naalis na maliliit na sanga ay ititnatali sa leeg ng manok gubat o musang. Ang silo o trap sa ilalim ng gubat ay ikinakalat hanggang sa palumpong, maghihintay hanggang sa may mapadaan sa silo at tsamakakalas ang lubid at ang pinto ng trap o silo ay magsasara at ma ta-trap ang hayop sa loob at mahuhuli na.

Basikol: [*Sigu't.*]

Basikol: Huli.

Lukidanon: [*Nu ba magpatindugan nagawit abung.*]

Lukidanon: Ang mga nakatindig at nakapalipot na na bakod ay kung tawagin sa salitang Mangyan ay abung.

Tan-Tan: [*Abung ina bakud?*]

Tan-Tan: Ang abung ay bakud?

Lukidanon: [*Na ba bakud sa tagalog nu sa manggayan abung disin nu mamki abul pag-akitan musang tuwa kay wala saba batay dumalan. Anggang bainte samput isa, samput lima na ganito mahaba.*]

Lukidanon: Ang mga nakapalibot na silo ay kung tawagin sa salitang Mangyan ay bakud at abung naman ang tawag kapag ikaw ay may nahuli na. Ang musang, hindi dadaan sa may silo, doon dadaan sa malayo. Ang sukat ng siloan ay napakahaba na nasa sampu hanggang bainte sinkong silo.

Kurot: [*Magduruwing ka ina bayawak.*]

Kurot: Ikaw din ay gumuhit ng bayawak.

Guy, Tan-Tan, Sario: [*Hehehe!*]

Guy, Tan-Tan, Sario: hehehe!

Lukidanon: [*Naba naba! Nu Naba da paraan mang-abul musang.*]

Lukidanon: Iyan iyan, kung iyan ang paraan ng panghuli ng musang.

Basikol: [*Mang-abul pusa mga daga makay da utan ba abul.*]

Basikol: Maari din itong panghuli ng mga pusa mga daga at ahas ay kayang hulihin.

Lukidanon: [*Kay nu ani bayawak ina sumlud tuwa ba abul.*]

Lukidanon: Kahit bayawak na matapakan, ito ay mahuhuli.

Basikol: [*Hu'u gayud.*]

Basikol: Oo.

Lukidanon: [*Kay nu tikling.*]

Lukidanon: Kahit ibong tikling.

Kurot: [*Da bayawak amba ta'.*]

Kurot: Ang bayawak ay ganito.

Lukidanon: [*Basta da ulo sumlud sata abul da bawug kay ba umigkas.*]

Lukidanon: Basta ang ulo ay dito masu-suot at diyan ay mahuhuli na at ang bawug ay pipitik at ma ta-trap.

Sario: [*Umigkas.*]

Sario: Kusang makakalas.

Basikol: [*Umigkas amba.*]

Basikol: Makakalas ng ganito.

Tan-Tan: Itinapon?

Tan-Tan: [*Tulamsik?*]

Tan-Tan: Tumapon.

Basikol: [*Mag biyabit.*]

Basikol: Nakabitin.

Kurot: [*Magbiyabitan.*]

Kurot: Nakabitin.

Guy: Opo! Kaya mo ba ipaliwanag?

Kurot: [*Hu'u iraya.*]

Kurot: Oo, sa Iraya.

Tan-Tan: Ito ay isang paraan ng paghuli ng musang na tinatawag na sagad.

Basikol: [*Abung.*]

Basikol: Bakod.

Tan-Tan: Hindi ah...Bawig ito ng kawayan na binabaluktot at ikino-konek dito sa silo, ito ang poste na malaki na may gitru. Diyan itatali yong lubid isa poste na ito na nakatayo rito.

Itong poste na ito ay may kurbada at gitru, at katabi nito ay kung saan tayo ay maglalagay ng palay. Itong stick na 'to, ang tawag sa Iraya Mangyan ay palay. Nandito ang lubid tapos itong bawug dito rin nakadikit at nakatali sa palay kapag may pumasok dito na kahit anong hayop tulad ng manok, ibon, musang, at bayawak, matatanggal ito pipitik naman itong bawug mahuhuli na at masisilo sa liig.

Tan-Tan: Minsan naman ay sa bawug.

Lukidanon: Hmm nu laku da mag-inganga.

Lukidanon: Hmm kung malaki ang buka o bilog.

Tan-Tan: Kung ito ay malaki ang pagkaka bilog at paggawa... minsan kasi mahirap ito gawin kung hindi ka marunong mag ano gawa ng silo na to. Kaya naman nila nilalagyan iton bakod na tinatawag nila na abung para yung mga manok, musang mga hayop na yon ay hindi na dadaan kung saan saan pa diyan na sila mismo dadaan para mahuli at makahuli ng musang, manok, at bayawak yan ang mga paran ng panghuhuli.

Guy: Sa amin ganun din.

Sario, Lukidanon: [*Hehehe!*]

Sario, Lukidanon : Hehehe!

Guy: Para mahuli ang maliliit na hayop ang tawag sa amin ay “collet” iyan ang silo ganyan din po ang sistema.

Kurot: [Hmmm.]

Kurot: Hmmm.

Guy: Parihas lang.

Lukidanon : *[Maki paraan sestema mauson pang abul iya nu kawu alabut biyagan da musang manok maki pa.]*

Lukidanon: Meron pang sistema marami panghuhuli niyan kung gusto buhay ang musang, manok meron pa.

Basikol: [Manok.]

Basikol : Manok.

Kurot: [Pamaa.]

Kurot: Pamaa.

Sario: [Pag-apak.]

Sario: Ang pagtapak.

Lukidanon: *[Nu alabut musang at manok maki biyagan sai pamaraan.]*

Lukidanon: Kung ikaw ay gustong makahuli ng buhay na manok at musang may isa pang paraan.

Lukidanon: *[Da nag-awit na ba pamaa da panawud nag amba, makay disin sagad pangluu’y maki tu’ abung, bawug maki ukut. Kalbas magkali sa lupa amba kalbas pinatimpo da sagad ina sa kinali lupa da bawug makay tu’ kalahati bulan da silo ba nud magtindug magadyang nu yumakabang da manok kuntanan numusang da bawug ba pumaltik kay na ba maki ani abul biyagan.]*

Lukidanon: Ang tawag dito ay pamaa ang paggawa nito ay ganito. May bakod ng maliliit na mga sanga, isang mahabang payat na sanga at lubid.huhukayan ng ganito sa tapat ng paglalagyan ng silo. Lalagyan ng dahon at doon ilalagay ang silo. Ang silo ay hindi patayo ang paglalagay, ito ay pahiga ang paglagay para ang paghuli nito sa mga hayop ay buhay.

Guy: Nandito po tayo sa mga paraan para manghuli ng musang.

Kurot: [Sagad.]

Kurot: Silo.

Guy: Mmh... ngayon po yong karne ng musang pwede ba ano? Binibenta niyo ba?

Lukidanon: [Nawud!]

Lukidanon: Hindi!

Guy: Hindi! pero maaring kain?

Lukidanon, Kurot: [Hu’u kay namangan.]

Lukidanon, Kurot: Oo pwedeng kainin.

Kurot: [Masadap pamangnun makay ablason makay manok.]

Kurot: Masarap na pagkain, parang karne ng manok.

Basikol: [Maanggo mayam!]

Basikol: May amoy naman ang musang!

Kurot: [Hu’u maanggo ba da lasa ba makay manok.]

Kurot: Oo, may amoy pero ang lasa ay parang manok.

Guy: Hmm. Okey! Pero sabi niyo kanina yong mga tagalog yong mga iba binibenta yong karne? Totoo ba?

Lukidanon: [Nawud.]

Lukidanon: Hindi

Guy: Ay hindi.

Basikol, Lukidanon, Kurot: [Sungayan matay.]

Basikol, Kurot, Lukidanon: Usa iyon.

Guy: Ah yong usa Ah.

Kurot, Basikol: [Hu’u.]

Kurot, Basikol: Oo.

Tan-Tan: Iba ang musang sa usa.

Guy: Ah iyong usa pala ang pinagkukuwentohan natin kanina.

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Guy: Ah okey okey, naguluhan naman ang isip ko dyan.

Guy: Okey po sige po bale, tapos yong mga parte ng katawan na pweding kainin sa musang?

Lukidanon: [*Lahat kay!*]

Lukidanon: Lahat!

Tan-Tan: [*Ginaru pagpuna.*]

Tan-Tan: Kinuha ang bituka.

Kurot: [*Maki parti puna amoy ani kay, kawu ani agtultul.*]

Kurot: May parte ng bituka na sobrang maamoy, ikaw na ang mag kuwento.

Lukidanon: [*Da ulo musang nawud magbunglay.*]

Lukidanon: Ang ulo ng musang, hindi tinatapon.

Tan-Tan: [*Nawud kay pamangan iraya?*]

Tan-Tan: Hindi ba kinakain ng mangyan?

Lukidanon: [*Kumporme sa iraya nu iya alabut mamangan kay, ruma mamangan kay. Nud kay nud kay.*]

Lukidanon: Depende sa mangyan kung siya ay gustong kumain ng ulo ng musang pero ang karamihan ay kumakain. At kung ayaw, ay ayaw talaga.

Basikol: [*Didi da ulo musang mamangan kay?*]

Basikol: Nanay, ang ulo ng musang kinakain?

Kurot: [*Abaya.*]

Kurot: Puwede.

Tan-Tan: Oo, ah!

Lukidanon: [*Da ruma mamangan, da ruma nud kay.*]

Lukidanon: Ang karamihan kumakain, ang iba ay hindi kumakain.

Kurot: [*Da iraya ina sa sakbawan kay nu makay tuwa kay nu puna mamangan.*]

Kurot: ang mga mangyan na nakatira sa hilagaan, sa itaas ng bundok, ay kumakain ng mga ganito, kahit yung bituka nila, kinakain.

Kurot, Lukidanon: [*Hu'u kay nu ulo.*]

Kurot: Oo kahit ulo!

Basikol: [*Kay nu kay ulo?*]

Basikol: Kahit ulo?

Lukidanon: [*Hu'u!*]

Lukidanon: Oo.

Lukidanon: [*Maki iray dayu mamangan ulo musang.*]

Lukidanon: Mayroon ding na hindi kumakain ng ulo ng musang.

Tan-Tan: [*Maki iraya dayu!*]

Tan-Tan: Mayroong mangyan, ayaw.

Lukidanon: [*Ina da lawas naba da maahalaga.*]

Lukidanon: Ang mahalaga ay ang katawan ng musang.

Lukidanon: [*Da luoy, lapi lawas naba da layun layun mamangan iraya.*]

Lukidanon: Ang leeg, hita, katawan iyan ang laging kinakain ng mga mangyan.

Tan-Tan: [*Da kulas madaluda?*]

Tan-Tan: Ang karne ba ay malambot?

Lukidanon: [*Nawud, da ablason musang ba bago ginutuk-gutok na ba iniina binakyaan da musang nu maitum ani da ubok kinaris.*]

Lukidanon: Hindi, ang karne ng musang bago hinihiwa ay sinasalaban, susunogin muna hanggang sa maitim na ang balahibo.

Basikol: [*Nagkurisan kay!*]

Basikol: Inaalis ang mga nasunog na balahibo.

Kurot: [*Isag pag-ubok nagkain baya.*]

Kurot: Mamaya ang buhok ay parang kinakain ng apoy.

Lukidanon: [*Da musang binakyaan anggang da ubok wala ani kalbas kinarusan.*]

Lukidanon: Ang musang ay sinusunog ang balahibo hangang wala na tapos ay kinakayod ang mga nasunog na balahibo.

Sario, Lukidanon: [*Hangang tubud ani da ubok musang.*]

Sario, Lukidanon: Yung sunog na sunog ang balahibo ng musang.

Lukidanon: [*Nu tubod ani da ubok na ba da kinaris pisaw ani da balat ba baywi.*]

Lukidanon: Ang sunog na balihibo ay kinakayod ng kutsilyo o itak pero ang balat ay natitira.

Kurot: [*Da balat ba makay mapula abaya kay da ruma.*]

Kurot: Ang balat ay parang pula na gusto ng mga karamihan.

Tan-Tan: [*Mamangan kay?*]

Tan-Tan: Kinain nila?

Kurot, Basikol, Sario, Lukidanon: *Hu'u!*

Kurot, Basikol, Sario, Lukidanon: Oo.

Lukidanon: [*Kalbas da buyon musang bunusbusan gunaru pagpuna binunglay da ruma nud kay. pagpuso, atay baywi kay. Nu da ruma kay iraya sa agbaw da puna ba nawud kay nagbunglay tunurakan inupyas da mamangan kalbas inuyas piglagyun tu asin kalbas. Pinalagyan kablit, tamrais balya, kalbas kay da laman ba inaruko kay makay din sa puna. Pinalagyan kablit, balya tamrais asin ba ina panungko ani iraya da kulas ba una amba lakol!*]

Lukidanon: Pagkatapos, ang tiyan ng musang ay biniyak, kinukuha ang bituka pero ang iba ay hindi. Ang puso at atay ay kinakain ng mga ibang Mangyan na nakatira sa taas ng bundok. Ang bituka ay hindi tinatapon, gamit ang tulis ng itak, biniyak at pagkatapos inaalis ang kinain at pagkatapos ay hinuhugasan,

lalagyan ng asin, nilagyan ng paasim. Iyan ay pagkain na ng mga mangyan at ang karne ay ganito kalaki.

Tan-Tan: [*Da una panrusayan puti?*]

Tan-Tan: Ang itsura puti?

Lukidanon: [*Paguna mabintog da kuray makay daya da kulas.*]

Lukidanon: Ang katawan ay mabilog at kulay ay parang dugo ang laman.

Kurot: [*Makay sa puti!*]

Kurot: Parang puti!

Tan-Tan: [*Pag una pusa makay din pag kulay kulas musang?*]

Tan-Tan: Ang pusa parang musang din ang karne?

Lukidanon, Kurot: [*Hu'u kay.*]

Lukidanon: Oo naman.

Tan-Tan: [*Munang balay ba da una kulas ba maglutang?*]

Tan-Tan: Ang pusang bahay ang karne ay nakalutang?

Sario: [*Hu'u musang ba nawund kay maglutangan.*]

Sario: Oo, pero ang musang ay hindi nakalutang.

Basikol: [*Makay sa ablason baboy.*]

Basikol: Parang karneng baboy.

Tan-Tan: Ang karne ng musang ay lasang manok.

Kurot: [*Hu'u maki tu amoy kambing.*]

Kurot: Oo pero may may amoy kambing.

Ang amoy ay katulad ng kambing. Kapag nahuli ito ay sinasalaban o sinusunog ang balahibo at pagkatapos ay inaalis ang nasunog na balahibo hanggang ito ay maalis ng lahat ng balahibo ang gamit ay buho o matalas na biniyak na buho.

Kurot: [*Arag ngani.*]

Tan-Tan: [*Pat-pat ina kawayan?*]

Kurot Lukidanon: [*Hu'u.*]

Lukidanon: [*Na ba da ina pagkuris.*]

Kurot, Lukidanon: Gamit ang pat-pat o biniyak na kawayan ang isang paraan ng pag-alis nila ng nasunog na balahibo. Kapag malinis na binibiak ang tiyan inaalís ang bituka, pinuputol ang ulo sa bituka kinukuha ang atay at puso. Sa ulo naman ay depende kong kakaini o hindi at ganon din sa bituka.

Pero kung tagataas ay kinakain nila ang ulo at bituka nililinis nila ito. kapag malinis na ang bituka ay inilalagay sa buho na may kasama itong paasin tulad ng sabnit o balya o tamrais at asin pagkatapos ay inilalagay ito sa baga hanggang ito ay maluto.

Sario: [*Kaynu ina kukum mamangan.*]

Sario: Kahit ang kamay ay kinakain.

Kahit po ang paa ng musang ay kinakain. Paraan po ng paglinis ng bituka ay binibiyak ang bituka o kaya ay binabaligtad ang bituka gamit ang pinaliit na biniyak na kawayan para maalis ang kinain ng musang. Yong sabnit, balya, o tamrais ay ang isang uri ng puno at damo na maasim ito ay gina gamit nilang paasim sa aming niluluto.

Tan-Tan: Paano naman na papaalis ang amoy?

Basikol: [*Naghabusan ngani.*]

Basikol: [*Tiantapon ang unang kulo.*]

Basikol: Ang paraan para maalis ang amoy ng karne ng musang ay inaalís ang unang kulo ay tinatapon.

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Tan-Tan: [*Da ablason musang nawud kay magparihu sa ina pusang bahay.*]

Tan-Tan: Ang karne ng musang ay hindi pareho ng pusang bahay ang karne ng pusang bahay ay lumulutang ang karne kapag inilagay sa tubig ang musang ay hindi. Kahit sila ay magkahawig.

Lukidanon, Sario, Kurot: [*Hu'u da musang nud kay maglutang!*]

Lukidanon, Sario, Kurot: Iyon ang pinagkaiba ng dalawa!

Sario: [*Magbuno pusa agaruko pag-ina baldi maki sapa anggang lakalak kay kalbas labuon saba pagpusa kalbas kaluban. Magkuduy magkuduy magragas kay pagubok.*]

Sario: Yong pagpatay ng pusang bahay, magpapakulo ng tubig. Ang mainit na tubig ay ilalagay sa timba pagtapos ay ilalagay ang pusa at takpan doon ay kumikisay kisay hanggang sa malagas ang mga balahibo at maubos lahat ang balahibo.

Lukidanon: [*Sai kay paraan sa pagalis ng ubok pusa pwede din sa musang paraan sa sa ina damuong sinugno sa pisnit kalbas pinugongan kalbas binubuan kay maibung sapa da pusa magtulbong tulbong. meaw meaw Naba ba naay akitan sa laki andong. Matang kalaygayun ba binubuan maibung sapa na ba maputi. Pagina sa binakyaan ba maitum. Makay uring.*]

Lukidanon: Isa pang pamamaraan sa pag-alis ng balahibo ng pusa ay ang paglagay sa net habang binubuhusan ng mainit na tubig habang binubuhasan ng mainit na tubig ay magwalawala at humuhuni ng malakas at iyan nakita ko sa kay Andong. Ang ikalawa ng ay ang pagsusunog ng mga balahibo ng pusa.

Lukidanon: [*Nu da musang biyagan na ba pinalagay ina pisnit kalbas binubuan maibung sapa na ba magtulbong tulbung bubuan maibung sapa anggang natay da ubok ba naragrag ani da lawas ba maputi kay gidtu'.*]

Lukidanon: Kung ang musang ay nahuli na buhay ay pwede rin gamitin ang paglagay sa net at dahan dahan buhisan ng mainit na tubig habang ito ay buhay, ito ay sigaw ng sigaw.

Guy: Ah aray kawawa naman, di sigaw ng sigaw! wala bang ibang paraan?

Lukidanon: [*Maki nagbakyaan!*]

Lukidanon: Yung sinasabi nila na bakyaan, ito ay ang pasusunog ng mga balihibo nito sa apoy. Pero patay na ang pusa o musang bag opa ito sunugin.

Guy: Puwede naman patayin muna bago ilagay sa net?

Lukidanon: [*Mauson trabaho.*]

Kurot: [*Nawud da alabot ayaw nagbuno na ba isag inlabu sa lakalakang maibung sapa isag tu' ba ngaraaww ngaraaww kalbas nagkaragrag da ubok.*]

Basikol: [*Aday tu' kawawa kay.*]

Lukidanon, Kurot, Basikol: Kaya po hindi pinapatay para pag nilagay ng kumukulong tubig tumatalon talon na nangingisay [unti-unti ng namamatay] nawawala na tatangal o naalis ang balahibok.

Guy: Hindi ba nagagalit ang ispirito ng musang?

Sario, Lukidanon: [*No kausuna abul musang.*]

Sario, Lukidanon: Kung maraming ng nahuhuling musang.

Kurot: [*Da yamun kay amatangan sa musang nawud kay makay na ba sa damuong, nagbakyaan da musang.*]

Kurot: Sa aming alam sa musang hindi kami gumagawa ng tulad sa mga tagalog. Ang sa amin ay sinasalaban o sinusunog ang balahibo ng musang.

Kurot: At sa ganitong klaseng pagpatay ay sa katagalogan ginagawa.

Guy: Grabe sila!

Tan-Tan: Kung sa iraya mangyan binakyaan.

Lukidanon: [*Da musang binuno ani.*]

Lukidanon: Ang musang ay patay na bago salaban.

Guy: Okey, mas okey na'yan, pero yan ang paraan ng mga tagalog.

Lukidanon: [*No kay galtum.*]

Lukidanon: Wala na silang madaming trabaho.

Guy: Pero ano masyado silang brutal.

Lukidanon: [*Da panrusayan ba maputi kay no binakyaan da panrusayan ba maitum.*]

Lukidanon: Ang pangangatawan ay maputi pag ito ay binuhusan ng mainit na tubig at pag sinusunog ang balahibo ay maitim.

Guy: Grabe namang brutal, sa amin sa organisasyon yong nagbabantay sa mga hayop ay magagalit sila kung alam nila ang mga pangyayari dito sa Pilipinas.

Sario, Kurot, Lukidanon: [*Hahaha!*]

Sario, Kurot, Lukidanon: Hahaha!

Guy: Tapos kukulungin sila.

Tan-Tan: Sa ibang bansa ay may kaukulang kaparusahan ang sino mang manakit ng hayop, Kahit yong ahas binaril mo may kaso ka.

Guy: Sa amin maraming karapatan ang mga hayop, parang tao na sila sa amin sa Canada, kailangan alagaan ng mabuti.

Tan-Tan: Ang hayop sa ibang bansa ay may birth certificate, may doctor.

Guy: Meron doctor panghayop, meron din sila mga katunayan na kaarawan nila sa araw na 'yon, sa aking alam.

Kurot: [*Maigit da po sa tamo na ba.*]

Kurot: Mahigpit sa atin iyan.

Basikol: [*Kano kay munang?*]

Basikol: Kahit pusang bahay?

Tan-Tan: [*Hu'u kay.*]

Tan-Tan: Oo naman.

Guy: [*Oo mahal na mahal namin ang mga pusa.*]

Sario: [*Ina da munang na ba katulong pagina maki kaingain, nakay da katulungan pagsigalo una agmamangan agmamangan ngani.*]

Sario: Ang pusang bahay ay katulong pag may kaingin iyan ay katulungan kapag ang mga anak ay nakakain na.

Lukidanon: [*Ina ablason?*]

Lukidanon: Ng karne?

Tan-Tan: [*Ina sa ibang bansa ba daut mamangan naba asunto na ba.*]

Tan-Tan: Sa ibang bansa masamang kainin, iyan ay may kaparusahan.

Lukidanon, Sario: [Tuwa ba mamangan.]

Lukidanon, Sario: Dito sa atin ay kinakain.

Lukidanon: [Naba agbinta!]

Lukidanon: Binibenta!

Guy: Sa South Korea kumakain din ano? Kinakain din yan ng mga Koryano yata...

Tan-Tan: Vietnam, China, Indonisya.

Guy: Iba-iba kasi ang kultura. Sa amin kasi iba din ang kultura sa amin kaya magkakaiba. Ako naiintindinahan ko naman ang ibang kultura. May iba't ibang paraan sa akin, okey lang kasi nire respeto ko naman ang bawat kultura.

Sario, Lukidanon: [Hu'u kay.]

Sario, Lukidanon : Oo naman.

Guy: Pero sa amin sobra na ang karapatan parang mas mahalaga pa sa mga tao minsan. Lalo na ang sa batas, oo dapat meron kaso minsan parang masyadong sobra na.

Kurot: [Mauson ani tu mag-alaga.]

Kurot: Basta naging alaga muna siya meron yan.

Tan-Tan: [Ina nu na ba kumo ginaru pag bilot at parag kaw ba gumaru certificate?]

Tan-Tan: Ang tuta ay kukuhaan ng certificate?

Basikol: [Hu'u ina da patunay na ba da sa kumo?]

Basikol: Oo iyan ay pagpapatunay na sa iyo?

Guy: Yong mga tao na hindi magkaanak may mga tao na hindi mag-kaanak nag-aalaga ng hayop pusa o aso yong mga hayop na yan mas mahalaga pa kaysa sa mga tao kung para sa kanila.

Kung minsan yong mga babae ayaw nila mag-kaanak nag-aalaga ng pusa o aso at yong pag-aalaga nila ay subrang mabuti o maayos.

Tan-Tan: [Sa ina maki balita sa ibang bansa sa idawu agalagaan kay gidtu hanggang lakul kay kalabas da aponin mangunga sai kadagon maggarawan ina sa idawu da adang kay magruko inugunan pagbudang sa ina idawu magruko hanggang tapos da adang manaw sa kum budang. Ina maglingus-lingus nud kay akitan da idawu ba baywi kay da budang nud ani akitan da adang agpanangis ani bumalik akay sa idawu niriwa pagbuyon busyad ani da adang agtawag ani sa 911 agpanitul da kunim budang ba mamangan ani idawu da pulis ba ratung da idawu ba binaba animal center da aponin magyuyuy. Iya agtultul kuyo maki tu alaga makay sa naay ayaw pagbayaan pagbudang magisaring-saring.]

Tan-Tan: May balita sa ibang bansa, ang sawa inaalaan ng mabuti hanggang sa malaki na pagtapos ang may ari ay nagkaanak isang taon ang edad ng kanyang anak nakikipaglalaro sa sawa ang ina. Nagluluto, iniwan ang kanyang anak sa sawa hanggang sa matapos magluto ang nanay tumingin sa kanyang anak. Nagpalingon- lingon hindi niya makita ang bata ang sawa dati nagiiyak na ng nanay bumalik sa loob ng bahay. Tiningnan ang tiyan ng sawa malaki na, tumawag sa 911 nagsabi na ang kanyang anak kinain na ng sawa. Nag-iyak ang nanay dumating ang mga pulis. Ang sawa dinala sa animal center. Ang sabi ng nanay kung kayo may alagang ahas huwag papayagan na lumapit sawa.

Guy: Sa ibang kultura may ginagawa sila kinakain pag pista kinokoronahan at pinapaganda ang mga hayop. Katulad sa france kinakain nila yong mga palaka

Tan-Tan: Kinakain din dito ang palaka!

Guy: Oo pero may mga bansa sinasabi nila ay kadiri kumakain ng palaka.

Tan-Tan: Sa mga Asyano kinakain ang palaka!

Lukidanon: [Tuwa sa ina yamon pilipinas mamangan palaka.]

Lukidanon: Dito sa amin sa Pilipinas kinakain ang palaka.

Tan-Tan: Japan, China, Vietnam, Thailand, at maraming bansa pa kinakain ito na tumitibok pa ang puso.

Basikol: [Biyagan dapo? Mamangan ani?]

Basikol: Buhay pa, kinakain na?

Tan-Tan: [*Hu'u da kulas ba maputi kay!*]

Tan-Tan: Ang laman ay maputi.

Lukidanon: [*Inlupnit da balat!*]

Lukidanon: Inalis ang balat.

Tan-Tan: [*Maki balat da ulo da kulas ba ginutuk-gutuk da kulas.*]

Tan-Tan: May balat pa ang ulo at laman ay ginayat na.

Guy: [*Okey lang kakainin!*]

Lukidanon: **Tan-Tan:** [*naay akitan da pakala sa una bilihan sa gaba nulupnit da balat.*]

Lukidanon : Aking nakita ang palaka sa palengke, inalis ang balat.

Tan-Tan: [*Adani na tu panrusayan?*]

Tan-Tan: Wala ng balat?

Lukidanon: [*Adani da balat ba magamba-amba tu' da puso to ba magtilbuk tu'.*]

Lukidanon: Wala ng balat, ganito-ganito, ang puso ay tumitobok-tibok pa.

Tan-Tan: [*Magtilbuk tu'.*]

Tan-Tan: Tumitibok pa!

Lukidanon: [*Da kilo ba 100 pesos kada kilo.*]

Lukidanon: Ang isang kilo ay 100 pesos.

Basikol: [*Na ba bunubuaan asin kutkutuyan amba tu'!*]

Basikol: Inaalis ang bituka nangingisay ang palaka.

Tan-Tan: Iyan po ang palaka.

Lukidanon: [*Agruko sa ina damuong pinalagay tuyo kalbas gata pirito no sa mangayan iraya ba inihaw ngani.*]

Lukidanon: Ang pagluluto sa mga tagalog ay adobo sa gata, prito, sa amin na inihaw lang.

Lukidanon: [*Maki palaka sapa at palakang bukid.*]

Lukidanon: May palakang ilog at palakang bukid.

Guy: Kasi may tanong kami ehh ano hehehe. Katulad ng sunud na tanong. Ang tungkol sa dugo ng musang.

Sario, Kurot, Lukidanon Basikol: [*Da daya musang nawud mamangan iraya maki amoy.*]

Sario, Kurot, Lukidanon, Basikol: Ang dugo ng musang ay hindi kinakain ng mga mangyan, sobrang lansa.

Guy: Hindi kinakain, hindi ba pwede gamitin sa ritwal at iba pa?

Basikol: [*Nawud!*]

Basikol: Hindi!

Basikol: [*Nud kay binunglay.*]

Basikol: Hindi tinatapon.

Guy: May pinaggamitan ang musang sa ritwal?

Lukidanon: [*Nawud.*]

Lukidanon: Hindi.

Tan-Tan: Hindi po ginagamit sa ritwal ang dugo ng musang.

Basikol: [*Kum kawu Kabul inaruku Namangan ani!*]

Basikol: Kung nakahuli pinatay niluto at tsaka kinain.

Guy: Hehehe ayos ano?

Sario, Lukidanon: [*Hehehe!*]

Basikol: [*Pagikoy ba nud kay mamangan.*]

Basikol: Ang buntot ay hindi po kinakain.

Kurot: [*Da ikoy ba nagugtan! Kalbas tinakin sa malapit sa maki usok. Gamot.*]

Kurot: Ang buntot ay tinatalian pagkatapos ay tinatali at ginagawang kalambigi at ginagamit na panggamot sa pasyente sa pamamagitan ng haguho at pagsunog nito at pinanggagamot sa pasyente.

Basikol, Kurot: [*Ina pangsuob.*]

Basikol, Kurot: Pangsuob.

Kurot: [*Ina gamot sa pandalan, sarampuyon.*]

Kurot: Ito ay gamot sa trangkaso at tigdas.

Guy: Maganda po 'yon. Nandito naman po tayo sa mga kaalaman ng musang.

Lukidanon, Kurot, Sario: Matalino!

Lukidanon: [*Maki alam mangabul pamangnun.*]

Lukidanon : May alam sa panghuhuli ng musang.

Sario: [*Pag-ina musang manggaru pamangnon magpakarngoy sata maki rumagapras paraoy amba da magkadang. Nawad magkasamang na ba. Nu ina nud kay kabul na ba amatangan saan butuk na ba kalbas abaul kay na ba da ugali musang.*]

Sario: Ang musang ay nanghuhuli ng pagkain, nakikinig muna ng mabuti at nang tahimik at kung saan may umingay ay tsaka pupuntahan, lumalakad ng madahan at walang ingay. Pag hindi nahuli ay hahabulin, alam nito kung saan dapat tumakbo, maya maya ay nahuli na. Iyan ang ugali ng musang.

Guy: Okey! May palatandaan ba sa mga ikinikilos ng musang? May palatandaan sa darating na bagyo, at lindol?

Basikol, Sario: [*Adani kay!*]

Basikol, Sario: Wala naman.

Kurot: [*Nu da musang kay subra ani da udan na ba magpasirung sa ina mauson daun kayo.*]

Lukidanon: [*Sa luyang!*]

Kurot: [*Taatu iya magpaubon.*]

Kurot, Juniato: Ang musang kapag sobrang maulan, ang musang ay nagtatago sa mga butas at sa ilalaim ng makakapal na dahon ng mga punong kahoy. Doon sila sumisilong hanggang sa tumila ang ulan.

Guy: Ah meron pa ba? Ano pa ang ginagawa nila na nakabubuti sa kalikasan?

Lukidanon, Basikol: [*Adani mamangan manok iraya na ba.*]

Lukidanon, Basikol: Wala na, nagangain ng manok 'yan.

Guy: E, yung mga ahas, 'pag may musang malapit sa bahay niyo?

Lukidanon: [*Agkaaryaban ina sa aso.*]

Lukidanon: Takot po sa aso ang musang.

Tan-Tan: Kaya hindi po tumitira malapit sa bahay.

Basikol: [*Da alamid pala magsungung sa ina puyit?*]

Basikol: Ang alamid ba ang naglalagay ng dahon sa puwit?

Kurot: [*Da alamid ina da magtakala magritawit nata ani magkadangan.*]

Kurot: Ang alamid kapa tumatae ay naglalakad kaya lumalawit-lawit sa puwetan.

Basikol: [*Na ba alamid?*]

Basikol: Iyan ay alamid?

Lukidanon, Sario, Kurot: [*Hu'u.*]

Lukidanon, Sario, Kurot: Oo.

Lukidanon: [*Da mamangan alamid cape, papaya, ina bukar kayo matamis.*]

Lukidanon: Ang kinakaing ng alamid ay kape, papaya at mga bunga ng bungang kahoy na matatamis.

Tan-Tan: Dito muna tayo sa musang para matapos na tayo?

Guy: Oo malapit na matapos. Ano ang problemang dala ng musang sa tao?

Sario, Kurot: [*Da problema sa iraya ba mamangan manok balay.*]

Sario: Ang isang problema sa musang ay kinakain ang manok bahay.

Lukidanon: [*Nu wala aso. Da balay!*]

Lukidanon : Kung walang mga aso bahay, pupunta ang musang at kakainin ang mga manok.

Basikol: [Sa yamun balay walang aso mamangan naay manok pag-u musang.]

Basikol : Sa bahay namin, walang aso, kaya kinakain naman namin, mga musang.

Guy: Ang musang ba ay may dalang sakit o verus?

Kurot, Sario: [Adani.]

Kurot, Sario: Wala.

Guy: Wala?

Sario: [Ina sa kutan laing na ba.]

Sario : Sa gubat naman iyan.

Tan-Tan: [Nud kay mamangan bulok?]

Tan-Tan: Hindi ba ito kumakain ng mga nabubulok na bagay?

Basikol: [Bayawak na ba da mamangan bulok!]

Basikol: Ang bayawak ang kumakain ng bulok.

Guy: Sa buong buhay Ninyo, nakakita na ba kayo ng musang na kakaiba ang hitsura, pero hindi naman sobraing iba, yung parang kamukha lang ng mukhang aswang, or kakaibang nilalang?

Tan-Tan: Ang musang ba ay iba't ibang itsura?

Kurot: [Nawud.]

Kurot: Wala.

Lukidanon: [Ina da musang tuwa sa yamun sai ngani da itsura.]

Lukidanon: Dito sa amin ay isa lang ang mukha at itsura.

Guy: Sige pero pagdating sa Komyunidad, para silang pamilya ano? Parang grupo?

Kurot: Pamilya.

Tan-Tan: Pamilya sa pamilya wala ibang kasama?

Lukidanon: [Da musang maki unga nagamulo palayaw kay gudtu kada da pikat dapu da maata. Nu da unga

musang magkadang-dang ani na ba unugunan adang mangagak pamangnon mamangan kalbas magbaba sa kunin unga agtudun mamangan, kalbas da adang kum unga ba nagtutuduan mangagak pamangnun.]

Lukidanon: Ang musang pag may anak na inaalagaan ng husto kasi hindi pa ito nakakakita. Kung ang kuting ay nakakalakad-lakad na, iniiwan na ng nanay para manghuli na ng pagkain. Pagtapos ang nanay ay tinuturuan ang kanyang anak na manghuli ng makakain nila.

Guy: Okey! Ngayon, pag-usapan naman natin ang tungkol sa mga tungkulin ng bawa't isa, halimbawa, sa isang pamilya may tatay, nanay at mga anak? Kanina napag-usapan natin ang tungkulin ng nanay na siya ang naghahanap ng pagkain para sa kanyang mga anak samantalang yung tatay ay nagbabantay kung sakaling may naka ambang panganib.

E ang nanay, ano ang unang tungkulin niya sa pamilya ng musang?

Lukidanon: [Nu sai tungkulin pag-adang musang nu mangunga ani iya ba magmataw sa kunin balay nag-amulo kay kunin unga magpaduduy kunin unga da pikat pag-u maata. Anggang sa kamataani manyakbang.]

Lukidanon: Ang isang tungkulin ng inang musang kapag nanganak na siya ay ang pababantay sa bahay nila, pag-aalaga ng kanilang anak, at pagpapa-dede habang hindi pa nakakakita ang kanilang mga anak hanggang sa matuto na ang mga bata na maglakad na walang tulong mula sa mga magulang.

Tan-Tan: [Magumaning pag u' apang musang?]

Tan-Tan: Ano naman ang ginagawa ng tatay?

Lukidanon, Kurot, Basikol: [Wala! Makay dagsaymidang]

Lukidanon, Kurot, Basikol: Wala. Parang buhay binata!

Lukidanon: [Nu kalbas ani buninangan amba ani da adang magsarak ani pamangnon mangagak kay labuyo, ibon, at daga.nud kay magbaba pangnon sa kunin unga. Kunin kay ngani pamangnon iya inabul. kalbas muli sa balay iya ba maki atu gatas. Da kunin sawa saba tu' ngani.]

Lukidanon: Kapag medyo malaki na ang bata, parang mga ganito, ang ina ay naghahanap na ng pagkain,

naghahanap na ng manok labuyo, ibon, at daga. Hindi naman niya dinadala sa kanyang anak ang nahuli niya, pagkain lang niya 'yon. Pagtapos na kumain, may gatas na uli, magpapadeda ulit. Ang asawa niya, nagbabantay habang wala siya.

Kurot: Mr. paguwapo!

Tan-Tan: [Magpalibay.]

Tan-Tan: Nagpapahinga.

Kurot, Sario: [Hu'u.]

Kurot, Sario: Oo.

Lukidanon: [Da adang rating ani da apangan ba dumalagan manggak kunin kay ngani pamangnon.]

Lukidanon: Kapag dumating na ang inang musang, ang amang musang ay aalis at maghahanap ng pagkain na para sa kanyang sarili.

Guy: Sa kanyang sarili lang?

Kurot, Sario, Basikol: [Hu'u kay!]

Kurot, Sario, Basikol: Oo naman!

Lukidanon: [Nu da kunin abul ba lakul iya ba mantaboy sa kunin sawa.]

Lukidanon: Kung Malaki ang nahuli ng amang musang at hindi niya maubos ay nagbibigay siya sa kanyang asawa.

Lukidanon: [Nu kurang dapo Namangan kay iya. nud kay manabuy sa kunin asawa.]

Lukidanon: Kung kulang pa ang pagkain manghuhuli ang kanyang asawa.

Kurot: [Bahala da adangan bayai nud mamangan.]

Kurot: Ah hindi na importante kung nakakain ba ang ang nanay.

Guy: Bilang pamilya may batas ba ang musang?

Lukidanon: [Nu maki maat da unga da adang at apang maki batas. kunin unga ayaw magripasyaw sa adayu kaaram maki saba iraya, utan, idawu u'na banug.]

Lukidanon: Ang batas ng inang musang kapag nakakakita na ang kanilang anak ay huwag dapat lalayo sa kanilang bahay o sa kanyang paningin kasi baka may tao, ahas sawa, at lawin.

Lukidanon: [Da sai kay ayaw kay magkasamang ngiyaw!, ngiyaw!]

Basikol: [Ayaw magbu'ut.]

Lukidanon: Ayaw kay ayaw kay! (tahimik)]

Kurot: Da alabut kay pag adang at apang ayaw magkasamang matang karam maki iraya, idu.]

Lukidanon, Kurot, Basikol: Ang isa pang batas ng inang musang ay huwag maingay ang kanyang mga anak, baka makita ng tao, at aso.

Lukidanon: [Na ba da luyang musang!]

Lukidanon: Iyan ang mga batas ng musang!

Guy: Meron pa ba?

Kurot: [Ummhu' maki dapu! Paglakul pag ani mag-aripasyaw pag mga unga uh mga unga sa karikutan sa kinaanan kura pangguraan nu da unga kamatang ani magsarak pamangnon kamatang ani parauy sata adayu da adang kay bay'un ani.]

Kurot: Isa pang batas ay kapag malaki na ang anak ng musang at marunong ng maghanap ng pagkain at marunong ng magpunta sa malayo, ay dapat ay bumalik pa rin sa bahay para makapaghanda at pahinga sa panibagong huli.

Guy: Ano ba yan! Hehehe!

Basikol: [Mausun ani!]

Basikol: Madami na!

Kurot: [Kalbas da kunin sawa ba amatangan.]

Kurot: Alam ng kanyang asawa.

Guy: Mmhh! Kapag marunong na mag-isa at maghanap ng pagkain...

Tan-Tan: Opo. Ito ang batas marunong ka dapat maghanap buhay.

Guy: Ano ang gagawin ng babaing musang? Nalilito ako! Ano... maghahanap ba ng ibang asawa?

Kurot: [*Nawud kunin sawa kay din.*]

Kurot: Hindi! kanyang asawa din.

Guy: at maglalambingan sila?

Kurot: [*Hu'u kay.*]

Kurot: Oo naman!

Tan-Tan, Guy: Mister gwapito!

Sario: [*Hahaha!*]

Sario: Hahaha!

Guy: Nag sasama-sama ulit sila.

Kurot: [*Da magirguwan ba ngiyaw!, ngiyaw!*]

Kurot: Iyan, magmeow, meaw meaw!

Guy: Ah! Sige po! Ngayon ba may taga pangalaga ba sa kanila?

Kurot, Basikol: [*Nawud.*]

Kurot, Basikol: Wala.

Lukidanon: [*Nawud kay layun layun magabul iraya.*]

Tan-Tan: [*Hu'u da musang nawud kay pangabul iraya nu damuong.*]

Kurot: [*Nawud agabul iraya!*]

Kurot, Tan-Tan, Lukidanon: Ang musang ay bihira lang hulihin ng mga tao mapa iraya o tagalog.

Kurot: [*Maki apo iraya!*]

Kurot: Ang Panginoong Apo Iraya ay nagbabantay.

Guy: Nabanggit niyo na may amoy ang musang?

Kurot, Basikol: [*Hu'u maki!*]

Kurot, Basikol: Oo, meron!

Tan-Tan: [*Makay ina kambing!*]

Tan-Tan : Amoy parang kambing!

Guy: Ah okey! Okey! Kahit hindi pa ba luto ay may amoy ang musang?

Tan-Tan, Kurot, Basikol: kahit hindi pa luto ay amoy kambing na.

Guy: Okey, ngayon nandito na tayo sa huling parte, pagkatapos nito ay tapos na!
Pagdating sa pagaalaga o sa pagbabantay... ang mga musang noong unang panahon at ngayon, alin ang mas madami, noong unang panahon o ngayon?

Lukidanon: [*Maki di tanguna da dami na ba.*]

Lukidanon: Hindi ba sila nabawasan?

Lukidanon, Kurot: [*Hu'u kay!*]

Lukidanon, Kurot: Oo naman!

Kurot: [*Natay da kuyayan.*]

Kurot: Ang mga matatanda ay nagkamatay.

Lukidanon: [*Natay da ruma kuyay da unga ba kausunan.*]

Lukidanon: Nagkamaatay ang matatanda, samantalang ang mga bata ay dumami ang bilang.

Kurot: [*Da musang, da alamid at una tinggalong tamu mayam mga iraya maki din agbuno makay din na ba!*]

Kurot: Ang musang, alamid at ang tinggalong ay pinapatay din ng mga Mangyan.

Sario: [*Maki natay mausun biyagan.*]

Sario: Yung iba namamatay at marami ding buhay pa din.

Kurot: [*Hu'u kay! Maki natay mausun biyagan maggaraw-magaraw magsari kapkap kay pamangnon saktu kay natay. Makay din iraya.*]

Kurot: Oo may namatay at nabubuhay magmeaw, meaw meaw naghahanap ng pagkain sa gubat parang ding mag tao.

Kurot, Lukidanon, Sario: Ang dami ng musang noong unang panahon at ngayon ay magkasing dami

rin naman. Nababawasan pag namatay ang pinaka matatandang musang, ang kapalit naman nito ay dalawa o tatlo sa isang pamilya at buhay ng musang ay katulad din ng mga tao.

Guy: May teritoryo ba ang mga musang?

Kurot: [*Amba nu sai ka pulo kutanan da talsawa musang saba ani maki ani unga. Tuwa kay maki kay ani musang da kunin kay pangguraan saba a din.*]

Basikol: [*Kura talsawa ngani!*]

Tan-Tan: [*Makay ina iraya na ba ay?*]

Kurot: Basikol: [*Hu'u kay.*]

Kurot, Basikol: Sa bawat kabundukan o kagubatan ay may mag-asawang musang, doon na rin sila magkakaanak sa lugar na yon, doon na sila mumuhay. Para rin silang mga tao kung saan sila nakatira, kumukuha sila ng kanilang makakain kung saan sila nakatira.

Guy: Gaano kalaki ang nasasakupan o teritoryo ng isang pamilyang musang? Halimbawa may bahay sila dito sa isang butas ng kahoy, hanggang saan ang teritoryo nila? Gaano kalaki?

Kurot: [*Nu nagawit kura pamatawan nu sai kagulod mga karikitan makay kayo na ba da kura. Sai kay tuwa!*]

Kurot: Kuya, kung dito ang kanilang bahay sa isang bundok na magubat, 'yan lahat ang kanilang nasasakupan. Isang pamilya kada isang bundok.

Guy: Ah okey sigel! Bawat bundok ay may pamilyang musang.

Guy: Dapat ba silang protektahan?

Kurot: [*Sa tamu nud kay.*]

Kurot: Hindi naman protektahan.

Lukidanon: [*Nud kay layun layun mapangabul iraya na ba.*]

Lukidanon: Hindi naman nanghuhuli ng madalas ang mga Mangyan ng musang. Maaring aksidente kang makahuli ng musang sa pamamagitan ng sagad. Edi kung ganon, swerte ka at may makakain ka. Pero kung wala namang ma trap, edi walang huling musang.

Guy: Ang galing! Tapos na po tayo sa musang. Siguro, yung daga na ang susunod sa ibang Panayam.

kaapat na Kabanata

ANG MGA TAGAPANGALAGA

Ngayon po kung meron kayong mga halimbawa na mga karanasan tungkol sa mga tagapangalaga sa mga hayop kung meroon kayong tunay na naranasan sa inyong buhay? sino po ang mag-uumpisa?

Lukidanon: [Kaw ani kakaan Kurot?]

Lukidanon: Ikaw na ate Kurot?

Kurot: [Naay karanasan sa yamon pamilya. Naay apang tanguna ay magbaboy, magsungayan anggang yamon lakul ani naba da magpanawun magbaboy magsungayan. Kalbas naay tu' kakaan darwa ako da bunsuan da naay kakaan panganay naba da ginaru ani kaban agmataw baboy, sungayan kura alitawu. Kalbas nai tu' kakaan panganay manggaru sa gubatan lupis ukot sa yamon anwang yamon agpanyaan alasais mangadang, ala sete wala dapong anggang ala otsu yamon akitan magariwangan da naay kakaan panganay. Nakay naba! Katang kawu makay naba? Ako kinayat tuwa sa naay aripuru. Nakay da kumayat amba da naay apang kakul tiya utan ba magtarakinan sata da ina. maki kay sai ka iraya anak kawu sata sa laki kamlong tawakan utan amba. gumaru naay apang binayadan sai ka anwang da amay tamu dapong patwagan nu maki ahas tuwa batay subok yan at pinatuwagan ani. Wala maki tu sai magkaambaan magparaay sa kunin tuwa wala kay utan amba. ay di nagpamoypuyan naay apang sa kunin aripunggan. Kalbas katagalun ani lupa agkain, maglabu-labu sa ina sa mga bintana sata kura maglabu, agpangayat. Da naay apang agpanitul garawun sai kakuyay sa bundok. Ginaru kuyay inkargado da nag-awit inkargado ratung ani sa balay

kalbas na moypuyan tuwa, bayu nan ina tuwa kunin alima. Kalbas magawit sa yamon. Kuyu gumaru baboy amba pagkuyay gumaru baboy tamu binunuan da maki sakdu. Gumaru ah baboy pinasakbaw sa baboy, pagnaay kakaan makay luka-luka maglabu sa binta, sa luyang. Kalbas amba pagkuyay uuhhy! naba nawud ani ano tiya da kabayadan magpanggaru ani mga apunin kura mga alitawu magpanggaru ani kawu panata ani amba sa naay apang ayaw batay magpangbuno baboy, sungayan amba naay tu' kakaan ina dapong makay tu' sa luka tu' agung makay hu'u agung. Ako tu' magpalibay amba sa balay da yamon wala dingding ako kay magpalibay magmataw sa naay kakaan palibay, isag ako mangarnGuy makay kay ratung sasakyan lakul ako rumiwa saba bus lakul na wala kay mayam bus naay akitan tumukruiy da babayi lakul sa lawas ta' ako magban-aw akay sa naay kakaan nag-ugtan apura apura tuwa ani tuwa ani naba da nagawit naay kakaan. Nagpat-tuwagan pagbabayi subra ani kay makay sa luka. Darwa kalinggo da kuyay sa bundok saba magpamataw magmarayaw sa naay kakaan. Amba akay da kuyay ayyy kuyo panata ani pangbuno baboy sungayan naba ani da kabayad nguna batay Maganda akay dalawas pag naay kakaan. Naay kakaan ba nawud ani batay sa kuyo naba amba. Kaytang? Sata ani naba. Da abyan wala ani sata ani sa kunin pero biyagan kay, maghanap dapong kay. Kalbas talu kabuwan Nawala akay wala ani nawud ani yamon akitan alas otso madlum, pasduy da badu maputi yamon kay sata sabila sapa pagbahan pumaspa kay naay kakaan. Tonio ako agpanitul apura kay manong naay kay agban-awan wala. Naba mana paglawas naay kakaan sata. Wala kay wala magbu'ut da sapa lakul unat naba naay karanasan sa yamon pamilya tanguna makay ani naba

nguna natay kay naay kakaan sata din da unga tu' apat nawun batay naba kuyo naba nawud ani sa yamon naba kung alabut tiya sa kuyo saba baywi nu malapit ani paggulanit rugnit akitan akay ang baboy damo ay may may ari.]

Kurot: Ang aking karanasan sa aming pamilya. Ang aking tatay ay naghuhuli ng baboy, at usa Iyan ang Gawain ng aking tatay ang manghuli ng mga baboy at usa. Kami ay dalawang kapatid na lalaki at ako ay ang bunso. Ang aking kuya kumuha ng (lupis) bangin para sa kalabaw. Ala sais na ng gabi ay wala pa ang aking kuya mga alsete wala pa din hanggang ala otso. Nakita namin na gumagapang ang aking kuya na panganay. Nagtanong aking tatay bakit ka nagkaganyan ka? Ako ay tinuklay ako sa ulo. Ano ang kumuklaw saiyo ganito kalaki na ahas nakabitin. Doon may isang iraya ang nagsabi na pumunta sa manggagamot sa ahas kung tawagin matandang kamlong ang pangalan tawakan ng ahas.

Kumuha ang aking tatay ng isang kalabao at binayad sa manggagamot. Ang gagamot ay nagsabi na sige ating tatawagan kung sino ang kumagat sa iyong anak at kung sino ang may gumawa ay pupunta dito. Maghintay may dumating isang ahas na nakatungo at lumapit sa manggagamot. Ang sabi ng manggagamot hindi naman iyan gawa ng tuklaw ng ahas. Ang gingawa ng aking tatay ay ginamot niya aking kuya. Sa tagal na ang aking kuya na may sakit ay kumakain na ng lupa tumatalon sa bintana. Di yan nagpapahulo at na nangngagat ang aking kuya para ng luka-luka nagpapahulog sa binta at mga butas. Nagsabi ang tatay na kunin ang pangalang inkargado sa bundok.

Dumating sa bahay ang manggagamot inkargado. Hinipan sa ulo, sa ganito at mga kamay pagtapos ay nagsabi na kumuha ng baboy at ating papatayan natin ang may sakit pinasakay ang kuya sa baboy na parang luka-luka tumatalon sa binta nagpapahulog sa butas. Pagkatapos ang sabi ng manggagamot: “hay naku ito pala ay kabayaran ito ay kinukuha na ng may-ari ng mga baboy at mga usa na si Alitawu kaya ikaw huwag na maghuhuli ng mga baboy at usa”. Ang aking kuya ay naluka-luka pa din parang lutang. Ako nakahiga habang binabantayan ang kuya ang bahay walang dingding maya-maya ay nakarinig ako na may dumating na sasakayan ohhh ako lmingon ang laki bus ang aking Nakita. Lumabas ang isang malaking babae ako naman ay bumaling ng tingin sa aking kuya. Ang aking kuya ay tinataliaang ang sabi ng aking kuya dali dali bilisan mo nan diyan na. ang sinasabi ng aking kuya. tinatawagan ang babae ng aking kuya na para ng luka-luka.

Dalawang linggo ang matanda sa bundok ay tumira sa

amin at ginagamot ang aking kuya. Nagsabi ulit ang matanda huwag na ikaw manghuhuli at magpatay ng baboy damo at usa iyan na ang kabayaran. Ngayon ay magiging maayos na. ang kuya ang pangangatawan. Maganda na ang aking kuya hindi na nanakit sa kapwa. Bakit? ang kanyang kaluluwa ay wala sa kanya sa kabila na. pero ang katawan binigyan ginhawa naghahanap buhay. Makalipas ang tatlong buwan Nawala ang aking kuya hindi namin makita. May biglang tumakbo na puti ang damit. Kami naman ay nasa bakilang ilog pagbahan nagmamadali ang aking kuya. Tonio ako napasalita dali kay kuya aking tinitingnan wala na ang aking kuya. Iyon pala ang katawan ay nakita ko doon hindi gumagalaw at hindi nagsasalita, ang ilog naman ay baha o napakalaki.

Iyan aking karanasan sa akin Pamilya. Noong una ay ganon nangyari. Ngayon, patay na aking kuya ang kanyang anak ay apat. Ang sabi ay iyan ay hindi na sa inyo pero kung siya gusto pa sa inyo ay diyan pa rin siya sa inyo, noong nawala ulit. Nakita namin punit-punit ang damit at nakita naman ang nagmamay-ari ng mga hayop.

Tan-Tan: [*Dada kum apang ihnto magabul baboy, sungayan?*]

Kurot: [*Mintu nud ani kaya da abyan taani.*]

Tan-Tan: Kuya huminto naman po ang kanyang tatay sa panghuhuli, pero hindi na po kayang pagalingin ang kanyang kuya. Kasi po ang kanyang kaluluwa ay kinuha na po ng nag-aalaga.

Jazil: Parang nawala na sa kanyang katawan.

Tan-Tan: Opo Nawala na sa kanyang katawan kaya po siya ay parang nababaliw hanggang sa mamatay ang kaluluwa niya ay doon na sa alitawu. Iyon ang paniniwala nila sa nangyari sa kanyang kuya.

Guy: Gaano katagal bago siya namatay?

Tan-Tan: limang buwan po tapos namatay na po.

Tan-Tan: [*Dada ilan kadagun?*]

Tan-Tan: Ilan taon na siya noon namatay?

Kurot: [*U' ina mga 36.*]

Tan-Tan: Kuya namatay po ang kanya kuya ay 36.

Jazil: 36.

Tan-Tan: Tapos na po iyon po ang kanyang karanasan.

Guy: Ibig sabihin lahat ng ginawa nila para gamotin hindi pwede palitan ano kasi subra na ang panghuhuli ano?

Tan-Tan: Hindi po pwede palitan. Kung ano ang gusto nila ay iyon na po ang kapalit.

Guy: Pagkatapos na nakuha na nila ng ang abiyan wala ng ano wala ng atrasan?

Kurot, Tan-Tan: Wala na.

Kurot: Kasama na talaga ang katawan.

Guy: Kahit anong gawing panggagamotin pa at pumunta sa marayaw at sa mga manggagamot ay walang magagawa.

Tan-Tan: Kuya wala pong magagawa.

Guy: Wala talagang magagawa.

Jazil: Sa sitwasyon na yon yung kapatid o yung tatay ang hindi tumigil sa panghuhuli sa...

Tan-Tan: Yung tatay po.

Jazil: Ah yung tatay ang hindi tumigil sa panghuhuli. Kung sana tumigil siya agaagad sa panghuhuli gagaling yung anak.

Tan-Tan: Gagaling po.

Guy: Pero hindi siya tumigil ka agad.

Tan-Tan: Kuya kasi po may pangitain. Halimbawa magpapakita sa panaginip ay magpapakita o isang matanda ang magpapaalala sa iyo na tama na o huwag kana manghuli.

Jazil: Hmm.

Guy: Kaya lang ang nangyari...

Jazil: Ibig sabihin yung tatay ay may pangitain siya pero hindi siya sumunod hindi siya naniwala sa pangitain.

Guy: Pero bakit ang kapatid niya ang ano...

Tan-Tan: Anak ng tatay ni tiya Kurot kapatid niya na panganay.

Guy: Oh anak.

Tan-Tan: Anak ng tatay ni tiya Kurot kapatid niya na panganay. Na ang tatay niya isang temangangaso ng baboy at usa lagging nakakahuli. Nagkaroon ng pangitain na sinasabi na tama na ang panghuhuli. Kapag hindi ka tumigil kukuha ako ng kabayaran. At hindi ka tumigil kasi nga po nakakahuli ka parati, ikaw na lagi nahuhuli gusto mo lagi pumunta ng gubat para manghuli. Pero hindi muna naman napapasin ang mga anak o asawa mo ay nagkakasakit na. sa amin po na mga mangyan halimbawa hindi po kaagad dadalhin sa bayan ang tatawagin po ay yung manggagamot, sa lugar po namin may magaling pero may mas magaling pa na manggagamot tatawagin po o susunduin para ipagamot.

Tan-Tan: Ang isa mga paraan para malaman kung bakit siya ay nagsakit ay patay ng manok o baboy. Sa baboy naman po bago po patayin ang baboy ay ipapasakay yung may sakit sa baboy. Sa manok naman po ay (ipapag-pag) o yung kabilang pak-pak ng manok ay ihahaplos po sa buong katawan ng may sakit. Doon po nila malalaman kong ano ang nangyayari sa may sakit. Sa baboy naman po ay makikita sa loob ng baboy mayroon po net na nakabalot sa pali makikita po doon kung ano ang nangyayari sa may sakit kung bakit nagkakaganon yung maysakit.

Jazil: May tanong po ako bakit kaya yung anak ang nagkakaroon ng sakit hindi yung mismong ng huhuli bakit po kaya?

Guy: Oo nga.

Kurot: [Da kunin lawas pag yamon apang akayanan kunin da alabut kura mga magpanggaru nawud batay iya da ginaru at kunin kay kaungaan da ruma ka ba nawud batay ginaruwan kunin unga. Halimbawa ako agpanggaru baboy, da naay unga batay ginaru.]

Kurot: Ang katawan ng aking tatay ay malakas. Kaya ang kukunin ay ang kanyang mga anak. Hindi yan kukuha sa ibang sa mga kasamahan o sa kamag-anak yung kanyang anak lang. halimbawa ako ay nanghuhuli ng baboy ang aking anak ang kukunin.

Jazil: Kung baga ay kulang sa resestinsya yung bata?

Tan-Tan: Opo kasi po yung mga matatanda may alam sila na hindi alam o mga pamamaraan sila kaya mga bata ang kukuha.

Jazil: Hindi ba pwede sa iba ang kumuha?

Tan-Tan: Ate ang sabi ni tiya Kurot hindi sila kukuha sa ibang pamilya sa pamilya at sa anak mo lang po kukuha.

Guy: Okey po malinaw po! May iba pa ba?

Lukidanon: [Tiya ba katutuhanan dag-un 1984 da naay sawa mangunga. da naay panawun mangabul baboy damo ngani da naay pangabul nawud sibat, nawud baril da naay pangabul ba pangalut makay lolipop da panrusayan da naay pangabul baboy. Da naay unga ba bay nene da naay panganay. Nu ako magpalagay pangalut sa kutanan sa madlum ako maki pangarap. Kawu ba maki abul girabas umaga. Umaga ngani da naay pangalut ba mangiltu naba lakul pangilan da naay abul anggang kausunan naay abul. Maigit na sai kadaan da naay abul baboy damo. Sai kamadlum da naay pinalagay sa kutanan mangiltu akay, da mangiltu maka ani kirat da lakas makay dalug-dug da naay arungyan abut kay sa langit. Binan-awan ako, naay kakaan tulo sata ani nagpati da naay pangalut, naay akitan baboy damo lakul natay yamon ani nagbaba sa san-ug. Binakyaan binusbusan da buyon binanawan da puna wala kay akitan. Ako nagtaka kaytang da iklog ba sai ngani nu naba naba, kalbas sai kabulan, darwa, tulo kabulan da naay saw aba mangunga akay natay da unga kalsunodan bay nene asyagan sa naay panawun manggaru baboy damo bumunting akay naay sawa mangunga natay akay. Magbaboy naay anapbuhay, kalbas sai kaaldaw agpalagay akay ako naay pangalut, mangiltu sai akay lakul baboy damo. Da naay pangarap aray madlum daut ani, pero nawud kay agpanitul sibay ani. Ako asyagan dapu magpalagay pangalut mangpanggaru da naay pangarap. Maki sai kakuyay masang agtukuwanan sa naay bunsoan ayaw ani kay kawu manggaru baboy damo. Nu kawu asayagan da po magpanggaru baboy damo, mauson sa kum pamilya ba, batay natay. Ako agrumrum wala naba asyagan maghanap buhay, sai kaaldaw. Tuwa akay da kuyay magtukuwan sa naay bunso ayaw ani akay kawu manggaro baboy damo ayaw ayaw ani sibay sibay ani. Da naay rumrum wala naba nud tutuo. Ako Kabul akay sai akay naay unga natay naba. Kuyay masang magpanitul sa naay, ayy sibay, sibay, sibay ani. Ako asamputan akay maglagaya akay pangalut sa kutanan mangiltu tulo kababoy. Sai akay naay unga ba natay naba nagawit cesar. Naba da naay karanasan ibatan naba ako nawud ani kay mangpangalut magpangabul baboy damo. Ako alimwan ani mag-abul, alimwan nawud ani. Kalbas tulo kadag-un bunting akay naay sawa naba ba laki beboy kumu arian biyagan anggang

nguna dagsaymidang ani. Mangunga akay naay saw aba anna marie kalbas cesar naba ani ako ba alimwan ani magkana pangalut nguna.]

Lukidanon: Ito ay katutuhanan taon 1983, ang asawa ay nagbuntis ay nanganak. Ang aking hanap buhay ay manghuli ng baboy damo lang. Hindi sibat, baril o balatik ang gamit ko ay (pangalut) ito gawa sa pulbura at kandila. Ang itsura nito ay parang lollipop, iyan ang panghuli ko ng baboy.

Bago ang aking panganay na si nene ay may dalawa pang nauna sa kanya na namatay. Ako ay naglagay ng pangalut sa gubat pagdating ng gabi ay ako na nakanaginip na ako ay makakahuli bukas ng umaga. Nagumaga nga ang aking pangalut ay pumutok ay pangilan ang aking nahuli subra dami ang aking nahuhuli mahigit sa isang daan. Isang gabi naglagay ako ulit ng pangalut sa gubat ito ay pumutok ulit. Ang putok ay parang kidlat o kulog ang aking pagkarinig ay abut sa langit ang tunog. Aming pinuntahan kasama ko ang aking tatlong kuya. Aking Nakita ang patay na baboy damo na Malaki. Kinuha namin dila sa sapa doon na namin inalisan ng balihibo at biniak ang tiyan, nilinis ang lamang loob. Nagtataka ako isa lang bayag at isa din bato ng baboy.

Pagkatapos ng isang buwan, dalawang buwan hanggang tatlong buwan ang akin asawa ay nanganak ay patay ang sanggol ay kasunod ng ate nene ay subrang nawiwili sa aking ginagawan na manghuli ng baboy. Na buntis ulit ang aking asawa, nangganak patay ulit. Ako ay walang paki alam basta ako ay naghahanap buhay. Pagkatapos ng dalawang araw ako ay naglagay ulit ng pangalut. Pumutok isang malaking baboy damo ang aking pangarap ng gabi ay hindi maganda. Pero hindi naman nagsabi na tama na. Ako talagang natutuwa sa panghuhuli ng baboy damo. May isang matanda, matandang masang kami ay nagkukwentohan. Sabi sa akin: "Buson ikaw huwag na manghuhuli ng baboy damo. Kung ikaw ay magpapatuloy sa iyong panghuhuli marami sa anak mo ang mamatay." Ay nagiisip wala yan. Ako talagang gustong gusto kong mahuli masaya ako pagnakakahuli ako.

Isang araw na naman dumating ulit ang matandang masang. Kami ay nagkukwentohan: "Aking bunso, ikaw ay huwag na maghuli ng baboy, tama na tama na nayan." Sa aking isip hindi yan totoo. Naghuli ulit ako isang ulit aking anak ang patay. Dumating ulit ang matandang masang nagsabi ulit sa akin : « Hayyy! Tama na,tama na, tama na! » Doon ako ay natakot na pagkatapos ng tatlong taon ang aking asawa ay nabuntis uli iyan ang aking beboy kumu arian. Ngayon ay buhay na buhay, malaki na at binata na ako ay napagusto ulit manghuli ng baboy pumutok nakahuli ako, isa na naman aking

anak patay. Iyan aking karanasan simula niyan hindi na ako ng huli. Sa totoo ang aking anak na si nene ay subrang sakitin naglalakad kami papuntang bayan para ipagamot. Ang sabi ng mga matanda ay gawa iyon ng aking pahuhuli ng baboy. At kung magaling na ulit uwi kami sa bahay. Iyan aking karanasan.

Jazil: So ilan kayong magkakapatid sana?

Tan-Tan: Onse po.

Lukidanon: [*Totoo disin maki apunin pag mga hayop.*]

Guy: Ang sabi ni kuya frederic may bayad ba. Halimbawa sinasayang.

Tan-Tan: [*Ah apang mangiltu natay da baboy nud kay nagaru maki bayad?*]

Lukidanon: [*Nab aba kabilang adin.*]

Tan-Tan: Kuya halimbawa po nakahuli at hindi mo nakuha kabilang po yon sa bayad.

Guy: Halimbawa hindi mo nakuha?

Tan-Tan: Kabilang po yon sa bayad.

Lukidanon: [*Bilang laing naba.*]

Jazil: Kasi na huli na ano?

Tan-Tan: Opo nahuli na po at napatay. Ang ano po doon ay binigay na po yon ang kapalit wala na pong bawian ganon po.

Jazil: Buti sana kung nahuli mo ng hindi namatay may ganon po?

Tan-Tan: [*Apang maki u' kawu agakdanasan kum ginaru nud kaya natay?*]

Lukidanon: [*Ako maki agadanasan mangiltu nawud natay, sa yamon ng awit araban. Nu gulpi da tam aba natay, nu nawud gulpi maki kay aggamot da balingusan gumaling kay. Nu gulpi natay kay tulo kaaldaw.*]

Lukidanon: Ang aking karanasan pumutok at hindi grabi ang pinsala sa katawan ng baboy gumagaling ng kusa na parang may naggagamot pero may palatandaan na nahuli na galing. At kung yung grabe ang pinsala at hindi Nakita at nakalakad pa po mga tatlong araw ay mamatay na rin po ang tawag po doon ay araban.

Lukidanon: Hindi gulpi buhay po, gagaling po. Pero kapag gulpi po mabubuhay po sila ng tatlong araw pagkatapos po noon mamatay na po.

Guy: Araban yung natamaan?

Tan-Tan: Kuya yung natamaan pero hindi po gulpi o grabe na nakalakad pa po.

Jazil: Iyon ang araban?

Tan-Tan: Opo iyon pa ang araban kung tawagin.

Jazil: Paano kung nasugatan lang at gumaling ulit?

Tan-Tan: Mabubuhay po siya.

Jazil: Buhay so may kapalit pa rin po ba yon?

Lukidanon: [*Wala ani.*]

Lukidanon: Wala na.

Tan-Tan: Basta yung mga namatay po ang may kapalit.

Jazil: Ah.

Guy: Ah kailangan.

Tan-Tan: Kuya kailangan makuha po talaga.

Guy: Napakainteresado.

Tan-Tan: Kawu wala agkaranasan nu kaw unga dapo?

Talandi: Wala batay.

Tan-Tan: Kaytang wala batay, Sa ina sa sapa kaw maki agkadanasan?

Talandi: Uh laki u' diya...

Guy: Siya naman po ano po...?

Tan-Tan: Kuya siya na po ay sa ilog.

Talandi: [*Bayi diyaga da apunin sapa naba. yamon namamana sa sapa magpamana mauson kairaya muli yamon sa ina pinagbanggaan sa ina salabayon naba ba nga sai kalalaki magpalutang-lutang abul ngani mga banak barungis kabul kay, maya mandin asulbot kunin takrang maki lubot ayyy! Naba mana nakay nagbaruy-baruy sapa da lawas ba wair-wair nawud*]

ani akayanan manggaru kayu mga iraya kum kaangkat binugsukan pasandal kay ay naku naba nangyadi anggang kadumau'n maki kuyay agpanitul amba manggaru kayu ina tandasun pagkayu panggawaan sa makay sa uling бага binugsok doon sa kunin tubtub magritwal kay din amba ayaw akay tiya ibatan ungana nawud ani agpamana pag-iraya tiya umabut ani badya lampas tang-ali nagaru akay tiya, binanawan wala kay kulat, ayaw ani ibatan ungana nawud ani magpana.]

Talandi: Si diyaga ang may ari sa katubigan. Kami ay nanghuhuli ng isda. Marami kami na magkakasama nagpunta na kami sa pinagbangaan sa salabayon. Isa kung kasama ay nagpalutang-lutang nakahuli ng banak at barungis malalaki at madami, maya-maya ay biglang napatapak sa butas o kumunoy ang paa niya. At siya hinahampas-hampas ng tubig ang katawan ay nagpagiwang-giwang nanghihina na kumuha kami ng kahoy at inilagay namin sa butas doon siya kumapit hanggang may isang matanda ang dumating at nagsabi na kumuha ng kahoy at tilusan itusok sa tabi ng lalaki nilayan ito ng matanda ng tanda gamit ang uling o isang panata na kahit kailan ay hindi manghuhuli ng isda. At nagritwal na ito ang dasal ay huwag naman mula ngayon hindi na siya manghuhuli ng isda sa ilog. lumampas ng tanghali ay nakuha na tingnan kung may sugat wala naman, at sinabi ng matanda huwag na huwag kana maghuhuli ng isda simula ngayon huwag kana mamana kahit kailan.

Jazil: Anong nakasulat sa kahoy?

Talandi: [*Uring da pinang guit.*]

Talandi: Uling ang pinang sulat.

Jazil: Pero hindi Ninyo alam kung ano ang sinulat?

Talandi: Ay wala.

Lukidanon: [*Makay exes laing naba.*]

Lukidanon: Mga exes yon.

Tan-Tan: Pero may dasal po yon.

Kurot: [*Maki kruz.*]

Kurot: May kruz.

Jazil: Kruz na mga guhit?

Talandi: [*Hu'u.*]

Talandi: Oo.

Guy: Mga simbulo?

Tan-Tan: Opo mga simbulo. Isang paraan para makuha nila yung nasa tubig.

Lukidanon: [*Naba agukit sa kayu.*]

Lukidanon: Iyan ay isinusulat sa kahoy.

Talandi: [*Kaya naba maki apunin.*]

Talandi: Iyan ay may may-ari.

Tan-Tan: Naniniwala po na may nagmamay-ari ng bawat nilalang.

Guy: Maganda Maganda ha.

Jazil: Wala ng karanasan?

Guy: Okey may tanong lang po kami so may iba't ibang taga pag-alaga sa mga hayop sa mga isda. Pero sa kanilang lahat ng taga pagalaga mero bang pinaka mataas sa kanila o pika una na taga pagalaga?

Kurot: [*Apo Iraya!*]

Kurot: Apo Iraya!

Tan-Tan: Apo Iraya.

Kurot: [*Da naay nguna batay pinakarnguyan sa kuyo, nakay da kuyo arunguyan nu nakay da burya. sa kuyo kaisipan tuwa maki ako batay tinultulan sa kuyo nakay tiya, turward sumukam-sumikam ipalsilip salud gida hamporsin nakay pagbu'ut naba? Naba tu' yamon kaytu' pang-ina sa iraya nawud piya sa yamon, hahaha.*]

Kurot: Ako ay may ipaparinig sa inyo kung ano ang naririnig o maiitindihan sa aking sinabi. Ano ang inyong masasabi diyan sa aking sinasabi kung ito. Turward sumukam-sumikam ipalsilip saud hamporsin. Anong salita iyan, iyan ang aming pangtabuy sa mga tao na hindi maganda sa amin o tao na hindi nakikita.

Tan-Tan: [*Nakay da agpanitul?*]

Kurot: [*Da naay agpanitul kum kura amatangan naba da orasyon amba, naba sa yamon iraya.*]

Basikol: [*Naba dibusyon iya.*]

Lukidanon: [Nawud, nawud]

Tan-Tan: [Dada naba kum dibusyon naba, sa iraya nawud akitan ruma iraya. kura alabut matangan nu maki mataas bayi diyaga, alitawu, rumangiran, maki u' mataas?]

Kurot: [Amba naay gidtu' nu maki maskit mga kaungaan ako magmarayaw sa mga iya, kalbas naba kay sa tamu apo iraya da mag taboy. Nawud batay sa ruma nu makist makay tiya magarung-ung tu' namuypoyan kalbas namuypoyan ani kaluk tu' da kuyay naay nagpaambaan ayaw palublubuyu'n ayaw naba pag kuyay naba iya man apulawan ay isag batay mulkat sa kunin kay pagkalkan naba nu nawud kay batay naay agalingan nawud ainaan batay kunin sakdo naraw Ah nawud batay naba Sai dapo. Da naay kay amatangan sa naay sarili totoo da naay nag-awit.]

Talandi: [Gakunin agkalkan tunay.]

Kurot: [Hu' naay agkalkan batay u' pagtiya iraya naba nawud batay kawu amatangan kumo na ba, nawud iya batay piya, biyagan.]

Talandi: [Nu batay ani natay iya?]

Kurot: [Aay akitan adin tiya nawud nai batay iraya, amba.]

Talandi: [Piya inay.]

Kurot: Kuya sa aking paniniwala ako ay tumatawag sa taga-pagalaga kung mayroon may mga sakit pagkatapos po niyan ang pinakamataas sa kanila ay ang paginooon. At sa Iraya po naman ay ang Apo Iraya, ang panginooon ang tawag ay Apo Iyara. Yung sinasabi po niya ay kung gagaling po ang may sakit bukas ay babangon at maglalakad na. Ang kanyang hinawakan, hinipan bukas iyan ay gagaling. Pero kung iyan ay hindi pa po gagaling ay makikita niya sa kanyang panaginip babalikan po ulit yung may sakit ito hahawakan, hihipan o pupulsohan hanggang sa gumaling ang may sakit.

Pero kung mamatay na magpapakita ulit sa kanya na iyan ay hindi na po makasama ng mga mahal niya sa buhay. Ibig sabihin na yung taong may sakit ay malalaman na din po niya na malapit na mamatay. May mga palatandaan po na hindi na magtatagal ang kanyang buhay. Pero yung sinasabi na sa mga taga pag-alaga ang pinakamataas pa rin ang panginooon na lumikha ang apo iraya sa apat na tagapangalaga.

Guy: Okey malinaw Ah, pero paano ang kaugnayan di ba sa apo iraya iniutos ba yong ikaw bahala dito, ikaw bahala diyan. Ikaw mali ang ginawa mo.

Tan-Tan: [Maki?]

Kurot: [Da apo iraya nu ako da adang, amay naba batay ako inusap kura magtukuwanan yamon.]

Lukidanon: [Marayaw?]

Kurot: [Nawud ako kamatang magmarayaw. Kay nu marayaw kay nu nawud da iraya batay naay piya kay naay akitan batay, naay yamon naay matangan a' din. Da covid da agpanitulol covid amatangan iraya maki covid amtangan wala kay covid. Sata sa yamon nawud agpiniwala yamon sa ina mga damuong Hu'u. agpanitul da damuong kaytang kawu mauyat dapo? Kaytang ako makay ah tiya? Ay awan kay sa kuyo! Amba kay ako. Kuyo laing naba sakdu naba, da yamon sakdu yamon kay naba. Amatangan din ako mismo amtangan maki pandalan mga sakdu kay sip-on, dalahik mga lagnat amatanga kay din maki kay iraya naay batay akitan, da iraya saan batay kawu amba ako? Ay inay saba ngani da in aba tulo kaaldaw at doon nga ee mayroon ani sakdu mga sip-on. Ako batay ani sa mga kaungaan ayaw ani magpaudan mga unga saktu kay da mga budang ba naay agpoypoyan, wala magdalagan-dalagan garawanan akay pag mga unga naba da yamon buhay sa yamo kay nawud kay saba sa gamotan nawud hehehe.]

Kurot: Kuya ang koneksiyon ko po sa panginooon ay isang panaganip sa isang pangitain. Iyon ang isa sa kultura po namin ay sa isang pangitain na may mangyayari na hindi Maganda o tag-sakitan ay nalalaman po sa isang pangitain o panaginip. Ang apo iraya koneksiyon ay sa panaginip sa mga matanda na may kakayahan na ipaliwanag at kung ano ang ibig sabihin po nito. Iyon naman po ay ipinaalam po sa mga magulang ay panahon na tagsakitan o pandalan o mga pangyayari na hindi Maganda.

Katulad po ng covid sa amin po yung panahon ng covid, hindi naman po sila nagkacovid wala silang bakuna sila naman po ay malalakas hindi daw po katulad dito sa bayan na ay mahihina ang mga pangangatawan tanong po ay bakit kayo malakas? Ang sagut po niya kami may sakit na kaya namin gamutin, ang sabi niya kayo naman ay may sakit din kung tawagin ay sakit bayan an iyon ay inyon sakit. Iyon po ang sabi niya, ang mga sakit na kaya po gamutin ng manggagamot, isang albularyo o kung tawagin sa ay amay. Pero kung ang mga hika ay iyan po ay sakit bayan iyon po ay idadala sa pagamutan, pero ang mga sakit nakikita ng

mga matatanda pupuntahan po nila yon at gagamutin magmamaryaw din po sila. Iyan po ay isa nilang nila sa makipag-usap sa panginoon o koneksiyon at ganon din po ang koneksiyon nila sa mga taga pag-alaga ng mga hayop, insekto at tubig. Nagpapakita din po sa panaginip o isang pangitain ang pinakanatas ay ang panginoon po.

Jazil: Ang koneksyon ay magpapakita sila sa pamamagitan ng panaginip?

Tan-Tan: Opo.

Lukidanon: [*Naba ina kuyay maki aram.*]

Lukidanon: Ang panaginip po nayon hindi sa tulad ko na bata pa.

Kurot: [*Nawud ina sa mga kaungaan naba.*]

Lukidanon: [*Oo nawud sa mga kaungaan sa ina kuyay agkamitan.*]

Guy: sa mga marunong mangagamot at mga matanda na marunong maginterpret.

Lukidanon: [*Sa yamon da mga kuyay amatangan nakay da kahulugan.*]

Lukidanon, Kurot: Kuya hindi po lahat ng mga matatanda ay marunong o kayang ipaliwanag ang panaginip o pangitain. Yung talagang marunong po magunawa o magpawanag ay yung may kaalaman, o yung mga manggagamot o pinaka kuyay sa tribu.

Jazil: Pili lang?

Tan-Tan: Opo.

Jazil: May tanong si kuya kanina kung yung sa mga taga pag-alaga ba ay may lalaki o babae o may magasawa ba ganon?

Guy: Ay Magandang tanong yan.

Kurot: [*Maki babayi, maki lalaki.*]

Jazil: Paano po malalaman kung yung taga pag-alaga ng bangus o isda babae o lalaki?

Kurot: [*Naba batay naay amatangan pag-iraya sa sapa naay akita makay amba maaba da ubok. maki din sa ina mga hayop mga lalaki, maki babayi din kaya yamon*

kay amatangan, kakumitan din. da mga naba nawud batay akita mga kaungaan makay naba ta' inawan kay sibuwun pag-ubok at maki aram agpanitulan.]

Kurot: Iyan ay aking makikita o malalaman kung iyan tagapangalaga ng tubig makikita ko na kami ay nag-uusap mahaba ang buhok. Mayroon din sa mga hayop mga lalaki babae man iyan ay aming makikita at malalaman din. Ang mga yan ay hindi makikita ng tulad ng mga kabataan, tulad niya, iyan ay makikita ng mga matatanda na may puti na ang buhok at yung may alam na makipag-usap sa mga tagapangalaga.

Lukidanon, Kurot: Hehehe!

Tan-Tan: Kuya nalalaman po nila yon sa pamamagitan ng panaginip doon po nila malalaman kong babae o lalaki at nakikipag-usap po sakanila.

Guy: Ah nakikita nila minsan babae misan lalaki.

Tan-Tan: Opo kuya halimbawa po kung sa hayop kung ang tagapag-alaga po ay lalaki o babae makikita po niya kung mahaba o maiksi ang buhok.

Guy: Oh ang ibig sabihin yung tagapag-alaga ng mga isda halimbawa...

Tan-Tan: Babae lalaki.

Kurot: [*Saba ani lalaki saba ani babayi.*]

Kurot: May babae at may lalaki.

Guy: Babae lalaki.

Kurot: [*Hu'u kay.*]

Kurot: Oo.

Guy: Ah pwede! Halimbawa ako nakakita sa panaginip ko ay lalaki siya o sa ibang tao naman ay babae siya Ah.

Tan-Tan: Kuya depende po sa mga tao na kakakita o nakikipag-usap sa kanila.

Guy: Ah okay ha.

Jazil: Sa panaginip ba puro matatanda lang ba ang nakikita o may bata din ang taga pagalaga?

Kurot: [*Ah nawud mga ina daraga, dagsaymidang. Hu'u nu ako daraga dapo batay di agpanligaw da*

dagsaymidang sata kuyo karatu'ng kay sa bundok ayaw mga ngaluk sata magpalibay isag kuyo akitan nu kuyo piya kairaya akitan kuyo maki tu' magbaaw magbanaw dagsaymidang pero kulang pag-amba nawud kay kakumitan naba.]

Kurot: Kung ako ay dalaga pa madaming ang naliligaw sa akin ng mga binata sana hindi nakikita ng karamihan. At doon kayo ay natulog o nagpahinga sa isang bundok o gubat nakikita nila tinitingnan ng ganito pero kung walang kang alam ay hindi sila makikita.

Jazil: Ibig sabihin ang mga taga pag-alaga ng mga isda, puno at mga hayop ay hindi lang matatanda at mga kabataan at may babae at lalaki.

Tan-Tan: Kung ano ang tao sa ibabaw ng lupa ay ganon po sa kanila ang pagkakaiba at hindi po natin sila nakikita ang nakakita po ay ang mga matatanda na may alam na ipaliwanag ang kanilang mga panaginip.

Kurot: [*Ina kuyay da kakumit naba amatangan kura.*]

Kurot: Ang mga matatanda ang nakakakita at alam din nila ipaliwanag ang kahulugan non.

Kurot: [*Alimbawa agpanitol ina sa kutanan naba naay agpanultulan naba matangan naay agwit kumo sa naay. Kuyo din amatangan din naay naba ibig sabiyun sa yamon sa naay kawu ayaw panata saba pagsai kaunga kumo garuwu'n kalbas ramsuson naba inamba ani mga iray kutanan nawud tamu akitan, ag-amba ag-amba kay agpoypoyan amba.*]

Kurot: Halimbawa kami ay naguusap sa gubat. ang sinasabi ng aking kausap ay aking naiintindihan ang kanyang sinasabi. At kayo ay alam din nila at ipinasasabi na ikaw ay huwag diyan ang mga bata ay kunin tapos sinasabi na iyan ay iyong gamotin haplosin sa kanilang ulo, kasi iyan hinawan ng mga taong gubat na hindi natin nakikita ganito hinihipan sa ulo mga ganyan para gumaling ang may sakit.

Basikol: [*Naba katutuhanan maki luya naba.*]

Basikol: Ay katutuhanan may ginagamit pa na luya.

Kurot: [*Ako nawud aggamit luya.*]

Kurot: Ay ako hindi ako gumagamit ng luya.

Tan-Tan: Ang mga pamamaraan ng paggamot ng mga

manggagamot ay lalawayan gagamitan ng luya ihipan sa ulo at may ga halamang gamot din po na pinainum sa may sakit.

Kurot: [*Naay amatangan na agtaboy sa apo iraya.*]

Kurot: Iyan ang mga manggagamot ng kaalaman ay galing sa panginoon.

Guy: Pero ang tanong ko ay lahat ba ng matatanda kayang magpagaling?

Basikol: [*Bilang alaing.*]

Basikol: Bilang lang.

Kurot: [*Maki aram.*]

Kurot: May alam.

Tan-Tan: Yung may kaalaman lang po.

Guy: Ah yung may kaalaman lang. malinaw po salamat po!

Jazil: Ang karamihan ay ang manggagamot ganon sila ang mga nakakakita?

Tan-Tan: Ang manggagamot ay siya po may kakayahan na ipaliwanag ang mga pangitain at sila din ang nakakaalam kung paano pagagalingin ang may sakit.

Guy: At ang tawag sa marayaw ay manggagamot?

Tan-Tan: Ang tawag po sa manggagamot ay amay.

Guy: Ah amay! pero ang amay ay parang, manggagamot din?

Tan-Tan: Opo manggagamot ang kuyay sa amin isa po sa matataas na tao sa iraya at ang manggagamot na kuyay pa isa din po sa mataas na tao sa amin.

Lukidanon: [*U' maki amay nawud agamot pero matanda ani.*]

Lukidanon: Pero may amay kung tawagin pero hindi manggagamot ito ay matandang matanda na.

Tan-Tan: Pinakamatanda po siya sa tribu ang tawag po sa amin ay amay din.

Guy, Jazil: Pero hindi siya manggagamot?

Tan-Tan: Hindi po siya manggagamot.

Lukidanon: [*Kaynu nawud sibuwun da ubok makay kakaan Kurot iya akamitan sa kunin panaginip iya kaaram din agpalulian iraya.*]

Lukidanon: Kahit hindi pa maputi ang buhok katulad ni ate Kurot nakakakita siya sa panaginip siya ay may alam din maggamot.

Jazil: Ang pwede din itawag sa pinaka matanda ay amay pero hindi siya manggagamot?

Guy: Pinaka matanda pero ibig sabihin ay manggagamot?

Lukidanon: [*Kay no makay kakaan Kurot iya kakumit sa ina pangarap.*]

Lukidanon: Ang pinaka matanda ay amay din ang tawag kahit hindi ito marunong manggagamot.

Guy: Ay mangandang tanong yon. Para maging manggagamot na marunong makita, maintindihan at maunawaan ang panaginip o pangitain. Paano ba ako maturuan? May proseso paano magiging hindi amay pero manggagamot may paraan ba kailangan ba may manalangin kailangan ba? Paano po maging! Halimbawa ako pwede ba ako ano manggagamot may paraan ba o paano ako matuturuan?

Jazil: May proseso ba may maiituturo ba?

Guy: Ano ba ang dapat gawin?

Kurot: [*Nu alabut kawu amay kaulian batang din sa apo iraya, nawud batay kawu pinakan kaalaman Apo iraya nu kawu kay madalasa lahat dau't kaina nawud batay. Nu kawu mabait kay iyan mainaun sa ruma iraya naba da piya kawu tinabuyan kaaraman. Ako wala agpanggaruwan sa iraya wala da naay aram sata batang maki kay paraay sa naay magtukuwanan amba kunu gaw'un amba kunu inau'n sa iraya ayaw batay dau't amba kawu naay batay din tinabuyan sa aram sa iraya kawu ayaw batay agsumpok iraya pata dau't naba sa Apo iraya nu ako agyabag makay sa kuyo wala ako batay agpanitulo sa kuyo tinabuy Apo iraya naba sa naay naba tinabuy Apo iraya makay uh naay agpamurmur tisabulam, disymdi, isam-upram itimburodo naba tinabuy Apo iraya nawud sa naay, wala kay agtaboy sa naay. Naay apang adang nawud agtaboy sa naay wala kaya naay alabut naay kay kabadu iraya naba naay ag-ina turong, ako kay magturong sa*

kura. Naay alabut dayu kaskitun amatang naay da sakdu magdalan kay saba sip-on mga ubo amatang kay naay mag-ingat mga kaungaan ayaw pag-ambunun sa udan.]

Kurot: Kung ikaw ay gusto maging manggagamot ay manggagaling sa panginoon ang kaalaman. Hindi ka pagkakalooban ng panginoon kung ikaw ay nanakit, nagsusugal, at gumawa ka mga mali o masama sa iyong kapwa at huwag kang papatay ng tao. Pag ikaw ay mabait sa kapwa iyan ay maganda ikaw pagkakalooban ka ng kaalaman sa paggagamot. Ang panginoon ay may bibigay kung lahat ng magagandang Gawain ay sinusunod. Ang aking alam sa paggagamot ay hindi galing sa aking mga magulang o sa ibang tao, alam ko ay galing sa panginoon, hindi kapwa tao. Ang salitang ito agpamurmur tisabulam, disymdi, isam-upram itimburodo ako ay naggagamot itinuturo sa kanila ang gamot para ito ay gumaling at kung panahon ng tag-sakitan ay aking din nalalaman tulad ng sipon, ubo at trangkaso ito aking nalalaman at ako ay nagsasabi sa mga matanda at mga bata na hawag magpaulan.

Lukidanon: [*Naba kumu akalkan da kumu akalkan dibusyon amatangan agpanurat?*]

Lukidanon: Iyan iyong panaginip o dibusyon ay kaya mo isulat?

Kurot: [*Hu'u nakuka.*]

Kurot: Oo naman.

Lukidanon: [*Upat tukuwanan?*]

Lukidanon: Apat ang nagkukuwentuhan.

Kurot: [*Ay lampas.*]

Tan-tan: Ang panggagamot ay hindi galing sa ibang tao ito ay galing sa panginoon at kung gusto mo matutong manggamot ay kailangan ay gumawa ka ng mabuti sa kapwa huwag kang gagawa ng masama para ikaw ay pagkalooban ng kaalaman na manggamot ng panginoon. At yung tanong ni tatay Lukidanon na kung kaya niya isulat ang kanyang kaalaman ang sabi po niya ay kaya niya isulat.

Kurot: [*Pero Dennis naba naay sinurat da naay aram nu nawud sumlud sa kumo tiya nawud amatangan maidap sumlud sa bungo, da magsurat ba Madali kay padismo ... kung naba kumo ba sumlud tuwa pero nu nawud nawud sumlud naba.*]

Kurot: Oo kaya niyang isulat pero hindi po mauunawaan o maitindihan kung ano po ang kahulugan kasi siya lang po ang nakakaintindi ng dibusyon kaya isulat pero ang babasa ay di alam ang kahulugan ng mga salitang iyon.

Guy: Kaya ko basahin pero hindi ko maitindihan.

Tan-Tan: Kasi siya lang po ang kakaalam kong ano ang kahulugan noon.

Jazil: Parang kung sa anak niyo di po niyo mapapasa?

Kurot: [*Ako maki sai unga babayi sata amnay agtarbaho butok siapo bulbulon lakul tiya pangdawu sa kunin ay muli sa yamon balay didi ako maki alimwan sa tarbaho kaytang maki lakul mangpangdawu sa naay bulbulon makay tiya. Sige naay suratin naay aram at kumu babaun sata. Sata akay muli sa amnay kalabas ratung ani saba wala akay mayam anggagang muli akay tuwa nawud kaya wala adin, nawud kaya.*]

Kurot: Ako ay may nag-iisang anak na babae nagtatrabaho sa Amnay. Malapit sa Siapo may nakikita na mabalahibo na braso inaabot ang braso ng kanyang anak. Umuwi sya dito sa amin ang aking anak nagsabi na may nakikita siya na nakakatakot. Nag ako bakit ano yon bakit ka natatakot? may tao na mabalahibo na lagi na gusto ako hawakan. Nagsabi ako sige susulatin ko ang aking alam sa para di kana matakot. Sinulat ko nga ang aking dibusyon ko, umuwi dito sa amin nagsabi na hindi din niya nagamit hindi niya alam paano gamitin kasi di niya alam ang kahulugan.

Tan-Tan: Kuya sinubukan po niya na ibigay sa nag-anak iisang na babae niya ang kanyang dibusyon itinuro po niya ang paraan ng paggamit hindi rin nagamit ng anak niya ang dibusyon na binigay niya pagdating sa kung saan nagtatrabaho. Kasi po kuya nagsabi ang anak niya na may humahawak sa kanya sa tuwing sasapit ang gabi kaya sinabihan po niya ang kanya anak na ibiniga ang ang kanyang dibusyon at itinuro pamamaraan kung paano po ito gamitin hindi pa rin ito nagawa ng kanyang anak.

Jazil: Walang bisa.

Tan-Tan: Wala pong bisa.

Frédéric: Maraming salamat po sa lahat ng mga kwento ninyo!

Guy: Maraming salamat po sa lahat ng kuwento at lahat ng kaalaman!

Tingnan natin kung may ibang tanong sa mga ibang taga pag-alaga at kung paano maging manggagamot pagnatapos na pagwalang ng tanong doon na tayo sa susunod na topic. Ah pero tapos na ba tayo sa mga daga?

Tan-Tan: Tapos na po tayo sa daga kaya dito na po tayo sa taga pag-alaga.

Guy, Jazil: Tingnan natin mamaya kung may dagdag pa.

Lukidanon: Ano nga pangalan nito? [tungkol sa isang larawan ng alsingit]

Talandi: [Nawud naay amatangan naba ayy.]

Talandi: Hindi ko alam yan eh.

Lukidanon: [*Naba da dilikado.*]

Lukidanon: Ito ang dilikado.

Guy: Oo sabi nila, iyan pinaka maliit po ba?

Lukidanon: [*Lahat dilikado.*]

Tan-Tan: Pinaka malaki.

Guy: Ang pinaka malaki ay dilikado.

Lukidanon: Pati ito dilikado.

Tan-Tan: Ah alakdan.

Lukidanon: [*Ako kinayat tiya ako binaba sata ta' sa ospital.*]

Lukidanon: Ako kinagat nito dinala ako ng hospital.

Guy: Di ba nakakita tayo ng ganito sa siapo tapos may ganito sa...

Tan-Tan: Sa kulambo.

Guy: Oo noong 2012 nakatulog kami sa tent.

Lukidanon: [*Naba ba upat kaklasi maki pula, maitum, makay lupa, kalbas nanrutikan.*]

Lukidanon: Ito ay apat na klase may pula, itim, kulay brown at batik na itim.

Guy: Yung pula dilikado.

Lukidanon: [*Dilikado.*]

Lukidanon: Dilikado.

Guy: Iyon na iyon?

Lukidanon: [*Laat kura ba dilikado. Pero pula da dilikado.*]

Guy: Maari ba mamatay?

Lukidanon: [*Maaari binaba sa ospital.*]

Lukidanon: Maaring dalahin sa hospital.

Basikol: [*Naba makamandang.*]

Basikol: Iyan ay makamandang.

Guy: Anong ibig sabihin?

Tan-Tan: Kuya ibig sabihin po ay may lason na kakamatay.

Lukidanon: [*Naba magpamataw sa ina higaan, sa rayak.*]

Lukidanon: Iyan ay nakitira sa mga kama at sa mga tuyong dahoon sa gubat.

Guy: Kapag kinagat ano ang nararamdaman.

Lukidanon: [*Kasakitun gira.*]

Lukidanon: Subrang sakit talaga.

Basikol: [*Ngimay.*]

Basikol: Manhid.

Lukidanon: [*Kawu kinayat tuwa anggang tuwa konek kay tuwa!*]

Lukidanon: Kung kinagat dito hanggang dito hanggang dito!

Guy: Diretso sa puso?

Lukidanon: [*Nawud.*]

Lukidanon: Hindi.

Guy: Mararamdaman natin hanggang dito.

Lukidanon: [*Kawu kinayat naba kaw maki kunani tuwa.*]

Lukidanon: Kung ikaw ay kinagat dito ikaw ay magkakaroon ng bukol dito.

Guy: Ah dito sa kili-kili.

Lukidanon: [*Hu'u.*]

Lukidanon: Oo.

Tan-Tan: Kuya pagkinagat ka po ng alakdan ay magkakaroon ka ng bukol sa kili-kili o sa singit at ito ay masakit kapag ito ay nahawakan.

Lukidanon: [*Kawu ba kinayat tuwa hanggang tuwa sa ina ling-ling masakitun.*]

Lukidanon: Kung ikaw ay kinagat dito hanggang sa singit ang sakit.

Guy: Nakapa interesante pagdating sa mga insekto ano? Baka bukas po o sa makalawa matalakay natin ang sa insekto. Mamayang hapon ay tatalakayin natin ay tungkol sa ibon. Pero ngayon po... Magandang hapon po sainyong lahat! Hapon natalaga ano? Hehehe ipagpatuloy na natin yung panayam natin, hindi pa po tapos patungkol sa mga daga mayroon akong mga tanong, mga tatlong tungkol sa daga.

-Ito po ang unang tanong.

-Ang mga daga ba ay nakakatulong sa mga tao o paano sila nakakatulong kung may tulong man o dilikado ba sila sa mga tao? Yong ang tanong ko.

Tan-Tan: [*U' da daga pa maki katulungan sa yamon?*]

Kurot: [*Maki katulungan da daga da katulungan ba pangnon.*]

Ikalimang Kabanata

ANG MGA DAGA

Ito po ang unang tanong. Ang mga daga ba ay nakakatulong sa mga tao o paano sila nakakatulong kung may tulong man o delikado ba sila sa mga tao? iyon ang tanong ko. Sino po ang sasagot?

Tan-Tan: [*U' da daga ba maki katulongan sa yamon?*]

Tan-Tan: Oo, ang daga ba ay naka-tutulong sa atin?

Kurot: [*Maki katulongan da daga? da katulongan ba pamangnon.*]

Kurot: May pakinabang ang daga, Ang pakinabang nito ay bilang pagkain.

Talandi: [*Pag u'na daga sa ina iraya naba ba pamangnon naba da katulongan iba wala ani ako amatangan.*]

Talandi: Ang daga sa Iraya ay pagkain. 'yan ang pakinabang nila at wala na kaming ibang alam na pakinabang ng mga daga.

Tan-Tan: [*Daga ina baba sakdu sa ruma iraya maki?*]

Tan-Tan: Ang daga ba nagdadala ba ng sakit sa mga tao?

Talandi: [*Sanaay ba wala kay.*]

Talandi: Sa akin ay hindi nagdadala ng sakit.

Guy: May dala ba silang sakit sa tao?

Talandi: [*Ayy wala kay...kaya ako agpanitul wala kay agkalibud da iraya. Sa naay wala naman nagsasabi ang daga ay kakamatay o nakaka hilo sa mga tao.*]

Talandi: Hindi nagdadala ng sakit. Kaya ko nasabi na walang dalang sakit ay sapagkat wala namang tao ang nahihilo. Sa akin, wala naman nagsabi na ang daga ay nakamamatay o nakakahilo.

Tan-Tan: [*Wala kay aglibud iraya mamangan daga?*]

Tan-Tan: Wala namang nahihilo sa mga kumain ng daga?

Talandi: [*Wala kay.*]

Talandi: Wala naman.

Tan-Tan: [*Ina pag u'daga ina duli maki magbabasalat?*]

Tan-Tan: Ang mga daga ba ay nagdudulot ng salot?

Talandi: [*U'u kay kada agpamangan da tanum mauson tanum mamangan kamote, balinghoy palay nababa kura mamangan mais naba.*]

Talandi: Oo, kasi kinakain nila maraming tanim kumakain ng kamote, kamoteng kahoy at palay ang kanilang kinakain at kinakain din nila ang mais.

Tan-Tan: Kuya, ang daga po ay pwedeng pagkain, kung mahuhuli po ito, wala na po itong pakinabang.

Guy: Sa pagkain, lahat ba ng uri ng daga ay nakakain?

Tan-Tan: Hindi po Kuya, dalawang klase lang po ng daga ang pwede kainin.

Guy: Yung duli at...?

Tan-Tan: Kuya, yung duli at dagang bukid po.

Guy: Dagang bukid okey, okey.

Tan-Tan: Kuya, salot din po sa mga halamang tanim kasi po kinakain po ng daga ang mga buto, at mga laman ng kamote at balinghoy, palay at mais, lahat po ng halaman na maari nilang kainin ay kanilang kakainin kung kaya't po hindi po nakakatulong sa tao.

Guy: May karagdagan pa po ba tungkol sa daga? Ako ay may karagdagang halimbawa kasi kinakain nila yong mga palay, maisan at pagkain may pangkontra ba? Pag may nakita kayong ano... mga daga may pamamaraan ba para sa daga o walang gagawin?

Lukidanon: [*No mauson daga sa kunin tanuman da apunin tanuman ba maki tu' agpanitul sa kura garuwun da kuyo ba magtira kay para sa yamon ayaw kay ubusun. Isag madlum kabus tu' da sida.*]

Lukidanon: Kung maraming daga sa iyong taniman, ang may ari ng taniman ay may sinasabi na ang inyo ay kunin at magtira rin at huwag naman ubosin, magtira para sa amin. Iyan, sa sumunod na gabi kaunti na ang sira.

Tan-Tan: Kuya, nagdarasal at nagsasabi na kunin ang sa inyo at magtira para sa may-ari para parehas na may makain po.

Guy: Sige.

Tan-Tan: Kuya, pangalawang araw hanggang pangatlong araw kaunti na lang po ang kinakain o sinisira ng mga daga, hindi po tulad ng dati na sobrang dami ang kinakain ng mga daga.

Guy: 'Pag may dasal?

Tan-Tan: Opo Kuya, 'pag nagdasal at nakikipag-usap sa mga daga, nakikinig din po ang mga daga.

Guy: Pero kung ang may-ari ay galit na galit na at kapag sinabihan ka ng hoy! Ibig sabihin ay sobrang nakakapinsala na kayo.

Lukidanon, Basikol: [ayyy!]

Lukidanon, Basikol: Ayyy!

Tan-Tan: [*Naba da daga ba binalbay binulbog ani na kay?*]

Tan-tan: [*Ang daga pagsinaktan ng subra ano po ang mangyayari?*]

Kurot: [*Da daga kumo ani nagpamuyawan, nagmuda kawu ba naay pinaras, nagpamalbay ani naba isag adagilan din. Naba nawud kay mintu naba magpamangan magpamangan.*]

Kurot: Ang daga kung hihiyawan mo, pagbabantaan na papatayin o sasaktan, hindi hihinto sa pagkain ng tanim hanggang maubos.

Tan-Tan: Kuya, kung ang mga daga po ay sinasaktan kapag pinagsasalitaan ng masasakit, yung mga dagang 'yon ay uubosin ang lahat ng mga tanim mo. Iyon po ay isa sa ugali ng mga daga.

Guy: Okey maraming salamat po.

-May magandang tanong si Kuya Frederic. Halimbawa may mga daga sa isang palayan tapos kinakain ang palayan at nakikita niyo pwede naman na makiusap. Pwede rin ba na kausapin ang taga-pangalaga ng mga daga na sabihin na huwag naman ubusin ang palayan, may ganon po ba pa?

Kurot: [*Kawu alabot amatangan sa kura kaw ba mag ina sa kura ayaw kay tu' mga kawaras ayaw kay tu' mamangan ubusun ayamon kay nu tu' ibon naba maki tu' mag anggat sa kura Apo kura mga daga nawud kay maki panawun agpamangan laat pamangnon nawud kamatang din agpanitulan kawu ayaw kay tu' yamon pamangnon ayaw kay tu' pag-ubusun kamatang din iya nu kawu abaisan ani agmba ani magpanampok naba ba lalo ani magpangsida kum tanum.*]

Kurot: Kung gusto mong matutunan ang mga daga, dapat marunong kang makiusap sa kanila na bilang kaibigan at makiusap na huwag naman ubusin ang aming pagkain. Kahit kaunti lang ang daga ay may kasa-kasama sila na kanilang taga pangalaga o panginoon na nauunawan nila. Pero kung ikaw ay nagalit ng ganito at pinapatay ang daga ay lalo nilang sisirain ang mga pananim.

Tan-Tan: Kuya, ang mga daga po ay may pinuno o panginoon na kung tawagin ay apo daga na kasa-kasama po nila. Kung ang may-ari po ng mga taniman ay nagalit at sinaktan ang mga daga ay sisirain at kakainin po nila ang lahat ng mga pananim.

Guy: Yung apo daga?

Tan-Tan: Opo, ang apo na daga, doon po sila nagdadasal para maging masagana ang ani sa kanilang taniman.

Guy: Ay Maganda! Sa mga ugali po ng mga daga, may mga palatandaan po ba o senyales, halimbawa tungkol sa mga sa panahon o sa pagbabago ng panahon, kung may paparating na bagyo, kung nag-iiba ang ugali ng mga daga tuwing may bagyo, o kung may lindol, may mga ganoon po ba?

Kurot: [*Da naay amatangan di bat tanguna nu batay ngani lanip sapa naba kura kay pamatawan binunun ani lupa anggang na nunkuan kay wala sagalum.*]

Kurot: Kuya, ang mga daga po, tuwing may bagyo, nagsisitakbuhan at nagsisi-tago sa lungga nila sa ilalim ng lupa. Isa iyan sa mga kina-ugalian nila.

Guy: Maganda ho yan Ah, mayroon pa bang ibang ugali ang mga daga, tuwing may lindol, maramramdaman ba nila na mangyayari ito?

Kurot: [*U'u kay maramdaman Ah.*]

Kurot: Oo Ah, mararamdaman Ah.

Guy: Na may lindol?

Kurot: [*Nawud! batay magkaturos sata, magpaamba.*]

Kurot: Hindi! Mararamdaman doon ng ganito.

Basikol: [*Nawud! ani batay sata ani sagalum?*]

Basikol: Hindi! Doon sa loob?

Kurot: [*Amatangan kura nu maki batay lindol, matangal kura nu maki lanip, amatangan kura batay bagyo ani kura agpau'bon sa galum.*]

Kurot: Alam din nila na may lindol, alam din nila na may baha at alam din nila na may darating na bagyo kaya sila ay nasa loob ng kanilang bahay.

Tan-Tan: Kuya, kung may bagyo, lindol at baha alam po nila pero hindi po sila umaalis sa bahay nila na ginawa doon lang po sila nakatira hindi po nila iniwan ang kanilang bahay.

Guy: Okey. Siguro wala ng tanong tungkol sa daga.

Ikaanim na Kabanata

ANG MGA IBON

Ang susunod na paksa po ay tungkol sa mga ibon.

Ang gagawin po natin para mas madali, dati ganito ang ginawa namin sa mga alangan : nilista muna namin ang lahat ng mga uri ng ibon na alam nila. Pagkatapos ay tinalakay namin ang mga ugali ng bawat isa sa kanila, kung ano ang kinakain nila at iba pa. Siguro iyon din ang gagawin natin ngayon ililista natin ang lahat ng klase ng ibon na alam niyo sa inyong likas na kapaligiran. Siguro, tingnan natin yong sa mga alangan kasi kung may kulang o may dagdag, maaari nating dagdagan. Minsan baka iba yung pangalan pero parehas na ibon, minsan kailangan kumpletuhin yung impormasyon o yung kaalaman nyo tungkol sa isa, at iba pa. Okey po ba sa inyo ang ganitong plano?

Kuro-kuro

Guy: Kur-kurowan ano 'yon?

Lukidanon: [*Kuro-kuro? Sa kura kur-kurowan, sa atin ay kuro-kuro.*]

Lukidanon: Kuro-kuro? Sa kanila ay kur-kuron, sa atin ay kuro-kuro.

Jazil: Tingnan muna natin diyan sa libro.

Guy: Kung ano ang tawag sa inyo?

Lukidanon: [*Iba sa yamon.*]

Lukidanon: Iba siya sa amin.

Jazil: O, sige.

Guy: Iba ang tawag sa inyo?

Lukidanon: [*Kuro-kuro!*]

Lukidanon: Kuro-kuro!

Guy: Kuro-kuro!

Basikol: [*Sa alangan ba kur-kurwan?*]

Basikol: Sa alangan ay kur-kurwan?

Guy: Bale, kuro-kuro sa inyo. Ano ang huni para siyang... yung huni niya? Sino ang kayang gayahing huni?

Lukidanon: [*Huut, huuut hoyyy.*]

Lukidanon: Huuut huuut, hoyyy.

Guy: Baka may ibig sabihin?

Lukidanon: [*Maki!*]

Lukidanon: Meron!

Guy: Yung unang tunog, ano po ang ibig sabihin?

Lukidanon: [*Pag-unaan ibig sabiyun naba odas.*]

Lukidanon: Ang unang huni, ibig sabihin ay oras.

Tan-Tan: Kapag-ala sais na, mahaba ang huni niya mga bandang 3:00 pm maiksi ang huni.

Lukidanon: [*Ina amba tu' kaiksi naba ala sais naba.*]

Lukidanon: Ganito lang kaikli ang sa ala-sais ng umaga.

Guy: May iba bang huni na iba ang ibig sabihin?

Lukidanon: [*Ah maki nu da manlaki da kuro-kuro alabot magpalbalbayan sa ruma kuro-kuro. Iba da kunin burya.*]

Lukidanon: Ah may lalaki Na kuro-kuro na gusto makipag-away sa kanyang kapwa kuro-kuro. Iba ang tawag.

Lukidanon, Kurot: Kuya, ang yung huni po ng kuro-kuro na medyo maikli ang huni po ay sa umaga at medyo mahaba ang huni po sa hapon, sa alas-tres po ay humuni din ang kuro-kuro at sa pagitan ng ala-singko imedya hanggang ala-sais ng hapon, medyo mahaba na po ang huni ng kuro-kuro. Ang lalaking kuro-kuro ay iba naman ang huni nito kapag naghahamon ng away o nakikipag-away sa kapwa nila kuro-kuro. Ang kuro-kuro po kasi ay ginagamit ng mga irayang mangyan para manghuli ng kuro-kuro. Mayroon po sa amin sa bahay na kulungan na sa taas po nito ay may trap po. Kapag humuni po ang nakakulong ng kuro-kuro ay lalapit po ang kuro-kuro na makakarinig at kapag humapo ito sa trap ay nahuhuli na po 'yon, isa po 'yon sa pamamaraan para mahuli ang kuro-kuro.

Guy: Sa kuro-kuro po ba ay may senyalis o palatandaan 'pag humuhuni siya?

Lukidanon: [*Da kuro-kuro naba da ibon magkaluk nu amba da aldaw anggang amba da aldaw nu odas ani amba da aldaw ba batay ani buot.*]

Lukidanon: Ang kuro-kuro ay ang ibong natutulog ng ganito hanggang ganito ang araw. Kung oras na ganito ang araw, sila ay huhuni.

Kuya, ang kuro-kuro po ay kung tawaging ibong tulog at alam nila ang oras ay huhuni na po ito, isa pong palatandaan ng mga irayang mangyan sa oras.

Lukidanon: [*Nu bukaang aldaw da kuro-kuro magsarak pamangnon da bukaang aldaw nu busog ani milayog sata ina marikut kayu sata ani mag-apon magkaluk nu maki arungyan buot kura kapwa kuro-kuro iya aba magpakarnguy iya kay agbuot. Mapakarnguy nakikinig*]

Lukidanon: Kung bukangliway-way na ang kuro-kuro ay naghahanap ng pagkain at kung busog na ay lilipad sa masukal na puno at doon ay maghaponng matutulog. Kung may maririnig na huni na kanilang kapwa ang kuro-kuro ay nakikinig siya sa humuhuni.

Kuya ang kuro-kuro po sa ala-sais ay naghahanap po ng pagkain tulad ng saging, yung saging po na saba na hinog, asis (isang uri ng punong kahoy) at mga ibang bungang kahoy na pwede po nila kainin at kung busog na po ay maghahanap na po ng mayabong na puno at doon na po sila matutulog, habang sila po ay nagigising ay nakikinig po sila sa mga huni ng kapwa nila at sumasagot po ito ng huni na kuro-kuro.

Jazil: Yung saging na saba, yung laman hindi balat?

Lukidanon: [*Nawud!*]

Lukidanon: Hindi!

Guy: Sa kapwa nila parang nag-uusap sila ganon.

Tan-Tan: Opo, parang ganon po na nagsasagutan po sila na nag-uusap.

Tan-Tan: Bungang kahoy, saging at isa pa kinakain na kanin-kanin.

Basikol: [*Anubla naba!*]

Basikol: Anubla ayan!

Tan-Tan: Ah anubla?

Kurot, Basikol: [*Asis!*]

Kurot, Basikol: Asis!

Guy: Sige! Ang kuro-kuro ba ay pwede ba alagaan?

Kurot, Basikol, Tan-Tan: [*Hu'u.*]

Kurot, Basikol, Tan-Tan: Oo.

Guy: Sige, o turuan mga ugali?

Tan-Tan: Kuya, natuturuan po manghuli ng kapwa nila kuro-kuro. Ang kuro-kuro po ay ginagamit sa panghuhuli ng kapwa nila kuro-kuro kung tawagin pangati sa mangyang iraya at tagalog ay pambihag katulad po ng manok gubat pinanghuhuli po ng kapwa niya labuyo, pero natuturuan din po tungkol sa pagkain at 'pag sinabi na wag ay di niya kakainin, matagal nga lang po sila turuan.

Guy: Sige, mukhang kumpleto na. Mayroon pa po ba?

Kurot: [*Da kuro-kuro! Nu madlum magkaluk, bukaan aldaw magriwa u' aladaw ani naba rum-rum batay kay mangunat.*]

Kurot: Ang kuro-kuro paggabi ay natutulog at sumikat na ang araw ay nag-uunat ito ng mga kamay at paa.

Guy: Iyon umuunat sya? Parang tao hehehe.

Kurot: [*Uu' kay amba kay.*]

Kurot: Oo naman ganyan.

Guy: Pati ang paa?

Kurot: [*Hu'u di amba ag-amba.*]

Kurot: Oo, ganito.

Guy, Frédéric: Hahaha!

Kurot: [*Mga ina gamot.*]

Kurot: Iyan ay mga gamot.

Kurot: [*Nakay?*]

Kurot: Ano yon?

Tan-Tan: [*Da kuro-kuro?*]

Tan-Tan: Ang kuro-kuro?

Kurot: Hmm! Kuya, ang kuro-kuro pag-umaga na ay marunong po mag-unat-unat at mag-ehirsisyong kanyang katawan.

Tan-Tan: Kuya, tapos po ang kanyang kulay ay brown na may lila sa leeg. Kapag natatamaan ng araw, iyon po ang kulay niya. Tapos may guhit po siya na puti, dito sa dulo ng mata niya.

Guy: Ganon siya kalaki?

Tan-Tan Lukidanon: [*Kabustu'.*]

Tan-Tan, Lukidanon: Maliit.

Tan-Tan: Ganito ang taas, tapos ganito po kahaba pero ang katawan ay medyo malaki.

Guy: Ah sige, tapos yung huni ng kuro-kuro na babae at lalake, parehas ba o may pagkakaiba ang huni ng lalake at babae? Malalaman ba ninyo sa huni?

Lukidanon: [*Nu bu'ot inahin kuro-kuro kabus tu' da bu'ot, da kulaki ba lakul.*]

Lukidanon: Ang huni ng babaeng kuro-kuro ay mahina na mapino at ang lalaking kuro-kuro ay malakas ang huni.

Kurot: [*Nakay da bu'ot?*]

Kurot: Ano ang huni?

Lukidanon: [*Nawud naay amatangan ayy.*]

Lukidanon: Iyan ang hindi ko na alam eh.

Basikol: [*Iya ba magpabu'ot narwaan.*]

Basikol: Nagpahuni siya kanina eh.

Tan-Tan: Kuya yung babaeng kuro daw po malakas ang huni, at lalaki kuro-kuro ay malakas ang huni. At may tinig na ginagamit ang kuro-kuro.

Lukidanon: [*Huuut,how! huuuut,how! Nawud ani.*]

Lukidanon: Huut! Huut! Howw!

Lukidanon: [*Huut! Huut! Huut! Howw! Naba ba lalaki. Da babaying ba huut! Huut! prrrro! Naay apo abraham ba amatangan magbuot ibon magaling kay gidtu' mag-amba sa kunin kamot.*]

Lukidanon: Yung aking apong si Abraham gamit daw po ang kamay ay kaya niya gayahin ang huni ng kuro-kuro.

Guy: Tapos isa pang tanong yung kulay ng lalaking kuro-kuro at babaeng kuro-kuro ay magkaiba ba o parehas ang kulay?

Kurot: [*Pariho.*]

Kurot: Pareho.

Lukidanon: [*Na ba halos magkapariho da babayi ibun tu'.*]

Lukidanon: Ay halos magkapareho 'yan, ang babae medyo maliit siya.

Kurot: [*Da apangan maki bahin tuwa da adangan kay badya tu' ma-igsi hu'u.*]

Kurot: Ang tatay ay may guhit-guhit dito at ang nanay naman ay mayroon ding guhit na maikli.

Guy: Salamat po!

Tan-Tan: Kuya, yung kuro-kuro daw ang guhit ng lalaking kuro-kuro dito sa taas ng mata ay medyo mahaba po at sa babae ay maigsi ang guhit at medyo din manipis ang guhit kaysa sa lalaking kuro-kuro, 'yon po ang pinagkaiba.

Guy: Sige, kung walang karagdagan, kumpleto na po. Susunod na po ay ito tapusin po muna natin ang mga nandito, tapos 'pag may iba sa inyo dadag-dagan natin. Ang susunod dito ay pil-pil ba?

Anraranguy (Pil-Pil)

Basikol: [*Piliw ba?*]

Basikol: Piliw ba?

Guy: May ganon ba sa inyo? Pil-pil?

Tan-Tan: [*Ina piliw?*]

Tan-Tan: Ah piliw?

Lukidanon: [*Nawud iba kay.*]

Lukidanon: Hindi iba yon.

Kurot: [*Pil-pil ina sa sapa.*]

Kurot: Pil-pil sa ilog.

Tan-Tan: [*Ina dapa-dapa?*]

Tan-Tan: Ah dapa-dapa?

Kurot: [*Nawud!*]

Kurot: Hindi!

Lukidanon: [*Tikling kabayo?*]

Lukidanon: Tikling kabayo?

Kurot: [*Nawud naba magbanaw sa sapa kalbas milayug pilpil! pilpil! Pilpil.*]

Kurot: Hindi iyan naglaro sa ilog pagkatapos lilipad na.

Tan-Tan: [*Kalilingsiw?*]

Tan-Tan: Pipit ilog?

Kurot: [*Nawud nakay tu' piya kay magpanriwa.*]

Kurot: Hindi, paano ko ba sasabihin ito, maganda siya tingnan.

Tan-Tan: [*Makay din tikling?*]

Tan-Tan: Para ding tikling?

Kurot: [*Nawud pil-pil hu'u ano tu' naba ngaran?*]

Kurot: Oo, pil-pil oo, ano nga ang pangalan?

Talandi: [*Di kunin layag ba maaba din?*]

Talandi: Ang kanyang pak-pak ay mahaba din?

Kurot: [*Hu'u din kay saya makay amba da lakol, tu' layon-layon ina sapa?*]

Kurot: Oo din. Parang masaya ganito ang laki lagi sa ilog.

Talandi: [*Nawud naba da salak-sak?*]

Talandi: Hindi iyan ay salak-sak?

Kurot: [*Ay ha! Nawud akay salak-sak, sa ngaway sapa.*]

Kurot: Ay ha! Hindi naman salak-sak, sa taas ng tubig.

Lukidanon: [*Nawud kanug-nugbo?*]

Lukidanon: Hindi ba iyan ang kanug-nugbo?

Kurot: [*Hu'u ngani di Ah!*]

Kurot: Oo iyan nga yata!

Basikol: [*Nakay?*]

Basikol: Ano?

Lukidanon: [*Kanug-nugbo.*]

Lukidanon: Kanug-nugbo.

Kurot: [*Naba kun kunin na aabugan ba pil-pil! pil-pil! amba da agawit. Da kuray kura makay asul amba naba magpanriwa sa tub-tuban sapa maki kay kayu saba agpanriwa.*]

Kurot: Iyan kung maaabogan ng pil-pil! iyan ang huni. Ang kulay nila ay asul tulad niyan patingin-tingin sa tabi ng ilog may mga puno diyan patingin-tingin.

Tan-Tan: [*Naka da kuray na ba?*]

Tan-Tan: Anong kulay niya?

Kurot: [*Kuray asul, maki pula tiya.*]

Kurot: Kulay asul, may pula ito.

Tan-Tan: [*Nawud kingfisher?*]

Tan-Tan: Hindi kingfisher?

Kurot: [*Nawud kay kingfisher salaksak naba ay hu'u ay nawud naba. Pagpil-pil naba ay agkain mga isidaan tu' baglawan mga ibun tu' isda.*]

Kurot: Hindi yan kingfisher salaksak iyan ay hindi ganyan. Ang pil-pil ay kumakain ng maliliit na isda na palo at maliit na isda.

Talandi: [*Mga hiponan?*]

Talandi: Mga hipon?

Kurot: [*Mga hiponan yan.*]

Kurot: Mga hipon yan.

Basikol: [*Nawud yang igret?*]

Basikol: Hindi yan tagak?

Kurot: [*Ay iba akay naba!*]

Kurot: Ay iba naman yan!

Tan-Tan: [*Ina bias ba maaba?*]

Tan-Tan: Ang paa mahaba?

Basikol: [*Tikling.*]

Basikol: Tikling.

Kurot: [*Nawud tikling naba ayy!*]

Kurot: Hindi tikling iyan ayy!

Kurot: [*Amba da pil-pil da kuray. Ibon na ibun tu'.*]

Kurot: Ganito ang pil-pil na kulay. Maliit lang yan.

Tan-Tan: [*Ibun tu'.*]

Tan-Tan: Maliit lang!

Kurot: Kuya, yung pil-pil jan meron pero hindi nila matandaan ang tawag pero meron sa amin makikita sa tabing ilog. Ang kulay ay asul at pula na ang kinakain ay maliliit na isda. Nagtatanungan po sila kung ano ang pangalan sa Iraya.

Guy: Ano ang huni at paano?

Kurot: [*Ayy iyon na pil-pil! pil-pil! pil-pil! naba aabugan.*]

Kurot: Ayy iyan ang pil-pil! Pil-pil! Pil-pil! Iyan ay ang huni nya.

Guy: Pero sa inyo wala bang tawag?

Kurot: [*Ayyy! Ina maya maya nawud na maitindihan naba kamatang magsubog amba.*]

Kurot: Ayy! Iyan hindi ko maitindihan, paanong hindi ko alam 'yan?

Lukidanon: [*Di kanunugbo tu' nga naba!*]

Lukidanon: Hindi ba kanunugbo nga yan!

Kurot: [*Anraranguy!*]

Kurot: Lumalangoy o naliligo!

Lukidanon: [Nu maki akitan?]

Bato-bato

Lukidanon: Ikaw, may nakita ka ba?

Kurot: [Nu makitan hu'u.]

Kurot: Oo, may nakita ako.

Lukidanon: [Nu amaan isda pangnon sa sapa naba da pil-pil nu akitan isda milayog ginaro da isda.]

Lukidanon: Kung makakita ang pil-pil ng isdang pagkain sa ilog, lilipad ito at kukunin ang isda.

Tan-Tan: [Da ngaran ba?]

Tan-Tan: Anong pangalan?

Kurot: [Naba ani anraranguy!]

Kurot: Ayan ang anraranguy! Ito ay pangalan ng ibon sa amin.

Guy: Iyan ang pangalan?

Tan-Tan: Opo kuya, pil-pil sa alangan pero sa Iraya ay anraranguy. Kasi po ang anraranguy po ay nasa tabing ilog kung saan may puno o mga bato, doon po sila maghapon. At kapag nakakita sila ng isda ay huhulihin po nila.

Guy: Sige! Iyan ang pagkain nila.

Tan-Tan: Opo, kuya lilipad po sila ng mabilis pababa para mahuli ang isda.

Guy: Malalaking isda ba?

Tan-Tan, Lukidanon: [Ibun tu'.]

Tan-Tan, Lukidanon: Maliit lang.

Tan-Tan: Yung ibon ay kulay asul, maliit lang po.

Guy: Sige po. Maraming salamat po Sa ibong kanunugbo may alam ba kayo na palatandaan o senyales o ibang ugali.

Basikol: [Pil-pil! Pil-pil! Ngani.]

Basikol: Pil-pil! Pil-pil!

Guy: O sige. Susunod na po! Dito may ibon na kung tawagin ay bato-bato.

Kurot: [Ayy bato-bato.]

Kurot: Bato-bato.

Guy: Mayroon din sa inyo?

Tan-Tan: Mayroon po sa bahay.

Guy: [May matanong pa ako sa pil-pil o sa anraranguy.]

Guy: Pwede ba kainin ang pili-pil?

Kurot: [Hu'u.]

Kurot: Oo.

Guy: [Masarap?]

Kurot: Masarap!

Kurot: [Da nawud mamangan yamon pag ibon magtarugpa sa mga ina... sabukot.]

Kurot: Ang hindi namin nakakain ay yung mga ibong dumadapo sa mga ano...sabukot.

Basikol: [Sabukot?]

Basikol: Ang sabukot?

Kurot: [Hu'u yay nawud kay maitum pag kuray naba.]

Kurot: Oo nga, hindi itim ang kulay niyan.

Lukidanon: [Malayo ani tamo kaw ani Basikol?]

Lukidanon: Malayo na tayo... ikaw na Basikol?

Kurot: Kuya ang ibon na hindi kinakain ay ibong sabukot po ang pangalan.

Guy: Sabukot?

Tan-Tan: Opo, sabukot.

Basikol: [Da bato-bato naay kay abul sata sa dalan nguna sa ina sa maki tu' balulang da mapangan kanin]

nagpainum kay sapa kalbas sa may tu' magbuka da aldaw magpaaba kay lagay kunin kaw mamangan ani kamatang kay magpaamba sa yamon mga kay ina tu' naay kaungaan magtabuy kay u' pamangnon makay sa magtukdoy-tukdoy iya sa kunin dapuan. Naba da naay istorya sa naay bato-bato.]

Basikol: Sa paksang bato-bato, ako ay nakahuli sa daan at inilagay ito sa bahay ng balulang. Ang pinakain ko ay kanin nilalagyan ko din ng tubig at nung ang araw ay sumisikat na ay nakita ko na nag-iinat ito ng kanyang pakpak at kapag tinanong kung ikaw ay kumain na ay naggaganito sa amin. Ang aking mga anak ay nagbibigay din ng pagkain at ito ay tumatalon-talon sa kanyang dapuan. Iyan ang aking istorya sa aking bato-bato.

Tan-Tan: Kuya, nakahuli po siya ng bato-bato at ito ay kanyang kinulong sa balanan, nilagyan niya ito ng pagkain at tubig. At 'pag binibigyan siya ng pagkain ay para itong tumatalon-talon tapos sa umaga naman po ay marunong naman mag unat ng kanyang pak-pak.

Guy: Mag una't-unat, hahahahaha!

Tan-Tan: Yon po ang ugali ng kanyang bato-bato niya. May dagdag pa ba?

Guy, Tan-Tan: 'Yung huni?

Basikol: [Nawud naay karngu'yan pagkunin buu't. porrrrbato! amba ata.]

Basikol: Hindi ko narinig ang kanyang huni porrrrbato! Ganyan ba.

Basikol, Guy, Tan-Tan: Hehehehe!

Gliseria: Pwede siya makain?

Basikol: [Hu'u kay pamangnon iya naay alinguan eh.]

Basikol: Oo naman, kinakain ang alam ko.

Lukidanon: [Masadap!]

Lukidanon: Masarap!

Guy: Masarap!

Basikol: [Hu'u.]

Basikol: Oo.

Lukidanon: [Ina mabiyog iya masadap.]

Lukidanon: Kung mataba 'yan mas masarap.

Tan-Tan: Ang bato-bato ay may dalawang uri din, isang maliit at isang malaki. Yung maliit ay may guhit na itim sa leeg at yong yung napicturan po n inyo at yung isa nasa kabilang bahay ay brown na may tuldok tuldok sa leeg ay malaki po.

Guy: Yung dalawa, pwede kainin?

Lukidanon: [Laat pamangnon.]

Lukidanon: Lahat kinakain.

Guy: At yung huni nila ay pareho lang?

Tan-Tan: Magkaiba po sila kasi po paghumuhuni yung dalawa na sabay, mapapasin mo ang pagkakaiba ng huni ng dalawa.

Guy: Kaya mo ba gayahin?

Tan-Tan: Hindi po kuya.

Jazil: Wala bang binibigay na senyales?

Tan-Tan: Parang wala po kasi sa amin, ang bato-bato sa amin ay...

Kurot: Towww! Towww! Toww! Torrrr! Hahaha.

Talandi: [Ay naba ngani.]

Talandi: Ay 'yan nga.

Guy: 'Yan ang huni?

Tan-Tan: kuya iyan po ang Malaki.

Basikol: [Kawu pala ay amatangan magbuut bato-bato.]

Basikol: Ikaw pala ang may alam ng huni ng bato-bato.

Kurot: [Da an-ay agkarnguyan sa ina bato-bato magtarakinan kayu towww! towww torrrr! Hummm! Hummm! Amba hahaha!]

Kurot: Ang aking narinig sa bato-bato na nakahapon sa puno towww! towww torrrr! Hummm! Hummm! Ganyan hahaha!

Tan-Tan: Iyon po ang huni ng bato-bato na malalaki po kuya.

Guy: Ah, kakaiba ha!

Tan-Tan: Kuya, iba din po kasi ang sa maliliit.

Kurot: [Ay nawud.]

Kurot: Ay, hindi.

Guy: [Basta iba?]

Tan-Tan: Iba po yung sa maliit.

Guy: O sige! Maraming salamat.

Tan-Tan: [Ina bato-bato nu magkaluk ba palanggatan?]

Tan-Tan: Ang bato-bato ‘pag natutulog ba ay magkakasama?

Yung ibang ibon kasi dalawa lang sila na magkasama, yung bato-bato ay sama-sama sa isang puno kaya po kung manghuhuli po sa gabi ay makikita po na sila ay magkakatabi.

Guy: Ah, mapapansing grupo sila?

Tan-Tan: Opo, grupo sila, isa po ‘yan sa ugali ng bato-bato.

Guy: Ano ang kulay niya?

Tan-Tan: Kayumanggi na may pagka-abo at may puti at itim na tuldok-tuldok.

Kurot: [Hu’u.]

Kurot: Oo.

Lukidanon: [Maki itum tuwa.]

Lukidanon: May itim dito.

Tan-Tan: Abo, morado.

Guy: Ah medyo mataba?

Tan-Tan: Opo.

Gliseria: Kahit anong buwan o panahon ba pwede kayo manghuli? May mga panahon na ang mga ibon

na hindi kadalasang lumalabas ngunit may panahon lang sa isang taon, ang mga bato-bato?

Lukidanon: [Wala kay aldaw.]

Lukidanon: Wala sa araw.

Basikol: [Basta iya kum akitan?]

Basikol: Iyan ay iyong nakita?

Tan-Tan: [Ina nu kura ba mabyug?]

Tan-Tan: Kung mataba?

Lukidanon: [Nu iraya maki tanum balatong, paray, mais naba kunin pamangnon. Nu da balatong ba garasun ani sata sa bukir da balatong ba naltu da balat manabong kay sa lupa naba pamangnon bato-bato da lawas ba maybug.]

Lukidanon: Kung ang tao ay may tanim na monggo, mais, at palay, iyan ang kanilang pagkain. Kung ang mongo ay aanihin, doon sa bukid ang monggo ay bumibiyak ang magulang na bunga ng balatong at sasabog sa lupa ‘yan at kakainin ng bato-bato, ang katawan ng bato-bato ay mataba.

Basikol: [Bulbunog lakul.]

Basikol: Mataba o mabilog talaga.

Tan-Tan: Kuya, ang bato-bato daw po ay mataba tuwing panahon ng tag-ani tulad ng mais, monggo at palay. Ang balatong po pag magulang na ay nagbibiyak-biyak po at tumataksik ang buto, iyon ang kinakain ng bato-bato. Kumain din po sila ng mais at sa panahon po na’yan ay matataba ang bato-bato. At meron din po siyang kinakain na mga buto ng damo na ang pangalan po ay singko-singko at paragis.

Jazil: Kumakain din siya ng bigas ano?

Tan-Tan: Opo, kumain po siya ng bigas.

Jazil: Wala na bang dagdag sa bato-bato?

Kurot, Lukidanon: [Wala ani.]

Kurot, Lukidanon: Wala na.

Tan-Tan: [Uh ina maki sinyalis na ba?]

Tan-Tan: Wala na bang senyalis ?

Lukidanon: [Wala.]

Lukidanon: Wala.

Kurot: [Nu maki bagyo wala batay mailayog.]

Kurot: Kung mayroon bagyo, walang lumilipad.

Kurot: [Da laat ani gidtu kaibon nu batay ani bagyo matangan kay kura kaytang da kayu nawud ani mag-amba kanu mangyan amatangan bagyo ani yamon amatangan. U' bagyo ani tiya wala ani magpaglubong pangkayo, mga ina dalon ala ani. naba ay bagyo na ang ibon magpaamba ani sa kayu wala ani' magbuut.]

Kurot: Ang lahat ng ibon kung may bagyo ay alam nila. Bakit ang mga puno ay hindi gumalaw, kahit mga mangyan ay alam ang na may bagyong darating. Tumingin lang sa langit ay masasabi na may bagyo. Ang mga puno ay di gumagalaw pati ang mga dahon ay hindi rin gumagalwan, iyan ay palatandaan na may paparating na bagyo, ang ibon ay nagkakaganyan sa puno, hindi humuhuni.

Tan-Tan: Kuya, ang lahat ng uri ng ibon ay nalalaman po nila na may bagyo at lindol 'pag nakita po natin ang mga ibon sa isang puno na mayabong, hindi po sila lumilipad, iyan po ang isang palatandaan na may bagyo o lindol. Kaya po sabi ni tiya Kurot, ang mga mangyan ay alam may alam din na may bagyo kasi nakikita nila sa paligid katulad ng mga puno, makikita nila at masasabi nila na malakas ang bagyo. Kuya, ang lahat po ng ibon ay mapapasin agad kung biglang tahimik wala ka pong makikita na lilipad-lipad para maghanap ng pagkain, ni hindi po sila huhuni, iyan po ang isa sa mga palatandaan ng mga ibon. Kung wala na po ulit bagyo ay magsisihunihan na po sila ulit, makikita po ulit natin na magliliparan po sila at hahanap ng pagkain nila.

Guy: Paano kung may lindol, mararamdaman din ba nila?

Tan-Tan: Ganon din po, hindi din po sila humuhuni at lumilipad kung saan sila naka dapo hindi po sila umalis doon.

Tan-Tan: Halimbawa kung bato-bato, magkakasama po sila, ang ibang ibon naman ay sila naman ang magkakakasama.

Tan-Tan: Kuya, tapos na po tayo sa bato-bato.

Guy: Ah Sige po! Dito ang tawag ay maya may ganito bang ibon sa inyo?

Kurot: [Maki.]

Kurot: Mayroon.

Maya

Guy: Maya din ang tawag? Ano po ang masasabi po ninyo tungkol sa maya?

Tan-Tan: [Hala dada kaw ani?]

Tan-Tan: Ay tiya, ikaw na.

Kurot: [Nakay pagmaya?]

Kurot: Ano yung maya?

Tan-Tan: [Hu'u.]

Tan-Tan: Oo.

Kurot: [U'u kaw ani?]

Kurot: Oo, ikaw na?

Talandi: [Nakay?]

Talandi: Ano?

Kurot: [Nakay pagpanawun pagmaya, Nu batay udan batay kura kay agkain amba? Ano ang ginagawa ng maya, kung uulan, ang kanilang kinakain ganon?]

Talandi: [Ayyyy! Ina sa maya makay nga amba nu da iraya maki palayan nu da paray ba maki atu' laman kura ba ratung ani saba sa parayan kura eh mamangan kura.]

Talandi: Ayyyy! Sa mga maya ganyan nga kung ang mga tao ay may palayan. Kung ang palayan ay may laman, ang maya ay darating na sa palayan at kakainin nila.

Tan-Tan: [Magpantupos.]

Tan-Tan: Sinisipsip.

Talandi: [*Hu'u magpantupos kamalut kung naba ay naba tamo tabuyun naba hala mamangan mamangan. Pero nawud Nud kay mauson. Naba da naay aram sa maya.*]

Talandi: Oo, sinisipsip at kung ating aabugin sila ay lalong mangangain pero hindi sila ganon kadami, iyan ang aking alam.

Tan-Tan: [*Naba kum amatangan sa ina maya?*]

Tan-Tan: Iyan ang iyong alam sa maya?

Talandi: [*Hu'u nu maki dagdag sa maya?*]

Talandi: Oo, may karagdagan pa ba tungkol sa maya?

Tan-Tan: Opo! Mayroon po ba kayong karagdagang impormasyon ukol sa mga maya? Kung tagkain at ang palay ay may bunga na at nakikita na natin na may kaunti na pong laman na kung tawagin ay malagatas na po, ang mga maya po ay dumadating at ito ang kakainin o sisipsipin ng mga maya kapag ito ay nasipsip na po ng maya, yong bunga na 'yon ay hindi na po magiging bigas.

Guy: Ah! May karagdagan pa po ba?

Lukidanon: [*Ibon maya naba tulo klasi sai mayang gubat, sai mayang tubigan sai mayang gabok. Da mayang tubigan naba da kausunan gidtu' nu tumpang sa ina parayan tubigan kura ba maigit san daan sanlibo kura ba goropo maya tumpa sa parayan. Da kura ugari nu da paray maki ani bukar wala dapu gatas nud kay da maya. Nu maki ani bukar paray nagambaan magbaluktot ani naba da maya ba tumarugpa kausunan kura sa sai kaiktarya nuwad kumo agmatawan darwa ka lingko ubos ani naba da ibon daut sa magsaka. Ngus pagibon naba piya ka kuray panongku sakanin nu abol masarap mamangan kayno ani kabustu' masadap da ablasun nu da maki hinog da parayan naba da kausunan maya.*]

Lukidanon: May tatlong uri ng ibon, una, ang mayang gubat, pangalawa, ang mayang tubigan at pangatlo, ay ang maya ng bayan. Ang mayang tubigan, sila ang mga dumarating at dumarapo nang maramihan sa mga tubig ng mga palayan. Sila ay mga grupo ng higit sa isang daan na dumadapo sa mga palayan. Narito kung paano sila kumikilos, kapag ang butil ng bigas ay may hitsurang parang gatas, wala pang nakikitang

may sa paligid. Kapag ang ulo ng tangkay ng bigas ay nakabaluktot, iyon ang oras na darating ang maya at magpapali[pat-lipat sa malaking bilang, umaabot sa isang ektarya ang haba.

Kung hindi mo sila babantayan pagkatapos ng dalawang linggo ubos lahat, lahat ay kanilang kakainin. Iyan ang ibon na hindi gusto ng magsasaka pero ang ibon na yan ay maganda ang kulay, pwede ulamin kung mahuhuli masarap kahit maliit, masarap ang karne. Kung hinog na ang palay ay napakarami ng mga maya.

Tan-Tan: Kuya, kapag ang butil ng bigas ay may mala-gatas na hitsura sa mga palayan, hindi iyon ang panahon na makikita mo ang maya ng tubig. Umaalis sila sa panahong iyon. Pagkatapos, kapag ang ulo ng tangkay ng butil ng bigas ay nakabitin, doon darating ang mga maya sa mga grupo ng daan daang. Maaaring dumating ang 500, o kahit 1000 nang sabay-sabay na magpapahinga sa isang palayan at lubos nilang wawasakin ito, kaya kailangan silang bantayan, kung hindi, maaari nilang sirain ang isang ektarya ng palayan.

Gliseria: Anong kulay ng maya?

Lukidanon: [*Pula! Maki itum.*]

Lukidanon: Pula! May itim.

Tan-Tan: Pula na may puti ang tuka.

Gliseria: Grupo ito di ba? Nahahati 'pag lumipad?

Lukidanon: [*Da maya kutanan naba da kuray naba itum naba da mayang bundok itum, da maya gabok kay maya talahiban, nu pula naba da maya parayan tubigan.*]

Lukidanon: Ang mayang gubat bundok ang kulay ay itim, ang mayang gabok at mayang talahiban at pula ay mayang tubigan.

Tan-Tan: [*Nud kay pula ay makay marun?*]

Tan-Tan: Hindi naman pula na parang marun?

Lukidanon: [*Hu'u marun! nu da mangyan maki kaingin sa ngaway latayan maya kay latayan da mamangan sata nawud kay mauson ina sampu, lima na ba kauson ani ba sampot lima nu mayang palayan tubigan na ba da kausunan kura kaanggat ani da mayang gabok.*]

Lukidanon: Oo marun! kung ang mangyan may kaingin sa taas ng bundok, maya sa bundok ang

kumakain doon pero hindi madami sampo o lima ganyan lang kadami pero kung mayang tubigan, iyan karamihan maraming kasama at kasama din ang mayang bundok.

Tan-Tan: Kuya, yung mayang gubat o bundok pag may tanim ka po sa bundok kung tawagin sa mangyan ay kaingin. Ang kumakain naman po doon ay mayang bundok na kulay itim na may puti po ang tuka na medyo kawit ang tuka pero maliit lang po. Tapos po hindi sila sobrang dami ang pinaka marami na po nila 25 ang kakain ng palay sa kaingin. Ang pinakamaraming kumakain ng palay ay sa tubigan kasama na po doon ang mayang gabok, ang kulay yung maya sa talahib, 'yon po ang magkakasama sila.

Guy: Paki ulit lang yung tatlong klase ng maya?

Tan-Tan: Tatlong klase po ang mayang bundok, mayang tubigan o mayang talahiban at yung mayang bayan.

Guy: Gabok? Anong kulay yon?

Tan-Tan: Kulay abo.

Tan-Tan: Nagsasama po sila ng mayang tubigan, kaya madami sila kapag dumapo sa mga palayan sa patag kaya mas madami po sila kaysa sa mayang bundok.

Gliseria: Yung mayang tubigan anong kulay?

Tan-Tan: Marun po tapos yung sa taas ng tuka niya ay may puti.

Gliseria: Tapos sa mayang gabok ang kulay niya ay abo, ganon?

Tan-Tan: Abo.

Gliseria: Yung tuka niya?

Tan-Tan: Ang tuka niya ay may puti din po sa taas ng tuka niya may puti din po.

Guy: Pwede ba kainin, pwede ba siyang hulihin?

Tan-Tan: Trap po ang ginagamit.

Guy: Trap.

Tan-Tan: Opo.

Guy: Madali ba silang hulihin?

Tan-Tan: Hindi po kasi po maliliit.

Lukidanon: [*No mauson ani da maya, nu kum agay, kum tubigan maki ani maya darwa tulo sampat isa dalwampu nu kumo tinaboy ayaw kum buryaan, ayaw papalak-pakan, kumu ani parauyan. Nu kumu bunuryaan da maya isag dapo mauson ani kura.*]

Lukidanon: Oo, madami ang maya kung ang kaingin at tubigan mayroon dalawa tatlo, eleven hanggang twenty kung aabugin huwag hihiyawan huwag papalak-pakan iyan ay pupuntahan. Kung hihiyaw ang maya ay biglang dadami.

Tan-Tan: [*Nakay pagburya?*]

Tan-Tan: Anu ang sinasabi?

Lukidanon: [*Huwaaa! Huwaaa!*]

Lukidanon: Huwaaa!

Tan-Tan: [*Da maya ba mauson ani?*]

Tan-Tan: Ang maya ay subrang marami na.

Lukidanon: [*Girabas ba da maya ba mauson ani.*]

Lukidanon: Bukas ang maya madami na.

Basikol: [*Imbes sampu ina tatlongpo ani naba.*]

Basikol: Sampu lang magiging tatlongpo nayan.

Tan-Tan: Kuya, sa kaingin daw po kapag nakakita po ng dalawa, tatlo hanggang dalawampu't lima ay babantayan muna ang inyong palay o kaingin pero huwag po sisigawan ang mga maya. Pagbalik po nila kinabukasan ay mas madami na po sila, huwag din po papalak-pakan. Bagkus ay kausapin na huwag naman nila ubosin magtira naman.

Guy: Nakikiusap sa namamahala?

Kurot: [*Sa ina maya.*]

Kurot: Sa maya.

Guy: [*Hindi gaya sa daga?*]

Lukidanon: [*Nu nawud kay iya binuryaan ngus pinalak-pakan girabas kura adin darwa.*]

Lukidanon: Kung hindi sisigawan at pinalak-pakan, bukas sila din dalawa.

Kurot: [Darwa ngani.]

Kurot: Dalawa lang.

Lukidanon: [Humm!]

Lukidanon: Oo.

Tan-Tan: Kuya, 'pag hindi po sinigawan o pinalak-pakan yong nakita mo, dalawa yon lang din po ang babalik kinabukasan, wala po silang ibang kasama. Ganon din po sa tubigan, ang ginawa na po sa tubigan ay gumawa ng mga tali.

Lukidanon: Tanguna.]

Lukidanon: Noong una.

Tan-Tan: [Ah patakot nakay da ngaran naba.]

Tan-Tan: Ahh panakot nakadipa anong pangalan?

Basikol: [Pakot na laing naba.]

Basikol: Panakot yan.

Tan-Tan: Kuya, yung iba po ay naglalagay ng pantakot yong poste na gagawin nila pakrus at lalagyan ito ng mga damo at sa taas lalagyan ng bunot, ang maya po di lumalapit. Isa po 'yon sa pamamaraan.

Guy: Ah sige. Tapos na ano, walang palatandaan o senyalis sa kanila?

Lukidanon: Wala.

Talusi

Guy: Sige, ang susunod na po ay kalaw mayroon ba sa inyo nito?

Tan-Tan: Ang tawag sa atin ay talusi.

Talandi: [Naba pagtalusi nu abul naba pagpamangan naba ngus sa kunin kaugaliaan iya maki ani batay unga batay mangitlog kura maki balay piya kay dayadi sa ina lubot kayu iya ina sa galum ani sata magpamataw ka

da kunin ngani itlogan maglumlum naba da mga ruma ibon talusi ano mang ibon sata magpakan pamangnon sa kunin laat magpantabuy naba, nawud tinaboy pag-adang nakay bilang ay kadumaun ba kura ba nanuka nu magtabuy sa iya naba naay aram sa talusi.]

Talandi: Ang talusi 'pag nahuli ay kinakain. Ang kaugalian ng talusi ay kapag mangingitlog na iyan ay hahanap ng puno na may butas na siyang gagawan niton g magandang pugad. Gumagawa sila sa butas ng kahoy, doon sila titira at mangitngitlog. Mamimisa ng kanyang itlog, ang lahat ng ibon ay nagbibigay ng pagkain. Ang hindi nagbibigay ay ang inang talusi. Kapag hindi nagbigay ng pagkain sa kanya, ito ay tutukain niya. Iyan ang aking alam sa talusi.

Talandi: Ang talusi po ay makakain at kung ito ay mangingitlog na po, hahanap po sila ng puno na may butas at doon po sila gagawa ng pugad na maganda. Pag nangitlog na po, doon nalang po ang inahing talusi tapos po nagbibigay ng mga pagkain ang lahat ng uri ng ibon. At kapag may ibon na hindi nagbigay ng pagkain sa kanya habang ito ay naghihintay na mapisa ang kanyang itlog at kung ito ay nakapamisa na at makalabas na sa pugad ang nanay, tutukain niya yung hindi nagbigay ng pagkain sa kanya. Parang isa sa kinikilala na mataas na uri ng sa kanila.

Guy: Parang sikat na ibon 'yon?

Tan-Tan: Siya ang sikat na ibon sa kanila. O mataas sa mga ibon...

Tan-Tan: [Nakay da pamangnon naba?]

Tan-Tan: Ano ang mga pagkain?

Talandi: [Kura pamangnon?]

Talandi: Kanilang pagkain?

Kurot: [Hu'u.]

Kurot: Oo.

Lukidanon: [Pamangnon?]

Lukidanon: Pagkain?

Talandi: [Ah! kura pamangnon, hu'utay.]

Talandi: Ah kanilang pagkain nga.

Kurot: [Kura pamangnon?]

Kurot: Kanilang pagkain?

Talandi: [*Pamangnon makay tu' mga ulud sata nagtabuy basi'l nagtabuy sata basta kura akayaan ginaru tinabuy sata sa maglulum.*]

Talandi: Ang pagkain nila ay mga uod. Ang binibigay nilang pagkain ay kung ano lang ang kanilang nakayanan ang kanilang ibibigay sa inang talusi.

Tan-Tan: [Maki bukar kayu?]

Tan-Tan: Mayroon bungang kahoy?

Talandi: [*Ayy wala batay bukar kura agkain ba abul kura. Basta magmilayug makay tu' insekto naba nagtabuy sa adaangan. Kada tu' tuwa dalawas ba nud akitan kada pagtiya ba pinalagyan pagkit.*]

Talandi: Ayy hindi kumakain ng bungang kahoy. Ang mga lumilipad na mga insekto iyan ang kanilang binibigay sa nanay na talusi. Kasi ang tuka lang ang nakalabas ng ganito ay nilagyan ng pandikit.

Tan-Tan: [Nud ani lumwas sa kunin balay?]

Tan-Tan: Hindi ba ito lumalabas ng pugad?

Kurot: [Wala batay lumwas.]

Kurot: Hindi lumalabas.

Talandi: Kuya ang talusi ay kapag nangitlog na ay hindi na po lumalabas ng bahay at yung butas niya ay nilalagyan ng pandikit natama lang tuka na nakalabas tapos ang binibigay na pagkain ay mga uod, mantis, at mga insekto at tipaklong.

Tan-Tan: [Maki matabuy ina sapa?]

Tan-Tan: Mayroon ba nagbibigay ng tubig?

Talandi: [Wala.]

Talandi: Wala.

Tan-Tan: [Da kunin sawa sata kay baywi?]

Tan-Tan: Ang kanyang asawa ba ay nariyan din?

Talandi, Kurot: [Saba kay baywi.]

Talandi Kurot: Oo, nandyan din naman.

Talandi: Nandiyan din ang kanyang asawa malapit sa pugad at naghahanap din po ng pagkain niya.

Tan-Tan: [Pag-ina talusi naay akumitan maki u' bahid puti makay da panawun naba?]

Tan-Tan: Ang talusi na aking nakita ay may marka, ano ang pinapahiwatig nito?

Talandi: [*Naba bilang palatandaan maki bahid kung naba kausunan da bahid naba kauson da dagun iya kunin tuka maki bahid.*]

Talandi: Iyan ay isang palatandaan na ang guhit sa kanyang tuka ay ang bilang kung ilang taon na ito na bubuhay.

Kurot: [Nu lima kadag-un lima adin bahid.]

Kurot: Kung limang guhit ay lima din ang taon.

Talandi: [Kada kaamba lakul da tuka naba.]

Talandi: Kasi ganito kalaki ang haba ng tuka.

Ang isa sa mga uri ng talusi ay may malaking tuka, ay makikita po tayo na guhit sa gilid ng kanyang tuka na kulay puti, yung iba po ay kulay pula ang guhit. Iyon ay palatandaan kung ilang taon na po sila.

Guy: Kapag puti?

Tan-Tan: Parehas po sila kuya, dalawa po kasi ang palatandaan nila, may guhit na pula at guhit na puti.

Gliseria: So bibilangin yung guhit para malaman...

Tan-Tan: Opo, bibilangin po 'yon kung ilang guhit ang nabilang mo, iyon ang taon ng talisi.

Tan-Tan: [Ina kalbas ani mamisa adangan sa kunin balay?]

Tan-Tan: Kapag nangitlog na ang inahin sa kaniyang pugad o bahay?

Basikol: [Ba piya akay binukaan akay.]

Basikol: Ito ay kanya pa din bubuksan.

Tan-Tan: [Tawa da magbuka?]

Tan-Tan: Sino ang magbubukas?

Lukidanon: [*Da kunin sawa kay.*]

Lukidanon: Ang kanyang asawa naman.

Kurot: [*Naglapnit akay kunin sawa.*]

Kurot: Inaalis ng kanyang asawa.

Basikol: [*Da ina pagkit iya nanggaru akay iya sawa.*]

Basikol: Yung pandikit na nilagay ay aalisin din niya at ng kanyang asawa.

Tan-Tan: [*Da unga ba batay ani milayog?*]

Tan-Tan: Ang anak ay gusto nang lumipad?

Talandi: [*Nud dapu da adang sata akay magpasarak pamangnon nagpakan kay kunin unga.*]

Talandi: Hindi pa doon, dati sa pugad ng nanay ay naghahanap ng makakain para sa kanyang anak.

Tan-Tan: [*Da ruma ibon nawud ani magtaboy pamangnon sa kunin?*]

Tan-Tan: At yung ibang ibon nagbibigay pa ng pagkain sa kanila?

Talandi: [*Wala ani.*]

Talandi: Hindi na.

Tan-Tan: [*Ah lilim ngani.*]

Tan-Tan: Ah naglilimlim lang.

Talandi: Ang talusi kapag namisa na at kung may balahibo na po ang anak. Yung asawa po niya ay inaalis na po yung pandikit nila sa bahay para makalabas ang nanay na talusi at pag nakalabas na po sa bahay ang asawa niya, ito ay maghahanap na po ng pagkain para sa kanyang anak o inakay.

Tan-Tan: Habang siya ay naglilim-lim yong bahay po nila ay nilagayan ng dikit upang maisara ang tuka ng sa ganon ay ang mga babaeng inahin lamang ang makaka kuha ng pagkain sa iba pang mga ibon.

Tan-Tan: Pagtapos napo ang kanyang paglilim-lim at nangitlog at tuluyang namisa na at ang Inahin na ibon

ay lalabas na sa bahay ito at maghahanap ng pagkain para sa kanyang mga anak kasama ang kanyang asawa.

Jazil: May karagdagan pa po?

Talandi: [*Kaya iya nabukan akay wala akay sa kunin pugad lilim-liman naba ba nagsarak ani da nawud ng tabuy pamangnon sa iya.*]

Talandi: Kapag nabuksan na ang pugad at nakakalipad na ang nanay, hahanapin ang hindi nagbigay ng pagkain sa kanya noong siya ay naglilim-lim.

Kurot: [*U'hh amba mana.*]

Kurot: Ahh ganyan pala.

Kurot: [*Amatangan mana iya ayy!*]

Kurot: Ayy! Alam pala niya.

Tan-Tan: [*Amatangan mana da nud agtabuy sa iya.*]

Tan-Tan: Alam ng inang talusi ang hindi nagbigay sa kanya.

Talandi: [*Hu'u amatangan nagsarak ay nab aba nagkurkuran.*]

Talandi: Oo alam, iyan hahanapin at ito ay aawayin.

Tan-Tan: Kuya sa panahon na lumabas na po yung inang talusi, malalaman na kung sino ang ibon na hindi nagbigay ng pagkain noong panahon na ito ay naglilim-lim.

Guy, Jazil, Gliseria: Hahaha!

Tan-Tan: Kuya, ito ay hahanapin niya at tutukain ng tutukain, iyon ang kaparusahan nila sa di nagbigay na pagkain sa kanya yung panahon na siya ay naglilim-lim.

Tan-Tan: Isa po iyon sa pamamaraan ng talusi.

Tan-Tan: [*Maki dapu?*]

Tan-Tan: Meron pa ba?

Talandi: [*Wala ani.*]

Talandi: Wala na.

Tan-Tan: [*Ina nu maki ina bagyo, maki lindol u' salut da talusi maki ni pangitain?*]

Tan-Tan: Anong ugali ng talusi kapag may bagyo, may lindol at iba pa, meron bang palatandaan?

Lukidanon: [*Wala kay.*]

Lukidanon: Wala naman.

Tan-Tan: [*Nu tag-udan magbuot kay?*]

Tan-Tan: Kung tag-ulan, humuhuni?

Talandi: [*Maki kay buot sa amba kanlong trust! Trust!*]

Talandi: Mayroong humuhuni sa kanilang pugad trust! Trust!

Tan-Tan: Ganon daw po ang huni kapag maulan.

Guy: Pag hindi umuulan?

Tan-Tan: Wala ka pong maririnig na huni.

Guy: Ibig sabihin, isa din ito sa palatandaan?

Tan-Tan: [*Ina sa talusi talpos ani?*]

Tan-Tan: Sa talusi tapos na?

Kurot, Talandi: [*Wala ani.*]

Kurot, Talandi: Wala na.

Tan-Tan: Kuya, teka lang po!

- [*Da talusi pamangnon iraya?*]

- Ang talusi kinakain ng Iraya?

Kurot: [*Hmm hu!*]

Kurot: Oo.

Tan-Tan: Maaari pong kainin, masarap na masarap daw po.

Guy: Gaano siya kalaki?

Lukidanon: [*Amba lakul.*]

Guy: Malaki ha! Mahaba?

Lukidanon: [*Amba.*]

Lukidanon: Mahaba.

Guy: Malaking ibon yan ah.

Basikol: [*Nu sai kaon ani da kulas ba makunot ani kay.*]

Basikol: Ang karne ay matigas na.

Kurot: [*Da kunin lapi nawud makay mabilog nawud makay sa manipis tu' da lapi.*]

Kurot: Ang hita niya ay hindi mabilog, hindi din manipis.

Basikol: [*Makay kanipis tiya ta!*]

Basikol: Manipis nga!

Guy: Yung katawan niya ay bilog?

Lukidanon: Bilog

Guy: Hehehe! Kakaibang itsura siguro.

Lukidanon: [*Amba da alima.*]

Lukidanon: Maiksi ang paa.

Talandi: [*Maki tu'itum, Maki brown, maki tu'puti.*]

Talandi, Basikol: Ang mga kulay niya ay mayroong itim, puti, at may kaunting brown.

Guy: Dito lang sa tuka?

Tan-Tan: Kuya, hindi po sa katawan o balahibo nila.

Tan-Tan: [*Maki palong?*]

Talandi: [*Da talusi wala kay.*]

Talandi: Walang palong.

Balsinaga, bangingi, lawin

Tan-Tan: [*Na tiyo bangingi nakay matay naba?*]

Tan-Tan: Tiyo, ano ang bangingi?

Talandi: [Makay lawin na ba.]

Talandi: Parang lawin ito.

Kurot: [Buhag?]

Kurot: Lawin nga!

Talandi: [Nawud makay mag-amba.]

Talandi: Hindi! Parang ganito..

Kurot: [U'uhh sikup di ah?]

Kurot: Oo! Lawin nga!

Talandi: [Nawud, makay sa lawin da ina...]

Talandi: Hindi, parang lawin nga ito.

Tan-Tan: [Nakay da ngaran?]

Tan-Tan: Ano ang pangalan?

Lukidanon: [Nawud sikup.]

Lukidanon: Hindi sikup.

Talandi: [Nabiyat lakul sa ina sa sikup. Balsinaga naba ayyyy!]

Talandi: Parang ganun na nga. Parang sikup balsinaga.

Lukidanon: [Hala hala!]

Lukidanon: Oo, oo.

Tan-Tan: [Balsinaga makay lawin?]

Tan-Tan: Parang lawin?

Lukidanon: [Pero da magdanog ba mangayan iraya?]

Lukidanon: Pero kapag humuhuni ay parang tao.

Basikol: [Da magkumit iraya.]

Basikol: Parang tao nga sila.

Talandi: [Nawud kay iraya, kura kay pamangnon ba ina...]

Talandi: Hindi sila parang tao, ang kanilang pagkain ay...

Tan-Tan: [lolo da pag-awitan sa ina alangan bangingi ina pag-awitan sa iraya nakay?]

Tan-Tan: Lolo, sa mga Alangan, ang tawag nila ay bangingi, sa mga Iraya anu naman ang tawag?

Kurot, Talandi, Basikol: [Balsinaga!]

Kurot, Talandi, Basikol: Balsinaga o lawin.

Talandi: [Amba ta nu kawu magkadang kadang sa kunin batay malapit sa kunin pugad kawa yaw saba kaw ba dinagit, batay ginaru matapang naba. Da pamangnon maki isda,manok, palaka daga, basta maabutan kura Ah dukot naba.]

Talandi: Ganito, kapag ikaw ay naglalakad-lakad malapit sa kanyang pugad at nalampasan mo ito, ikaw ay umalis kaagad at baka ikaw ay dagitin. May malaking tiyansa na susunggaban ka nila sapagkat sila ay matatapang. Kinakain nila ang mga isda, manok, palaka, daga o kahit anumang makita nila.

Tan-Tan: [Da balsinaga nakay na kuray naba?]

Tan-Tan: Ano ang mga kulay nila?

Talandi: [Maki tu' puti tuwa at pula.]

Talandi: Parang maputi-puti na may pula and kulay nila.

Tan-Tan: [Da balsinaga nud kay mamangan iraya?]

Tan-Tan: Ang lawin ba ay kumakain ng tao?

Talandi: [Nud kay wala bata mamangan,naba magpadakit laing.]

Talandi: Hindi naman, nangdadagit lamang sila.

Tan-Tan: [Da balsinaga pamangnon iraya?]

Tan-Tan: Ang balsinaga o lawin ay kinakain ng tao?

Basikol: [Nu kay abul iya pamangnon iraya. Nawud batay abul naba ay kada wala batay pagdapuan.]

Basikol: Kapag nahuli sila, pero hindi sila kayang hulihin dahil wala silang dapuan.

Tan-Tan: [*Da layag naba kalakul?*]

Tan-Tan: Malaki ba ang pakpak nila?

Talandi: [*Ay maaba lakul.*]

Talandi: Sobrang mahaba din ito.

Tan-Tan: [*Naba maki sawa maki din ina sisiw?*]

Tan-Tan: Siya po ba ay may asawa din? Meron din anak o sisiw?

Talandi: [*Maki din sawa maki din. Kada maki pugadan naba sa ngaway kayu.*]

Talandi: Meron din, meron din kasi may pugad din sila sa itaas ng punong kahoy.

Kuya, ang balsinaga po ay ng dadagit ng isda, manok, palaka, at daga. Iyon po ang pagkain po nila at matatapang po sila kaya mahirap din po hulihin. Malaki po siyang ibon at isa po siyang uri ng Aguila. Tapos ang kulay po niya ay may kulay puti sa leeg tapos marun ang kulay sa ibang bahagi ng katawan tapos ang mga kuku po nila ay talagang matutulis.

Guy: Mayroon pa ba o nakakakita pa rin ba kayo?

Lukidanon, Tan-Tan: [*Maki.*]

Lukidanon, Tan-Tan: Meron.

Tan-Tan: [*Maki dagdag?*]

Tan-Tan: May karagdagan pa po ba?

Lukidanon: [*Sa yamon sa Calomintao maki.*]

Lukidanon: Sa gubat, sa Calomintao, meron.

Tan-Tan: Doon po sa bahay namin 'pag nakita ng nanay ko na papalapit na sa amin ang balsinaga tinatawag na po niya ang malakapati para pumasok sa nakilang bahay kasi po nakikita ng nanay nabubulusok po palapit sa mga kalapati.

Lukidanon: [*Da naay amatangan sa balsinaga nu milayog darwa lakul magtalsawa magpal-anggatan talsawa nu magsarak pamangnon nawud sai ngani milayog basta kunin saw aba kaangat. Da kunin pugad sa puon kayu ta sa ngaway bundok. Nawud yakbangin iraya nu kawu manyakbang sa kunin pugaod da balsinaga ba adagilan talasawa ba kawu ba sinabnit*

tuwa sa aripuro nu kumu ginaro da inakay sata da balsinaga ba abaisan.]

Lukidanon: Kuya, ang balsinaga 'pag naghahanap ng pagkain ay lagi sila magkasama na mag-asawa at kung gagawa po ng pugad sa hindi maaakyat ng tao, kung ito po ang tuktuk ng bundok na mapuno sa pinakamataas na puno doon po sila gagawa ng pugad. Kung kukunin ng tao ang anak nila sa pugad, magagalit yong balsinaga dadagitin nila ito ng sabay hanggang sa mahulog yung tao na kukuha sa anak nila. Hindi po nila hahahayaan na makuha ng tao anak nila.

Guy: Aatakihin nila?

Tan-Tan: Opo aatakihin nila.

Lukidanon: [*Kausunan ani.*]

Lukidanon: Kuya, dadami na po sila.

Guy: Lagot na yung tao.

Tan-Tan: Lagot na ang tao, patay.

Guy: Gaano po sila kalaki?

Lukidanon: [*Dalagay ba amba Kaaba.*]

Lukidanon: Kuya, ganon po kalaki ang pakpak 'pag lumilipad.

Guy: Kapag lumilipad? Gaano siya kataas?

Tan-Tan: [*Pag ina manungka kay?*]

Tan-Tan: Sila pa ba ay nanunuka?

Lukidanon: [*Kunin tuka amba da kunin kamut amba kay.*]

Lukidanon: Ang kanilang tuka ay ganito.

Tan-Tan: [*Ina nanunka kay amba?*]

Tan-Tan: Sila ay nanuka ng ganito?

Lukidanon, Kurot: [*Hu'u*]

Lukidanon, Kurot: Oo.

Lukidanon: [*Da kunin alima at kamut ba makay na ba da mag amba tu.*]

Lukidanon: Ang kanyang paa at kuku ay ganito ang posesyon.

Tan-Tan: [*Da balsinaga maki kay ugari naba, nakay da urgri naba?*]

Kurot: [*Naba da balsinaga kura nagbayug ani milayug ani naaata ani ngus darwa kura da nagawit kura bibi ba week! Week! Week! Dalundunan magpanraru ibon naba mag-ayay kay tu' kura kabuhayan, pamangnon naba da kunin ugari nuud kay abaya ina magbuot week! Week! Week! Weeeek! Maya- maya ankitan pagmanok dinakit amba ayyy abul.*]

Kurot: Kuya, ang ugali po ng balsinaga ay nasa pugad subalit kapag gutom na po sila ay lilipad na po sila at magpapaikot-ikot sila at humuhuni po sila week! week! Weeeek! Yung huni po nila nayon ay isang paraan po ng pagdarasal nila upang sila ay makakita ng pagkain na kanilang makakain, 'pag sila po ay nakakita na ng kanilang manok, dadagitin po nila at dadalhin sa pugad at doon po nila kakainin.

Guy: Nabanggit mo na manok ang kinakain, ano pa ang kinakain nila?

Tan-Tan: Manok, palaka, isda at daga, yan po ang kinakain nila.

Guy: Pusa?

Lukidanon, Tan-Tan: [*Nawud.*]

Lukidanon, Tan-Tan: Wala.

Guy: Ahh, sige.

Tan-Tan: Kapwa ibon din po.

Tan-Tan: [*Maki sinyalis pag balsinaga?*]

Tan-Tan: Mayroon bang senyalis ang balsinaga ?

Kurot: [*Pag uu' balsinaga?*]

Kurot: Sa Balsinaga ?

Tan-Tan: [*Hu'u.*]

Tan-Tan: Oo.

Kurot: [*Ah! Pagsinyalis kura ba maki nu batay ani tag-garasun kura angasan mag ilayog ilayog week! Week!*]

Week! Naba sinyalis tag-garasun paray.]

Kurot: Kuya, 'pag sila po humuhuni na at ang pagkakarinig mo sila ay masaya ay ibig sabihin nito ay malapit na ang tag-ani ng palay ng kaingi o tubigan.

Basikol: [*Pag u' sinyalis tag-udan ani magbuot laing naba?*]

Basikol: Ang senyales naman kapag tag-ulan ang huni parang ungol.

Kurot: [*Ayyy! Naba ba magdaulondon kura ba magbayog ani.*]

Kurot: Kapag ungol ang huni nila, sila ay gutom na.

Tan-Tan: Ibig sabihin po noon ay malapit na ang tag-araw, ang balsinaga ay masasaya na po.

Guy: Ayos! mukhang kompleto na ano, at nakatira sila sa mataas na puno?

Tan-Tan: Opo, sa mataas na puno.

Tan-Tan: Doon po sa bundok na may matataas na punong kahoy.

Kurot: [*Ako maki dapo da mga balsinga naba lawin ayy nu dagun ani magpamataw sa kura pugadan naba isag niyakbang iraya kura akitan saba kunin pugadan maki bairam (asaan) totoo ano?*]

Kurot: Mayroon pa! Ang lawin, kapag sila ay nasa kanilang pugad, at patingin-tingin. Ibig sabihin niyan ay may tao na inaakyat ang kanilang pugad para maghanap ng Hasaan na bato sa kanilang pugad. Tootoo, ano?

Talandi: [*Hu'u.*]

Talandi: Oo.

Kurot: [*Maki asaan sa kura pugadan mmhh! Maamba tu' kura kay karat mag-asa da mga damuong naba naba da magsarak disin magsarikapkap alabut gumaru.*]

Basikol: Anting?

Kurot: [*Nawud kay piya ina sa magsarakapkap.*]

Kurot: Hindi naman. Sila ay tumitingin-tingin sa paligid.

Tan-Tan: Kuya, isa sa ugali ng balsinaga kung subrang tagal na nakatira sa pugad ito ay bato kung tawagin Hasaan at doon po nila hinahasa o pinatatalas ang kanilang kuku sa bato na yon.

Kurot: Kuya, yung mga damong. Ang mga tagalog ay naghahanap sila at kung sila ay nakatagpo ay kukunin po nila ito kasi po ito ay maganda o sweerte sa paghahanap buhay.

Guy: Ah pero saan galing yung bato na iyon, at anong klase?

Kurot: [*Kura kay sarak, maman-ow sa sapa tiya ani yamon alabot binaba sa kunin pugad.*]

Kurot: Kuya, iyon ay galing sa ilog o batis na kapag nakita nila ito, maganda para sa kanila ay dinala po nila sa kanilang pugad.

Guy: Sige.

Tan-Tan: Kuya, pati po tuka ay doon po nila hinahasa o pinatatalas.

Guy: Maganda yan! Iyan din ang sabi ng mga alangan.

Jazil: Sa inyo ba kinukuha niyo ang bato?

Tan-Tan: [*Sa tamo maggarong da bato?*]

Tan-Tan: Ang bato na iyan kinukuha din ba ang mga Iraya?

Kurot: [*Ayy nawud.*]

Kurot: Hindi.

Tan-Tan: [*Nawud kay.*]

Tan-Tan: Hindi naman.

Lukidanon: [*Da balsinaga ba adagilan.*]

Lukidanon: Sa amin mga iraya ay hindi kinukuha, nagagalit ang balsinaga, at may gusto po talaga sa bato na Hasaan ay mga tagalog.

Kurot, Lukidanon: [*Damong ba bang...*]

Kurot, Lukidanon: Kuya, ang mga tagalog ay binabariil para makuha ng bato na hasaan.

Kurot, Lukidanon: [*Nakay da ngaran lakul lawin mamangay mo...Balnog.*]

Kurot, Lukidanon: Ano ang pangalan ng lawin... balnog?

Tuwato

Guy: Sige. Maraming salamat! Ang susunod naman sa listahan ng mga Alangan ay talotu?

Tan-Tan: [*Ina talotu... sa yamon ba naba kayu?*]

Tan-Tan: Ang talotu...punong kahoy na ba ?

Kurot: [*Kayu sa yamon.*]

Kurot: Punong kahoy.

Tan-Tan: Kuya, yong talotu po sa amin ay kahoy hindi po siya ibon.

Guy: Ha, sige!

Kurot: [*Ay naay amatangan!*]

Tan-Tan: [*Nakay nakay?*]

Kurot: [*Tuwato.*]

Kurot: Kuya, ang tuwato ay yung binubutas po niya yung punong kahoy na tuyo na at naghahanap ng anay 'yon isa sa mga pagkain nila.

Kurot: [*Pero ibun tu' da tuwato naba kabus tu' kaibon naba da kunin panawun aldaw mag tuk! Tuk! Tuk! Sa mga kayu ranggas maki anay magyakbang-yakbang sa yamon ban aba da ugali tuwato. Iya kay kunin pangaran sa yamon tuwat ngani aldaw ba mag amba tuk! Tuk! Tuk!*]

Kurot: Kuya, yung tuwato ay laging nagtutuktuk o tinutuka nito yung mga punong kahoy na tuyo. Kinakain po nila doon ay may mga anay, uod at kung anong mayroon sa punong kahoy at doon din po sila gumagagawa ng pugad.

Tan-Tan: [*Nakay da kuray naba?*]

Kurot: [*Maki pula tuwa.*]

Tan-Tan: [*Maki pula tuwa sa tuon?*]

Kurot: [*Hu'u maki brede tuwa, maki puti tuwa.*]

Kurot: Kuya, may pula sa ulo at itim, may puti sa leeg at berde sa tagiliran at ang tuka po niya ay tama lang po na makapal.

Guy: Anong kulay ng tuka?

Tan-Tan: Kulay itim po.

Guy: Hinuhuli ba? Kinakain ba?

Tan-Tan: [*Pangabul da tuwato?*]

Tan-Tan: Kinakain ba ang tuwato?

Kurot: [*Pamangnon.*]

Kurot: Kinakain.

Basikol: [*Nod kay layun layun...*]

Kurot, Basikol: Kuya, kinakain po pero hindi hinuhuli lagi kasi ito po makikita sa mga patay na puno kaya mahirap po hulihin.

Tan-Tan: Maliit lang po malaki-laki po ito sa maya.

Kurot: [*Nawud layun layun pamangnon iraya pero abaya din na mangan.*]

Kurot: Hindi po talaga hinuhuli ng mga iraya para kainin pero kinakain.

Guy: Sige! May senyalis ba?

Kurot: [*Da ruma ibon maki katangian. Da kunin kay katangian o sinyalis nu iya batay ani mangitlog kura kay maggawa kay kura balay magtuk tuk haanggang amba Kaaba da luyang saba batay mangitlog iya mataas kayu sa ina sa turambusan. Nawud din batay luwas laat kay kaibon tuwa nu bagyo ani amatanga kay kura nu makidaut sa gubatan amatangan kay ibon, amo laat.*]

Kurot: Kuya, ang tuwato kapag maiingitlog na po ay gumagawa na po ng kanilang pugad magbubutas ito sa mataas na punong kahuy hanggang ganito ang lalim doon na po sila mangingitlog at bagyo o masamang panahon ay hindi na po ito lumalabas sa pugad nila.

Tan-Tan: [*Nakay da pamangnon tuwato?*]

Tan-Tan: Anong kinakain niya ?

Kurot: [*Mga anay, alinganga insekto naba da nagkain.*]

Kurot: Mga anay, alinganga, insekto ang kinakain.

Tan-Tan: [*Da alingan da skorpyo?*]

Tan-Tan: Ang alinganga ay skorpiyo?

Kurot: [*Nawud skorpyo naba.*]

Guy: Alinganga kinakain?

Kurot: [*Nawud.*]

Kurot: Hindi.

Tan-Tan: Mga kinakain ng tuwato.

Kurot: [*Da alinganga tulo kaklase sai ka alingang lakul, sai kakul din ngus da sai kay alinganga kabus tu' naba kura akitan sa mga kayu ay kinakain nila.*]

Guy: Skorpyo, ha?

Tan-Tan: kuya ngayon ko lang narinig ang salitang alinganga ang pumasuk sa isip ko ay skorpyo.

Guy: Ah skorpyo na maliit.

Kurot: Opo, may tatlong klase: may malaki, may katamtaman at may maliit.

Guy: Iyan ang kinakain nila?

Tan-Tan: Opo Kuya, kinakain po nila tipaklong at anay kinakain po ng tuwato.

Guy: Lahat ng alinganga na 'yon kinakain?

Tan-Tan: Maliban po sa pinaka malaki.

Guy: Ah.

Kurot: [*Agpangkayat da lakul alinganga.*]

Kurot: Nangangagat alinganga na malaki.

Guy: Ah, sige, ano po yung huni niya?

Kurot: Tuwh! Tuwh! Tuwh! Tuwato!, tuwh! Tuwh! Tuwh! Tuwato!

Guy: Ah sige, ayos! Wala na po bang karagdagan?

Jazil: Baka po pagod na kayo. Kape tayo?

Tan-Tan: Pang-alis antuk.

Lukidanon: [*U' ilan klase naba tinalakay dapo?*]

Lukidanon: Kung ilang klase ng mga ibon ay atin bang tatalakayin lahat?

Lukidanon: [*Ina halimbawa sabukot naba tulo kaklase naba?*]

Lukidanon: Halimbawa ang sabukot, iyong tatlong klase lahat ay tatalakayin?

Guy: Oo, lahat ng klase tatalakayin natin 'yan.

Guy: Ah sige. Nasaan na tayo? Mag-umpisa na ulit tayo. Dito na tayo sa mga ibon at ang susunod na ibon ay Talotu?

Tan-Tan: Ang talotu ay tuwato sa Iraya. Tapos na po tayo.

Tiryuk Tiryuk, Tariktik (Calao)

Guy: Tapos na! Tariktik?

Kurot: [*Albas ani pagtariktik.*]

Kurot: Tapos na sa tariktik.

Tan-Tan: [*Nawud ina pagtariktik talosi, tariktik ina sata sa talahiban?*]

Tan-Tan: Hindi naman tariktik na malaki, tariktik sa talahiban?

Kurot: [*U' mana pagkaamba tu'?*]

Kurot: Ah! Yang ganito kaliit?

Lukidanon: [*Dilaw tu' pag-alima.*]

Lukidanon: Dilaw ang paa.

Lukidanon, Kurot: [*Tiryuk-tiryuk!*]

Lukidanon, Kurot: Tiryuk-tiryuk!

Tan-Tan: Kuya tiryuk-tiryuk po sa amin.

Gliseria: Ano yung tiryuk-tiryuk?

Kurot: [*Nawud kawu nguna pagtiryuk-tiryuk?*]

Kurot: Ngayon ay yung tiryuk tiryuk?

Lukidanon: [*Naay amatangan da ibon tiryuk tiryuk naba da ibun tu' da lawas da kunin kuray pa makay lupa brown.*]

Lukidanon: Ang aking nalalaman sa ibong tiryuk tiryuk, iyan ay maliit ang katawan ang, kanyang kulay ay parang lupa, kayumanggi.

Kurot, Basikol: [*Nanrutikan.*]

Kurot, Basikol: Batik batik.

Lukidanon: [*Nanrutikan da kuray da kunin pamangnon ina kalintug anwang lisa iba din insekto bangseran, alitup, basul mauson kura pamangnon da alabot kura da layon layon mamangan ba basul, kalintog unwang kabas insekto. Nu batay mamangan iraya. Da ablason ba subra anikay malansa daut da ablason pamangnon iraya.*]

Lukidanon: May tuldok na brown at itim ang kulay, ang kinakain ay kuto at lisa ng kalabaw, insekto, tipaklong, alitaptap, uod at marami pang iba sing pagkain pero ang paborito ay kuto ng kalabaw, insekto. Kung kakainin ng iraya mangyan ang karne ay sobrang malansa o pangit ang lasa hindi gusto ng mga iraya mangyan.

Guy: Ibig sabihin dadapo siya sa kalabaw?

Tan-Tan: Opo, dadapo sa kalabaw. Ang kulay po nito ay kulay kayumanggi na may na may tuldok na itim, at puti ang bunto't medyo mahaba. Ang paa po ay diliw ang kulay pero ang katawan po niya ay ganito lang po kaliit.

Lukidanon: [*Nu udas ani kura ba alabot ani mangitlog kura kay darwa ba maggawa ani pugad balay sata talahiban manrimut da kunin itlog ba tulo.*]

Lukidanon: Kung oras ng kanilang pangangitlog ang mag-asawa ay tulong na gumagawa ng pugad sa

talahiban, nagpupulot ng mga dahoon ng talahib at ang kanilang itlog ay tatlo.

Tan-Tan: [*Nakay kuray pag itlog?*]

Tan-Tan: Ano po ang kulay ng itlog?

Lukidanon: [*Puti maki tu' batik itum nu batay ani mamsa da adang sai kalingo anggang darwa kalinggo da itlog ba maki ani burina batay ani napsa nu napsa ani da itlog da adang ba sata dapo anggang da kunin ungan maki ani bulbul ubok da adang da apang ba magsarak kay pamangnon nu ratung da adang da unga kay mag-inganga amba da bibi da adang ba paslud da pamangnon.*]

Lukidanon: Puti na may tuldok na itim. Kung ito ay mamimisa na mga isang linggo hanggang dalawang linggo. Kapag ang itlog ay nakikita na kulay puti, ito ay malapit na mapisa, ang nanay ay nagbabantay satabi hanggang sa ito ay mapisa at magkaroon na ng balahibo, ang tatay ay naghahanap ng pagkain. Pagdating sa pugad, ang anak ay nakakanga-nga ng ganito ang bibig at ang pagkain ay ilalagay sa bibig ng anak.

Tan-Tan: Yung tiryuk-tiryuk po at panahon na po ng mangingitlog ay gumagawa po ng pugad na magkasama sa talahiban o sa sa mga talahib hanggang 1-2 linggo at 'pag nangitlog na po naglilimlim hanggang sa mapisa na ang itlog at hanggang sa magkaroon ng balihibo. Ang nanay ay nasa pugad habang di pa nakakakilos ang anak at kung may balahibo na ang nanay ay tumulong na sa bibigay ng pagkain sa kanilang anak.

Guy: Ilang itlog?

Tan-Tan: Tatlo po ang itlog na may batik na itim at brown. Nililimliman ng Nanay ang lahat ng kanyang itlog?

Lukidanon: [*Hu'u kay!*]

Lukidanon: Oo naman!

Tan-Tan: Kaya yung tatlong itlog po ay mapipisa po at ito ay lahat ay mabubuhay. At tapos po kapag ang nanay o tatay ay dumating na may dalang pagkain ang mga inakay ay nakatingala na nakabukas ang mga bibig naghihintay na ilagay ang pagkain ng nanay o tatay na ibon. Wala bang senyales kapag mangingitlog na?

Lukidanon: [*Wala kay.*]

Lukidanon: Wala naman.

Tan-Tan: Ok, tapos na po yung sa tuka?

Lukidanon: [*Makay tu' sa maputi.*]

Lukidanon: Para itong puti. [Pero di gaanong kahaba]

Guy: Yung huni po nila?

Lukidanon: [*Tirrryuk! Tirrryuk! Tirrryuk!*]

Lukidanon: Tirrryuk! Tirrryuk! Tirrryuk!

Tan-Tan: Kaya pala tiryuk tiryuk ang pangalan!

Guy: Tapos na?

Tan-Tan: Kuya, tapos na po.

Sawi

Guy: Mayroon namang sawi?

Lukidanon: [*Ag panitulo pangit! pangit!*]

Lukidanon: Ito ay nagsasalita ng pangit! pangit!

Guy: Hahaha!

Kurot, Basikol: [*Uu'.*]

Kurot, Basikol: Oo.

Lukidanon: [*Naba magaling ani manuya!*]

Lukidanon: Magaling iyan mangulit!

Kurot: [*Naay amatangan at agkarnGuy gidtu sa kutanan, padalana ba dasawi ba makay iba kaibon iya kamit ako Kurot. Kurot! Kurot! Kurot!*]

Kurot: Ang aking kaalaman at naririnig talaga sa gubat, sa tabing daan, ang sawi ay kakaibang ibon kung makakita o makarinig ay gagayahin niya. Kurot! Kurot! Kurot!

Lukidanon: [*Magbarya.*]

Lukidanon: Tumatawag.

Kurot: *[Hu'u magburya hu' dumalan da sai gaya ikaw dennis basta naba akarnguyan ba Dinnes! Dennis! Dennis!]*

Kurot: Oo tumatawag, dumaan ang isa, ikaw Dennis basta narinig niya Dennis! Dennis! Dennis!

Guy: Hahaha! Okey ah, magaling siya!

Kurot: *[Rodrigo! Rodrigo! Rodrigo! Amba. Akumitan akay paquito! Paquito! Paquito! Paquiiiito!]*

Kurot: Rodrigo! Rodrigo! Rodrigo! Ganyan, Nakita niya Paquito! Paquito! Paquito! Paquiiiito!

Guy, Frédéric: Hahaha!

Kurot: *[Pangit! Pangit! Pangit! Naba da kasaysayan pag sawi. Tanguna yamon ba kaunga tamo ba kakumitan sawi naba ba maitum naba nawud batay sa karikutan naba layun sa dalan iraya magpanriwa ba magbuut ba nestor! Nertor! Nestor! Iya ba sa ngaway tunga puon kayu.]*

Kurot: Pangit! Pangit! Pangit! Iyan ang kasaysayan ng sawi. Taga-una kami ay bantay. Nakita ng sawi. Iyan ay hindi sa masukal na daan ng mangyang iraya, patingin-tingin sa mga dumadaan at biglang mag sasalita Nestor! Nertor! Nestor! Ito naman ay nasa taas ng putol na punong kahoy.

Lukidanon: *[Iya ba amatangan da ngaran iraya magdalan saba.]*

Lukidanon: Alam ng sawi ang pangalan ng tao dumadaan doon.

Kurot: *[Hmm! Hahaha!]*

Kurot: Hmm! Hahaha!

Basikol: *[Ako ba tinuya na ba.]*

Basikol: Ako nga tinuya niyan!

Lukidanon: *[Kawu Basikol tinuya ani?]*

Lukidanon: Ikaw Evelyn ang tinutukoy nun'?

Basikol: *[Ako tinuya ani ambata ako agutok igat kabol igat ako eh naba ta naay kaangat Basikol! Basikol! Basikol! Gutuki! Gutuki! Gutuki! Grruuooooot! maki sai akay da ngaran ba doming naba tuya din doming!]*

Doming! Doming! Tumatae! Tumatae! Tumatae! Naba daut ay' u ikaw akay!]

Basikol: Ako ay tinuya ng ganito ako nakahuli ng igat. At ito ay aking ng hihiwain ang igat iyan. Ang aking kasama ang sabi eh "Basikol! Basikol! Basikol!" "Gutuki! Gutuki! Gutuki! Grruuooooot!" May isa ulit ang pangalan tinuya din "Doming! Doming! Doming!" "Tumatae! Tumatae! Tumatae!" Kaibang ibon yan o ikaw na.

Kurot: *[Kaka, da naay estorya bai na naay ani karanasan ba. No ako agtaboy sa yamon to kaingin pag sawi ba mamurya sa naay makay ta Kurot, Kurot, carin gamba kay, kalbas ako manriwa no tawa da mamurya sa kunin, da mamuryaan sa naay ina pala naay anatangan sawi sata to sa ngaway kayu. Kalbas ba sa punan tuyo kayo ina da mag awit, magsurok surok kay iya. Da sawi no kumo ngaran amatangan iya kay da magawit, no dapog pag sawi ba mag awit sa kuyo ba pangit nguna.]*

Kurot: Kuya, ang aking kwento ay aking karanasan. Ako ay nagpunta sa kaingin, ako ay sinigawan ng sawi na Kurot! Kurot! Kurot! Na palingon po ako hinahanap po ko kung sino ang tumatawag sa akin kaya hinahanap ko. Nong nakita ko ay sawi pala ang tumatawag sa akin. Ang sawi ay laging nasa tabing daan, sa mga mataas na puno o kaya ay sa mga patay na mataas ito sumisilip silip at kapag nakakakita ng tao at malaman niya ang pangalan ng taong yon o yung dadaan at tatawagin niya ito. Kung hindi mo nakita ang mukha o nakatalikod ito sasabihan niya ng pangit.

Guy: Hahahaha!

Tan-Tan: Yung mga tao na nasa kaingin na nililinis ang para taniman sasabihan niya ng pangit yon...

Guy: Paano nila nalalaman?

Tan-Tan: Yon po ang hindi maipaliwag ng mga matatanda kung papaano nila nalalaman. Yung kay ate Basikol naman po ay ang kanyang karanasan ay pumunta siya ng ilog na kasama po ako, nakahuli po siya ng igat habang kami ay naglalakad papunta ng kubo at nong lilinisan na po niya ang igat ay nakita siya ng sawi at sinabihan po siya na Basikol! Basikol! Basikol! Putulin! Putulin! Putulin! At ito po ay dumapo sa sanga ng kahoy na di kalayuan sa kubo.

Guy, Frédéric: Hahaha!

Guy: Grabe ha!

Tan-Tan: [*Nakay da kakuray na ba?*]

Tan-Tan: Anong kulay niya?

Kurot, Basikol, Lukidanon: [*Maitum!*]

Kurot, Basikol, Lukidanon: Itim!

Lukidanon: [*Maki makintab?*]

Lukidanon: Itim na makintab kapag nasa liwanag.

Kurot: [*Iyan ba ako sata parauy sa ina cavite sa sai mayaman damuong maki ibon makay naba.*]

Kurot: Ako ay pumunta sa cavite sa isang mayamang tagalog na may ibon na katulad na sawi.

Tan-Tan: [*Naba nag-awit sa kura sa siyudad manila ba martenis naba.*]

Tan-Tan: Ang martinez, sila ay nasa lungsod ng Maynila.

Basikol: [*Naba sawi?*]

Basikol: Iyan ay sawi?

Kurot: [*Sata ako magpamatao sa damuong mayaman magbuaya amba Kurot kawu tuwa saba ani manong June da kunin amo.*]

Kurot: Doon ako ay tumira sa mayamang tagalog. Ngayon andito na ko, nan diyan na kay kuya June ang amo ko.

Kurot: [*Ako rumrum amba kaytang kawu agbuot makay naba, ay ako ay magtaka iya kabuot makay naba mga salita nawud kunin batay akarnGuyan. ba amatangan kay mane! Mane! Mane! Trueerrr! Trueerrrr! Naba ani da sakayan June! Hehehe nguna naay agkarumruman naba pagsawi ngus madaldal.*]

Kurot: Ako ay nag-iisip ng ganito, bakit ito nagsasalita ng ganitong salita, hindi naman niya naririnig pero alam niya. "Mane! Mane! Mane! Trueerrr! Trueerrrr! Andiyang ang sasakyan ni June." Hehehe ngayon ang ay aking iniisip, iyan ay sawi na madaldal.

Tan-Tan: Ang tawag po sa ibon na yon ay Martinez at ang isa po ay Mayna.

Kuya naalala po niya na dito ay walang pong pinagkaiba sa sawi sa Mindoro.

Gliseria: Parehas sila?

Tan-Tan: Opo, kaya po sinabi niya na parehas din po madaldal.

Kurot: [*Nu ako magrumrum gidtu naba da martines sata sa siyudad tuwa sa yamon naba ani sawi kaytang, da sai iraya magtakla sa tubtub dalan akumita sawi uuu' laki paguito! Agtakla! Agtakla! Takla! Kaya naay agrumrum naba martines kamatang di magpangtuya.*]

Kurot: Ang aking iniisip talaga iyan ay martinez doon sa siyudad, dito sa amin ay sawi. Bakit ang isang tao ay kapag dumudumi sa tabi ng daan, nakikita ng sawi, oo si Paguito! Tumatae! Tumatae! Tumatae! Iyan talaga ay martinez na marunong manuya.

Guy, Frédéric: Hahaha!

Tan-Tan: Kuya, ang sawi po ay kung ano ang nakikita po na ginagawa ng tao ay sasabihin po niya tulad po ng dumudumi sa tabi ng daan ay sinasabihan po niya Paguito! Dumidumi! Dumi! Hehehe.

Guy, Frédéric: Hahaha!

Tan-Tan: Kuya, basta kung ano po ang nakikita po niya ay sasabihin po niya habang ito tumatalon-talon.

Kurot: [*Tuwa nawud yamon akakumitan sata as kutanan naba magpanriwa- riwa.*]

Kurot: Dito sa amin, hindi pa nakikita. Doon sa gubat, 'yan ay pasilip-silip.

Tan-Tan: [*Nakay da pangnon naba?*]

Tan-Tan: Ano ang pagkain ng sawi?

Kurot: [*Ulod alitup, bansiran, ensikto.*]

Kurot: Uod, alitap-tap, tipaklong at insekto.

Guy: Ano ang itsura niya?

Lukitanon: [*Maitum*]

Lukidanon: Kulay itim.

Guy: Wala silang ganito?

Tan-Tan: [*Wala po kuya, ang kulay po niya ay maihalalintulad sa uwak na itim na makintab.*]

Guy: Ah.

Kurot: [*Da naay sa ina sa sawi nu nakay akitan naba da kunin gapanitul, nu akitan sai kai iraya mag-ii' saba, da iraya nu da iraya wala ani sagtu' kay ba da sawi ii'! ii'! ihi'!*]

Kurot: Ang aking alam, kung ano nakita ng sawi iyan ang sasabihin. Kung nakita niya ang isang Iraya Mangyan na umiihi diyan at yung Iraya Mangyan ay wala na maya maya ang sawi ay magsasalita na ng “Ihi! Ihi! Ihi!”

Guy: hahaha!

Kurot: [*Naba Dennis nawud kay nawud kay alimwan sa iraya saba mangriwa-riwa.*]

Kurot: Iyang hindi takot sa Iraya Mangyan, diyan lang pasilip-silip.

Guy: Yung tuka niya maliit ba?

Kurot: [*Ibun tu'.*]

Kurot: Maliit na ibon.

Lukidanon: [*Naba kaibon naba dau't wala ani disiplina.*]

Lukidanon: Ang ibon niyan ay pangit at walang disiplina.

Guy: Baka pwede turuan?

Kurot: [*Abaya kay agtud-an.*]

Kurot: Oo naman.

Guy: Aalagaan din tapos tuturuan?

Kurot: [*Hu'u kamatang angni agpasit sa iraya makay amba witweew! agpaswit sa ina daraga.*]

Kurot: Oo, marunong nga sipulan ang tao ng ganito witweew! At sinisipulan din ang dalaga.

Lukidanon: [*Tuwa sa Mindoro sa yamon lugar daut ngani bastos ngani nu akitan naba kunin binu'ut.*]

Lukidanon: Dito sa amin sa Mindoro, pangit talaga iyan. Bastos talaga kasi kung ano ang makita ay sasabihin.

Guy: Kung nangitlog siya ilan ang itlog?

Lukidanon, Kurot: [*Darwa.*]

Lukidanon, Kurot: [*Dalawa.*]

Lukidanon: [*Naba ilap ani mauson. Walang hiya.*]

Lukidanon: Mailap at marami, kaso walang hiya.

Guy, Frédéric: Hahahaha!

Tan-Tan: Dalawa lang po ang itlog. Hindi ba nauubos agad kasi pagka pangitlog kinukuha agad sa pugad?

Kurot: [*Naba nawud kaurot da kunin kay inakay ba palayaw kay gidtu.*]

Kurot: Iyan ay hindi nauubos, ang kanilang anak ay mahal na mahal nila ng sobra.

Tan-Tan: Hindi naman po nauubos kasi po inaalagaan ng mabuti ang kanilang mga inakay o anak.

Guy: Ah okay! Hinuhuli ba o kinakain?

Kurot: [*Ay nawud pang-abul nud kay agpamangan iraya.*]

Kurot: Hindi hinuhuli at hindi kinakain ng tao.

Guy: Kasi matalino, madaldal.

Kurot: [*Naba hidap kay agbul kawu akitan agbura sa ruma naba ani! Naba ani! Batay abul! Abul! Da ruma ba milayug. Kawu ba alimwan adin.*]

Kurot: Iyan ay mahirap hulihin. kung ikaw ay nakita na tumatawag sa kasamahan na diyan na ang manghuhuli ang karamihan ay lilipad na. Ikaw ba, hindi ka matatakot?

Tan-Tan: Kuya yung manghuhuli po ‘pag nakita ng sawi ay magsasalita o sisigaw na po ng nan diyan na ang manghuhuli. Kaya po ang kasamahan po niya ay lilipad na pati po yung ibang ibon.

Guy: Siguro marami siyang kaibigan na ibang ibon kung sa kanila ay sabihin na tara lipad na tayo? Ayos ah tapos na?

Lukidanon: [Kalbas ani.]

Lukidanon: Tapos na.

Sabukot (Situtkot ay isang klase sa kanila)

Guy: Okey! Sikutkot?

Tan-Tan: [Naba ani pag sabukot?]

Tan-Tan: Iyan ang sabukot?

Kurot: [Sikutkut naba tulo kaklase da kuray naba pagmaitum naba layon pagdalanang iraya naba sikutkut nawud abaya batay Namangan iraya dau't gidtu' da lasa nawud batay mamangan iraya pinatimpo ngani tuwa sa dila da ablason pagsikutkut nawud ah ina atulun magsuka kay anggan da iraya daut gidtu da lasa.]

Kurot: Ang sikutkut ay tatlong klase. Ang kulay ng isa ay itim na laging nasa daan ng tao. Ang sikutkut ay hindi kinakain ng tao. Dahil ito ay sobrang pangit ang lasa nito, hindi talaga makain ng tao.

Lukidanon: [Da tulo kaklase sabukot makay din da lasa?]

Lukidanon: Ang tatlong klase ng sabukot ay parehas ang lasa?

Kurot: [Makay din da lasa.]

Kurot: Oo, parehas din ang lasa.

Tan-Tan: [Nakay da nag-awit sa ina tulo kaklase sabukot?]

Tan-Tan: Ano ang pangalan ng tatlong klaseng sabukot?

Kurot: [Sikutkut pagmaitum sabukot, pag sikutkut kay naba da sai.]

Kurot: Sabukot sa atin, ang sikutkut iyan ang isa.

Tan-Tan: [Nakay da kuray naba?]

Tan-Tan: Ano ang kulay ng mga sabukot?

Kurot, Basikol: Maputi.

Kurot: [Naba ngani maki brawn tuwa sa awak maitum na magpamangan ba ulud sari sari kura alabot pamangnon bangseran saba sa... naba ani.]

Kurot: Iyan ay kayumanggi dito sa likod at itim. Ang kinakain ay uod, marami silang gustong kainin at kinakain din nila ng tipaklong.

Lukidanon: [Kaytang nawud mamangan iraya, da ruma ibon ba pamangnon iraya?]

Lukidanon: Bakit hindi kinakain ng tao, bakit ang ibang ibon kinakain ng tao?

Kurot: Nawud dapo pagkumo sunog mabyug kay.]

Kurot: Kapag ito iyong iihawin, nakakataba.

Lukidanon: [Lumsi?]

Lukidanon: Nakakataba?

Kurot: [Uuuhhh! Mabango kay pagkum amoyan kawu kay kumirit mangan kay nawud batay kaluog da kulas ba natunaw s akum bibi.]

Kurot: Ohhh, masarap ang amoy, ikaw ang kumuha ng kaunti at kung tikman mo ito ay hindi mo malulunok kasi natutunaw ito sa dila.

Tan-Tan: [Kaytang da ruma ibon ba da iraya mamangan da sabukot parihas din sa ruma ibon da mamangan?]

Tan-Tan: Bakit ang karamihan ng ibon ay kinakain ng tao. Bakit ang sabukot parehas din naman sa ibang ibon.

Kurot: [Nu kawu alabot magdimdim tamo ba mangabul sata ta magpanrapyo kung kawu kaw ba kapamamangan ba da mayabag.]

Kurot: Kung gusto mo kumain, ako ay manghuhuli at kung ikaw ay makakain, ako ay mamalasin.

Tan-Tan: Yung dalawang kulay po na yon ay hindi nila kinakain kasi po pangit po lasa at siya po ang ibon na hindi kinakain.

Tan-Tan: [*Nakay da dahilan dau't pamangnon iraya?*]

Tan-Tan: Ano ang dahilan at bakit hindi siya kinakain ng tao?

Kurot: [*Da dahilan kura naba tunaboy Apo Iraya nawud batay Namangan mangyan iraya amba da Apo Iraya ayaw pagkainon naba di'a. kaytang mamangan iraya kawu katulon ani da kum puna magsuka gidtu kaya dayu batay mamangan da iraya.*]

Kurot: Sapagkat nais ng Panginoon na di dapat kainin ito ng mga Mangyan Iraya. Bakit, dahil kapag kumain ang Iraya, kakaiba ang lasa at hindi malunok at nagsusuka na kaya sinabihan kami ng aming mga ninuno at mga magulang na wag kakain ang mga iyan.

Guy: Bakit siya lang ba ang ibon na di kinakain?

Tan-Tan: Yan din po ang tinatanong ko sa kanila.

Kurot: [*Iya ba tinabuyan kapangyarian iya nawud batay namangan iraya mangyan nawud sa batay sa ina bagay naba tinabuy, kawu sabukot nawud batay namnangan iraya paniniwala.*]

Kurot: Ang sabukot ay palatandaan ng Panginoon na hindi dapat kainin ng mga Iraya Mangyan. Iyan ang isang paraan na binigay ng Panginoon.

Tan-Tan: Kuya, ang sinasabi po ni Tiya Kurot ay hindi talaga kinakain ng mga Iraya Mangyan at iyon namana pa nila noong una. Hindi siya pwede kainin ng iraya mangyan o kahit na ng ibang tao.

Tan-Tan: Kuya, nakakasama po sa katawan ng tao, natutunaw po ang laman kahit po hindi nginunGuya. Kaya po sinasabi niya sa akin kung gusto ko po subukan na kumain ihuhuli kita at kakainin mo.

Tan-Tan: Para mapatunayan daw niya kung ano po ang lasa. Ang sabukot ba ay palatandaan sa mga bagyo o tag-ulan at tag-araw.

Kurot: [*Nu tag-udan saba tu' sa rubrub sa makay tu yabong ta ani nawud ani milayug, nu tag-adaw akay saba akay magpanggaro pamangnon.*]

Kurot: Kapag tag-ulan ay mayabong na mga damo, sa mababang puno lang sila nagtatago, kasi hindi sila nakakalipad ng mataas. At pag tag-araw, diyan din sila naghahanap ng pagkain.

Kurot: Kawawa po ang sabukot kapag tag-ulan kasi wala silang pugad o puno na kanilang pagsisilungan. Kung saan lang po may makita na mayabong na mga dahoon ay doon na lang po sila. Pag nabasa po, hindi na sila nakakasilong.

Guy: 'Di mamatay sila?

Tan-Tan: Opo, kasi hindi po sila gumagawa ng pugad.

Tan-Tan: Kapag tag-araw po, ayos po sila kasi po nakakapag hanap-buhay po sila at kapag tag-ulan patalon-talon lang po at kung saan may mayabong na halaman o mga puno na mababa ay doon na lang po sila.

Guy: Grupo ba sila?

Kurot: [*Pero no pag tag-araw agpanligaw. Tagsiyota maki tu' magpal-anggatan kalbas naba tu' guwa kay dimun sata...*]

Kurot: Kung tag-araw panahon din ng kanilang panliligaw. Sama-sama tapos ay gagawa na sila ng kanilang pugad.

Lukidanon: [*Dalon kay kawayan.*]

Lukidanon: Dahoon lang ng kawayan.

Guy: Bawat taon ay ganon?

Kurot: [*Hu'u nu tag-udan naba tu' hidap ngani.*]

Kurot: Oo, basta tag-ulan mahirap talaga.

Lukidanon, Kurot: [*Nu tag-araw ba kura ba mag-asawahan.*]

Lukidanon, Kurot: Kung tag-araw, silang mag-asawa ang magkasama.

Tan-Tan: Makikita mo palagi iyan dalawa na magkasama.

Guy: Paano sila magkakasama o magkakasundo?

Kurot: [*Makay din.*]

Kurot: Pariho din ng ibang ibon.

Lukidanon: [*Nu tamu akitan sa ina kalapati da tuka mag-amba makay din naba da sabukot.*]

Lukidanon: Ang aming nakita ay katulad na kalapati ang tuka ng sabukot.

Kurot: [*Kawu rimiwa sata sa karikutan makay din naba. Da sabukot naba nu da lalaki alabut kay nangayat da tuon babayi amba ikoy ba amba amba.*]

Kurot: Ikaw ay tumingin doon sa kagubatan mayroon doon, ang sabukot na lalaki ay sumama sa kanyang asawa at gaganito ang buntot.

Tan-Tan: Kuya, wala din pinagkaiba sa ibang ibon.

Guy: Wala na bang ibang tanong kompleto na? okey! Ang susunod ay pugo?

Pugo

Tan-Tan: Pugo! May natalakay na ba tayo na pugo?

Kurot, Lukidanon: [*Ayy wala kay.*]

Kurot, Lukidanon: Ayyy wala pa.

Kurot: [*Tanguna sa yamon pamalayan sata sa hulo da yamon nag-ina sa ina mga pugo maki tu' siloan, naba isag yamon akitan naba ani kausonan basta kura ba aluyunan kay da ruma ba sigut sa ina silo. Naba kay nawud batay magkarat makay saba maki, tuwa maki wala batay amba, da sai saba, saba ani kura ruma.*]

Kurot: Noong una ang aming bahay ay halo ang aming ginagawa ay maghuli ng pugo naglalagay kami ng silo o trap maya-maya ay makakahuli na kami ng marami. Sila ay isang linya lang ang nauuna at nahuli o nasalo o trap iyan ay hindi na manlalaban gaya ng mayroon dito, diyan walang ganyan.

Tan-Tan: [*Da kunin itlog ilan?*]

Tan-Tan: Ilan ang kanilang itlog?

Kurot: [*Tulo tu' naba sa lupa batay magrimon.*]

Kurot: Tatlo iyan. Gumagawa ng pugad sa lupa.

Tan-Tan: [*Naay akitan ba mauson kay.*]

Tan-Tan: Ang aking nakita madami.

Kurot: [*Ina sa hulo ba tulo ngani naay akitan.*]

Kurot: Sa huli ay tatlo lang aking nakita.

Tan-Tan: [*Naba tu' aluyonan?*]

Tan-Tan: Iyan isang linya lang?

Kurot: [*Hu'u kay! Da yamon silo trinta naba isag kabul trinta din sawa gidtu'.*]

Kurot: Oo, ang aming silo ay trenta, iyan lahat ay nakakahuli.

Tan-Tan: [*Namangan kay kuyo?*]

Tan-Tan: Kinakain po ba ninyo?

Kurot: [*Uhh Namangan kay nu kalbas ani kinusi ba nilabo ani sa kadero pagpugo ngus kay nilahukan kay talbos kamute naba da panawun taga bundok. Pero nud kay kura kalkat sa ruma ngus da sai ba sata da rum aba parauy din saba aluyonan kura sata sa latayan ba kura ba sata magkadangkadang nu maki ani iraya milayog kay kura ruma makay adin pagmaya.*]

Kurot: Oo, hinahain kung tapos na linisan ilalagay kaldero ang pugo tapos ay lalahukan ng talbos ng kamote. Iyan ang ginagawa ng mga sa bundok nakatira. Pero ang pugo ay hindi naghihiwalay sa karamihan. Kung saan ang isa ay pupuntahan din ng isang linya lang doon sila bundok naglalakad pag may tao ay lilipad sila din parang maya.

Tan-Tan: [*Kamatang adin milayog kura?*]

Tan-Tan: Marunong po sila lumipad?

Kurot: [*Hu'u kamatang din.*]

Kurot: Oo, marunong din.

Tan-Tan: Kuya iyon ang ginagawa po nila sa hulo o sa bundok kung saan sila tumira 'pag nakahuli po sila ng pugo ay lilinisan po at ilalagay sa kaldero pakukuluhan at lalahukan po nila ito ng talbos ng kamote. Iyon ay pagkain na po nila.

Guy: Kasi malaman ang pugo?

Tan-Tan: Opo kuya malaman po tapos po masarap po ang karne niya.

Guy: Yung huni niya paano?

Lukidanon: *[Da naay amatangan sa ina pugo. Da balay pugo ba sata sa ina sa grasun nu maki magbuot hoomm! Hoom! Hoom! Naba maki pugo sata kausonan kura nu kawu kay maggawa sagad kalbas kawu Kabul sai biyagan binaba sa balay girabas da kunin sawa sata din sa balay nag-agak kunin sawa naay apo Abraham Kabul pugo sai nguna kaaldaw sag apon da kunin sawa ba mangratung kay sata sa silog yamon balay da sai kay pugo abul ba nagtarakin sa kulongan maglibudanan nu makiiraya sumaray kay sa gubatan naba da naay agpanitul sa ina pugo. Ako agbura sa naay apo bal-an ani pag pugo.]*

Lukidanon: Ang kaalaman sa pugo iyan sa mga makakapal na mga damo at mga kukugon may huhuni ng Hoom!Hoom! Hoom! Iyan ay mayroong pugo na marami at kung ikaw ay gagawa ng silo ikaw ay makakahuli. Ang aking apo na si Abraham ay nakahuli ng pugo na buhay. Dinala sa bahay at nilagay sa kulungan. Kinahapon ay may dumating na isa pugo sa bahay naming sa silong ng bahay. Yung nahuling pugo ay nakakulong at ibinitin ang kulongan ng aking apo. Yung isang pugo ay nagpapaikot-ikot sa tapat ng kinaruruonan ng nakakulong na pugo. Pag nakakita ng tao ay ito tumatago. Iyon ay asawa ng nahuling pugo. Iyon po ang aking karanasan. Sinabi ko sa aking apo na pakawalan ang pugo. Hindi po katulad ng ibang ibon may isa pa pong ibon na katulad ng pugo yung balud po sinusundan din po niya ang kanyang asawa.

Guy: Balud?

Tan-Tan: Opo ibang ibon naman po yon. Yung dalawang ibon po nayan, ang alam ko po na subrang mahal nila ang kanilang asawa. Kaya po sinabi niya sa apo po niya na si Abraham na pakawalan yung nahuling pugo kasi sinusundan ng kanyang asawa. Kuya malayo po ang bukid namin bakit nasundan pa.

Guy: Pero paano niya alam?

Lukidanon: *[Magbuot.]*

Lukidanon: Humuhuni.

Lukidanon: humuhuni po kaya nasundan po niya.

Lukidanon: Pakawalan kinabukasan pagkatapos po noon ay di na po nagpakita.

Jazil: Alam po ba ninyo kung paano po niya natuntun ang kanyang asawa?

Lukidanon: *[Da kuray bado naay apo kalbas da kunin abul pugo agbuot ngus da banglo da iraya.]*

Lukidanon: Ang kulay ng damit, amoy ng aking apo at humuhuni din yung pugo kaya nasundan.

Lukidanon: *[Ako ba magrumrum kaytang amatangan.]*

Lukidanon: Ako ay napaisip bakit nalaman.

Lukidanon: Hindi po lubos maisip kung bakit po ito nakarating sa bahay kaya sinabihan po ko ang aking apo na pakawalan po yung pugo.

Lukidanon: Hindi po malaki ang pugo sa amin maliit lang po ganito lang po kataas.

Lukidanon: *[Da kunin buot khuummm! khuummm! khuummm! Nu mauson sata din magbuot mauson naba, sata da kunin sawa nagpatuwagan ngus unga.]*

Lukidanon: Ang kanilang huni, pagkaramihan ay ganito khuummm! khuummm! khuummm! At doon sa kabila ay may nanghuhuli din kung minsan naman ay tinawagan ang kanyang asawa o anak.

Tan-Tan: *[Da ina lawas...?]*

Tan-Tan: Ang katawan...?

Lukidanon: *[Da lawas tu' ba kaamba tu' katas iya da kuray ba rutikan brown. Ngus da buot ba mauyat. Khuummm! Khuummm! Khuummm! Nu kun sawa sata iya kay buot kay din khuummm! khuummm! Khuummm!]*

Lukidanon: Ang katawan nito ay ganito lang kataas. Ang kulay nito ay brown na may tuldok na itim tapos ang huni ay Khuummm! Khuummm! Khuummm! At kung asawa niya ay nandoon ay sasagot din ito khuummm! khuummm! Khuummm!

Tan-Tan: Kuya, ang pugo daw po ang kulay po niya ay batik na brown na may tuldok na itim tapos po ganito lang po ang taas niya parang bagong pinaw po na sisiw ng manok pero po ang kanyang huni po ay malakas tapos po huhuni po siya para tawagan ang kanyang asawa at ito po sasagot at ganon din po sa kanilang mga kasamahan nagkakaroon po sila komunikasyon sa isa't isa.

Tan-Tan: *[Naba da buot da babayi nud kay mauyat?]*

Tan-Tan: Ano ang huni ng babaeng pugo, hindi ba malakas?

Lukidanon: *[hu'u no hapon akay ba aluyunan magkadangan parauy sa kura balay sata sa garasun.]*

Lukidanon: Oo 'pag hapon ay makikita yan na naka isang linya pauwi sa kanilang bahay sa mga makakapal na damo, sa mga kukugon o malalawak at mayabong, doon din po sila gagawa ng pugad.

Lukidanon: Isa po iyon sa mga ugali ng pugo.

Kurot: *[Da pangabul sa hulo tiya da garasun nagkurisan ngani ambata saba batay pinalagyan sagad naba isag ratung pag mga ina pugo saba magdalan. Saba naba sai padalan tambak sugot hahaha! tuwa sai ka silo pagsai sabay akay tuwa maki din silo dirigso sata sugot akay sata akay din silo pag mga ruma saba akay sugot adin mga trinta.]*

Kurot: Panghuli sa ulo, ito nga mga mayabong na damo o mga kukugon, lalinisan ng kaunti at diyan ilalagay ang silo, maya- maya ay darating ang pugo at diyan dadaan. Ang isa ay dadaan dito at huli hahaha! Diyan ang isang silo at isa ay dito tapos isang linya na ang silo yan makakahuli ulit at karamihan ay mahuhuli hanggang trenta!

Guy: Ibig sabihin yung pinaka una, siya ba ang pinuno?

Kurot: *[Kura wala kay kuyay, sa kura kay rumrum sa magsarak pamangnon kura pagbundok latayan magkamit kamit akitan mga ipis, anay naba ngani kura mamangan tiya pinagdalan nu pilagyan silo saba kura.]*

Kurot: Sila ay walang pinuno, sa aking pag-iisip sila ang alam ay mangkuha ng kanilang pagkain sa bundok o sa kapatagan makakakita ng mga ipis, anay, iyan ay kanilang kinakain. Dito ang daan at nilagyan ng silo diyan.

Kurot: Parang wala naman silang pinuno, kung sino po ang nauuna siya ang susundan at kung nakarating na po sa lugar na marami silang pagkain tulad ng anay, uhod, ipis at mga insektong damo na malalambot ang bunga. Ang monggo po ay kinakain din po nila.

Tikling (Takuyas)

Guy: Sige, tapos na. Sunod ay tikling may iba't ibang uri ano?

Lukidanon: *[Tikling kaw ani pari.]*

Lukidanon: Tikling, ikaw na diyan pare.

Tan-Tan: Sa tikling ilang klase?

Lukidanon, Kurot: *[Maki takuyas, maki maitum kalbas burit.]*

Lukidanon, Kurot: May takuyas, malaki at maitim.

Talandi: *[Da tikling maki naba maki palong naba lakul.]*

Talandi: Ang tikling ang isa diyan ay may palong.

Lukidanon: *[Nakay da ngaran naba?]*

Lukidanon: Ano ang pangalan?

Talandi: *[Naba ngani pagtikling maki wala kay ikoy naba da sai.]*

Talandi: Iyan na nga ang tikling, iyan ay walang buntot, iyan ang isa.

Kurot: *[Maitum lakul?]*

Kurot: Maitim na malaki?

Talandi: *[Hu'u lakul! Naba da lakul.]*

Talandi: Oo, iyan nga ang malaki.

Kurot: *[Palong makay?]*

Kurot: May palong?

Talandi: *[Maki palong.]*

Talandi: Oo, may palong.

Lukidanon: *[Nakay da ngaran naba?]*

Lukidanon: Ano po ang pangalan niyan?

Talandi: *[Naba ngani da tikling.]*

Talandi: Iyan na nga ang tikling.

Lukidanon: [*Ah! naba ngani da tikling.*]

Lukidanon: Ah! iyan na pala ang tikling.

Talandi: [*Pagsai kay nawud kay lakul kakul tu' takuyas naba kakul tu' din lima naba maglahukan saba sai ngani da pamatawan. da tikling sa tub-tub saba da pamatawan naba sa pangguraan.*]

Talandi: Hindi malaki ang takuyas ngunit maliit. Mayroong limang klase na sama-sama sa kanilang lugar. Ang mga tikling ay kadalasan makikita sa tabi ng ilog ang kanilang galaan.

Lukidanon: [*Nakay da buot naba da tikling?*]

Lukidanon: Ano ang huni ng tikling?

Talandi: [*Thiiich! Thiiich! Thiiich!*]

Talandi: Thiiich! Thiiich! Thiiich!

Lukidanon: [*Da takuyas nakay da buot?*]

Lukidanon: Ang takuyas, ano ang huni?

Talandi: [*Hwaak! hwaak! hwaaak! Naba da buot takuyas naba.*]

Talandi: Hwaak! hwaak! hwaaak! Iyan ang huni ng takuyas.

Uwang

Lukidanon: [*Na kay da uang?*]

Lukidanon: Ay ano naman po ang uang?

Basikol, Kurot: [*Uwang?*]

Basikol, Kurot: Uwang?

Kurot: [*Ibun ngani.*]

Kurot: Ibon yan.

Lukidanon: [*Nakay da walas naba?*]

Lukidanon: Ano po ang itsura nito?

Talandi, Kurot: [*Ibun tu'.*]

Talandi, Kurot: Maliit lang.

Basikol: [*Naba da buot ba mag uha-uha!*]

Basikol: Ang huni niyan ay parang umiiyak na bata.

Kurot: [*Uhaaaah! Uhaaaah! Uhaaaah!*]

Kurot: Uhaaaah! Uhaaaah! Uhaaaah!

Lukidanon: [*Makay magpanangis unga?*]

Lukidanon: Parang umiiyak na sanggol?

Talandi: [*Naba ngani.*]

Talandi: 'Yan ganyan nga.

Kurot: [*Maki da po sa galum gubatan haaaah! Haaa! Haaaah! Kaya da ina pulahan, unga ba alimwan kay mamaripapa.*]

Kurot: Mayroon pa sa loob ng gubat ay iiyak ng haaaah! Haaa! Haaaah! Kaya bata ay natatakot at tumatakbo.

Basikol: [*Makay unga ngani.*]

Basikol: Parang iyak ng sanggol yan.

Tan-Tan: [*Nakay da pamangnon tikling, takuyas ngus uwang?*]

Tan-Tan: Ano ang pagkain ng tikling, takuyas at uwang?

Talandi: [*Ina bulate, insekto at isda mangaykay mga anay nu ina sapa nu maki akita isda naba pamangnon.*]

Talandi: Bulate, insekto at isda na kumakain din sila ng mga anay at kung sa ilog ay isda.

Tan-Tan: [*Nakay da kuray pag-uwang?*]

Tan-Tan: Ano ang kulay ng uwang?

Kurot: [*Maitum maki pula.*]

Kurot: Maitim na may pula.

Tan-Tan: [*Da awak maitum?*]

Tan-Tan: Ang likod ay maitim?

Talandi: [*Hu'u tuwa mapula.*]

Talandi: Oo tapos dito pula.

Tan-Tan: Yung tikling po na walang buntot iyon po ang pinakamalaki.

Guy: Anong kulay?

Tan-Tan: Itim po na puti sa dibdib tapos po yung takuyas po ay medyo maliit ang kulay po ay brown na may itim na tuldok. Tapos yung uwang po ay itim na pula. Ito po ang kinakatatakutan po ng mga bata.

Guy: Ah!

Lukidanon: Kasi po kuya ang huni niya ay parang iyak ng sanggol na kung tawagin sa amin ay (abak) kung ano po ang iyak ng sanggol, iyon po ang kanyang huni kaya po ang tawag ay uwang.

Tan-Tan: Opo, 'yon po ang huni niya tapos po ang kulay nito ay kulay pula sa dibdib, itim ang likod at ito ang pinaka maliit na uri ng tikling.

Tan-Tan: [*Ina pag u' itlog...?*]

Tan-Tan: Anong itsura ng kanyang itlog?

Kurot: [*Rutikan ina darwa anggang tulo. Nanrutikan.*]

Kurot: Batik batik, ang itlog ay may tuldok na itim, pula at marron. Dalawa hanggang tatlo ang kanyang itlog.

Kurot: [*Da mga tikling da mga uwang naba magpal-angatan makay ruma nu batay ani mangitlog kuyay babayi isag pag mga lalaki kay magngat ani sa mga babayi batay ani manirag mga kura sawa. Makay din pag-uwang pag ina babayi batay ani mangitlog paglalaki ba mag-anggat anggat saba adin kada magpanirag kay din.*]

Kurot: Ang mga tikling, uwang lahat ng klase ng tikling magkakasama yan kung panahon na ng pangingitlog ang babae at lalaki ay kasama na gumagawa ng pugad. Ganyan din ang uwang kung mangingitlog na kasa-kasama na din ang kanyang asawa. Ito ang panahon ng kanilang pagpaparami.

Tan-Tan: [*Nu maglimlim ani?*]

Tan-Tan: Kung panahon ng kanilang paglimlim?

Tan-Tan: [*Pagkuyay lalaki?*]

Tan-Tan: Ay, yung asawang lalaki ano ginagawa?

Kurot: [*Pagkuyay magkadang-dang.*]

Kurot: Ay, yung lalaki palakad-lakad.

Tan-Tan: [*Nawud kay mang agak akay sai daraga?*]

Tan-Tan: Hindi ba naghahanap ng ibang babae?

Kurot: [*Hahaha! Nawud kay mag agak sawa. Kayno ibon kamatang din kura sawa naba abaisan kay din kawu magpalangat sa ruma ako tu' lumlum dapu naay akumitan kawu sa sai akay babayi nu kawu ngunga ani nata akay abaisan kay din kunu ani magpantusik dayo amaba da ibon lahat kahit anong hayop basta naba tinabuy Apo Iraya amatangan kura sawa kung nud amatangan wala ani mauson tikling...*]

Kurot: Hahaha hindi naghahanap ng ibang asawa. Kahit ibang ibon yung kanilang asawa ay nagagalit din kung malaman nila na may kasamang iba. Ako ay limlim at nakita kita na may kasamang isang babae at bumalik sa kanyang asawa ang babae ay nagagalit tinutuka at di namamansin. Ang lahat ng ibon kahit anong hayops basta iyan ang binigay ng Panginoon ay alam nila ang kanilang asawa, kung hindi nila alam hindi dadami ang mga tikling.

Kurot: Kung panahon na po ng kanilang pangingitlog ay kasa-kasama na po nito ang asawa nito at magkakasama na gumawa ng pugad at 'pag naglimlim na po ang asawa po ay nariyan lang po sa tabi ng babae naghahanap ng kanyang makakain at sabi nga nila ay hindi po naghahanap ng ibang makakasama o partner na iba. Kung nakapamisa na po at nakita ng babae na tumitingin ang asawa sa iba ng kakaiba, nagagalit o tinutuka niya ito.

Kurot: [*Ratung pagkuyay lalaki manuka kay iya amatangan kay kunin kawu maki kaanggat babayi.*]

Kurot: Dumating ang lalaking asawa tinutuka iyan alam na ikaw ay may kasamang ibang babae.

Tan-Tan: Tinutuka! kaya sabi po niya ay nilikha ng diyos na 'yan ang makakasama niya habang buhay.

Kaya po hindi po sila naghahanap iba.

Guy: Paano sila naging mag-asawa? Paano sila nagkakilala?

Tan-Tan: Kasi po sa itlog palang po yung dalawang yan magkasama na po.

Guy: Ah magkasama na sila?

Tan-Tan: Opo! Katulad po sa kalapati, ang itlog nila na dalawa, partner na po silang dalawa kaya po kinain o nabasag ang itlog wala na po itong partner, 'pag malaki na po maghahanap po ito sa ibang lugar aalis po hindi na po ito babalik.

Guy: Ah okey! ... ibig sabihin magkapatid sila?

Tan-Tan: Opo, kung mag-aalaga ka po ng kalapati, 'pag ito po ang nangitlog kung hindi po na hats, yung isa po na hats wala ng kasama. Pag ito ay malaki na, nag hahanap po ito ng makakasama 'pag nakakita po ito, doon na po sasama hindi ito babalik sayo.

Guy: Pero kase maghahanap siya ng iba lahi...

Tan-Tan: Pero kauri din po nila na kalapati.

Guy: Ah! Pero ang ibig kong sabihin ay hindi ba mahalaga sa kanila kahit sila ay magkapatid?

Tan-Tan: Parang hindi naman po. Iyan po ang aking naranasan ko sa alaga ng kapatid ko na kalapati. Kapag ako ay umuuwi nakikita ko po na madami na at kapag may inakay o anak tinatanong ko kung alin ang babae o lalaki, ang sagot po niya ay yung malaki ang ulo ay lalaki at yung maliit ang ulo ay babae. Kung may bibili po, iyon po ang ibibigay kasi po sigurado po na iyon ay babae at lalaki, sila po ang magpartner.

Guy: Ah! Pero kung diyan sila sa pugad magkakasama na sila o magiging partner na sila pag may pangatlo?

Lukidanon: [*Mansarak kay iya.*]

Lukidanon: Naghahanap naman siya.

Tan-Tan: Ganon din po ang sa tikling.

Lukidanon: [*Da layun itlog ba duwa anggang apat.*]

Lukidanon: Ang itlog ng tikling ay may dawala, tatlo at hanggang apat kaya po sila ay may partner palagi.

Guy: Ah! Okey malinaw na po.

Tan-Tan: Ang inahin ba ay may pangitain kung may paparating na bagyo, lindol dilubyo?

Basikol: [*Da tikling nu magbuot ani nguna bulan mayo nguna tag-udan ani.*]

Basikol: Ang paghumuni na iyan malapit na ang tag-ulan ngayong buwan ng mayo.

Tan-Tan: Kahit anong klase ng tikling ay malapit na po tag-ulan.

Guy: Malapit na ang tag-ulan, okey, ayos may karagdagan pa ba?

Layuko

Lukidanon: [*Sai dapo kaklase tikling naba nag-awit yamon layuko. Da layuko nu iya balay sa kutana nu iya buot kukoooh! Nu iya makadangan sai nga paa da sai ba nagkulo kay nu mangalay ani iya sai akay magtukroy tukroy iya da tukuowan yamon ninuno nguna da kunin pa naba sabay ani limpat naba da mundo ba gunaw, batay binalanas naba da katanginan layuko nu iya magdalagan sai ngani da paa magtukroy nu mangalay sai akay pa anba lakul balanas nu sa yamon ninuno ba gunaw.*]

Lukidanon: May isang klase pa ng tikling na tinatawag na layuko ang kanilang bahay ay sa gubat ang huni ay kukoooh!kung ito ay naglalakad ay isang paa lang ginagamit ang isa ay nakabaluktot. Kung ito ay manhid o nangalay na yung isa ang gagamitin patalon-talon. Ang paalala ng aming mga magulang kung sabay na lumapat sa lupa ang mga paa nito ay magkakaroon ng malawakang pagbaha, isa iyan katangin ng layuko palatandaan ng mga tao.

Tan-Tan: Ang pinag kaiba po ng layuko ay sa gubat o bundok nakatira doon din sila gumagawa ng pugad pero isang paa lang po ang pinanalalakad nito.

Tan-Tan: Dalawang paa niya. Yung isang paa po ay nakakulo o nakatago palukso-lukso lang po tapos po kapag nangalay na po, yung isa naman po ang ipanalalakad nito.

Tan-Tan: Yung isa naman po ang gagamitin niya palukso-lukso po. Ang bilin po ng aming ninuno at magulang pag nakita na dalawa ang makitang bakas ng paa nito ito ay may malawakang baha ng mundo. Sa mangyang iraya po ay gunaw, ito po ay ang paglubog ng mundo. Iyon ay isang palatandaan ng mga iraya na kapag ang dalawang paa ang ginamit ng layuko ito po ay nagpapahiwatig na malawakang pagbaha.

Tan-Tan: [Nakay da pamangnon naba?]

Tan-Tan: Ang pagkain ng layuko?

Lukidanon: [Ah da pamangnon layuko magsarak bulate, uolud, ipus, bukar grason mauson pamanon da kuray layuko da bungo pula da kunin paa maitum-itum da ubok tuwa maki puti at makitu' u ube da kunin awak mapula-pula sa kunin sulang ba pula sa kunin bungut.

Lukidanon: Ang pagkain ng layuko ay bulate, uod, ipis, bunga ng kahoy at marami pang iba ang kanilang kinakain. Ang kulay ng layuko ay ang ulo ay pula at ang kanyang paa ay itim, ang balahibo dito ay puti na may pagkaube at ang kanyang likod ay mamula-mula. Ang baba ay pula at ito ay may balbas.

Tan-Tan: [Maki bungot?]

Tan-Tan: Mayroong balbas?

Lukidanon: [Hu'u.]

Lukidanon: Oo.

Tan-Tan: Ang kinakain po ng layuko ay uod, insekto, bunga ng damo at marami pang iba. Ang kulay naman po ng ulo ay kulay pula, ang leeg nito ay puti na may lila. Ang likod nito ay pula na may brown, at ang hita hanggang paa ay itim. Anong kulay pag itlog pa lang?

Lukidanon: Puti.

Tan-Tan: [Nawud nanrutikan?]

Tan-Tan: Hindi batik-batik?

Lukidanon: [Nawud.]

Lukidanon: Hindi.

Tan-Tan: Ang kulay po ng itlog po ay puti. Hindi po tulad ng ibang tikling na maraming tuldok na kulay ng itlog.

Tan-Tan: [Da itlog naba kausunan?]

Tan-Tan: Ang itlog ba nito ay madami?

Lukidanon: [Darwa ngai.]

Lukidanon: Dalawa lang.

Tan-Tan: Kuya, ang itlog nila ay dalawa lang po at ito ay may balbas. Ang tuka po nito ay isang pulgada po ang haba. Ganon po ang kanilang itsura.

Lukidanon: [Nu da layuko alimwan sa iraya sai da kunin paa nilayug.]

Lukidanon: Kung ang layuko ay natatakot sa tao, isang paa lang ang ginagamit para lumipad.

Kurot: [Maki sai pa palatandaan da layuko nguna mayo maki a batay bumuuot layuko sa dalanan iraya hukkuuuuh! hukkuuuuh! Layuko naba pahiwatig naba da tag-udan ba malapit na...]

Kurot: Mayroon isang palatandaan sa layuko ngayong mayo, iyan ay huhuni na sa tabing daan ng mga tao hukkuuuuh! hukkuuuuh! Iyan ay nagpapahiwatig na mag tatag-ulan na.

Guy: Ah, ayos.

Tan-Tan: [Ina da layuko pamangnon iraya?]

Tan-Tan: Ang layuko kinakain ng tao?

Kurot, Basikol: [Hu'u kay.]

Kurot, Basikol: Oo naman.

Kurot: [Nawud layun layun mamangan iraya.]

Kurot: Pero hindi lagi kinakain ng tao.

Kurot: [Nakakaawa kawu akitan magkulo...]

Kurot: Nakakaaawa kasi pag nakikita na patay na ang paa.

Punay

Guy: Okey! Maraming salamat po! Ang susunod po ay punay?

Kurot: *[Da punay naay kay agtandaan naay isup tanguna yamon mga adang ba maki ambulong sa yamon mga mangayan iraya da punay. Punay naanod naay baay, ina abtan bugtay. Da kunin baay kuno ay naanod sa sapa maraw naanod pagbaay mikapot sapagbaay magbugtay naba da ambulong sa mangyan iraya da punay.]*

Kurot: Ang aking alam at natatandaan sa punay ay nong una, ang aking nanay ay may kanta sa aming mga mangyan iraya sa punay. Punay naanod ang aking bahag, kinabitan ng bugtay (shell). Ang kanyang bahag ay naanod at ito tinirhan ng bugtay o isang uri ng syel sa ilog.

Kurot: *[Nu kawu mangarn Guy sa punay makay sa kalunganong punay kura kay magbura kun kasuludan naba.]*

Kurot: Kung ikaw ay makikinig sa punay, may awit sila na tumatawag sa kanilang kapatid o kasamahan.

Kung sa ating mga tao ay humuhuni sila pero sa mga punay ay pantawag po sila sa kanilang kasamahan at 'yon ay pupunta po kung saan yung tumatawag.

Lukidanon: *[Da naay amatangan sa punay da kunin kuray ba berde, abu ngus kunin pangnon bukar kayo da nag-awit balite nu iya milayug mauyat da kunin lawas ba lakul nu kumo abul da punay ablasun naba mabiyog da pangnon punay bukas balite, bukar puso-puso, tuay mauson bukar kayu pamangnon iya. Da punay sata kay sa tirung puon tuay magpalibay nu bulan tag-araw da punay iya maggawa kay pugadad nu tag-adaw darwa ka itlog kalbas sampot darwa naba mamsa naba mag-awit mamalangan. Kay suludan maki tu' kay ubok sa lawas nu da adang apang punay magtaboy kay sa kunin unga pamangnon bukar kayu bukar balite nu da kunin inakay kamatang ani milayug agtud'an kura kaangat kura talsawa milayug sa adayu kalbas muli akay sata kunin bugadan nu da inakay mauyat ani da lawas da darwa ka inakay saba ani ngus naba ani da magparis.]*

Lukidanon: Ang aking alam sa punay ay ang kanilang kulay ay berde at abo, pula ang kanyang tuka. Ang kanilang pagkain ay bunga ng kahoy na balite. Kung ito ay lumilipad ay mabilis. Ang kanilang katawan

ay malaki kung ikaw ay makakahuli. Ang karne ay mataba. Ang iba pang mga pagkain ng punay ay bunga ng puso puso, tuay at marami pang ibang bungang kahoy ang kanilang kinakain. Ang punay ay sa mga mayayabong na puno ng tuay nagpapahinga. Kung buwan ng tag-araw, ang punay ay gumagawa ng pugad, dalawa ang itlog, mga labing dalawa, ito ay mamimisa na tinatawag sa amin na mamalang-an. Ito ay bagong labas sa kanilang itlog. At kung ito ay may balahibo na, ang nanay at tatay ay nagbibigay ng pagkain ng mga bungang kahoy balite at kung ang inakay ay nakakalipad na, ito ay tinuturuan at isinasama nilang mag-asawa na lumipad sa malayo at pagkatapos ay babalik sa kanilang pugad at kung ang inakay ay malakas na ang katawan para lumipad, iyan ang magkapares.

Guy: Yung ibon kung malaki?

Tan-Tan: Iyon ibon po ay malaki kasing katawan po siya ng katawan ng kalapati yung laki ng punay tapos kapag tag-araw po ay matataba at kapag ang mga puno ay maraming bunga at mga hinog na.

Tan-Tan: Kasi marami po silang pinagkukunan ng kanilang makakain at kung ang tuay ay hinog ay siyang palatandaan na ang punay ay matataba na po. Kapag tag-araw ay gumagawa po sila ng pugad na kasama ang kanyang asawa. Ang itlog po nila ay dawala lang po hanggang sa mamisa ang dalawang iyon at magiging magkapares at magkakaroon na po sila ng balahibo. Yung nanay at tatay ay sabay magbigay ng pagkain, hindi po katulad ng ibang ibon na nanay o tatay lang po ang nagbibigay ng pagkain. Kung kaya na po lumipad ang inakay, ito ay tuturuan na po ng tatay at nanay na lumipad.

Tan-Tan: Pagkatapos po tututuruan naman po sila kung paano maghanap ng pagkain at kung anong uri ng mga pagkain nila ang dadalhin sa mga inakay sa puno na kinakainan nila. Itinuturo nila ang mga puno na pwede kainan.

Tan-Tan: *[Ina da punay maki palatandan maki bagyo, lindol at daut?]*

Tan-Tan: Ang punay, meron ba mga palatandaan kung may lalapit na bagyo o lindol o iba pa?

Kurot: *[Da punay tamo pulungan amba da punay nu kakul da unga magpamangan saba sa kura dapuan naba mairguhan kura magbuot amba kalbas itlog ani.]*

Kurot: Ang punay ang ating pinag-uusapan di ba? Ang punay ganito ang anak, pinakain sila sa pugad o dapuan at masayang nag-aawitan. Ang kanilang huni ay masasaya, iyan tanda na malapit na mangitlog.

Kurot: Kung ang mga inakay ay marunong na maghanap ng pagkain at lumipad, ang mga tatay at nanay naman ay panahon na ulit upang sila ay mangitlog at yung anak nila ay tuturuan din po nila kung paano gumawa ng pugad.

Guy: Sige, ayos po Ah! Hanggang dito na muna. Humahanga kami sa inyong kaalaman, napaka yaman at nakakamangha ang inyong mga kuwento na talaga naman mmm!

Jazil: Mga nakakamangha.

Kurot: Talaga ba?

Guy: Narito po tayo sa pangalawang bahagi ng ating panayam ngayong umaga. Ang susunod na ibon na ating tatalakayin ngayong umaga ay yung tinatawag na siruk.

Talandi: [*Naay amatangan ngus arunGuyan naba ako agkalukan sa kutanan isag tu' maki bu't sirrrrruk! sirrrrruk! Naba da piya kada wala kay panganib. Naba naay amatangan.*]

Talandi: Ang aking nalalaman at naririnig sa gubat habang ako ay nagpapahinga at natutulog tuwing gabi ay ang huni ng siruk na sirrrrruk! Sirrrruk! Iyan ay maganda, walang masamang mangyayari sa akin habang ako ay natutulog sa gubat.

Kurot: [*Wala kay naba kasaysayan?*]

Kurot: Wala ka bang nalalaman na ito ay mayroong kasaysayan?

Talandi: [*Wala ako matangan.*]

Talandi: Wala akong nalalaman.

Kurot: [*Ibon ngani?*]

Kurot: Ibon lang talaga?

Talandi: [*Hu'u.*]

Talandi: Oo!

Guy: Gaano po ito kalaki?

Kurot: [*Makay amba tu' makay pag sikukut naba. Iya nawud lumwas aldaw ilawan madlum naba da iya batay magbu't sa tub-tuban sapa, sa kutanan sirrrruk! Sirrrruk! Amba naba da bu't siruk da kunin ngani ngaran ba siruk.*]

Kurot: Parang ganito lang, parang sikukut iyan. Sila ay hindi lumalabas sa araw bagkus ay sa gabi sila lumalabas. Humuhuni sila sa tabi ng ilog at sa gubat Sirrrruk! Sirrrruk! Iyan ang huni ng siruk. Ang totoo talagang pangalan sa anim ay siruk.

Tan-Tan: [*Nakay da pamangnon siruk?*]

Tan-Tan: Ano po ang pagkain ng siruk?

Kurot: [*Sari sari ulod makay din nu makitan saba nawud kay makay balud naba.*]

Kurot: Sari-saring uod, kung ano ang makita nila, hindi sila katulad ng balud.

Basikol: [*Insikto da mamangan.*]

Basikol: Insekto ang kinakain.

Kurot: [*Hu'u insikto da kura bulbol mamangan, maitum da siruk.*]

Kurot: Oo, insekto ang kanilang hinuhuli at kinakain, itim ang siruk.

Tan-Tan: Kuya, sabi po ni lolo Talandi ay natutulog sa gubat at naririnig niya ang huni ng siruk nang nasabi niya sa kanyang sarili na walang masamang mangyayari sa kanya.

Kurot: Yung itsura ng siruk ay may pagka-hawig sa sabukot na kulay itim. Ang kaibahan ng siruk na ito ay lumilipad ito sa gabi at naghahanap ng kanilang makakain. Ang sabukot ay sa araw lumilipad at naghahanap ng pagkain. Ang kinakain ng siruk ay insekto, uod at alitaptap at makikita ito sa gabi at hindi ito nakikita sa araw. Tuwing gabi ito makikita, sa tabi ng ilog at gubat.

Guy: Diba ang kuwago at siruk magkapariho ba sila?

Tan-Tan: Ang kuwago po kuya ay parehas po sila na panggabi pero magkaiba po sila ng pagkain, ang pagkain ng kuwago ay palaka, daga at sisiw ng manok

gubat. Ang kinakain ng siruk ay mga insekto, alitaptap at uod.

Guy: Pero sa itsura?

Tan-Tan: Kahawig at kakulay po niya ang sabukot.

Kurot: [*Da siruk makay sabukot da ba nawud kay makay ingiw naba ay nanrutikan sa awak maki bungot.*]

Kurot: Ang siruk parang sabukot hindi tulad ng kuwago, iyan na batik ang likod na may balbas.

Tan-Tan: Makaiba po ang siruk at ingiw. Ang ingiw po ay may batik na itim at brown at mayroon pong balbas.

Gliseria: Ano ang kanyang kinakain?

Kurot: Tuyangan. Ang tuyangan po ay malaking butiki na makintab ang balat kapag na-aarawan. Yan din ang kinakain ng siruk.

Lukidanon: [*Maki kaliskis.*]

Lukidanon: May kaliskis po.

Guy: Butiki?

Tan-Tan: Isa po sa uri ng butiki o lizard ay ang may makinis po ang balat. Parang balat po siya ng ahas na makinis at kung tatamaan ng araw ay makintab.

Kurot: [*Maki dapo pag bangkalan maki dilaw tuwa.*]

Kurot: Mayroon pa yong bangkalan na may dilaw dito sa tagiliran.

Guy: Mabuti naman. May palatandaan sa siruk?

Tan-Tan: Wala daw po kuya.

Guy: 'Di ba sabi ni kuya Talandi...

Tan-Tan: Karanasan po niya.

Guy: Ah okey isang beses lang nangyari.

Tan-Tan: Opo, kuya.

Guy: French. May karagdagan pa ba sa siruk o wala na?

Layang-Layang (Apalpalis)

Guy: Wala na? ang sunod ay apalpalis?

Kurot: [*Hu'u apalpalis.*]

Kurot: Oo, layang-layang.

Tan-Tan: [*Naba da nagawit layanglayan?*]

Tan-Tan: Yung tinatawag na layang-layang?

Basikol, Kurot: [*Hu'u.*]

Basikol, Kurot: Oo.

Talandi: [*Naba ngani.*]

Talandi: Oo, iyan nga.

Kurot: [*Da apalpalis...*]

Kurot: Ang layang-layang...

Tan-Tan: [*Naka da ngaran sa iraya pag apalpalis?*]

Kurot: [*Ah! Layang-layang kalbas apalpalis ba sai naba naba nawud akitan sa makay tiya nu wala batay ubadan lakul ngus bagyo batay ratung da apalpalis nu angan. nu maki batay bagyo batay udan lakul balanas naba tiya atu' da lupa saba ani magdalandalan magilayug-ilayug iya amtangang kura bagyo ani. isag kay da bagyo lakul da apalpalis ba milayug atu' sa balay iraya magpaamba. naay abul sai apalpalis tarpus agidtu' pag u' mga lawas apalpalis nawud ani kailayug pag apalpalis. Da ruma kay maki atu' natay daruma kay pagpasirung sa balay iraya naay inabul tiya tu tarpos nawud atu' kakadang nagdimla kay.*]

Kurot: Ah Ang layang-layang o apalpalis ay iisa, hindi nakikita sa katulad dito sa atin kung may ulan na malakas o bagyo, iyan ay makikita. Kung bagyo na malakas at baha ay ang lipad ay ganito ang baba sa lupa, nalilipad sila alam nila na bagyo na. Maya-maya ang malakas na bagyo at ang mga layang-layang ay pupunta na ng mga bahay ng tao at doon sila sisilong. Ang isa nga ay aking nahuli ay basang-basang talaga ang mga balahibo at katawan, hindi na makalipad at makalakad ang layang-layang, ang karamihan naman ay namamatay na at ang iba naman ay nagpapasilong sa bahay ng tao.

Kurot: Ang apalpalis po ay may senyales po sa mga masamang panahon, ang lipad po nila ay mababa, halos lumapat sa lupa yon ang isang senyales na may malakas na bagyo o ulan na darating kung ang bagyo o ulan ay malakas at ito ay papasok sa loob ng bahay...

Guy: Mahilig ba sila sa tag-ulan o hindi naman?

Tan-Tan: Kuya, hindi po, kasi hindi po madalas makita sa mga bahay ng tao. Kung tag-araw ay mataas po ang lipad ng mga layanglayang. Kung tag-ulan ay makikita lang po silang mababa ang lipad at pumapasok sa bahay kung malakas ang bagyo.

Jazil: Parehas lang ba sila ng kinakain ng ibang ibon?

Tan-Tan: [*Nakay da pamangnon naba layang-layang?*]

Tan-Tan: Ano ang kinakain ng layang-layang?

Kurot: [*Da kura pamangnon nu akitan kura bangsiran naba inabul alitup, mga tu' magkadangkadang sa rayak insikto naba da kura nag-abul.*]

Kurot: Ang kanilang kinakain ay mga tipaklong, kulisap at yung mga lumalakad sa mga nabubulok na dahon at mga insekto, iyan ang kanilang hinuhuli at kinakain.

Tan-Tan: Kuya, ang pagkain ng layang-layang ay mga insekto, alitaptap at tipaklong, kung ano ang pwede nilang kainin ay kinakain po nila.

Tan-Tan: [*Ina da dimon layanglayang?*]

Tan-Tan: Ano ang pugad ng layang-layang?

Kurot: [*Da kura pamatawan sa ina lutak makay bato maki makay sungaban saba batay naba magdimon sa ina maki luyang saba ani batay naba kura nag-amba amba tu' kura lagay da layang-layang amatangan adin kura maki sapa sa ngaway magdaloy akitan luyang saba atu' magsungko naba da ugari layanglayang. Nu wala kay batay bagyo nawud batay akitan saba nu maki darawa lakul kaaldaw lipos saba mag-ilyug kura naba isag mga kuyay yamon ba magbaaw hu' batay ani bagyo magkarukaru ayub amba kaytang da layang-layang mag-ilyug ba amba atu' sa lupa naba da agpanitul yamon kakuyayan magpanggawa ani ayub batay sata simlud kabus tu' balay.*]

Kurot: Ang kanilang bahay ay butas ng mga bato at may parang maliit na siwang ng bato, diyan sila

pumupugad. Ang pakpak ng layang-layang ay ganito lang kahaba. Alam din nila na may tubig na uma-agos sa taas ng kanilang pugad, diyan sila madalas gumawa ng pugad. Iyan ang ugali nila. Kung wala ng bagyo, hindi muna ulit sila makikita diyan sa paligid. Kung makadalawang araw ay nakikita sila na sobrang dami na lumilipad. Maya't-maya ang mga matatanda ay nakitingin sa layang-layang, oo at magsasabi na ito ay may bagyo, magsasabi na tayo ang gumawa ng ayub. Bakit ang mga layang-layang ay lumilipad ng ganyan na kababa sa lupa, iyan ang sinasabi ng mga matatanda, tayo ay gumawa na ng ayub at doon tayo titira.

Tan-Tan: Kuya ang bahay po ng layang-layang ay sa mga butas ng mga bato sa tabi ng talon sa butas ng mga bato o butas ng kahoy kapag tag-araw o tag-ulan doon ang bahay nila. Kapag may masamang panahon o may darating na malakas na bagyo ang mga matatanda ay nagsasabi na gumawa ng maliit na bahay na korteng tatsulok, mababa at ang sahig nito ay isang dangkal mula sa lupa ang baba na kung tawagin ay ayub wala pong haligi at mga naka-ekis ang mga kahoy.

Guy: Gaano kalaki?

Jazil: Ilang tao ang kasya?

Lukidanon: [*Sai kapamilya.*]

Lukidanon: Isang pamilya.

Tan-Tan: Gagawa ka ng sakto ang buong pamilya mo.

Kapag ang layang-layang ay nagpaikot-ikot na ng dalawang araw at sobrang baba ng lipad nila, ang mga matatanda ay nagsasabi na sa buong baryo, sasabihin nila na gagawa na ng ayub o bahay. Ang bahay na iyon ay kapag binuksan mo ang libro o notebook ay iyan ang itsura, gagawa ka ng Kakasya sa iyong pamilya diyan na maluluto, matutulog at lahat ng kailangan ay dadalihin muna doon. Alam na po ng mga matatanda na ang paglipad ng mga layang-layang ng ganon katagal at kababa ay may malakas na malakas ng bagyo. Iyon ang isa sa mga senyales ng layang-layang. Kapag wala ng bagyo, hindi muna po makikita na lilipad sila ng mababa.

Guy: Yung bahay na iyon ay pansamatala?

Lukidanon: [*Hu'u.*]

Lukidanon: Oo.

Guy: Pangkotra sa ulan?

Kurot: [Sa angin.]

Kurot: Sa hangin.

Guy: Yung paggagawa ng bahay o ayub ay parang ritwal ba?

Kurot: [Da angin yamon agkaamatan sata sa gaba ay sata da balisbisan magpaamba nawud batay magpasarungab da palupohan nawud.]

Kurot: Makikita at malalaman din namin kung saan ito nanggagaling, kung doon sa baba o taas ang dulo ng bubong ay dito, hindi pasalungat sa hangin.

Tan-Tan: Kung ang hangin ay galing sa baba, ang gagawin mong bahay ay paharang hindi dapat naka ayon sa hangin ang iyong gagawin.

Jazil: Ayub ang tawag sa bahay na iyon?

Tan-Tan: Opo.

Kurot: [Da ayub kay wala kay arigi tiya da palupohan tiya da pagbo kayu magkali anggang tuwa da lalum tu'ud kuyo nawud alimwan milayug sa adayo nawud simbala sa adayo.]

Kurot: Ang ayub ay walang haligi, ito ang palupuhan paganito ang pagbo ang mga kahoy at maghuhukay ng hanggang ang lalim ay dito sa tuhod, hindi na mangangamba na liliparin ng hangin sa malayo.

Tan-Tan: Padagdag po kuya, ang paggawa po noong ayub ay ibinabaon sa lupa ang kahoy, bawat isa para sobrang tibay ang gawa nila at hindi po sila natatakot na matangay ng hangin o liparin ng hangin sa malayo kasi matibay po ang pagkakagawa po nila.

Guy: Madali lang bang gawain ang bahay na iyon?

Tan-Tan: Ginawa po ng dalawang araw.

Guy: Ilang tao ang kailangang gumawa?

Lukidanon: [Talsa sawa ba da maggawa.]

Lukidanon: Ang mag-asawa ang gumagawa.

Tan-Tan: [Kuya naba darwa alda da maggawa da manggaru ba mahidap kay din manggaru sa kutanan

kayu, garasun, bulo, kawayan kabas ukut. Nu da kuyay amatangan ani naba agpanitol ani sa bayuhan tamo ba mag-ina ani ayub yamon akita da layanglyang ba milayug ba amba ani sa ina lupa maki lakul bagyo naba.]

Tan-Tan: Kuya, yung dalawang araw po na iyon 'pag gagawa na. Pero yung kailangan po ay kukunin mo pa sa gubat tulad ng kahoy, buho, kawayan, tali at kukugon. Kaya po ang matatanda 'pag nakakita sila senyalis ng layang-layang ay sinasabi na po kaagad para makapanguha po ng kanilang gagamitin agad at hindi sila abutin ng bagyo.

Guy: Bawat isa, isang pamilya ano?

Tan-Tan: Opo! Yung pamilya, kayo po ang magtutulong-tulong.

Guy: Sa isang pamilya, mga ilan ang mga anak?

Tan-Tan: Kuya, tulad po ng tatay ko, walo silang magkakapatid, yung iba may pito, anim, lima, iyan po ay magtutulong-tulong sa paggawa po nila ng ayub na ka-kasya sa buong pamilya.

Guy: Sige, malinaw na po!

Lukidanon: [Tanguna nguna yamon ninuno naba da panawun tanguna wala kaya pako. Kayu, garasun, balagun na yamon pangukot tanguna. Nu akita ani layang-layang mga kuyay magtukuwan sa guraan manlaki ayaw makay tiya batay maki bagyo girabas ba makalwa ngus sai kay linggo maki kay bagyo tamu ba listu' maggawa ayub nu da kausunan sata sa gaba bundok hu'u da bu'ut kaungaan. Da ruma kay saba ani sumlud sa kapwa ayub nu iya tamad sumlud sa kunin kakaan kum apang adang ayub naba da ugari katutubo iraya tanguna nguna.]

Lukidanon: Noong una ang aming mga ninuno ay iyan ang ginagawa noong una, walang pang-pako kaya ang ginagamit ay kahoy, bagin, at kukugon at kung nakita ang mga layang-layang ng mga matanda ay magsasabi ito sa mga kasamahan na mga kasama na huwag na tayong ganito, may malakas na bagyo. Bukas makalawa hanggang isang linggo ay darating ang bagyo. Tayo ay listo manguha na ng panggawa ng ayub. Ang sagot ng mga Kabataan ay oo! Iyan lahat ng kalalakihan o mga babae ay mangunguha sa paanan ng bundok. Yung iba na hindi Nakagawa ng ayub ay makikitira sa kanilang kapatid o magulang, iyan ang ugali ng mga iraya noong hanggang ngayon.

Tan-Tan: Kuya, kung nakakakita na ng mga senyalis sa layang-layang ang mga matatanda ay magsasabi na po sa mga kabataan o mga anak na tayo ay gumawa na ng ayub at manguha na ng mga gagamitin at sasabihin ng matatanda kung saan itatayo ang ayub. Itatayo sa paanan ng bundok, o itatayo ang ayub para malayo sa baha at ang gagamitin ay mga kahoy, buho, kawayan at uway, iba pang uri ng bagin na maaaring panali. Ang pangalan ay hinggiw tapos yung isa naman po ay kukugon na para po sa pangbubong ng ayub. Hindi po pwede na ang paggawa basta basta lang, kailangan ay pulido po ang pagkakagawa kasi nga po wala pang pako nong mga panahon na yon kaya ang ginagamit po ay bagin uway, yun ang pamamaraan para mabuo ang isang ayub o bahay para matibay ang pagkakagawa. Sabi nga po niya, hindi naman lahat ay masisipag gumawa o kaya hindi natatapos ang paggawa ng ayub kaya po yung nakatapos na gumawa ay doon na rin po nakikitira, ganoon din po sa kabila, ganoon po ang nangyayari kasi hindi po nila natapos ang kanilang ayub at naabutan na po sila ng bagyo.

Guy: Sige, ang ibong layang-layang ay may senyales na may paparating na bagyo. Nakikita ito ng mga ilang araw bago ang bagyo?

Tan-Tan: Dalawang araw po.

Guy: Kapag dalawang araw na nakikita na ganon ang paglipad, ilang araw bago mabuo ang bahay na ayub? Di ba minsan ang bagyo, biglaan kung dumating...

Tan-Tan: Kuya, sabi nga po ni tatay at ni tiya Kurot, kung nakikita na ng matatanda nalilipad na ng mababa ay magsasabi na po na gumawa na ng ayub. Ang mga matatanda ay alam na po nila na may darating na bagyo kaya sasabihan na po nila agad mga kabataan na tayo ay gumawa ng ayub, isa hanggang ika limang araw darating ang bagyo.

Guy: Sige.

Jazil: Mayroon bang pangyayari na hindi niyo nakita ang mga ibon na 'yon ngunit nagkaroon ng bagyo?

Kurot: *[Naba nawud batay milayug da layang-layang nu wala kay bagyo nawud batay akitan saba. Nu maki ngani bagyo liput kay saba milayug.]*

Kurot: Iyan hindi makikita, lilipad-lipad ang mga layang-layang ng mababa kung walang bagyo. Kung may bagyo naman ay sobrang dami nila na makikita na lumilipad.

Tan-Tan: Ate, ang sagot po niya sa tanong mo ay basta po may bagyo ay makikita mo po sila na lumilipad ng mababa at kung tag-araw ay makikita mo na sobrang taas ng lipad nila at kadalasan ay 'di na ito nakikita sa sobrang taas ng lipad.

Kurot: *[Ako dapo batay manultulan sa kuyo. Tanguna mga madre agpanitol sa naay nu bagyo ani naba ta pag-ulap u' madre kum ban-awan maki bagyo kumo amatanga naba amba da madre da makay maputi mangadang ba paamba? naba yamon nagbanawan naba pag u' ulap paamba ani naba amatangan yamon bagyo ani. Tanguna kay tuwa sigter lilia da makay maputi ulap paamba naba mana batay tag-udan ani amba sa naay Kurot kayatang kumo matangan nu bagyo ani amba da sigter. Naba ban-awan kumo pag-ulap naba nagkadangan paraay batay sa amnay u'y nga sa ikaapon ta' bagyo ani Ah hu'u bagyo ngani.]*

Kurot: Ako ay mayroong kuwento sa inyo. Noong unang panahon, may madre na nagtatanong sa akin na kung may bagyo na, sabi ko, "sister, tingnan mo ang ulap kung makikita mo", yan ang sabi ko sa madre, kung maputi ang ulap na lumalakad na paganito, sa amin iyan ay isang palatandaan na ang ulap ay tumatawid ng ilog o dagat, tiyak na iyan ay may bagyong paparating. Noong una nandito pa ang sr.lilia, sinasabi ko na ang ulap na maputi na nakatayo banda sa dagat na iyan ay palatandaang malapit na ang tag-ulan. Sagot ng madre, bakit mo alam ayan? Sagot naman ay iyan tinuro pa ng aming mga ninuno at kung nakikita mo naman ang ulap na papunta ng amnay mamaya o bukas ay may bagyo na darating.

Lukidanon: *[Da unaan ba layang-lyang.]*

Lukidanon: Pero ang una makikita ay layang-layang.

Tan-Tan: Kuya, ang una magpapakita ng senyales ay ang layang-layang at ang ulap naman po ay nakikita kung bagyo o tag-ulan kung ang ulap ay tumatawid sa ilog o dagat, isa ito sa mga palatandaan ng mga Iraya na may bagyo.

Tan-Tan: Kung mabilis ang pagtawid ng ulap, malakas na bagyo at kung ang ulap naman ay pababa, ito naman po ay tag-ulan.

Tan-Tan: *[Ina paglayang-layang maki dimonan?]*

Tan-Tan: Ang layang-layang ba ay may nag pupugad?

Kurot: [*U'u maki din dimonan da layang-layang udas di magpangitlog din tu' laang mga darwa naba da kura itlog ibun tu' naba isag agpangaru kabus tu' rayak naba tu' kura dimon. naba isag talpos kura maki ani ipot saba naba naggaru mga iraya pagdimon naba kaulian sa aklibod nagsuob. maggaru kaya baya pinalagay sa atip kaldido saba ani pinalagay aray dimonan saba baywi da ipot kura mga bulbol magpaaba da iraya magkurabon isag mariputus ani da pawis subra ani kay hu'u naba isag magpaaba atu' sai ka minuto magaan akay pagbungo iya magkadangdang.*]

Kurot: Oo, mayroong pugad ang layang-layang. Kapag oras naman na sila ay mangingitlog na ay mayroon lang dalawang maliliit na itlog. Iyan kukuha ng mga maliliit na tuyo ng sanga ng kahoy, dahon iyan ang gagawin nilang pugad. Kung ito ay makita ng Irayang mangyan ay kukunin ito at ang gamot ay sa nahihilo at pinangsusuob. Inilagay sa takip ng kaldero at doon nilalagay ang pugad ng layang-layang kung ano ang laman ng pugad ay hindi ito inaalis kahit pa ito ay may balahibo, susunugin ito at itatapat ang usok sa taong nahihilo, tatakpan ng kumot hanggang ito ay pagpawisan ng tudo. Mga ilang minuto at maginhawa na ang pakiramdam at nakakapaglakad-lakad na ito.

Tan-Tan: [*Da ina dimon akitan sa naay?*]

Tan-Tan: Ang pugad ay saan ba nakikita?

Kurot: [*Sa ina luyang sa tubtub tarimpas.*]

Kurot: Sa butas sa tabi ng bangin.

Tan-Tan: Ang pugad po ng layang-layang ay nakikita sa mga butas ng mga batu at sa kahoy kung saan po sila nakatira. Ito ay may itlog na dalawa na maliliit kung ito ay namisa na po habang inaalaan ng kanilang nanay at tatay sa kanilang pugad ay may mga ipot at balahibo at kung marunong lumilipad maghanap ng kanilang pagkain. Kung makikita ng tao ang pugad ng layang-layang ay kinukuha at pinanggagamot sa mga nahihilo. Ang pamamaraan ng paggamot ay kukuha ng baga at ilalagay sa takip ng kalidiro ilalagay doon ang pugad ng layanglyang kung ano po ang nasa pugad ay hindi na inalis kamasama na sa sunog kung tawagin ay suob magtatakip ng kumot yung usok na iyon ang lalanghaping nong nahihilo hanggang sa pagpawisan na ng tudo yung tao. Pagtapos niyon ay pupunasan papalitan ng damit, makakatulog ang may sakit. Paggising maganda na ang pakiramdam nito makakapaglakad lakad na hindi na hihilo. Isang gamot sa nahihilo.

Jazil: Pwede rin ba sa ibang sakit, hindi lang sa nahihilo?

Guy: Bakit yung pugad ng layang-layang, ano ang meron at ito ay nakakagaling ng sakit na ganon?

Kurot: [*Da kura kaulian sa iraya sakdu pag kura ipot maki bulak saba adin kura bulbol nabam ga pamangnon tu' saba naba ani batay sinilab.*]

Kurot: Ang ugali ng Irayang mangyan, kung ano ang sa pugad ng niyan ay hindi na inaalis kasama na ito sa pagsunog.

Guy: Lahat ng buong pugad?

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Kurot: [*Ibun tu' amba ngani.*]

Kurot: Maliit lang naman ang pugad.

Tan-Tan: Yung nasa isip natin ay kasing laki din ito ng ibang ibon, ang laki ng pugad hindi maliit, kasya lang yung itlog niya na maliit.

Jazil: Yung mga ginawa nilang pugad, saan kaya nila kinukuha, bakit nakakagamot?

Kurot: [*Da layang-layang naba batay maggawa dimon tambak kumo akita saba maki makay bulak, makay lumot kumu batay rinuris da kura dimonan maki makay laway naba da kauliaan.*]

Kurot: Madami kang makikita sa pugad ng layang-layang tulad ng bulak, lumot na tuyo at laway ng layang-layang, 'yan ang kinaugalian nila.

Tan-Tan: Kuya, yung paggawa ng pugad ay lumot galing sa ilog lomot galing sa bato, may mga bulak tapos yong laway ng layang-layang para mabuo ang pugad. Yung laway po ng layang-layang ay kulay puti.

Guy: Yung laway nila ang pandikit ...

Tan-Tan: Opo, iyong laway po ang ginagamit nila para mabuo ang pugad nila. Iba ang pamamaraan nila sa kanilang pugad gamit ang kanilang laway.

Guy: Iyon siguro ang gamot?

Tan-Tan: Kuya, yung laway, isa sa mga gamot.

Guy: Pero hindi lang yung laway kasi ginagamit lahat ng nasa loob ng pugad, pagkain, dumi nila, at balahibo.

Tan-Tan: Oo, lahat ng sa loob ng pugad nila ginagamit.

Jazil: Kulay itim ba ang kulay?

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Lukidanon: [*Maki abo tuwa.*]

Lukidanon: May kulay abo dito.

Guy: Maliit lang siya ano?

Kurot: [*Ibun tu' amba ngani.*]

Kurot: Maliit, ganito lang.

Jazil: Mabilis lumipad diba?

Lukidanon: [*Hu'u mauyat milayug.*]

Lukidanon: Oo, mabilis lumipad.

Tan-Tan: Sparrow ba sa english.

Lukidanon: [*Naba pagat-pat.*]

Lukidanon: Iyan ay pagat-pat.

Tan-Tan: Ah pagat-pat ang sparrow.

Jazil, Tan-Tan: Pagat-pat iba.

Tan-Tan: Kuya, ang pagat-pat ay may puti sa dibdib.

Jazil: Basta nakikita natin sila sa mga yungib sa butas ng bato.

Kurot, Tan-Tan: [*Huh'u.*]

Kurot, Tan-Tan: Oo.

Tan-Tan: Basta makikita sila sa mga butas ng bato at yungib yungib.

Guy: Sigurado kasi mabilis lumipad ang sparrow. Ang sabi ng mga alangan ay sparrow ang apalpalis pero hindi kami sigurado.

Tan-Tan: Kuya, ang alam kasi ang mga pagat-pat tabi-tabi tapos sabay-sabay sila lilipad parang jet ganon.

Guy: Ah.

Jazil: Hindi ba pagatpat kasi nga ang kulay niya ay itim?

Lukidanon: [*Maki itum tuwa.*]

Lukidanon: May itim dito.

Tan-Tan: Ang sparrow ay may puti sa dibdib at itim sa likod.

Lukidanon: [*Naba matapang.*]

Lukidanon: Iyan matapang na nanunuka.

Guy: Kasi kanina parang sinabi ni kuya Lukidanon eh nakalimutan ko.

May ibang tanong yung mga layang-layang may senyalis din sa paglilindol?

Kurot: [*Wala saba baywi sa kura lukaana.*]

Kurot: Wala, nasa pugad lang sila.

Guy: [*Sila ay sa ulan at bagyo talaga ano? Wala sa lindol at sa iba?*]

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Jazil: Mayroon ba na ibang ibon na nagsesenyales ng lindol?

Lukidanon: [*Wala yamon amatangan sa lindol.*]

Lukidanon: Wala akong nalalaman tungkol sa lindol.

Kurot: [*Amo yangon kurrra! Kurrra! Kusiiik!*]

Kurot: Ungoy sa amin iyan kurrra! Kurrra! Kusiiik!

Lukidanon, Basikol: [*Wala agkalimwan ngani.*]

Lukidanon, Basikol: Wala natatakot ‘yan.

Guy: Natakot sya kasi lumilindol na?

Lukidanon: [Hu’u.]

Lukidanon: Oo.

Guy: Baka alam nila na darating na ang lindol?

Lukidanon: [*Wala batay ngus lindol ani naba magkura-kura.*]

Lukidanon: Wala, sa lindol sila humuhuni.

Guy: Tapos na ba tayo sa layang-layang?

Tan-Tan: [*Ako maki tanong da layang-layang naba pamangnon?*]

Tan-Tan: Ako ay may tanong pa, ang layang-layang ba kinakain?

Kurot, Lukidanon: [*Nawud!*]

Kurot, Lukidanon: Hindi!

Guy: Ang susunod ay kalibuwan?

Kalibuwan

Talandi: [*Kalibuwan tanguna ako kakul kaungan tu’ dapo ako sata sa latayan magpamataw yamon ba par-u’t agay tanumam yamon kamotian naba milayugan naba maputi kaibon kauson kay din kura milayug.*]

Talandi: Ang mga Kalibuwan noong kabataan ko pa ay doon sa aming kaingin sa bundok kami nakatira kami ay nagsunog ng aming kaingin na tinataniman namin ng kamote. Ang mga Kalibuwan ay nakikita namin na lumilipad na sama-sama, maputi na ibon ang mga ‘yon.

Tan-Tan: [*Naba maki sinyalis maki bagyo lindol?*]

Tan-Tan: Iyan ba ay may senyales na may bagyo at lindol?

Talandi: [*Wala kay naay amatangan sa agay nu yamon magpar-ut sa buntunan grasun saba kay milayug*

magdagit sa ngaway mangan insikto naba da naay amtangan saba.]

Talandi: Wala naman akong nalalaman na ‘yan ay mga senyales na may bagyo at lindol. Ang aking nalalaman ay makikita yan sa kaingin kung ito ay susunugin ang mga nakaipon na mga damo at putol putol na sanga ng kahoy na hindi na sunog at makikita mo na lumilipad-lipad sa taas na-ngangain ng mga insekto, ‘yan ang alam ko sa kalibuwan.

Tan-Tan: Kung ano ang makita nila doon sa sinusunog nila ay kinakain na rin nila.

Jazil: Mga insekto.

Guy: Kahit na mga abo?

Kurot: [*Hu’u.*]

Kurot: Oo.

Kurot: [*Naba maki udas.*]

Kurot: Iyan sila ay may panahon.

Talandi: [*Batay marso bulan kada pinar-utan ani pag-agay batay akitan kura?*]

Talandi: Sa buwan ng marso ang panahon ng tag-sunog ng kaingin sila ba ay makikita?

Tan-Tan: [*Nakay da ugari kalibuwan naba?*]

Tan-Tan: Ano ang ugali ng kalibuwan?

Talandi: [*Kura? Makay din mga ibon ruma.*]

Talandi: Sila? Tulad din ng ibang ibon.

Tan-Tan: [*Kura kay kausunan milayug?*]

Tan-Tan: Sila ba ay maramihan o sama-sama lumilipad?

Talandi: [*Hu’u makay din!*]

Talandi: Oo, katulad din ng ibang ibon!

Kurot: [*Naba nu tag-adaw ngani tagpar-ut agay naba batay magsubok nu wala ani silab wala ani akitan saba sata sa galub karikutan.*]

Kurot: Iyan kung tag-araw na tag-sunog na ng kaingin ay nagmamasid na kung wala pang nagsusunog, hindi mo makikita doon iyan sa pinaka masukal na gubat.

Tan-Tan: Kuya, ang kalibuan sama-sama din silang kumukuha ng mga pagkain makikita lang ito kung tag-araw sa panahon ng tag-silab ng kaingin.

Guy: Ano ang kulay?

Tan-Tan: Ang kulay po ay puti.

Guy: Sa mga alangan, ang sabi ay parang ulap basta...

Tan-Tan: Ah kuya, sa amin po kaya siya tinawag na libo-libo kasi po pagkatapos ng ulan ay lalabas yung parang ulap na 'yon sa bundok kasi po yung ibon po iyon ay kulay puti. Sa mga alangan po ay kalibuan.

Guy: Iyon pero sa inyo parehas ang tawag?

Tan-Tan: Opo, parehas ang tawag.

Salak-Sak

Guy: Ang susunod naman ay busak busak?

Tan-Tan: [*Lakasak di a' naba?*]

Tan-Tan: Iyan ay salak-sak ba?

Lukidanon: [*Sakrut.*]

Lukidanon: Sakrut.

Kurot: [*Da salaksak da kunin lawas ba mapula tiya da awak maki asul da kunin kay nagpamangan mga bangsiran, ikaloy nu batay kura akita saba naba da kiunin pamangnon ukong ibun tu' kulisap naba ani kura nagkain. Darwa naba ay da sai kingperser ba maki maputi sa luuy at asul naba kay magpanggawa dimonan sata sa maki anayan naglubot kay kura sata batay ani magpangitlog sa palsapian amba saba ani naba isag mapisa ani. da pamangnon kay kura ukong bangsiran ulod. Naba kay da kunin sawa sata di magmataw nawud batay inugunan chak! Chak! Amba kura kay katangian salak-sak adayu dapu da iraya sa kura ba chaaak! Chaaaak! Chaaaak! Milayug naba da kura panawud no maki iraya. Da salak-sak nu maki ani iraya bum'ut ani*

kalbas milayug kaw manaaw maki iraya magkadangan da iraya.]

Kurot: Ang salak-sak ang kanyang itsura ng katawan ay mapula sa dibdib, ang likod ay may asul, ang kanyang kinakain ay mga tipaklong, ang kanilang makikita sa paligid, iyan ang kanilang pagkain. Ang kulisap ay kinakain din nila. Iyan ay dalawa, ang isa ay kingperser naman ay mayroong kulay maputi sa leeg. Gumagawa sila ng pugad sa mga bahay ng anay binubutas nila ito doon, gumagawa ng pugad at mangingitlog at mamimisa na sila doon. Ang kanilang pagkain ay uok tipaklong at uod. Hindi na sila lilipad o gagawa pa ng ibang pugad, ang huni ay chak! Chak! Ang katangian naman ng salak-sak ay kahit malayo pa ang tao ay huhuni na ito, chaaak! Chaaaak! Chaaa! Sabay lipad at iyong tingnang maigi at makikita mo na may tao na naglalakad. Ang salak-sak kung makakita ng tao, kahit malayo ay huhuni na ito at lilipad.

Tan-Tan: Ang salak-sak ay may dawalang klase, ang isa ay ay kulay blue at puti, ang isa naman ay kulay tinalaban sa dibdib, kulay asul sa pakpak na may puti. Ang katangian ng salak-sak ay kung makakita ng tao, kahit ito ay malayo ay huhuni at lilipad ito na kapag iyong tiningnan ay makikita mo ban may tao.

Tan-Tan: [*Naka da pamangnon naba sakal?*]

Tan-Tan: Ano ang kinakain ng salak-sak?

Basikol: [*Kalipaa isda ukong nu maki akitan saba.*]

Basikol: Tipaklong, isda, at uod ang makikita diyan sa paligid.

Tan-Tan: Ang salak-sak po ay kumakain ng isda, tipaklong at ikaluy sa lupa.

Kurot: [*Ikaluy naba pamangnon iraya.*]

Kurot: Ikaloy iyan ang kinakain ng Iraya mangyan.

Lukidanon: [*Naba ikaluy nag awit sa English ba white crab iya naba magpamataw sag alum lupa. nu iya magulang ani maki atu' layag naba nag-awit ararawan.*]

Lukidanon: Ang ikaloy ay tinawag sa english na putting alimango, 'yan ay nakatira sa ilalim ng lupa kapag ito ay malaki na ay nagkakaroon ng pakpak na tinatawag na ara-rawan.

Tan-Tan: Kuya, ang ikaloy po ay kulay puti na may paa na brown na kapag gumapang ay nakatihaya at kung may pakpak na ay tinatawag na ararawan na kinakain din po namin at mga ilokano.

Guy: Gaano siya kalaki?

Tan-Tan: Ganito lang po ito kahaba.

Jazil: Parang orange ang ulo?

Tan-Tan: Oo, orange ang ulo na kapag lumalakad ay nakatihaya, isa po 'yan sa kinakain ng salak-sak.

Lukidanon: [*Pamangnon iraya.*]

Lukidanon: Kinakain din naming mga Iraya.

Tan-Tan: Ate, alam mo po ba yung uok sa kahoy, magkahawig po sila, yung kaluy ay may paa, ang uok ay wala.

Jazil: Yung madulas?

Tan-Tan: Opo.

Guy: Ano ang pangalan?

Lukidanon: [*Ikaluy sa yamon.*]

Lukidanon: Ikaloy sa amin.

Guy: Ikaloy sa Iraya.

Tan-Tan: Opo, kuya.

Guy: Sa tagalog, may pangalan ba?

Tan-Tan: Hindi ko po alam sa tagalog kung ano ang tawag.

Jazil: Kinakain 'yan di ba?

Tan-Tan: Opo, ate, kinakain po ng tao. Kuya, ang pamamaraan po ng paggawa ng pugad ay iba sa ibang ibon, ito ay humahanap ng bahay ng anay sa taas ng puno kapag alam na ng salak-sak na wala na itong anay, ito ay bubutasin nila at doon sila mangingitlog dalawa ang itlog at walang pagkakaiba sa ibang ibon ng pag-aalaga nila sa kanilang inak.

Guy: Kumpleto na?

Tan-Tan: Kuya, kumpleto na po.

Takunga

Lukidanon: [*kaw ani Basikol?*]

Lukidanon: Ikaw na Basikol.

Tan-Tan: [*Nakay da kuray naba?*]

Talandi: [*Ay maki pula tuwa sa kunin tu'un ngus maitum da kunin pamangnon ba ulalo, anay sa ngaway sag alum kayu. Da kunin bu'ut ba tuuu! Tuuu! Naba magbu'ut ina nu da paray ba anihun ani naba batay udan lakul naba ayaw saba udan naba naay amatangan.*]

Talandi: Ito ay may pula sa ulo tapos ay maitim, at kanilang pagkain ay ulalo, anay sa ilalim ng patay na punong kahoy. Ang kanyang huni ay tuuu! Tuuuu! Ganyan ang kanyang huni. Kung palay ay malapit na anihin iyan, alam nila na may darating na ulan. Isa ding palatandaan sa ulan.

Tan-Tan: Kuya, ang takunga ay kulay itim na may kulay pula sa ulo, ang huni po niya ay tuuu! Tuuu! Ang pagkain po ay Basikol at anay sabi nga po ni lolo Talandi, kapag humuni ay senyales na may ulan na darating.

Kurot: [*Da balayan takunga sa puon kayu.*]

Kurot: Ang bahay takunga sa punong kahoy.

Talandi: [*Hu'u.*]

Talandi: Oo.

Kurot: [*Da takunga da mga dimon sa ina luyang kayu kura adin aggawan naba tung! tung! tung! Kura kay tusik.*]

Kurot: Ang takunga, ang pugad nito ay sa butas ng kahoy na tuyo.

Tan-Tan: Kuya ang pugad ng takunga ay sa kahoy na tuyo gagawa sila ng butas gamit ang kanilang tuka at doon sila magpupugad.

Guy: Hindi sila sa lupa?

Tan-Tan: Kuya hindi po sila sa lupa.

Guy: Okey! Tinutuk-tuk nila yung kahoy?

Tan-Tan: Opo kuya kasi po patay na po yung punong kahoy kaya binubutas po nila at hindi po ganon kaliit na puno ang ginagawan nila ng pugad na malalaki at matitibay.

Guy: Kahit anong klaseng puno?

Guy: Gaano siya kalaki?

Lukidanon, Kurot: [*makay kilyawan.*]

Lukidanon, Kurot: Parang kilyawan.

Lukidanon: [*Amba kakul.*]

Lukidanon: Ganito kalaki.

Guy: Ganito kataas 'pag nakatayo?

Lukidanon: [*Amba kalbas da tusik ba maaba amba.*]

Lukidanon: Ganito, tapos ang tuka ganito kahaba.

Guy: Pwede ba kainin?

Lukidanon: [*Hu'u kum kawu Kabul.*]

Lukidanon: Oo, kung ikaw ay makakahuli.

Guy: Hahaha! Mahirap hulihin?

Lukidanon: [*Maidap Kabul.*]

Lukidanon: Mahirap makahuli.

Tan-Tan: Kasi po Kuya, yung natira sa tuyong kahoy ay delikado naman po umakyat sa tuyong puno.

Buslayaw, at ang Suklat

Tan-Tan: [*Ina sa iraya maki awitan da buslayaw?*]

Tan-Tan: Sa iraya, may tawag sa buslayaw?

Talandi: [*Wala kay! Da naay amatangan ina sa buslayaw kada naay apang ba tagaulanan tanguna ako unga dapu tu' batang ngani sa ulnan sata yamon magkaingin sata sa kidawuy pag-ibon naba buslayaw naba sa kunatanan tub-tub garasunan sata magpamataw yamon panawun ba magpanggawa sagad yamon ba Kabul tu' naba ibun tu' naba.*]

Talandi: Wala! Ang aking alam ay buslayaw lang. Noong ako ay bata, nakatira kami doon sa bundok sa hulo noong una, doon kami nagkakaingin sa kidawuy. Ang ibon na 'yan ay buslayaw na at makikita sa gubat, sa tabi ng mga kugunan, diyan sila nakatira, ang ginagawa namin ay gumagawa kami ng silo at kami ay nakakahuli, iyan ay maliit lang.

Kurot: [*Nakay da kulay bulbol kura?*]

Kurot: Anong kulay ng balahibo nila?

Talandi: [*Lawas kunin makay tu' daluyan makay da kuray naba dilaw.*]

Talandi: Ang katawan nila ay parang maguhit na dilaw.

Kurot: [*Nakay da kura katanginan?*]

Kurot: Ano ang kanilang kataingaan?

Talandi: [*Amba da ruma kura magtanum mais nu wala ani pagbuslayaw nawud batay buhay da mais kada da mga insikto nawud ani magpanmangan kura naba maki kaanggat pagsai suklat naba ina sa tag-ani paray nu magbu't ani naba Patag-ani ani da parayan ba matuk ani naba magpanya anggang magut piya nga da paray da naay apang ba magpanitul ani tamo ba batang ani sa agay.*]

Talandi: Kung magtatanim ng mais at wala na ang buslayaw, hindi na mabubuhay ang mais kasi wala ng kakain ng mga insekto. Kasi ang buslayaw ay kumakain ng mga insekto sa mais at may isa pa iyang kasama, suklat, iyan naman ay malapit na magtag-ani ng palay, humuhuni kung tawagin sa amin ay kalahati na hinog na palay, iyan ang hinihintay hanggang sa maganda ang palay, ang tatay ay magsasabi na tayo ay kakain na.

Kurot: [*Nakay da kura katangian?*]

Kurot: Ano ang kanilang katangian?

Talandi: [*Kura panawud ba magbu't kutsakkk! kutsakkk!*]

Talandi: Ang kanilang ginagawa ay humuhuni kutsakkk! kutsakkk!

Tan-Tan: [*Naba da bu't suklat?*]

Tan-Tan: Iyan ang huni ng suklat?

Talandi: [*Hu'u bu't suklat.*]

Talandi: Oo, huni ng suklat.

Tan-Tan: [*Naba da ngaran sa iraya suklat?*]

Tan-Tan: Iyan ang pangalan sa Iraya ay suklat?

Talandi: [*Hu'u naba ngani milayug ngus tag-ani paray.*]

Talandi: Oo, iyan na ang pangalang basta tuwing tag-ani ng palay.

Tan-Tan: [*Suklat naba da buslayaw?*]

Tan-Tan: Suklat iyan buslayaw?

Talandi: [*Nawud buslayaw naba magbu't sa tag-hasik mais.*]

Talandi: Hindi, ang buslayaw naman ay huhuni sa tag-tanim ng mais.

Tan-Tan: Ah okey.

Kurot, Tan-Tan: [*Pagsuklat?*]

Kurot, Tan-Tan: Suklat?

Talandi: [*Naba tag-ani paray.*]

Talandi: Iyan ay tag-ani ng palay.

Tan-Tan: [*Nakay da pamangnon naba suklat?*]

Tan-Tan: Ano ang pagkain ng suklat?

Talandi: [*Ulod, insikto magpangriwa sa daon kayo ngus grasun nu maki pamangnon sata naba kura namangan.*]

Talandi: Uod, insikto tumitingin sa mga dahon ng kahoy mga matataas na damo kung may kain doon iyon ay kanilang kakain.

Tan-Tan: [*Da suklat nakay da kuray naba?*]

Tan-Tan: Ano ang kulay ng suklat?

Talandi: [*Makay puti maki gutlungun ngus da lawas ba makay din buslayaw naba ani naay matangan saba.*]

Talandi: May puti tapos sa katawan ay katulad ng buslayan iyan ang aking alam.

Tan-tan: [*Naba magbu't?*]

Tan-Tan: Iyan ba ay humuhuni?

Talandi: [*Hu'u tsiik! Tsiik!*]

Talandi: Oo tsiik! Tsiik!

Tan-Tan: Ito ay humuhuni sa panahon ng pagtanim ng mais. May isa itong kasama kung tawagin ay suklat. Ito naman ay huhuni kung tag-ani na ng palay ang pagkain po nila ay parihas mga insikto, uod at iba pa. Kung magtanim ka ng mais sa lugar naming ay hindi na po mabubuhay ang mais kasi po wala na kakain ng mga insikto, uod sa mga mais kasi aalis na po ang buslayaw at suklat.

Guy: Ah okey! Ang ibig sabihin ay nakakatulong sa mga mais nila. Gaano siya kalaki?

Tan-Tan: Ang balahibo nila ay kulay dilaw na may guhit na itim at ang suklat ay huhuni sa panahon ng tag-ani ng palay.

Guy: Ang suklat ay nakakatulong din ba?

Tan-Tan: Opo kuya, kapag ang palay ay malapit na bumalik o tunguhan kung tawagin kinakain ng suklat ang mga insekto, uod at mga atangya. Ito na rin ang isang palatandaan na palapit na po ang tag-ani kasi ito ay huhuni na hanggang sa maani na ang palay.

Guy: Pero hindi nila kinakain ang mais at palay?

Tan-Tan: Hindi, mga insekto lang po.

Guy: Sigé! Maraming salamat po! Suklat?

Tan-Tan: Tapos na po, yung buslayaw at suklat ay magkasama.

Kilyawan

Lukidanon: *[Da naay amatangan sai na kilyawan naba piya da kuray, itum da kilyawan nawud batay milayug kum sai ngani darwa kura mag-ilyug nu bulan tag-adaw da kulyawa maingay kaibon nu maglambingan mag-agakan sindawa magpalkayatan mag-ilyug nu kalbas ani da talsawa panawun ba maggawa ani dimon kalbas ani maki ani itlog darwa da adangan ba magmataw ani sa dimonan nu tulo ka udas ba da adang kulyaw ba milayug mansarak pamangnon nu buntad ani rumpa ani sa kunin dimonan nu darwa kalinggon ba numsa ani da inakay ba nu da inakay kakul a' tu' da adang sata dapu magyup-yup magpamataw sata sa dimon ngus nawud natay kunin inkay. Nu lakul ani da kunin inakay nu maki anni bulbol da apangan adang kilyawan ba mansak pamangnon nu maki ani pamangnon kura na garu naba milayug tumpa sa dimonan sa inkay ba mag-inganga alabut mamangan. Da inakay ba subra ani kay maingay orrrr! orrrr! Kalbas tinabuy ani da pamangnon milayug akay nu maki akay pamangnon saba akay sa dimonan anggang da kunin inakay ba buntad ani. Nu maki bulbol kunin inakay da adang ba sata magmataw anggang sa da lagay kunin unga ba sakto ani. batay ani tud'an milayug.]*

Lukidanon: Ang aking nalalaman sa kilyawan ay maganda ang kulay ay madilaw, itim at may put isa pakpak at hindi sila lumilipad ng isa lang, lagi sila lumilipad ng dalawa o mag-asawa. Kung buwan ng tag-araw, ang ibong kilyawan ay sobrang maingay na naglalambingan na sila ay magkasama ang dalawang kilyawan at nagkakagatan ng habang lumilipad. Tapos ay gagawa na sila ng pugad at kung tapos na ang pugad ay mangingitlog ng dalawa at kung maglilimlim na ang nanay, ang maiwan sa pugad at kada tatlong oras ay lilipad ang nanay na kilyawan para maghanap ng pagkain at kung busog na ito ay babalik sa kanilang pugad, aabot ng dalawang linggo ang kanlang paglilimlim hanggang sa ito ay mapisa. Kung mapisa na ang itlog ay hindi ito iiwan ng inang kilyawan, ito ay kayang liliplipan para hindi mamatay ang kanyang inakay. Kung malaki ay may balahibo na ang mag-asawang kilyawan at tulungan sila sa pahahanap at pagbibigay ng pagkain sa kanilang inakay. Kung ito ay dadapo sa kanilang pugad, ang mga inakay ay nakanganga at gusto na kumain. Ang inakay ay sobrang maingay orrrrr! Orrrr! Tapos ay ipapasok sa bibig ng inakay ang pagkain at lilipad ulit para maghanap ng pagkain kung mayroon na silang nakita ay babalik ulit sila sa pugad at ipapakain sa kanilang inakay hanggang sa ito ay mabusog. Habang nagkakaroon

na ng balahibo ang nanay na kilyawan ay nasa pugad pa rin hanggang sa ito ay magkaroon ng balahibo sa pakpak ay ito na ang panahon para turuan lumipad.

Tan-Tan: *[Nakay ina pamangnon kilyawan?]*

Tan-Tan: Ano ang pagkain ng kilyawan?]

Kurot: *[Da pamangnon kilyawan maki duhat, asis kaliskis, tigaw balete alamitay.]*

Kurot: Ang pagkain ng kilyawan ay mga duhat, asis, kaliskis, balete, at alamitay (sambong).

Tan-Tan: *[Da kilyawan maki ugari?]*

Tan-Tan: Ang kilyawan ay may ugali?

Kurot: *[Maki din nu maki batay burina kulkkk! Kulkkk! Naba da ugari ibon magpalanggatan kura mag-inaan irguhan milayug din ngus maki batay unga.]*

Kurot: Mayroon kung ang kanilang itlog ay malapit ng mapisa kulkkk! Kulkkk! Iyan ang kanilang ugali at laging magkakasama at masayang lumilipad kasama ang kanilang mga anak.

Tan-Tan: *[Maki ina sa panahon maki bagyo, udan?]*

Tan-Tan: May panahon din ba na mayroong tulad ng bagyo o ulan?

Kurot: *[Da panaon nu tag-daw naba angasan kay magbu'ut nag-awit kulyaw! Pero nawud batay maagut magbu'ut kunin gidtu' nu batay ani udan kura ba magbu'ut ani da kahulogan ba batay ani udan matang kura alimu-wan ani tu' naba kay nu udan ani sata ina mauson dalun kakayu maglulum kalbas nu wala akay udan lumwas milayug akay ba magbu'ut akay kulyaaa! Kulyaaa! Naba da kaugarian kulayawan.]*

Kurot: Kung panahon ng tag-raw ay masasaya at nagsisihunihan ang kilyawan! Pero kung ang huni nila sa pandinig mo ay kakaiba, 'yan ay magtatag-ulang na at 'yan ay nalalaman nila kasi sila ay natatakot o malungkot kaya naghahanap na sila ng mayayabong na puno at doon sila titira at kung tapos na ang tag-ulan ay makikita na sila na lumilipad at nagsisihunihan. Iyan ang ugali ng mga kilyawan.

Tan-Tan: Habang umuulan ay nandoon po sila sa puno na 'yon, tahimik lang at kung manawa na po ulit ay lilipad na po sila ulit at magsisihunihan po ulit sila.

Guy: May nabanggit si ate Kurot sa paglalambingan?

Tan-Tan: Kuya, sabI nga po nila tatay Lukidanon at tiya Kurot kapag namisa na at naturuan na po nila ang kanilang mga inakay na lumipad at maghanap ng pagkain at kung nasa sapat na gulang na sila ay sila na ring dalawa ang magiging mag-asawa at sila din ang maglalambingan.

Lukidanon: [*Da sai lalaki da sai ba babayi.*]

Lukidanon: Isang lalaki at isang babae.

Guy: Ah sige!

Jazil: Silang dalawa ang maglalabingan?

Tan-Tan: Opo.

Tan-Tan: Oui.

Kurot: [*Nu kura da mag iguhan mag-ilayug magpalbagut kullt! Kullt!*]

Kurot: Kung sila ay naglalambingan, lumilipad sila na kagat-kagat ang mga tuka.

Jazil, Gliseria: Hahahaha!

Kurot, Basikol: [*Totoo naba.*]

Kurot, Basikol: Totoo yan.

Lukidanon: [*Naba nauson ani?*]

Lukidanon: Iyan karamihan talaga.

Kurot, Basikol: [*Hu'u kausanan ani.*]

Kurot, Basikol: Oo, karamihan iyan.

Kurot: [*Da kura layag ba magbukaan makay amba.*]

Kurot: Ang kanilang pakpak ay nakabuka na parang ganito.

Guy: Iyon ang mga paraan nila ng paglalambingan at ipinakikita ang kanilang mga pakpak.

Kurot: [*Hu'u.*]

Kurot: Oo.

Lukidanon: [*Naba ba kausunan.*]

Lukidanon: Na sila karamihan.

Kurot: [*Naba d ugari kay kura.*]

Kurot: Iyan ang kanilang ugali.

Tan-Tan: Kuya, kung panahon po ng pagpaparami ay hindi lang po sila isang pares lang dahil siguradong may dadating na isa o hanggang tatlong magpapares, hindi mo sila nakikita sa taas ng puno na nanlalambingan. Ang kilyawan ay lumilipad at humuhuni at sobra nilang ingay. Iyan ang isang senyalis na sila ay naglalambingan. Kung matapos na ang kanilang paglalambingan ay gagawa na sila ng pugad at mangingitlog at magkakaanak na.

Guy: Magpapartner na tig dadalawa-dalawa?

Tan-Tan: Oo kuya, tig dadalawa sila.

Kurot: Kaaakkk! Kaaakkk!

Guy: Kasi nga karamihan sa mga ibon, pagdating sa pagpaparami nila, para silang mga modelo, modelo ba sila sa mga tao?

Kurot: [*Da naay kay amatangan sa talsawaan da ibon da iraya makay din tamo da kaugarian mga ibon makay iraya mangayan makay din naba nu kinin asawa ani kapang-ipon. naba nawud batay lumkat ani sawa sata akay umanggat sa ruma ibon abaisan gintu' pagbabayi naba isag nagtilan-tilan kunin sawa. Ruma kay kaibon makay naba da ugari nawud batay sari-sari sata ani wala batay. Mga ibon ba makay din iraya da bait nu ratung ani sa iguhan amatangan din kura. Kaynu kay amo makay din naba ayaw anaay naggugunan.*]

Kurot: Ang aking nalalaman sa mag-asawang ibon at sa mag-asawang tao ay may pagkakahawig din. Kung ang mag-asawang ibon ay hindi aalis sa tabi ng kanyang asawa para ding tao kahit saan ay kasa-kasama at nagagalit din ang babaeng ibon at tinutuka tuka din ang kanyang asawa, ganyan din ang ugali ng mga ibang ibon. Hindi sila papalit-palit ng asawa. Kaya nasabi na ang ibon ay katulad din ng tao, nalalaman din nila kung may pinupuntahan sila ng iba at ito ay kanilang hinahanap at 'pag nakita ay pilit ipapasama sa kanya.

Tan-Tan: Kuya, wala pong pinagkaiba ang ibon sa tao, ang tao 'pag mahal na mahal nila ang isa't isa walang iwanan kahit anong mangyari. Sa ibon naman

Wak-Wak

ay kung sino ang partner nila ay 'yon na hanggang sila ay mamatay. Tapos sabi nga ni tiya Kurot na sumama sa iba at nakita ng kanyang asawa, nagagalit tinutuka niya ito.

Guy: Hahahaha.

Tan-Tan: Isa din iyan sa ugali ng ibon kahit anong uri ng ibon.

Jazil: Paano kung namatay yung isa at inakay palang sila? Kasi sabi kanina ay hanggang kamatayan, sila ang magkasama?

Kurot: [*Iya natay ani ako ba biyagan dapu ako ba alabut maki sawa ako batay mansarak sawa ako alabut maki kaanggat magsarak pamangnon nu ako mangunga maki batay magtugon sa naay.*]

Kurot: Kung namatay na at ako ay buhay pa! at ay gusto 'pag mag-asawa ako ay maghahanap ng walang asawa para ako ay may makasama sa paghahanap ng pagkain at ako ay magkaanak at may mabibigay sa mga anak ko.

Guy: Pagdating sa panliligaw, paano?

Kurot: [*Makay din iraya. Abuno ani naay sawa ako alabut akay maki sawa ngus ako parauy sata sa adayo makay ako mag-amba-amba isag ako alabut ani sa naay pagsata mag-amba magba-awan. Ako sa naay rumrum pag-iraya makay din kunin isup makay din ruma kaynu tamo matangan kunin sawa.*]

Kurot: Mayroon din, parang tao din. Namatay ang kanilang asawa at siya ay gustong mag-asawa ulit, sila ay pupunta sa malayo at maghahanap ng mapapangasawa, magpapakitang gilás at kung may mag-kakagusto, 'yan ay sasama na iyan, parang isip din ng tao, parang tao, alam ang kanilang asawa.

Tan-Tan: Kuya, kung gusto po ulit mag-asawa ay pupunta siya sa balo din, tulad niya at doon magpapakita na interisado siya sa balo na para itong nagsasayaw o magpapakitang gilás para makuha niya ito, kung ito ay tumingin sa kanya, ibig sabihin ay sasama ito sa kanya para maging asawa niya. Ang sabi ni tiya Kurot sa aking isipan, ang hayop ay walang pinagkaiba sa tao kahit ibang hayop ay alam nila ang kanilang asawa.

Guy: Okey, maganda, ang sususnod naman ay wak-wak?

Basikol: [*Uwak!*]

Basikol: Uwak!

Tan-Tan: Kulay itim yan eh!

Guy: Yung kumakain ng bulok.

Tan-Tan, Basikol: [*Mauson mamangan naba.*]

Tan-Tan, Basikol: Kung kakainin, sila ay marami.

Tan-Tan: Kuya ang uwak ay salot sa mga tanim na mais at mga prutas.

Jazil: Sige, ano ang masasabi ninyo sa uwak?

Guy: Minsan, may kuwento may kasaysayan yan ano? Halimbawa, papaano sila nilikha, bakit sila nandito sa mundo?

Tan-Tan: Ah nasa bibliya po 'yan, ang uwak at kalapati.

Guy: Yung tungkol sa inyong kultura?

Tan-Tan: Sa uwak at kilyawan, ang alam ko na may kuwento po kuya.

Basikol: [*Naay matangan sa uwak maitum da bulbol, lagay ina parusayan anggang sa una takrang anggang sa lawas, lagay ngus hanggang tuon maitum ngus tusik maitum naba. Kalbas pag uwak masiba gayud pagkaibon naba. Kamatang mamangan papaya hinog ani, saging, mais. Nu da niyog da mamangan tumarugpa sa puon niyog naba nagtuk-tuk da bukar nagsup-sup pagsapa sa galum kunin kay nag-uhup nata. Kalbas milayug akay kakumit akay palaka pangru't dinakma mangan kay kalbas sisiw akay akakumitan na mangan kay din. Kakumit itlog ibon Namangan naba. Nu maki piknikan saba sa ina tub-tub sapa da mga iraya, damuong muli akay sa balay sagtu' naba da uwak ba milayug tumarugpa kay mamangan da mumo kalbas ina bungkalu isa nagpanuso kay gidtu' kay. Nu akitan natay daga, palaka Namangan naba salut naba ay.*]

Basikol: Ang alam ko sa uwak ay maitim ang balahibo, ang pakpak pati katawan hanggang tuka at paa ay maitim talaga. Tapos ang uwak, matakaw na ibon talaga. Marunong kumain ng papaya hinog, saging, at manggang mais. Kung ang puno ng niyog nalaman

nila na may buko na dadapo, iyan ay bubutasin at iinunmin ang tubig. Pagkatapos ay lilipad at naakita ng palaka na pangru't ay dadagitin at kakainin tapos yung sisiw ng manok na alaga ng tao, 'pag nakita ay dadagitin at kakainin din. Kapag nakakita ng itlog, kakain ang ibon. At kung may piknikan sa tabi ng ilog mangyan o tagalog at kung umuwi na sa bahay, maya-maya, ang mga uwak ay lilipad at dadapo sa bato at kakainin ang mga momo tapos kahit mga buto ng baboy, at isda, kinakain nila ang natitirang laman doon. Kung makakita ng patay na daga, palaka, kakainin din nilang lahat yan.

Tan-Tan: Kuya, ang uwak ay purong itim, wala itong ibang kulay simula pa hanggang tuka ay itim pati po pilik mata ay itim, walang ibang kulay. Ang uwak ang pinakamatakaw na uri ng ibon, kumakain ng prutas...

Guy: Lahat ng hayop o ibon?

Tan-Tan: Lahat ng uri ng ibon ay kinakain ito ng murang bunga ng niyog, papaya, saging, mangga at mais, mga patay na hayop tulad ng daga at palaka, sisiw ng manok itlog ng ibon, kinakain din niya, inakay ng ibon ikaluy at kung may piknik sa ilog at nakita nila na umalis ang mga tao, lilipad sila doon para kainin ang mga naiwan na mumo ng kanin, tinik ng isda at kung ano ang makita nila doon ay makakain nila. Ang uwak ay mahilig sa mga kumikinang na mga bagay tulad ng kutsara at tinidor, kinukuha niya 'yon at nilalagay sa taas ng mga palapa ng niyog kung saan may pwede silang paglagyan na hindi mahuhulog. Basta po lahat ng kumikinang na makikita niya, kukunin po niya.

Guy: Bakit kaya?

Tan-Tan: Kasi po naalala ko po si lolo Bilwan o lolo Hara.

Lukidanon: [Bilwan!]

Lukidanon: Bilwan!

Tan-Tan: Nag-alaga po ng uwak tapos tinuruan po niya na magdala ng lighter, dadalhin sa kanya yung natapos na po at 'pag nakakalimutan po ni lolo Bilwan ang lighter, ipakukuha po niya sa uwak at nadadala po sa kanya tapos isang umaga, nagulat na lang sila na wala ng kutsara, tinidor at kusilyo. nagagalit na po yung asawa ni lolo Bilwan kasi wala na sila magamit. Tapos pinagmasdan nila yung uwak habang lumilipad na may dala na, nang tiningnan nila ng malapitan ay kutsara pala ito at sinundan nila kung saan ilalagay

ito inilagay ng uwak at nalaman nila na sa taas ng puno ng niyog.

Jazil: Wala bang kuwento o legend bakit gustong gusto nila yung kumikinang?

Tan-Tan: Noong ako ay nag-aaral ng sekondarya, ako ay nakapasa sa C.A.T, ang nagtuturo sa mga army at nakapasok kami sa kanilang kampo para magsanay, may mga alaga silang uwak at tinuturuan para mag spy.

Guy: Hapon o amerikano?

Tan-Tan: Pilipino. Habang tinuturuan ito ay nahihirapan silang turuan kasi mali ang mga impormasyon na dala nito, ang dala ay mga kutsara o mga makikintab na bagay.

Guy: Bakit mga makikintab...?

Tan-Tan: Iyan ang hindi ko maipaliwanag. Bakit mahilig sila sa makintab kasi ang nagkukuwento po sa akin ay army, sila po ang nag training sa amin kasi kami po ay mga bago para maging C.A.T. Sila ay nag-aalaga ng uwak at may magandang kulungan, pagkain at tinuturuan, pagbalik ng uwak, ang dala sa lamesa ay kutsara, tinidor at kutsilyo.

Jazil: Pero, ano ang kuwento noong unang panahon wala?

Tan-Tan: Wala po akong nalalaman kuwento noong unang panahon. Ang alam ko po ay ang kuwento ng uwak at kilyawan.

Lukidanon: [Nay, sa bibliya ba kalapati at uwak?]

Lukidanon: Sa bibliya ay makikita ang kalapati at uwak.

Guy: Sa inyong kultura, may kuwento ba?

Tan-Tan: Wala po kuya.

Lukidanon: [Yamon amatangan sa uwak naba masiba.]

Lukidanon: Ang aming alam sa uwak, talagang matakaw.

Jazil, Tan-Tan, Basikol, Kurot: [Hehehe!]

Jazil, Tan-Tan, Basikol, Kurot: Hehehe!

Lukidanon: *[Da uwak masiba kaibon naba nu sata mausun baka kura sata, nu da baka maki gulat maki ulud da gulat baka naba magpamangan uwak naba totoo naay akumitan naba.]*

Lukidanon: Ang uwak na ibon ay matakaw kung saan maraming baka, doon sila magsisipuntahan, kung ang baka ay may sugat at may uod ang sugat nito ay kanilang kakainin, iyan ay totoo at aking nakita.

Guy: Kahit buhay pa ang baka?

Lukidanon: *[Biyagan dapu!]*

Lukidanon: Buhay pa!

Tan-Tan: Kahit buhay pa po ang baka.

Guy: Kahit kalabaw?

Tan-Tan: Oo kuya, basta may makita sila na sugat at may gumagalaw na uod, kakainin nila at wala po silang pinalalampas.

Lukidanon: *[Laat sa kura ba masadap.]*

Lukidanon: Lahat sila ay masarap.

Guy: Hahaha! Pero di siya ba masarap siya kainin?

Lukidanon: *[Nawud maitum.]*

Lukidanon: Hindi maitim.

Guy: Yung karne ng uwak, maitim din ba?

Kurot: *[Da kulas uwak maitum nawud mamangan iraya gayud naba.]*

Kurot: Ang karne ng uwak ay maitim, hindi kakainin ng mga Mangyan iyan.

Kurot: *[Kaynu maitum da balat makay tiya maitum gayud.]*

Kurot: Kahit maitim ang aking balat, mas maitim pa!

Guy: Mas maitim pa ba dito?

Jazil: Tulad ng sa mic?

Basikol: *[Amba ngani.]*

Basikol: Ganyan na nga.

Guy: Ganito ba?

Basikol: *[Hu'u.]*

Basikol: Oo.

Tan-Tan: Yung karne daw po ng uwak ay kahit hugasan ay maitim pa rin, hindi talaga kinakain ang uwak.

Guy: may senyalis ba sa uwak?

Kurot: *[Da naay amatangan sinyalis kura nu tagtanum mais batay mausun gidtu' kay uwak asayagan kay kura ektaya maisan magrungaw magpun kay sa mga tub-tub kayu nu tumarugpa naba kaynu ikaluy mais Namangan. Nguna madarang akay da uwak kumo akitan maki darwa sai sayamon maki darwa sa calomintao. Narwaan kabulan mausun mais yamon kamkabaw da uwak uhuh' whuuuaak! Whuuuaak! Whuuuaak! Panawun ba mamangan mais masiba gayud.]*

Kurot: Ang aking nalalaman na sinyalis sa kanila kung tag-tanim ng mais ay sila ay sobrang dami talaga, ang mga uwak ay talagang sayang-saya, ektarya ang tumitingin nakatambay sa mga tabing kahoy at kung lumapag na sa lupa kahit ikaluy ay mais ang kinakain. Ngayon ay madalang naman ang uwak, mga isa o dalawa ang makikita. Yung panahon ng tagtanim ng mais ay sobrang dami sa taniman naming mais, hindi magkaintindihan sa dami ang uwak, ang ginagawa ay kumakain ng mais at talagang matakaw talaga.

Tan-Tan: Kapag nakatanim na ng mais ang mga uwak ay makikita mo na nangingitim sa bukid bawat tudling ng mais ay may mga uwak at kinakain nila ang mais. Ang ikaluy ay mga mais na nakalitaw o hindi natabunan ng ayos, kakain nila kung gaano kahaba ang tuling ng mais, susundan nila patalon-talon hanggang sa makakarating sa dulo.

Guy: Ano ang pang kontra doon?

Lukidanon: *[Da panawun iraya nu iya makitanuman mais sa patag da kunin kontra maki kabus tansi naba nag-ukut sata sa tanuman isag palibot paamba sata akay da tansi paamba da uwak ba alimwan ngus da tansi nawud akitan uwak. Nu milayug tumarugpa sa ina maisan da uwak saba da kunin lagay ba agkaukut da uwak ba agkasakitan nawud ani kaillayug.]*

Lukidanon: Ang ginagawa ng mangyan na may taniman ng mais sa patag na pangontra sa karamihang uwak ay pinaka maliit na nylon, ito ang itinatali sa paikot ng maisan. Ang uwak ay takot kasi di nila nakikita ang nylon kung ang uwak ay lilipad at lalapag sa maisan, ang kanilang pakpak ay mahuhuli ng nylon, hindi na makalipad at masasaktan na.

Tan-Tan: Kuya, ang isang paraan po yung nylon n pinakamaliit, hinaharang po sa buong paligid, gitna ng maisan kapag lumapag sila, hindi nila makita ang nylon kapag sumabit ang pakpak nila, nasasaktan sila minsan hindi na sila nakaalis, doon na mamatay yung iba na makikita sa kanilang kasamahan, nakabitin doon, hindi na lalapit kasi takot na sila. Kasi po hindi lang isa o dalawang uwak ang pupunta doon, napakarami nila.

Guy: Ahb, siya nga, magandang diskarte yan.

Gliseria: Yung nylon na 'yon, maari bang gawin sa ibang ibon?

Lukidanon, Basikol: [*Hu'u sa ina tagak.*]

Lukidanon, Basikol: Oo, sa mga tagak.

Basikol: [*Tagak mamangan mais makay salut naba.*]

Basikol: Ang tagak ay kumakain din ng mais 'yan, parang salut din.

Lukidanon: [*Da tagak naay amatangan da kunin kuray ba puti, da tusik ba maaba amba...*]

Lukidanon: Ang tagak ang aking nalalaman, ang kulay ay puti, ang tuka ay mahaba ganito...

Guy: Ibang ibon na iyan, wala ng masasabi sa uwak?

Lukidanon: [*Wala ani talpos ani.*]

Lukidanon: Wala na, tapos na.

Tan-Tan: [*Kawu maki dag-dag sa ina uwak?*]

Kurot: [*Nawud sa uwak sa ina tansi, nu yamon abaya sa yamon tanuman yamon ba maggaru ibun tu' tansi nana isaga naghagting amba kaynu maya kaynu daga nagtarakinan. yamon panawon gumaru lata tu' makay amba kakul nagpalagayan tu'ta ibon bato tulo upat inukut sa tansi matang isag madlum ani nu daga yamon nagpamatawan sa yamon parayan nagraybut-but da tansi kabas da lata ba magkankanug da daga*

ba mandalagan naba da yamon panawun. Makay din ruma kamaya aldaw kay naba yamon nagraybut-but da tansi ina lata nagpalagayan bato kum rinaybut da tansi milayug da maya.]

Kurot: Hindi, sa uwak, sa tansi kung sa amin maganda sa aming taniman ang gagamitin namin na nylon ay pinakamaliit at itinatali ng pahaba at pa ekis sa buong tabihan ng taniman ng mais at palay. At iba pa naming ginagawa ay kumukuha kami ng lata at nilalagyan namin ng maliit na palo at itatali sa tansi panakot naman sa daga at padating ng gabi, kami ay matutulog sa aming palayan hihilahin lang namin ang tansi at tutunog ang mga lata, ang mga daga ay tatakbo ganyan an gaming ginagawa. Kung sa palay ay ganyan din para naman sa maya, hihilahin ang tansi at lilipad ang mga maya.

Guy: Sige, napakainteresante ito! Tapos na po talaga sa uwak?

Lukidanon: [*Kalbas ani?*]

Lukidanon: Wala na?

Tan-Tan: Tapos na sa uwak tagak na po.

Guy: Sige! Ang kasunod po ay tagak.

Tagak

Kurot: [*Naay amatangan sa tagak nu talpos tag-garasun naba da mausun ani tagak da kura nag pamatawan mga karabaw, baka magapon-apon sa awak. Awak karabaw awak baka da kura kay panawun pag u' mga kuto nagpamangan kuto karabaw kuto baka nu wala ani mga kuto da baka ngus karabaw. sata adin sa tubigan magbulate magkukut mga tu' insikto din ibon kalipaa linta lupa naba da kura pamangnon saba kura nawud kay milayug nata ani sa latayan nawud. Saba ngani magriun-riun.*]

Kurot: Ang alam ko sa tagak, kung tapos na ang tag-ani, madaming tagak ang ginagawa ay dinadapuan nila ang mga kalabaw at baka sa likod. Ang kanila namang ginagawa ay kinakain nila ang mga kuto ng baka at kalabao. Tapos pupunta sila sa tubiganan at maghahanap ng bulate, insekto, kalipaa at lintang lupa, 'yan ang kanilang mga pagkain, hindi sila lumilipad sa mga gubat diyan sa tubigan ay paikot-ikot.

Tan-Tan: [*Naba mamangan isda?*]

Tan-Tan: Kumakain din ba sila ng isda?

Kurot: [*Hmm! Mga tu' bungganan tu' ibun saba da sapa din kura kay magtukrui-tukrui.*]

Kurot: Hmm! Mga isdang maliliit sa ilog ay kinakain din nila palundag-lundag kung manghuli.

Tan-Tan: Kuya sa tagak ay kulay puti at mahaba ang paa at medyo mahaba ang tuka. Kung tag-araw ay makikita sa kabukiran at makikita din sila sa likod ng kalabaw at baka. Kinakain nila ang kuto ng mga ito. Kung wala sila sa mga baka at kalabaw ay nasa tubigan sila at ang kinakain nila doon ay mga bulate, tipaklong at insekto. Kung hindi ito makikita sa tubigan ay makikita ito sa ilog na nang huhuli ng isda, 'yon ay isa sa mga pagkain nila. Ito ay hindi makikita na lilipad sa mga kabundukan o sa gubat.

Guy: Iyon lang ba?

Tan-Tan: Mayroon pa po kuya.

Lukidanon: [*Da tagak akakumitan sata tubigan, tu'b-tu'ban sapa da kunin takrang maaba da kunin luuy maaba da kunin tusik maaba da kunin kuray maputi. da tagak ba lakul katulungan sa mga magtanum paray ngus sa hayop nu kawu maki tanum paray tubigan da tagak ba kausunan pang-abul insikto, tipaklong bangseran nu maki kawu araga karabaw da nagkain kuto lisa naba da mangpamangan udas nu wala kay parayan da tagak ba milayug ani sa tub-tub sapa da tagak maki kay panawun paraan nu maki laman da bato da kunin karat ba ng bukaan da bato da kunin bulalog ba matalas kay gayud. Nu kunin akumitan da isda sa galum bato da ng bukaan amba da bato nagpanriwa akumitan kunintusik ginaru da isda. Nu da tagak ba sa kumo tubigan kawu magmuda ng buryaan nud piya kum agpanitul da tagak ba dagilan naba naay karanasan. Kausunan tagak sa naay tubigan mga limampo kura mag anapbuhay mansarak insikto, palaka naay minuda ako magburya nawud piya ay agpanitul sa kura milayug sata ani kalbas girabas saba akay tumarugpa naay akitan ba agsayaw sa naay parayan. Naay paray ba naptol ani naba totoo.]*

Lukidanon: Ang tagak ay nakikita sa tubiganan at sa tabi ng ilog, ang kanilang paa ay mahaba, ang kanilang leeg ay mahaba at ang tuka ay mahaba, mga ganito kahaba. Ang kanilang kulay ay puti. Ang tagak ay malaking katulungan sa tao at hayop na nagtatanim

ng palay pero kung may tanim na palay at sa tubigan, sila ay napakarami at nagangain ng mga insekto at tipaklong. Kung ikaw ay may alagang kalabaw, kinakain nila ang kuto at lisa. Kung oras na walang palayan ang tagak, lilipad ito at sa tabing ilog, sila ay may paraan kung paano malalaman kung ang isang bato ay may isda sa loob, ang kanilang kuku ang pambukas nila ng bato at kanilang mata ay matalas. Kung kanilang nakita ang isda sa loob, sinilip nila ang kanilang mata at tutukain, mahuhuli na ang isda. Kung ang tagak ay nasa inyong tubigan at nagsalita ng hindi magandang salita sa kanila ang tagak at magagalit din, iyan ay aking karanasan. Karamihan sa tagak, nasa aking tubigan, mga limampo at nag-hahanap buhay nag-hahanap ng insekto, at palaka. Kapag ako ay nagsalita ng hindi maganda, lumilipad ang mga tagak at kinabukasan ay bumabalik at lumalapag sa tubiganan. Nakita ko na pinagsasayawan ang aking palay kaya bali-bali ang aking palay, 'yan totoo.

Tan-Tan: Kuya ang tagak ay nakakatulong sa mga magsasaka, kinakain nila ang mga insekto sa palayan, hindi lang po sila kaunti, ang mga bilang nila ay limampo na nandoon sa palayan, sasama po sila kung ika nga ay isang grupo. Kung makikita mo sila ay isang grupo talaga, hindi makikita na kakaunti sa isang tubigan. Ito ay ang totoong karanasan ng tatay Lukidanon na ang tagak ay sinigawan mo pinagsasabihan mo ng di magagandang salita, lumipad at pagbalik nila ay mas marami na silang sisirain, sisirain nila ang palayan at sasayawan na nila ang palayan tapos mababali na ang mga palay kasi alam nila na sila ay nakakatulong ngunit bakit sila ay pinagalitan mo pa.

Guy: Huwag silang sisigawan.

Tan-Tan: [*Opo wag po silang papagalitan o mumurahin kasi pagbalik nila sisirain nila ang palayan mo. Hindi tulad noong una nilang punta ay marahan lang sila naghahanap ng kanilang makakain tulad ng mga insikto kung ano makikita nila na kanilang kinakain kapag sila ay sinigawan mo pinagalitan pagbalik nila.]*

Guy: Kakainin nila?

Tan-Tan: Hindi po sisirain po nila sasayaw at tatapakan po nila ang mga tanim.

Guy: Ah talaga?

Tan-Tan: Opo, ang tagak po ay huwag papagalitan parang alam nila na may tama silang nagagawa. Kapag wala na silang makain sa tubigan, makikita sila sa tabing

ilog. Kuwento nga po ni tatay Lukidanon, ang tagak ay pamamaraan kung paano manghuli ng isda yung bato na kaya nila iangat at makita na may isdang huhulihin at kakainin. Hindi sila tulad ng tikling, ang tikling ay nagbabantay lang kung may makitang isda, doon lang sila kikilos para hulihin yung isda. Ang tagak ay hindi kasi marunong magbukas ng basta alam nila na may isda yung bato na 'yon inaangat nila yung bato para mahila nila yung isda sa loob.

Guy: Aah ganon?

Jazil: Yung kaya nilang iangat, ano?

Lukidanon: *[Da tagak maki din siyalis nu tag-udan maki bagyo da tagak mag-ilyug sa ngaway sapa sata ani pataas da kunin linya ba makay balangaw c taub amba mag-ilyug naba ba maki bagyo. Nu kalbas ani da bagyo milayug akay baba akay kura.]*

Lukidanon: Ang tagak ay senyalis kung tag-ulan at kung may bagyo. Ang tagak ay lilipad sa tapat ng ilog pataas ang kanilang anyo na parang bahaghari pag ganyan ay may bagyo. Kung wala ng bagyo, lilipad sila sa baba ulit.

Guy: Sige! Napaka interesante! May tanong pa kami. Hindi lang sa tagak, sa ibang ibon din parang nagkakaintindihan ang mga tao at ibon. Halimbawa, banggit ninyo yong sa palayan nandoon na sila at kakainin ang mga insekto pero kung mapapagalitan, aalis sila pero babalik, ibig sabihin galit na sila hindi mo lang alam nakakatulong kami sayo tapos ganyan ang ugali mo. Parang nakakaintindi ano? Ano ang masasabi niyo tungkol doon?

Kurot: *[Sa naay kay rum-rum da tagak adagilan kaytanga yamon magpamuyawan matang yamon kay katurung sa kura din mag-ina magpamangan sa kura parayan abaisan kay kura. Da kura isup makay iraya kamatang din kura kaytang ako agpamuyawan dau't kaya sa yamon. nu makay din sa iraya makay din nagpamuyawan dau't kay din amba kay din kura matang da naay da agpanitol sa kuyo. Da iraya at ibon ngus sa ibang hayop amo da isip naba sa kunin sadari ba maaram mag-isup makay din iraya maki isup da amo ibon din amatangan kunin unga adang apang amatangan din iya maki isupkur.]*

Kurot: Sa aking isip, ang tagak ay nasaktan at bakit kami ay pagsasabihan ng hindi Maganda kung kami nga ay nakakatulong sa kanila. Ang aming ginagawa

ay kinakain ang mga insekto, bakit sila magagalit. Iyan ang kanilang isip, masama sa amin at iyon ay hindi maganda. Parang tao kung iyong pagsalitaan ng hindi maganda ay magagalit kasi sila ay may kaalaman din. Ang tao at ibon at ibang hayop ay may sariling pag-iisip at damdamin, alam din nila ang kanilang anak kaya masasabi ko na may isip sila.

Tan-Tan: Kuya, kung ang tao, ang mga tao ay pisikal, ang ibon ay hindi naman masaktan yung tao sa mga tanim ng tao nila binabaling at doon nila ipinakikita na galit sila. Kuya, sa kwento nga ng tatay Lukidanon sa nangyari sa kanyang karanasan sa kanyang palayan sa tagak ay nakikita niya na ang ibon kapag hindi mo aawayin, ikaw ay tutulungan nila. Ito ay isang katotohanan po na ang palay po ng tatay Lukidanon malapit lang po sa bahayan ng mga tao malapit sa kanal na maraming bata naliligo, dumadaan, bakit ang isang uri ng tikling ay magpupugad na sa gitna ng kanyang palayan. At siya ay nag-iisip, bakit magkakaroon ng pugad sa gitna ng aking palayan na laging may tao. Ano ang ibig sabihin nito? Sa aking palagay, yung ibon ay komportable siya sa lugar na hinding hindi siya gagambalain ng may ari ng palayan.

Lukidanon: *[Nu tagak maki ani karanasan da pimuyawan sa kumo parayan nguna gigabas rumpa nag-sida ani kum parayan. Ako muli akay dag-un ako akumitan akay kausunan tagak nawud naay pinamuyawan naba akitan sa yamon parayan bunan-awan naay parayan wala kay sida. Naba naay rum-rum tagak magrum-rum kura nu kawu ba matapang da tagak mapatang adin sa kumo.]*

Lukidanon: Kung ang tagak nga pinagsabihan ng hindi maganda at nasa iyong palayan bukas, lumapag ulit sa iyong palayan at tinapakan kaya bali-bali. Ako ay nagtanim ulit nung sumunod na taon ng palay at nakita ko na napakaraming tagak sa aking palayan. Hindi ko na pinagsalitaan ng masama at nakita ko ang aking palay na walang sira. Dahil dito, napaisip ako na kung mabait ka sa kanila, mabait din sila kung nung una matapang ka sa kanila, matapang din sila saiyo.

Lukidanon: *[Tanguna dag-un ako ba adagilan naay pinamuyawan milayug da tagak kalbas rumpa akay naay paray ba nilaud-laudan. Kalbas muli akay taon ako nagtanum akay paray kausunan tagak ba ratung mga bente nawud kay naay pinamuyawan ako dulan kura kay milayug nu wala ani saba akay mansarak pamangnon. Sai kaaldaw naay binan-wan wala kay bali wala kay sida. Naay rum-rum da rum-rum tagak*

makay rum-rum iraya. Nu nawud kay pimuyawan kura nawud kay adagilan kura. Naay rum-rum ay ayaw pamuyawan.]

Lukidanon: Noong una, ako ay ako nagalit, pinagilitan ko at nagliparan ang mga tagak. Kinabukasan, bumalik ang palay at tinapak-tapakan. Sumunod na taon, ako ay nagtanim ulit ng palay at maraming tagak, mga bente. Hindi ako nagalit o hindi ko pinagilitan at ako ay dumaan. Ang tagak ay lumapag sa palayan ko at naghahanap ng pagkain. Isang araw ang aking tiningnan ang kanilang pinangkain ay walang sira. Ako ay nag-isip, ang isip ng tagak ay tulad din ng tao. Kung hindi mo paggagalitan, hindi rin sila magagalit. Kaya ang akin lang, huwag na silang paggagalitan.

Guy: Ah, maganda ang inyong karanasan. Tapos na ba tayo sa ibon na ito?

Lukidanon, Kurot: [Kalbas ani.]

Lukidanon, Kurot: Tapos na.

Pakis-kis

Basikol: [Da pakis-kis nu tag-ani, amatangan mga iraya naba batay ani magpakis-kis mga paray kalbas ani magbuu't ani kiskis! Kiskis!]

Basikol: Ang pakis-kis naman ay tag-ani, alam ng mga tao na malapit na ang tag-ani ng palay kaya pakis-kis malapit na at magbabayo na ng palay kaya ang huni ay kiskis! Kiskis! Ang pakiskis na ibon ay kapag humuhuni na ay isang palatandaan na malapit na mag-ani ng palay.

Kurot: [Da naay amatangan sa pakiskis naba layun sa talahiban magpaggaru tu' tipaklong u'ung kalbas insikto bangsiran naba da kura mamangan. Kura da magpamataw nawud batay sa kutanan sa talahiban, sa tub-tub balayan kiskis! Kiskis! Da mga kaungan ba nagtirador nawud kay kaabul. Da pakis-kis nawud batay mga paraay sa tub-tub balayan nu tag-udan ani naba mag-isuk-suk sa dalun lakul puon kayu magpaambaan tu'. Ilawan da langit uu' piya ani naba lumwas akay sata ani sa tub-tuban balayan saba ani magpanggaru kura pangmanon mausun adin kura.]

Kurot: Ang aking nalalaman sa pakis-kis ay lagi sa talahiban nang huhuli ng mga tipaklong tapos sa

insekto, iyan ang kanilang pagkain at bihira sila tumira sa gubat. Tumitira sila sa malapit sa bahayan ng mga tao at humuhuni kiskis! Kiskis! Ang mga bata naman ay tinitirador, hindi naman nahuhuli. Ang pakiskis ay hindi makikita, malapit sa bahay ng mga tao kung tag-ulan, sila ay nagtatago sa mga dahon na malalaki at sa mga punong kahoy dadapo. Kung pagtingin nila, ang langit o panahon ay maganda. Sila ay makikita na lumilipad doon ulit sila sa tabi ng mga bahayan ng tao, naghahanap ng makakain karamihan. Kung mga pakis-kis ay humuhuni sa mga talahiban sa tabi ng bahayan ng mga tao at nagpapahiwatig na ito na tag-ani na. At kung tag-ulan na po ay hindi na po maririning ang kanilang huni.

Tan-Tan: [Da pakis-kis magbuu't naba magpanitul ani tamu ba manggaru palay kalbas bayuhin ani pakausunin. Iyan po ang kuwento ng mga ninuno pa.]

Tan-Tan: Kapag humuhuni na, ang sinasabi ay tayo na ang mag-ani ng palay tapos ating bayuhin at paramihin.

Lukidanon: [Nu da pakis-kis ba buu't ani naba da tag-ani ba malapit ani. Nu kalbas ani da mag-ani nawud ani magbuu't da pakiskis.]

Lukidanon: Ang pakiskis 'pag humuni na, mapalapit na ang tag-ani. Kung tapos na ang tag-ani. Hindi muna maririnig ang huni ng pakiskis.

Tan-Tan: [Da lawas pakis-kis ba ibun tu' da kuray ba kuray lupa, kum layag ba itum da galum layag puti da awak ba abo naba da panrusayan da takrang tu' ba ibun tu' maki tu bungut da tusik ba kabus tu' maitum.]

Tan-Tan: Ang katawang pakiskis maliit Ang kulay nito ay kulay brown at ang pakpak ang ibabaw ay itim at ang ilalim ay puti Ang likod ay kulay abo, ang paa ay maliit at may balbas, malapit sa tuka at ang tuka ay maliit na may pagkakawit. Maliit lang sya pero nakaingay.

Guy: Sige, tapos na po tayo sa pakis-kis?

Tan-Tan: Opo.

Piliw

Guy: Kasunod naman ay liplip, hindi pa tapos ano?

Kurot: [Wala kay.]

Kurot: Wala naman.

Tan-Tan: [Kawu maki amatangan sa liplip hala ikaw ani!]

Tan-Tan: Ate, ikaw may nalalaman sa piliw, sige ikaw na!

Basikol: [Da liplip da lawas da bulbol...]

Basikol: Ang liplip, ang balahibo...

Tan-Tan: [Nakay da ngaran sa iraya da liplip?]

Tan-Tan: Aano ang pangalan sa Iraya ng liplip?

Basikol: [Piliw! Da piliw da bulbol maberde, maki tu' pula pula, asul manrutingan ngani da kunin lawas kakultu' da lawas da likoy ba amba Kaaba. Da magbalay naba sa pangpang tub-tub sapa sa luyang makay tiya magkali-kali amba saba ani magpagawag dimon magpaitlog matang ina da piliw makay sa madlum ani naba batay ag-uli naba kausunan kura da buu't ba makay naba ta pliiw! Pliiw! Pliii! Pliiw!]

Basikol: Piliw! Ang piliw, ang balahibo ay berde, may pula, at asul at ang katawan ay maliit lang ang buntot at mahaba na ganito. Ang kanilang bahay ay s, sa tabi ng ilog, sa mga butas parang ganyan magkali-kali ganyan at diyan na sila gagawa ng pugad at mangingitlog at kung malapit na ang gabi ay uuwi sila ng karamihan at huhuni ng ganito pliiw! pliiw! Pliiw!

Kurot: [Da naay amatangan sa piliw nu apon ani maki lakul kapuon kayu wala batay daon wala batay parung-rung.]

Kurot: Ang aking nalalaman sa piliw at kung hapon na ay may malaking malaking puno ng kahoy na walang dahon at walang sisilungan.

Tan-Tan: [Tunga lakul?]

Tan-Tan: Patay na kahoy na malaki?

Kurot: [Hu'u tunga lakul kayu naba isag da piliw ba sata galing sa hulo sata gaba naba saba laat naba ratung ani da mga piliw pliiw! Pliiw! piliw pliiw! Pliiw! Anggang ala sais emedya kura ba wala ani batay magbu't nu da pliiw! Pliiw! amba nu maki ani inakay naba kay maglum-lum sa galum kura dimonan sa luyang naba da ugari piliw. Da kura inakay nawud batay pinalumwas nu batay lagay nawud batay rumpa nawud batay.

Nagtugunan nagturan kunin adang, apang bangsiran pag mangaunga sa galum mag-amba aaAh! AaAhh! Mag-iinga-anga paslud kay da pamangnon amba kay.]

Kurot: Oo, patay na kahoy, iyan ang kanilang tirahan kahit saan nanggaling banda ang piliw ay sa iisang puno sila magsasama at dadating pa ang kanilang mga kasamahan, piliw pliiw! Pliiw! piliw pliiw! Pliiw! Makikita na magkakatabi at huhuni sila hangang alasais emedya at pagkatapos niyan ay wala ka ng maririnig na huni ng piliw. Ang pinagtataka ko po ay sila ng gagaling sa iba't ibang lugar at nagsasama-sama sila sa iisang puno. Kung may inakay na sila ay makikita iyan sa ilalim ng kanilang pugad sa butas, 'yan ang ugali ng piliw. Ang kanilang inakay ay hindi nila ipapalabas kung ang balahibo at pakpak ay hindi pa kumpleto. Iyan ay dadalhan ng nanay at tatay ng mga pagkain na tipaklong, ang inakay naman sa loob ay nakanganga... AaAh! AaAhh! Nakabukas ang mga bibig at ipapakain naman ang dala nilang pagkain, ganyan.

Tan-Tan: [Maki dapo?]

Tan-Tan: Mayroon pa?

Lukidanon: [Hu'u!]

Lukidanon: Oo.

Guy: May tanong ako bakit sa iisang puno lang sila natutulog?

Lukidanon: [Saba magkaluk.]

Lukidanon: Diyan din natutulog.

Tan-Tan: Opo, puno na walang dahon, mag-iingay sila o tinatawag nila ang kanilang kasama lahat ng klase ng piliw at doon sila ay sama-sama. Ugali nila kapag tag-araw.

Kurot: [Da naay kay amatangan sa kura mga piliw nawud batay kawu sai ka guropo naba tuwa sai ka guropo nawud kay batay magpalbalbayan nawud sai kay ka balay kura kura kay maki kay kura maki guropo tiya tamo ba mag Pliiw! Pliiw! Pliiw! Saba din amba din batay ani alasingko media ba rakurahan angasan kura Pliiw! Pliiw! Pliiw! Da ruma kausanan saba magbu't.]

Kurot: Ang aking nalalaman sa piliw ay hindi lang isang grupo, iyan dito ay isang grupo, doon isang grupo, doon ulit ay may isang grupo pero iyan ay

hindi nag-aaway, sila sila ay may mga kagrupo at ang bawat grupo ay magkakasama sila na humuhuni sa kabilang banda kaya ganon din at kung alasingko na sila ay sobrang ingay Pliiww! Pliiww! Pliiww! Pliiww! Ganyan din sa kabilang dako, masayang humuhuni, silang lahat ay humuhuni.

Guy: Baka may pinuno sa kanila?

Tan-Tan: [Nu maki amay kura.]

Tan-Tan: Kung may pinuno daw ang piliw?

Kurot: [Kura maki gurupo sai kagurupo makay ako, ako da kuyay kura sai kagurupo maki din sata kuyay sata maki din kura mga tulo upat kagurupo naba nu saba kunin gurupo sata kay pagnaay kagurupo sata din patunGuy pagnaay kaungan sata kay din sai kay din kagurupo naba nu da mga piliw nawud magkamayaw bu'ut Pliiww! Pliiww! Pliiww! Magbukaan da layag naba mag-ambaan asyagan kura naba wala ani da bu'ut kumo ban-awan kura kay talayan magpaamba kausunan mga limampo mahigit kura nu bukaang aladaw ani makay tiya lumpay kay milayug mga gurupo maki sata ani sag aba maki sata sa ngaway maki sata daku nu hapon akay saba akay.]

Kurot: Sila ay may grupo, parang ako, matanda ako kaya pinuno nila ako at mangangalaga sa aking sakop. Yung isang grupo ay mayroon ding pinuno na siya na naman ang mangangalaga sa kanyang sakop. Ako na pinuno, pupunta ako sa aking mga nasasakupan, ganon din ang ibang grupo. Kung mga piliw ay parang hindi na magkaintindihan. Makikita mo mga pakpak nila mga nakabuka na masasaya Pliiww! Pliiww! Pliiww! Pliiww! 'pag hindi sila humuhuni, tingnan mo at makikita mo sila na magkakakatabi silang natutulog at mahigit limampong piliw yan. Pag sumisikat na ang araw ang bawat grupo na may lugar na pupuntahan, may grupo na papuntang hilaga patimog at pasilangan at kanluran at sa hapon ay babalik ulit sila sa puno na kanilang tirahan.

Tan-Tan: Kuya, ang piliw ay may grupo halimbawa po yung grupo po, sila ay may lugar po sila at may pinuno at lahat po ng kanyang kasamahan ay siya ang mag-aalaga at wala pong nag-aaway, maingay kung iisipin ng isang tao ay masaya sila kasi po sila ay nagkikita-kita at nagkakasama ulit kung umaga na po ay lilipad na sila, ang isang grupo ay papunta sa hilaga, timog Silangan at kanluran. Kung hapon na po ulit ay babalik po sila diyan.

Kurot: [Guy kura adayu pa kura balay naba ba Pliiww! Pliiww! Pliiww!]

Kurot: Guy sila ay malayo pa sa kanilang bahay ay humuni na pliiww! Pliiww! Pliiww!

Guy: May dagdag pa ba?

Lukidanon: [Da piliw darwa kaklasi naba piliw latayan ngus piliw latag. Piliw latayan ba da kuray berde da awak, berde da layag, berde tuwa sa buyon. Da piliw latag naba pula-pula asul berde nu tag-araw da piliw latayan da panawon dimonan ba sata sa latayan. Da piliw latag sata kay sa pangpangun sata magkut-kut maaba da kunin luyang sai kadipa...]

Lukidanon: Ang piliw ay may klase, ang isa ay piliw bundok at ang isa ay piliw patag. Ang kulay ng piliw bundok ay berde ang balahibo ay hanggang sa pakpak. Ang piliw ay patag at mapula-pula berde at asul. Kung tag- araw ang bundok ay panahon ng paggawa ng pugad at sa bundok, sila ay gumagawa ng pugad nagkukut-kut mahabang butas ang gagawin at doon ay lalagyan nila ng mga tuyong dahon, bagin at kukugon, doon sila mangitngitlog. Ang piliw ay patag naman at sa pampang ay malapit sa ilog kumukut-kut din sila ng mahaba. Mga isang dipa sa ulo ng hukay nila, doon nila ilalagay ang mga tuyong dahon ng talahib at damo at doon sila mangingitlog.

Tan-Tan: [Naba talsawa piliw?]

Tan-Tan: Iyan ba ay mag-asawa?

Lukidanon: [Hu'u talsawa naba nu da kaimpuhan luyang sata ani da kunin dimunan mausun rikot, mausun dalon talahib ngus grason. Nu piliw bundok makay din naba maaba da luyang sata sa impus da dimunan sai kadipa nu makay din tukuwanan aray. Nu tag-udan ani nu wala kay daut panahon da piliw ba odasan iraya magsasaka nu kawu mag tarbaho sa bukir nawud akitan da aldaw da piliw akarnGuyan mangyan ngus akitan magbu'ut ani muli sa kura balay alasingko ng apon naba da magsasaka ba muli din sa balay. Nu tag-udan da piliw odasan iraya. Ngus nu batay ani alasingko da piliw latayan piliw Patag muli sa kura balay pamatawan.]

Lukidanon: Oo, mag-asawa sila sa pinakadulo ng butas ay doon gagawa ng pugad, maraming mga tuyong bagin, tuyong dahon ng talahib at tuyong damo. Ang piliw bundok ay ganyan din ang ginagawa, mahaba ang hukay at sa ulo doon din gagawa ng pugad, mga isang

Lintuy

dipa, yung iba naman ay nasabi na kanina. Kung tag-ulan naman na kung hindi makita ang araw at hindi maganda ang panahon, ang piliw ang orasan ng Iraya mangyan, magsasaka at kung ikaw ay nagtatrabaho sa bukid, hindi makita ang araw ‘pag narinig ang huni piliw o makita ng mangyang Iraya na pauwi na sa kanilang hapon o bahay, ‘yan ay ala-singko na ang magsasakang mangyan ay uuwi na din sa kanilang bahay. Iyan ang isa sa palatandaan ng mangyang Iraya sa oras pag ‘yan ay umuwi na sa kanilang dapuan o bahay.

Guy: Mga isang dipa ang layo ng kanilang hukay?

Lukidanon: [*Hu’u lampas amba.*]

Lukidanon: Oo lampas hanggang dito.

Guy: Sila lang ang gagawa niyon?

Tan-Tan: Oo kuya, sila po ang gumagawa ng pugad sila po ang maghuhukay...

Guy: Ganon kalalim ang kanilang hukay?

Tan-Tan: Isang dipa ang haba ng hukay.

Lukidanon: [*Da busngawan luyang tu’ amba ngani.*]

Lukidanon: Ang butas sa buka na ay ganito lang kalaki.

Tan-Tan: Ang luwang po ng butas, maliit lang yung kasya lang sila.

Lukidanon: [*Nu sata sa impusan lakul amba ani.*]

Lukidanon: Sa pinakadulo ay malaki, mga ganito na.

Tan-Tan: Oo pero yung hukay nila ay hindi palalim kundi pahaba.

Guy: Ah sige.

Lukidanon: [*Piya tamo tukuwanan sa ina piliw nawud ani amatangan da odas.*]

Lukidanon: Maganda ang ating usapan sa piliw kaya hindi natin nalaman ang oras.

Guy: Bukas po dalawa ang tatalakayin, yung una sa umaga ay nakapa-intiresanti, iyon ay patungkol sa kasaysayan para sa inyong kumunidad sa Calomintao.

Guy: Ngayon naman ang susunod ay tapling.

Tan-Tan: [*Naba da panut da bungo lintuy!*]

Tan-Tan: Iyan ay kalbo ang ulo ng lintoy!

Basikol: [*Kalbas ani naba.*]

Basikol: Tapos nayan.

Kurot, Tan-Tan: [*Wala kay!*]

Kurot, Tan-Tan: Wala naman!

Basikol: [*Pag u’ takunga?*]

Basikol: Ah takunga?

Tan-Tan: [*Kalbasa ani. Da lintuy wala ani ubok sa ina bungo...*]

Tan-Tan: Tapos na. Lintuy yung walang balahibo sa ulo...

Guy: Ang Tapling yung wala balahibo?

Tan-Tan: [*Sa yamon kuya ba lintuy da ngaran.*]

Tan-Tan: Kuya sa amin, ang pangalan po ay lintuy.

Lukidanon: [*Wala kay bulbul tuwa sa bungo.*]

Lukidanon: Walang balahibo dito sa ulo.

Guy: Ano ang masasabi tungkol sa ibong lintuy, sino ang magkukuwento?

Kurot: [*Da naay amatangan sa naay mga apang maki panultulon saba da tanguna karib-ribu’un Iraya da nag-awit lintuy ba lintuy! Atultulan apoy tanguna dau’n rib-ribuun dapo da lintuy wala bulbul makay tiya matang ani a’inaan atultulan kuno apoy namangan pagbulbul tuwa da naay kay nagrumrum kaytang da lintuy kausunan kay nguna kaytang laat kura ba wala bulbul da lintuy paamba tuwa kay naba kay da naultulon naay lolo. Tanguna da panultulon naay dada bagbaba apoy da ibon lintuy saba magsaring-saring sa Iraya tanguna na ay atulutulan maki baya tanguna da lintuy ba mabait kaibon. naba ani da kura panawun sa kura biyag da wala ani bulbul tiya anggang una*]

makay naba palintuy naba da naay karGuyan sa naay adang tanguna.]

Kurot: Aking nalalaman sa lintuy ,ang sabi ng aking tatay ay nalaglagan ng baga ng apoy. Noong unang panahon pa ang lintuy ay wala ng balahibo, ang ulo ng lintuy kasi nga ito ay nalaglagan ng apoy, iyan din ang sabi ng aking lolo noong una. Ito din ang kuwento ng aking tiya, may nagdadala ng apoy ang ibong lintuy ay nalaglagan ng baga ng apoy kasi palipad lipad sa tao. Simula noon, ang kanilang ulo ay walang ng balahibo sa buong buhay nila hanggang ngayon.

Kurot: Sa lintuy ay wala pong balahibo sa kanyang ulo pero dito sa gilid po ay may balahibo. Ang kuwento ko ay lintuy! Lintuy! Atutulan apoy. Ang sabi po ay ang lintuy ay nahulugan ng baga ng apoy sa ulo kaya nawalan ng balahibo. Kasi daw noon unang panahon ang ibong lintuy ay mabait, pasama-sama sa mga tao simula po noon ay tinawag na lintuy kasi po ay na lutuy. Lutuy sa tagalog ay nasunog o napaso kaya naging pangalan ay lintuy. Iyan po ang nakuwento ng aking lolo, ang kasaysayan ng lintuy.

Tan-Tan: [Da lintuy nakay da pangnon?]

Tan-Tan: [Ang lintuy ano ang kinakain?]

Kurot: [Hmm! Bukar kayo adin da pamangnon nakay da nagpamangan da ruma kaibon naba din da kura Namangan. Nawud kay Namangan da makay sa araduan. ilawan tu' mag-ikaut sa kayu ulud arubaknit antiprus nakay da kuranamangan.]

Kurot: Hmm! Bungang kahoy din ang kanilang kinakain, kung ano ang kinakain ng ibang ibon ay kinakain din nila. Ang hindi lang nila kinakain ay yung sa mga bukid. Kung makikita mo yung mga kinakain nila, yung mga uod na nasa mga puno, iyan ay kinakain din nila.

Tan-Tan: Ang lintuy ay marami?

Kurot: [Nawud naba kaw karnGuy buu't da lintuy darawa ngani talsawa.]

Kurot: Hindi, iyang iyong maririnig na humuhuni ay dalawa lang na mag-asawa.

Tan-Tan: [Nakay da buu't lintuy?]

Tan-Tan: Ano ang huni ng lintuy?

Lukidanon: [Tuyyy!]

Lukidanon: Tuyy!

Kurot: [Tuyyy! Tuyyy! Tuyyy! Naba da buu't kaya napatwagan kura lintuy.]

Kurot: Tuyyy! Tuyyy! Tuyyy! Iyan ang huni kaya tinawag na lintuy.

Tan-Tan: Kuya, ang lintuy ay hindi katulad ng ibang ibon ng balud, piliw tulad ng ibang ibon na sama-sama na lumilipad. Ang lintuy ay dala-dalawa lang po mag-asawa, maririnig lang po sila kung humuhuni sila.

Tan-Tan: [Da lintuy maki pangitain sa paanon tag-udan ngus lindol?]

Tan-Tan: Ang lintuy ay may senyales sa panahong tag-ulan o lindol?

Kurot, Lukidanon: [Wala kay yamon amatangan.]

Kurot, Lukidanon: Wala kaming nalalaman.

Kurot: [Da naay amtangan sa kura nu da lintuy wala ani magbuu't naba sata ani karibun-ibunan sa ina kalantukan u' marikut magpaamba matangan ani kura nu tag-udan ani.]

Kurot: Ang aking nalalaman sa lintuy kung hindi na humuhuni iyan ay doon sa gitna ng kagubatan na sobrang masukal at nagpapahinga. Alam din nila na mag tatag-ulan na.

Tan-Tan: [Naba da lintuy tag-adaw magbu'ut?]

Tan-Tan: Iyang lintuy ay humuhuni kung tag-araw?

Lukidanon, Basikol: [Magbu'ut kay din.]

Lukidanon, Basikol: Humuhuni din kung tag-araw.

Tan-Tan: [Ah paglituy inabul Iraya?]

Tan-Tan: Ah, ang lintuy, hinuhuli din ba ng mga mangyan?

Kurot: [Nawud batay inabul naba.]

Kurot: Hindi hinuli ng mangyan 'yan.

Guy: Hindi ba kinakain?

Kurot: [Ayy Namangan!]

Kurot: Ayyy kinakain!

Tan-Tan: Nakakain po siya kuya.

Guy: Masarap ba?

Kurot: [Makay din ruma ibon.]

Kurot: Kapareho din ng ibang ibon.

Tan-Tan: [Nakay da ugari lintuy?]

Tan-Tan: Ano naman ang ugali ng lintuy?

Kurot: [Da ugari lintuy nawud kay milayug layun saba bu'ut.]

Kurot: Ang ugali ng lintuy ay hindi lumilipad palagi, diyan lang din humuhuni.

Tamsik

Guy: Ah sige, tapos na po! Ang susunod ay taransik? May taransik ba sa inyo?

Lukidanon: [Tamsik!]

Lukidanon: Tamsik!

Talandi: [Naay amatangan sa tamsik naba magtukrui tukrui tu' sa mga ina asam-samit nagpamangan ulod ngus bulak naba.]

Talandi: Ang nalalaman sa tamsik, iyan ay patalon-talon sa mga samsamit, nangangain ng mga bulaklak at uod.

Tan-Tan: [Naba mamangan Iraya?]

Tan-Tan: 'Yan ay kinakain ng mangyan?

Talandi, Kurot: [Hu'u kay.]

Talandi, Kurot: Oo, naman.

Tan-Tan: [Makay tu' pipit?]

Tan-Tan: Iyan ba ay parang pipit?

Lukidanon: [Hu'u naba ngani pipit naba kunin nagawitan sa damuong.]

Lukidanon: Oo, iyan nga ang pipit, ang tawag ng mga tagalog.

Tan-Tan: [Ah hu'u.]

Tan-Tan: Ah oo.

Lukidanon: [Da ngaran tamsik naba sa Iraya nu sa damuong ba pipit. Ibon tamsik kakul tu' ibun makay tu' naay panakul gulamot. Da tamsik ugari nu maki burak da kayu sata magtukruiwanan magpanrak insikto sa burak namangan. Naba maki adin kaanggat kura darawa nu bukaang aldaw kum akitan da tamsik sata kausunan burak tumarugpa magriun-riun magsarak pamangnon nag-iyup sa sapa sag alum naba matamis.]

Lukidanon: Ang pangalan ay tamsik sa Iraya, sa tagalog ay pipit. Ang ibong pipit ay maliit lang, kasinglaki lang ng aking hinlalaki sa kamay. Ang tamsik, kung saan maraming bulaklak ng kahoy ay doon patalon-talon, nag hahanap ng mga insekto na kanilang pagkain. Laging dalawang magkasama kung umaga na makikita ang tamsik sa maraming bulaklak, doon nakadapo at palipat-lipat, naghahanap ng makakain, sa bulaklak. Kung makakita sila ng tubig ay sisip-sipin nila ito at iyon ay matamis.

Tan-Tan: [Naba mamangan bukar kayo?]

Tan-Tan: 'Yan ba ay nangangain ng bunga ng kahoy?

Kurot: [Nawud bulak ngus insikto dapo.]

Kurot: Hindi bulaklak at insekto lang.

Lukidanon: [Hu'u ina bulak dapo ngus insikto.]

Lukidanon: Oo, bulaklak at insekto lang.

Tan-Tan: Kuya, sa mga bulaklak ng mga orchid at asamsamit ang pinagkukunan ng kanilang pagkain at mga insekto.

Guy: Anong klaseng insekto?

Tan-Tan: Kung ano po ang dumadapo sa mga bulaklak.

Lukidanon: [Nawud lakul na ba ayy.]

Lukidanon: Hindi naman malaki iyan.

Tan-Tan: [*Pag'u angut u' amuru?*]

Tan-Tan: Yung maliit na pukytan?

Kurot: [*Naba ngani amuru.*]

Kurot: Iyan nga maliit na pukytan.

Kurot: Ang tamsik ay kinakain nila yung maliliit na bubuyog, yung pulotpukyutan na binuksan po natin sa bahay, yung maliliit na parang insekto, doon 'yon po ang kinakain nila.

Tan-Tan: [*Nakay da ugari pagtamsik?*]

Tan-Tan: Ano naman ang ugali ng pipit?

Kurot: [*Da kunin ugari panwud aldaw anggang apon akay naba sata ngani magriunriun sa puon kayu kalbas sata akay sa sai puon kayu mangsarak ngani pamangnon. Nu kura kay nagbayug ani kay gidtu naba mansarak naba asamsamit, makay dapu naba magikaput sa kayu iyan ay nagkakaroon ng bulaklak naba da kura namangan. Naba pag asamsamit naggaru mga Iraya kalbas pinalakalak kay nu bayu tu' lumsut pulahanan tu' da unga da adang naba da nag-iyup naba batay maki bulak ibun tu' naba da kura namangan.*]

Kurot: Ang ugali po ng tamsik ay araw araw hanggang hapon yan doon palipad-lipad sap uno ng kahoy. Kapag umaga na ay maghahanap na po ng pagkain hanggang sa hapon at kung sila ay gutom na gutom na ay naghahanap ito ng mga asamsamit, (isang uri ng orchid) ito ay makikita sa puno ng banaba. Ito ay nakadikit sa sanga ng kahoy, ito ay namumulaklak. Ang bulaklak nito ang kinakain nila. At ito ay kinukuha ng Iraya Mangyan. Kung may isang nanay na bagong panganak, kumukuha ng asamsamit at papainumin ito, sinabi nila na isa itong gamot, ang samsamit.

Tan-Tan: Ang asamsamit ay isang uri ng halamang gamot ng mga Iraya mangyan.

Jazil: Ibig sabihin, ang 'pag kinain ang tamsik, maganda rin?

Tan-Tan: Kinakain naman ang tamsik.

Basikol: [*Ibun tu' ngani.*]

Basikol: Sobrang maliit yan.

Kurot: [*Masadap kay.*]

Kurot: Masarap naman.

Tan-Tan: Noong kami ay maliliit pa nanghuhuli kami niyan sataliban at sa mga paanan ng bundok kaso nga lang sobrang liit, mas maliit pa sa maya.

Guy: Pero, kinain yan inihaw?

Lukidanon, Kurot: [*Hu'u.*]

Lukidanon, Kurot: Oo.

Kurot: [*Nu kawu Kabul ani sai milayug ani da ruma. kalbas kum abul niraybut pagbulbul pinalagyan asin sunogba sa baya nu abaya ani mamangan.*]

Kurot: Kung ikaw ay makakahuli, isa lang, ang iba naman ay lumipad. Yung nahuli mo ay aalisan mo ng balahibo at hihiwain na sa бага at kung luto na kinain.

Lukidanon: [*Sai katulon ngani.*]

Lukidanon: Ay! Isang subo lang.

Kurot: [*Nu amatangan kura taga Siapo mausun sa kura na ba ako magparaay sa kura mauson sa mga kayu da tamsik naba nagpanawun mga unga nagtirador kura Kabul sunogba sa baya mag-ayay kura ka anggat. Da sai unga ba dinakma da tamsik baya dumalagan kay, naba ba magpalbayan da kaungan sa ibun tu' tamsik.*]

Kurot: Kaya alam ng mga taga-Siapo kasi madami sa kanila. Noong ako ay pumunta roon ay marami akong nakitang pipit. Ang ginagawa ng mga bata ay tinitirador. Kung sila ay nakahuli ay hihiwain. Ang mga kasama ng nakahuli ay manghihingi at ang isa nga eh kinuha at tinakbo hanggang sa nag-aaway na sila sa maliit na pipit.

Kurot: [*Da kura bu'utan tamsik ba Tsiik! Tsiik! Tsiik! Matukrui sa kayu.*]

Kurot: Ang huni ng pipit ay Tsiik! Tsiik! Tsiik! Habang nagpapalipatlipat at patalon-talon ito ng sa sanga ng kahoy.

Basikol: [*Kaya naba tamsik.*]

Basikol: Kaya 'yan tinawag na tamsik.

Tan-Tan: [*Ina da tamsik maki pangitain sa bagyo ngus lindol?*]

Tan-Tan: Ang tamsik mayroon bang sinyalis sa bagyo o lindol?

Kurot, Lukidanon: *Wala kay.*

Kurot, Lukidanon: Wala naman.

Kurot: *[Layun tub-tub balayan Iraya.]*

Kurot: Lagi 'yan sa tabi ng bahay ng Iraya mangyan.

Dapadapa

Lukidanon: *[Naba ibon dapadapa akitan nu madlum naba da magpansarak pamangnon sa madlum makay adin ruma kaibon ingiw. Nu kawu magkadangan madlum sa dalan kawu maki linte inamba nu kawu akitan makay baya naba bulalug dapadapa. Nu kaw alabut kawu abul saba ani da dapadapa da linte saba adin naba nawud batay milayug nu kapluk da linte ba da dapadapa ba milayug. Nu kum abul da dapadapa da bulalug ba kakul tiya. Da kunin bulbul ba nanrutikan bulik da kunin bebe maki kay bungot. Nu kakumit sa aldaw naba ba maki itlog sa Batuhan nu dapadapa nawud milayug da dimunan ba nawud akitan. Nu da kuray bato sata ngus da kuray dapadapa adin agpanawun dimunan nu kaw magkadangan sata da dapadapa milayug saba maki itlog nu nawud milayug dapadapa nawud kumu akitan iya.]*

Basikol: *[Maki tagibulag naba ayy.]*

Basikol: May anting pala iyan.

Lukidanon: Ang ibong dapadapa nakikita sa gabi, ito ang naghahanap ng makakain kasamahan ito ng ibang ibon na sa gabi din naghahanap ng pagkain gaya ng kuwago. Kung ikaw ay naglalakad ng gabi at may dala kang lente at natamaan ng liwanag at nakita mo na parang may nag-aapoy ang mata, dapadapa iyon. Kung gusto mo makahuli ng dapadapa, wag mo aalisin ang sinag ng lente sa mata ng dapadapa, mahuhuli mo. Kung patayin mo ang lente, ito ay lilipad. At kung nakahuli ka ng dapadapa kasinglaki ng hinlalaki ang mata. Ang kulay ay batik na itim at abo. Ang kanyang bibig ay may balbas. Kung ikaw ay makakakita ng dapadapa sa araw at lumipad, ito ay may itlog, gumagawa ng pugad ang dapadapa sa batuhan na kakulay din niya. Kung hindi lumipad, hindi makikita ang pugad. Kasi ang kulay ng pugad ay kulay din

ng bato. Kung ikaw ay naglalakad, ang dapadapa ay lumilipad, kapag iyong tingnan ay may pugad at may itlog. Kung hindi lilipad, hindi mo makikita.

Guy: Sa ilog mismo?

Tan-Tan: Opo, kuya sa ilog, sa mga batuhan kung ano ang kulay ng dapadapa, iyon ang bato at hahanapin niya at doon siya gagawa ng pugad. Kung hindi ito lilipad, hindi makikita ang pugad at ang itlog.

Tan-Tan: Kung ito ay lumipad sa lugar na pinagliparan niya, naroon makikita ang pugad at mga itlog nito.

Tan-Tan: Pero kung hindi lumipad, hindi mo malalaman na may ibon sa dinadaan mo.

Tan-Tan: *[Nakay da pamangnon dapadapa?]*

Tan-Tan: Ano ang pagkain ng dapadapa?

Lukidanon: *[Namangan ba insikto sa ina madlum kaynu ano klasi mamangan.]*

Lukidanon: Nangangain ng insekto na sa gabi, lumalabas, kahit anong klase ay kinakain nila.

Kurot: *[Kaynu kay da kunin akitan insikto tumka mamangan.]*

Kurot: Kahit ano ang kanilang makita ay kinakain nila.

Tan-Tan: *[Ina butalo nangan?]*

Tan-Tan: Ay! Ang butalo kinakain?

Lukidanon: *[Hu'u butalo Namangan.]*

Lukidanon: Oo, ang butalo ay kinakain.

Lukidanon: *[Nu da matang ani tag-udan da anay balayan ba kakul lakul pula naba da balayan anay. Nu da anay ba magulang ani maki ani lagay lumwas sa kunin balay milayug madlum nu maki sulo da anay saba mag ilayug-ilyog kausunan kura naba nag-awit butalo. Nu wala kay magrawa da butalo mag ilayug-ilyug naba da mamangan dapadapa.]*

Lukidanon: Kung magtatag-ulan ang bahay ng anay, malaki at parang bula iyan. Kung ang anay naman ay matanda na, nagkakaroon ito ng pakpak, labas at lilipad kung gabi na. Kung makikita naman ito ng sulo, maliwanag doon at lilipad ito ng sobrang dami

at magpapaikot-ikot sa sulo o ilaw na ang tawag na sa kanila ay butalo. Kung walang ilaw o sulo ay lumilipad pa din sila at kung makita sila ng dapadapa, kakain ang mga butalo.

Jazil: Sa amin ay siyapo.

Kurot: [*Maki sa kuyo?*]

Kurot: Mayroon din sa inyo?

Jazil: Oo.

Lukidanon, Kurot: [*Sa yamon Nagpamangan naba.*]

Lukidanon, Kurot: Sa amin, kinakain iyan.

Jazil: Opo.

Tan-Tan: Kuya, yung anay na nagkaroon ng pakpak. Kuya hinuhuli po iyan kung nasa taas ang ilaw o sulo sa ibaba ay lalagyan ng planggana na may tubig kapag nalalag sa planggana na may tubig ang butalo, matatanggal ang pakpak nito at iyon po ay kukunin at isasangag sa kawali at magiging pagkain na po ng Iraya.

Guy: Niluluto ba?

Basikol: [*Hu'u pinalagyan ibu'n tu' lana.*]

Basikol: Oo, nilalagyan ng kaunti-unting mantika.

Guy: Mukhang masarap ah! Parang mayaman sa protina.

Lukidanon: [*Hu'u lumsi.*]

Lukidanon: Oo, mataba.

Tan-Tan: [*Maki sinyalis da dapadapa?*]

Tan-Tan: Mayroon bang sinyales sa dapadapa?

Kurot: [*Da butalo lumwas naba ba matang tag-udan ani.*]

Kurot: Ang butalo kung lumabas ay malapit na magtag-ulan.

Jazil: Oo tama.

Lukidanon: [*Nu butalo lumwas ani sa kunin balayan*

naba da tag-udan ba batay ani ratung naba palatandaan yamon.]

Lukidanon: Kung ang anay na may pakpak ay lumabas sa kanilang bahay, ibig sabihin ay malapit na ang tag-ulan, isa itong palatandaan.

Guy: Tulad ngayon siguro?

Lukidanon: [*Nawud nguna nu bulan ani tag-udan ani.*]

Lukidanon: Hindi ngayong buwan, kung talagang tag-ulan na.

Tan-Tan: [*Ina da dapa-dapa maki pangitain?*]

Tan-Tan: Ang dapadapa ay mayroon bang sinyales?

Lukidanon, Kurot: [*Wala kay.*]

Lukidanon, Kurot: Wala naman.

Guy: O, sige, tapos na po tayo sa dapadapa. May tanong ako yung tukwaw ba, sa inyo ay Kuwaaw?

Kuwaaw

Tan-Tan: Kuwaaw!

Guy: Natapos na ba natin 'yon?

Tan-Tan: Hindi pa.

Guy: Ito na, sa Kuwaaw na tayo?

Kurot: [*Naba sa yamon tanguna karibunribunan mga kuyay da Kuwaaw apo baaw naba da apo sa parayan. Naba nawud batay bu't nawud batay ina garasun da paray.nu batay ani tag garasun ani naba magbu'ut ani Tukwaaw! Tukwaaw! Yamon kay mga Iraya magpakarnGuy sa kura nag-awit tukwaaw! apo baaw! Amba.*]

Kurot: Iyan sa amin, noong panahon pa ng mga pinakamatanda, ang Kuwaaw ay diyos ng mga kanin. Ang Kuwaaw ay hindi huhuni kung hindi panahon ng tag-ani ng palay. Kung ang tag-ani na ng palay, ito ay huhuni na ng tukwaaw! TuKuwaaw! kaming mga mangyang Iraya ay nakikinig sa kanilang huni ng tukwaaw! Apo baaw.

Tan-Tan: Kuya, ang Kuwaaw sa Iraya ay isa sa nagmamay-ari ng palay, yung bahaw ibig sabihin ay kaning tira sa kaldero. Magdasal para madaming matirang kanin.

Kurot: [*Naba da Kuwaaw nawud batay magbu'ut nu da Iraya saba sa agay. nu wala batay mauson paray naba kura kay nag Kuwaaw baaw! Baaw! Kaw pagkarnGuy apo baaw kura kay makay apo baaw sa Iraya mag-agay wala sa pagKuwaaw nu wala batay ani hu'u.*]

Kurot: Iyan ay hindi huhuni, kung ang mangyan Iraya ay nasa kaingin pa, kung walang malaking ani ng palay sila huhuni. At iyong pakinggan maririnig mo ang apo bahaw. Iyan ang diyos ng kanin sa mga Iraya. Kung walang humuhuni na, may Kuwaaw kang naririnig at walang magiging ani.

Basikol: [*Kum kawu nud kay karnGuy bu'ut Kuwaaw wala kawu garasun paray.*]

Basikol: Kung hindi ka nakakarinig ng huni ng Kuwaaw, walang magiging ani ng palay.

Tan-Tan: Kung may naririnig ka na sa iyong kaingin ay makaririnig ka at lagi siyang humuhuni ay magiging maani ka. Kaya po tinawag na Apo Bahaw.

Lukidanon: [*Ang Kuwaaw da kunin lawas maitum da kunin bulag mapula da kunin tusik maitum. Nu iya magbu'ut sa madaling araw nu da Iraya maki agay da apo baaw nawud alabut ahidapan da Iraya. Nu kawu maki parayan da palatandaan apo baaw nawud nagkaurut da baaw maki layun tura. Nu kawu alabut mamangan gumagaru sa kaldido maki dapu baaw sata da apo baaw dayu wala tura sa kaldido.*]

Lukidanon: Ang katawan ng Kuwaaw ay maitim ang mata, mapula ang tuka at may itim din. Kung humuhuni ito ay sa madaling araw at kung ito ay makaririnig ng Iraya mangyan na may kaingain, ang may-ari ng bahaw ay ayaw na rin mahirapan ang tao. Kung ikaw ay may palayan, ang palatandaan ng diyos ng bahaw ay hindi nauubos ang kanin at sa kaldero lang may tira. Kung kayo ay gusto pa kumain sa kaldero, mayroon pang bahaw. Ang may-ari ng bahaw ay ayaw ng walang tira sa kaldero.

Guy: Yung salitang apo ay...

Lukidanon: [*Apunin.*]

Lukidanon: May-ari.

Guy: Halimbawa may-ari ng bahay?

Basikol: [*Apo balay.*]

Basikol: May-ari ng bahay.

Guy: Dahil sa kanyang apo, siya ba ang may-ari talaga o nagbabantay sa mga palayan?

Jazil: Sa may ari ng ibon o ari ng kaingin?

Guy: Siya ba ang babantay o nag-aalaga ng kanilang pagkalinga?

Kurot: [*Da apo baaw ba magbu'ut ani naba iya saba ani malapit ani da agay batay anihun da paray. Da apo baaw naba da kaunriunan tanguna Iraya magpanitulo mga unga nu maki ani Kuwaaw saba ani da apo baaw amba. Ayaw pagbasalun ayaw pag u' pagbalbalulun ayaw bayaan kay iya. Da kunin panawun naba ani magbaba apo baaw amba.*]

Kurot: Ang may ari ng bahaw ay humuhuni sa malapit na kaingin na aanihin na ang palay. Ang may ari ng bahaw noong unang una pang panahon ng mga ninuno ng Iraya mangaya ay sinasabi na sa mga Kabataan kung may Kuwaaw sa malapit iyan ay sinasanabi na diyan na ang may ari ng ng bahaw. Huwag babatuhin, huwag sasaktan pabayaan lang siya. Ang gawa ay nagdadala ng kanin ang may ari ng bahaw.

Tan-Tan: kuya balikan ko lang po yung sinasabi ni tatay kung ikaw ay kakain ay laging may tirang kanin sa kung wala pong tirang kanin sa kaldero yung apo baaw ay aalis...

Guy: Ay sandali lang. dahil dapat ba may tira palagi?

Tan-Tan: Kuya halimbawa sa isang pamilya kayo kakain na po natapos na kumain at nabusog na lahat laging may matitirang kanin sa kaldero.

Kurot, Talandi: [*Hawud agkaurut.*]

Kurot, Talandi: Hindi nauubos.

Guy: Yung ibon anong mangyayari pagwalang tira na?

Tan-Tan: Aalis yung ibon.

Hindi muna po siya na humuhuni.

Guy: Ah! Ibig sabihin yung palayan konektado sa ibon iyon habang naririnig pa ang ibon humuhuni yung may ari ng palayan ay siguradong mayroon siyang ani at laging may matitira.

Tan-Tan: Kuya ganito po yung huni ng Kuwaaw na naririnig muna ibig sabihin mag-aani kana hindi masabi na malaki o kunti basta ikaw mag-aani.

Jazil: Parang habang nan doon yung ibon sa lugar na iyon mag-aani ka at kung mag-sasaing kayo magtitira ka ng kanin sa kaldero.

Kurot: *[Da Kuwaaw saba ani sa tub-tub agay magbu'ut kwuaaw! kwuaaw! Nawud batay katagalun saba mag-ilayug akay sata da Iraya kay kamatang ani. Da apunin panawun ba da kunin parayan ba mag-aniyu'n aniyu'n isag tamu ani mamagu mangaru panungko naba nag-aruku bayu yamon mamangan batay tu' gumaru ibu'n tu' kanin ngus panungku amba tu' kaku'l binunglay sa bay apo baaw naba da ina yamon mga kuyay. Binunglay sa magpanitul u' tiya basa kuyo. Naba isag nu mamangan ani da apunin agay paray maki kanin naba isag butitung ani kumbanaawan sa kaldedo kaamba pa da kapal lakul da kanin tura. Naba nawud ani talpos tinakin da kaldido. Bay Kuwaaw dayu lubuson da kanin sata sa kaldedo matang kaw isag mag-aruko sai ngus darwa kagatang kum inaruko kawu mamangan buntad ani maki tura sa ina kaldido dapu.]*

Kurot: Ang Kuwaaw ay sa tabi ng kaingin humuhuni kwuaaw! Kuwaaw at hindi ito magtatagal sa lugar lilipad sa isang kaingin ang mga Iraya mangyan alam na ibigsabihin. Ang may ari ng kaingin alam na ito ay mag-aani ito ng palay sapat sa hapon ng buong pamilya kung tawagin ito ay (pamago) unang itikim palay. Kung ito ay naihandan ang lahat ng kakailangan at na iluto na bago kakain ay kukuha ng kunting kanin at ulam ang tatay ito ay ihahagis sa labas ng bahay para ito sa may ari ng palay o kanin. Pagkatapos ay kakain na ang may ari ng kaingin kakain hanggang busog. Makikita mo sa kaldero ay ganito pa kalaki ang tirang kanin. Hindi kayang ubusin ang kanin sa kaldero. Ang may ari ng palay ayaw ng walang natitirang kanin sa kaldero. Kung ikaw ay magluluto ulit ng isa o dalawang gatang at kumaing hanggang busog may tira ulit di kayang ubusin ang kanin.

Tan-Tan: *[Pag-ina Kuwaaw milayug ani?]*

Tan-Tan: Ang Kuwaaw lilipad na iyan?

Kurot: *[Hu'u pagparaay saba.]*

Kurot: Oo pupunta sa ibang kaingin.

Kurot: *[Mag uli-uli.]*

Kurot: Pabalik-balik.

Jazil: Para di mawala yung biyaya?

Kurot: *[Naba ngani.]*

Kurot: Iyan nga.

Guy: May bahagi para sa kanila?

Tan-Tan: Opo kuya iyon po ay para sa Apo Bahaw.

Guy: Yung ibon mismo kakain ba nila?

Kurot, Lukidanon: *[Nawud.]*

Kurot, Lukidanon: Hindi.

Guy: Parang ritwal?

Talandi: *[Iyan naba ngani.]*

Talandi: Iyan nga.

Tan-Tan: Tapos niyan si apo bahaw ayaw po niya na ayaw niya na nauubos ang kanin sa kaldero ang gusto po niya ay laging may tira. Kahit magsaing ng isang gatang dalawang gatang yung buong pamilya ay busog laging tira sa kaldero.

Guy: So talagang nakakatulong siya sa may ari ng palayan. Sige si kuya Lukidanon muna?

Lukidanon: *[Da Kuwaaw naba apo baaw nu apunin agay mag-anak ba magpamangan bukaang aldaw, tirik da aldaw anggang masuram-suram. nu yamon rumrum da bu'ut Kuwaaw naba da apo baaw naba da tagubilin yamon ninuno tanguna kuyay. Nu kawu buntad nud kay buntad yamon isup naba da bu'ut apo baaw.]*

Lukidanon: Ang Kuwaaw iyan ay may-ari ng bahaw. Kung ang may-ari ng kaingin ay kumakain sa umaga, tanghali at hapon ang aming nasa isip ay ito ang tagubilin ng aming mga matatanda. Busog man kami o gutom ang aming nasa isip kapag narinig namin ang huni ng may-ari ng kanin.

Guy: Ah! Malinaw na po kaso lang may tanong kami yung salitang apo mismo. Halimbawa di ba sa apo Iraya?

Lukidanon, Tan-Tan: [Panginoon.]

Lukidanon, Tan-Tan: Panginoon.

Guy: Pero kung sa palay siya ay parang may ari ng...

Kurot: [Da Kuwaaw ngus apo Iraya. Da apo Iraya naba da nagtabuy sa Kuwaaw ng kapangyaduhan kawu da ibon maggugun pag apo baaw. Naba tinabuy agbuw sa apo Iraya.]

Kurot: Ang Kuwaaw, tapos ang panginoon. Ang panginoon ang nagbigay sa Kuwaaw ng kapanyarihan ikaw na ibon ang mangangalaga ng may ari ng kanin. Iyan ay binigay ng panginoon.

Si Kuwaaw ay binilinan na panghawan ang may-ari ng bahaw o kanin kami na mga Iraya mangyan ay naniniwala na siya ang apo bahaw. Ibig sabihin ng bahaw ito yung kanin na natitira sa kaldero. Kapag kumakain ay laging may tira sa kaldero.

Lukidanon: [Ma'am nakay da ngaran sa kuyo pagbahaw?]

Lukidanon: ma'am sainyo ano ang pangalan?

Jazil: Sa tirang kanin?

Tan-Tan: Sa amin po ay bahaw.

Jazil: Ispirtu ba si apo bahaw?

Tan-Tan: Kuya ang sabi nga po kanina ang apo bahaw ay binigyan ng kapangyarihan na panghawakan ang bahaw sa pamamagitan ng Kuwaaw. Kaya ang Iraya ay narinig ang huni ng Kuwaaw naaalala ng tao kapag kumakain nabusog may tira.

Jazil: Parang kapalit sa pagtulong niya sa may-ari ng palayan?

Talandi: [Hu'u.]

Talandi: Oo.

Tan-Tan: Hindi ah hindi kapalit bilang alala o pasasalamat na siya ay nariyan siya mula ng magtanim hanggang sa unang tikim ng iyong palay at hanggang sa maani ito. At maririnig ang kanyang

huni nagpapahiwatig na siya na panahon para ikaw ay tumikim ng iyong palay. At ikaw na may ari ay kukuha ng tama para makain ng buong pamilya makatapos na kayo kumain hanggang busog iyan may matitira pa sa kaldero.

Guy: Parang paalala?

Lukidanon: [Nu kawu magtanum akay kawu mausun ani akay.]

Lukidanon: Kung ikaw ay magtanim ka sa susunod na taon ulit.

Jazil: Parang yung tinitirang pagkain ay bilang pasasalamat kasi kayo ay tinulungan para palaging may ani kunti man o Malaki?

Lukidanon: [Nu kumu akarnGuyan da Kuwaaw kawa din magrumrum naba da iya koneksyon sa kumo.]

Lukidanon: Kung ikaw ay narinig ng Kuwaaw ikaw ay mag-iisip sa kanya.

Jazil: Kaya mali yung sinabi ko na kapalit. Bilang pasasalamat?

Lukidanon: [Hu'u naba da sinyalis nu da Kuwaaw nu kumo akarnGuyan tangguna naba da naggugun anggang nguna. Nu wala ani da Kuwaaw tuwa yamon nagrumrum da bu'ut Kuwaaw agrumrum kumo naba da paalala sa kumo.]

Lukidanon: Oo iyan ay senyalis na kapag ang ibong kuwaaw ay iyong narinig ang huni noong una ito ay pinanghahawakan hanggang sa ngayon. At kapag wala na ang huni ng kuwaaw dito sa amin ito ay nalulungkot na at ito ay isang paalala na sa amin.

Guy: Okey nasagot na ang isang tanong. Yung may ari... halimbawa yung may ari ng lupa siya ang nagaalaga nagbabantay ganuno po ba ang kahulogan. Ngayon yung pangalawang tanong sa ibon na yon na apo bahaw para siyang...

Kurot: [Apunin kay.]

Kurot: May-ari.

Guy: Opo! Parang siyang mabuting ispiritu ganon po ba? Saglit lang tataposin ko yung tanong ko gusto namin malaman kasi sa lahat ng mga ibon ay may taga pag-alaga na. ano ang pinagkaiba ang apo bahaw

parang special ano ang pinagkain o pangalan ng taga pangalaga ng lahat ng mga ibon?

Lukidanon, Tan-Tan: [Alitawu'.]

Lukidanon, Tan-Tan: Alitawu'.

Guy: Alitahu'?

Tan-Tan: Kuya si alitawu' siya po ang taga pangalaga ng lahat ng mga hayop.

Guy: Okey! Taga alaga ng mga hayop pati mga ibon.

Kurot, Basikol, Lukidanon: [Hu'u.]

Kurot, Basikol, Lukidanon: Oo.

Guy: Okey! Ano ang pinagkaiba ng ng alitawu' at Apo Bahaw?

Kurot: [Da alitawu' tanguna dapu naba ani da bilunan apo Iraya kawu ba da maki kapangyadihan sa buong kayopan. Bay rumangiran, bay diyaga naba maki kay kura magpatawan. Diyaga buo kay sapa magpamatay mga kausonan naba kay sa kunin. Naburway buo kay pukyutan kaynu kay ligwan, amuro iya maki kapangyaridihan saba naba batang din sa apo Iraya.]

Kurot: Ang Alitawu' noong una panahon ay pinagbibilinan ng diyos na siya ang may kapangyarihan sa buong hayop. Si Rumangiran at Diyaga ay may kanya kanyang pinanghahawakan. Diyaga buong katubigan nakatira ay sa kanyang pamamahala. Ang Naburway buong pulot kahit anong uri ligwan, amuro man siya ang tagapangalaga iyan ay galing sa diyos.

Tan-Tan: [Dada da kuya Guy agpanitul sa tamo nakay da kuniksyon laki u' apo bahaw ngus alitawo?]

Tan-Tan: Tanong ni kuya Guy kung anong komeksyon sa Apo Bahaw at Alitawu?

Kurot: [Naba da apo baaw laki Kuwaaw wala kay kuniksyon kay laki u' alitawu naba laki Kuwaaw da kunin kay kuniksyon naba sa apo Iraya. Apo Iraya agtabuy kawu da may ari pagbahaw Iraya ngus pamangnon Iraya amba. Makay din mga kuyay din katutubo tiya maki kaungaan saba. Da apo Iraya ba magpanultulan sa kuyay aya'w kumo pagbayaan kum kaungaan maki batay pandalan naba tinaboy apo Iraya magpanultulan. Naba amba din apo baaw, Kuwaaw galing sa apo Iraya iya da katiwalaan nawud iya da

apunin. Iya da agriwa sa agay parayan Iraya magpati kay.]

Kurot: Ang Apo Bahaw ay si Kuwaaw ay walang koneksyon kay alitawu. Ang koneksyon ng Kuwaaw ay sa panginoon lang. Ang nagbigay ng kapangyarihan kay Kuwaaw ay ang panginoon pangalagaan ang pagkain ng mga Iraya mangyan at ang bahaw. Iyan tulad din sa mga matatandang katutubo na maraming nasasakopan na mga kabataan. Ang panginoon ay makikipagusap sa matanda na huwag papabayaang ang iyong nasasakopan kung may darating na tagsakit ito ay sinasabi ng panginoon sa pinakamatanda. Ganyan din ang Kuwaaw galing din sa panginoon katiwala lang siya hindi siya ng totoong may-ari. Ang Kuwaaw ang tumitingin sa mga kaingin na may palayan.

Tan-Tan: Kuya ang Diyaga, Alitawu at Apo Bahaw ay walang kuniksyon. Ang Alitawu at Diyaga at Rumangiran ay may kani-kanilang pinangangalagaan. Si Apo Bahaw siya naman ay binigyan ni apo Iraya na pangalagaan ang bahaw o pagkain ng mga Iraya mangyan.

Guy: Okey!

Tan-Tan: Kuya iyon po ang pinangangalagaan.

Guy: Nakuha ko na.

Tan-Tan: Kuya may tanong pa po?

Guy: Wala na tapos na lawin at balod?

Tan-Tan: Tapos na tayo sa balod.

Basikol: [Kalbas ani tamu sa balsibaga.]

Basikol: Tapos na tayo sa balsinaga.

Tan-Tan: [Ina lawin?]

Tan-Tan: Sa lawin?

Ang balsinga ay isang uri ng lawin. Kasi po may ibang uri pa ng lawin.

Tan-Tan: [Balsinaga, kalbas...]

Tan-Tan: Balsinaga, tapos...

Kurot: [Banug pag u' lakul.]

Kurot: Banug Malaki iyan.

Basikol: [*Sikup da sai.*]

Basikol: Sikup ang isa.

Sikup

Tan-Tan: [*Tawa da agpanitul sa ina banu'g? kaw ani kaan sa sikup.*]

Tan-Tan: Sino ang magkukwento sa banog? Ikaw ate ang sa sikup.

Basikol: [*Da naay amatangan sa laki sikup naba milayug sa kutanan sa tub-tub sapa magsarak isda nu kakumit batay dinagit. Magsarikapkap mga sisiw saba ta' sa balayan Iraya nu kakumit dinagit iya kay din ginaru Namangan.*]

Basikol: Ang aking nalalaman sa sikup ay lumilipad sa gubat sa tabi ng ilog at nang huhuli ng isda kung kanyang makikita. Naghahanap ng sisiw sa bahayan ng mga Iraya mangyan kung makakita ay dadagitin at kanyang kakainin.

Tan-Tan: [*Nakay da lawas pag u' sikup?*]

Tan-Tan: Ano ang itsura ng sikup?

Basikol: [*Makay lupa na kuray naba.*]

Basikol: Parang lupa ang kulay niyan.

Tan-Tan: [*Nakay da takrang naba makay dilaw?*]

Tan-Tan: Ano ang paa parang kulay dilaw?

Basikol: [*Nawud da kamut naba ayy brown hu'u amba kakul tiya ta. Kalbas da milayug iya hu'u mataas dapu sata naw kalbas maki akitan mag ilayug-ilayug buruk kalbas mandakit pag-isda aray makay din palaka nagpanggaru Namangan kay din makay uwak naba.*]

Basikol: Hindi, ang paa nito ay brown din at ganito kalaki. Tapos lilipad siya ng mataas na mataas at ang gagawin sa palaka ay dadagitin at kakainin na parang uwak din.

Tan-Tan: Kuya, ang sikop ay isang uri ng lawin na ang kulay ay may pagkabrown at siya ang pinakamaliit na uri ng lawin. Ang kuku nito ay matutulis at kung nakakita na ito ng kanyang kakainin ay napakabilis ng kanyang pagbulusok papunta sa kanyang nakitang kakainin. Kadalasan ay makikita sa tabing ilog at kung makikita mo ito malapit sa bahay ng mga tao ay kanyang huhulihin ang mga sisiw ng manok, kumakain din ito ng kapwa niya ibon. Ang kanyang tuka ay may pangkawit. Halos magkatulad sila ng uwak, ang hindi lang kinakain ng sikop ay mais at yung mga nabubulok na mga hayop ay hindi niya kinakain. Ang mga kinakain niya ay yung mga buhay tulad ng palaka, daga, sisiw, isda at ibong bata ay kaya niyang kainin.

Guy: Iyan ay isang klase ng lawin?

Tan-Tan: Oo, kuya pinakamaliit na klasie ng lawin.

Guy: Ilang klase ba?

Kurot, Tan-Tan: [*Tulo?*]

Kurot, Tan-Tan: Tatlo?

Kurot: [*Da naay amatangan sa sikop, nu iya gidtu nagbayug ani parauy kay sa tubtuban balayan mangyan mag-apun sa kayu magban-aw ban-aw amba nu iya akitan rukrukan sisiwan kaamba magsurub rumpay kay dinagit sai ka sisiw nagbaba ani sa ngaway sa puon kayu sata ani magkurkur ng urbut ani pagpuna, lapi ngus bungo mamangan ani laat kay iya mamangan anggang buntad iya. binunglay da panipuyan saba mga bungkalo. Iya ba milayug tumarugpa sa sanga kalbas palibay naba da ugali sikop.*]

Kurot: Ang aking nalalaman sa sikup. Kung gutom na gutom na talaga ang sikup ay pupunta sa tabi ng mga bahay ng mga Iraya mangyan kanahapon sa punong kahoy at nagmamasid masid. Kung makakakita ng inahing manok na may sisiw ang sikup ay lilipad ng mabilis at dadagitin ang sisiw, kung ito ay nakahuli ay dadalhin niya sa taas ng puno at doon ito kakain. Unang kinakain at yung bituka, hita pati ulo ay kinakain ng sikup hanggang sa ito ay busog na busog at itatapon ang mga buto. At lumilipad at dumadapo sa sanga ng kahoy at nagpapahinga, 'yan ang ugali ng sikup.

Tan-Tan: [*Maki sinyalis da sikop?*]

Tan-Tan: Mayroon bang sinyales sa sikup?

Kurot: [Wala kay.]

Kurot: Wala naman.

Guy: Sa mga tao kinakain ba ang sikup?

Tan-Tan: [Agpamangan Iraya pagsikup?]

Tan-Tan: Kinakain bai to ng Iraya mangyan?

Kurot: [Hu'u.]

Kurot: Oo.

Guy: Mahirap ba siya hulihin?

Lukidanon: [Mahidap abulin.]

Lukidanon: Mahirap hulihin.

Kurot: [Matapang magtusik agpanalpuk.]

Kurot: Matapang nanunuka nanalpuk.

Guy: Ano ang paraan ninyo na manghuli?

Kurot: [Kaltis.]

Kurot: Debomba.

Tan-Tan: [Sikup ba kabol kay sa ina silo labuyo.]

Tan-Tan: Nahuhuli naman ang sikup sa trap ng manok gubat?

Kurot: [Ayy hu'u batay Kabul.]

Kurot: Ayy oo nahuhuli.

Lukidanon: [Da ibon sikup da naay amatangan sata kura guraanan maki Iraya naba milayug adayu. Da sikup milayug kay sata sa kutanan na maki manok kutanan nu manok kutanan maki sisiw naba da kunin agdagit naba iya pamangnon nu iya abul. Da manok kutanan adang nu maki ani sikup da adang manok kutanan mandalagan da kunin sisiw mandalagan sata mga rikut daon magisukusuk sata karayakan. Nu da sikup magpanya sa ngaway kayu anggang da sisiw lumwas nu da adang nagpatwagan kunin sisiw. Da sisiw lumwas da sikup ba tumarugpa batay inabul da sisiw naba da panawun sikup nu iya ba nagbayug.]

Lukidanon: Ang ibon na sikup na aking alam ay kung sa kanilang laging ginagalaan o pinupuntahan ay may Iraya mangyan. Lilipad ito ng malayo papunta sa ibang parte ng gubat na may manok gubat. Nu da sikup makakita ng manok gubat na may sisiw, iyan ay kanyang dadagitin at iyan na ang kanyang pagkain kung kanyang mahuhuli. Ang manok gubat kung makita ang sikup ang inahing manok ay tatakbo at tatago at ang mga sisiw ay tatago sa makapal na dahoon. Habang ang sikup ay naghihintay na tawagin ng inahing manok ang kanyang sisiw. At kung tinawag na ng inahing manok ang kanyang sisiw, lalabas ito at sikup naman at nakahanda na lumipad para dagitin ang sisiw kapag ito ay kanyang nakita ay dadagitin at kakain. Iyan ang gawain ng gutom na sikup.

Tan-Tan: Kung wala po silang mahuhuli sa gubat ay pumupunta ang sikup sa ilog para manghuli ng kanilang makakain tulad ng isda at palaka.

Tan-Tan: [Kalbas ani! sa ina sinyalis sa bagyo?]

Tan-Tan: Tapos na! may senyales ba 'to sa bagyo?

Lukidanon: [Wala ani.]

Lukidanon: Wala naman.

Guy: 'Pag nahuli pwede ba kainin?

Lukidanon: [Hu'u nud kay lumsi.]

Lukidanon: Oo, pero hindi mataba.

Guy: Payat at baka matigas ang kanyang laman?

Lukidanon: [Maskil da kulas.]

Lukidanon: Matigas ang laman.

Kurot, Basikol: [Nawud layun mamangan da sikup nawud lumsi.]

Kurot, Basikol: Hindi naman lagi kumakain ang sikup kaya payat.

Lukidanon: [Agkahidapan mangsarak pa mangnon iya...]

Lukidanon: Nahihirapan maghanap ng kanyang makakain...

Banog

Tan-Tan: Kuya, may isa pa, yung banog?

Lukidanon: [*Da banug naay amatangan sai kauri din lawin naba ba lakul lawin da kunin bulbul maitum da kunin lawas ba kakul lakul. Nu kumo nagban-awan da banug iya sa magtungka sa kayu naba amba lakul da urbog. Da kunin takrang ba kaamba da kunin alima ba amba lakul da aba, da kunin karat ba amba. Nu akitan manok kaynu inahin lakul akayanan abul binaba sa ngaway kayu. Kaynu da manok ba mabyug kunin kay dinakma ginugunan kay anggan kalbas milayug binaba sa ngaway kayu sata ani nagkurkuran. Nu nawud manok iya ba sa kutanan maki sata kausunan lakul kayu nu maki amo sata da banug ba parauy sata magriwariwa sata akitan amo naba iya alabut kunin abulun. Kaynu ani da amo ba kaamba nu gurangan lakul naba da kunin alabut. Nu da amo sata sa ngaway kayu, da banug ba milayug parauy sa amo da kunin karat ba situru sa bulalog da amo ba nalabo kay sa lupa nawud ani kamit da amo. Da banug ba tunuton da amo sa lupa kalbas saba ani bununo da amo ginugunan anggan binaba sa dimunan. Nu nawud kay amo da banug akitan utan sata sa kayu naba sa sai kunin pamangnon da nag-abul adin banug.*]

Lukidanon: Ang aking alam sa banug ay isa ring uri ng lawin, iyan ay malaking lawin, ang balahibo ay kulay itim ang katawan ay malaki. Kung iyong titingnan ang banug na nakahapon sa kahoy, iyan ay ganito kataas. Ang kanyang paa ay ganito kahaba, ang kanyang mga daliri ay ganito kahaba at kuku ay ganito kahaba. Kung makakakita ng manok, kahit inahing manok ay malaki at mataba na kayang hulihin. Mahigpit na mahigpit ang hawak ng banug dito at lilipad ito sa taas ng kahoy at doon ay kakainin. Kung hindi manok ang banug ay pupunta sa gubat na may maraming unggoy nagmamasid-masid. Kung may makitang unggoy iyan, gustong gustong nilang hulihin kahit ang unggoy ay ganito lang kaliit at pinaka malaking unggoy, ‘yan talaga ang gustong gusto nila. Ang nasa taas ng kahoy, ang banug ay lilipad patungo sa unggoy, ang kuku ng banug ay diretso sa mata at mahuhulog sa lupa, di na makakita ang unggoy at susundan ng banog sa lupa at doon ay kanyang papatayin ang amo, hahawakan niya ito ng mahigpit at dadalhin sa kanyang pugad. Kung hindi unggoy at nakita ng banog ang ahas sa punong kahoy ay isa din sa kanyang pagkain at hinuhuli din ng banug ito at kinakain.

Tan-Tan: Kuya, ang banug ay pinakamalaki na lawin. Malaki ito sa balsinaga at sa sikip.

Guy: Gaano kahaba ang pakpak niya?

Tan-Tan: Malapad, isang metro.

Lukidanon: [*Amba da aba.*]

Lukidanon: Ganito ang haba.

Jazil: Makabilaan ganon din?

Lukidanon: [*Hu’u amba.*]

Lukidanon: Oo, ganito.

Guy: Ganoon kalaki?

Jazil: Ganito sa kanan, ganon din sa kaliwa?

Lukidanon: [*Hu’u.*]

Lukidanon: Oo.

Basikol: [*Amba lakul iya.*]

Basikol: Ganito kalaki siya.

Tan-Tan: Monkey eating eagle iyon po ang tawag sa banug.

Guy: Gaano kalaki yung unggoy?

Lukidanon: [*Amba lakul kaynu unga amo amba.*]

Lukidanon: Ganito kalaki kahit anak ng unggoy ay ganito kaliit.

Guy: Anong klaseng ahas, lahat ba?

Lukidanon: [*Basta magikaput sa puon kayu.*]

Lukidanon: Basta nakapulupot sa sanga ng punong kahoy.

Lukidanon: [*Kaynu da utan maglulugud sa lupa.*]

Lukidanon: Kahit ahas ay nasa lupa.

Lukidanon: [*Naba dinakma sa bungo.*]

Lukidanon: Iyan ay dadakutin sa ulo.

Tan-Tan: Dadalhin po nila yan sa puno pero mas madalas ay sa kanilang pugad kaya madaming nakikita na mga buto sa pugad nila.

Guy: Pero baka may ibang klase ng unggoy?

Tan-Tan: Kuya, di ko lang po alam kung ilang klase ang unggoy dito sa pilipinas. Dito sa Occidental Mindro ay isang klase lang po.

Lukidanon: [*Nu magpatidug amba lakul nu magkadangan amba tu'.*]

Lukidanon: Kung nakatayo ganito kalaki at kung naglalakad ay ganito kataas.

Kurot: [*Tanguna gidtu da banug bay-u' batay milayug mansarak pamangnon magpatupuwan dapu sa sanga kayu. Tsutsuk! Tsuksuk! Amba sa yamon kay magpadalundon batay iya kumit pamangnon iya ba katagalun gidtu kay mag-awit Tsutsuk! Tsuksuk! Mag-ayay kuno naba kamatang kura agpanalagin.*]

Kurot: Noong una talaga ang banog, bago lumipad at maghanap ng pagkain ay nakadapo sa sanga ng kahoy. Tsutsuk! Tsuksuk! Sa amin ay nagdadasal ng matagal ang banug upang makakita sila ng pagkain o manghihingi ng pagkain Tsutsuk! Tsuksuk! Iyan ang aming alam.

Ang banug ay bago po na lumipad para maghanap ng pagkain ay huhuni muna ito ng matagal, nagpapahiwatig na ito ay gutom na kung sa mga Iraya mangyan, ang ibig sabihin ay nagdadasal para makita sila ng kanilang pagkain.

Tan-Tan: [*Tanguna ako tu' at unga dapu ako kakumit ani banug naba lakul lawin. tanguna sa yamon tubtub balayan Iraya mausun amo ngus kayu da banug luyon saba mansarak amo ngus manok. Ngun ba kayu sa yamon tubtub balayan agkaurut ngus sa kutanan ba sawa mausun dapu kayu ngus amo maki din banug saba.*]

Tan-Tan: Noong ako ay bata pa ako ay nakakita ng banug iyan malaking lawin. Noong una sa tabi ng bahay ng mga Iraya maraming punong kahoy at ang mga unggoy ay madami. Ang mga banug ay laging diyan naghahanap ng pagkain nila unggoy at manok. Ngayon ang puno ay kukunti na ang malapit sa bahay. Pero sa gubat ay madami pa at madami pa ding unggoy at banog doon.

Guy: Maari ba sila hulihin ng mga bata?

Lukidanon: [*Nawud.*]

Lukidanon: Hindi.

Tan-Tan: [*Nu da unga ba Kaaba tu' naba binuno kay banug?*]

Tan-Tan: Kung ang bata ay ganito kalaki kaya patayin ng banug?

Kurot: [*Hu'u nagkarat kaya da mga bulalug.*]

Kurot: Oo, ang kanilang kuku at sa mata ipapatama.

Kurot: Kung ang bata ay nakita ng banug, ang unang kukunin ay yung mata at kung makikita ng bata ay kayang kaya nilang patayin ito. Kaya po kung ang mga nanay ay nakarinig o nakakita ng banug, ang mga bata ay pinapapasok na sa bahay, matapang kasi ang banug. Pero sa malayo ay nakikita mo na sila. Ang huni nila?

Kurot: [*Bu'ut week! Week! Naba balsinaga ngus bu'ut Tsuksuk! Tsuksuk! Naba banug.*]

Kurot: Ang huni week! Week! Iyan ay balsinaga ang bu'ut Tsuksuk! Tsuksuk! Iyan ang banug.

Guy: Saan ang tirahan nila?

Kurot, Lukidanon: [*Lakul kayu.*]

Kurot, Lukidanon: Sa malaking puno.

Tan-Tan: Sa malalakaing puno nasa bundok.

Guy: Ah sa mga malalaking puno sa taas.

Tan-Tan: Malapit sa mga tarimpas o bangin.

Kurot: [*Sa mga ina u' tarimpas.*]

Kurot: Sa mga bangin.

Tan-Tan: Kuya, kaya po mahirap po hulihin. Kuya, ang banug at balsinaga ay nakatira sa mga bundok na talagang hindi madali puntahan ng mga tao. Sa mga puno ay sobrang matataas at malalapit sa mga bangin, sila ay gumagawa ng pugad. Pero ang sikup ay sa gubat na lagi napupuntahan ng mga tao. Ang sikup po kasi ay maliit lang na uri ng lawin.

Tan-Tan: [*Da banug maki sinyalis sa una sa kuna bagyo ngus lindol?*]

Tan-Tan: Ang banug ay may senyales ba sa mga bagyo at lindol?

Kurot, Lukidanon: [*Wala kay.*]

Kurot, Lukidanon: Wala naman.

Guy: Sige, tapos na tayo sa ibon, baka may iba pang ibon na hindi pa natin napag-uusapan?

Lukidanon, Kurot, Basikol ngus **Talandi:** [*Wala ani!*]

Lukidanon, Kurot, Basikol, Talandi: Wala na po!

Guy: Yung tanong ni kuya Frederick, mas madami ba ang ibon noon kaysa ngayon? Nababawasan o nadaragdagan ba?

Lukidanon, Kurot: [*Agkurut ungan.*]

Lukidanon, Kurot: Sa tingin ko ay nababawasan ngayon.

Lukidanon: [*Tanguna da piliw, balud, punay ngus bato-bato kausunan dapu. Nguna ba nagkaurut ngus nawud kay wala ani.*]

Lukidanon: Noong una, ang mga piliw, balud, punay at bato-bato ay napakarami pa. Ngayon ay paunti na ng paunti ngunit hindi naman nawawala.

Tan-Tan: Kuya yung piliw, punay, balud at bato-bato noong sila ay bata pa ay napakarami. Pero sa ngayon ay nababawasan na po sila kasi po sa pagdami ng tao at pagliit din ng kanilang tirahan at pinagkukunan ng makakain.

Guy: Sa mga nabanggit mo na mga ibon. Iyan ba ang lagi hinuhuli ng mga tao?

Tan-Tan: [*Hu'u kuya da balud, punay ngus talusi naba da pansarak layun layun damuong.*]

Tan-Tan: Oo Kuya, ang balud, punay at talusi ang laging kinukuha ng mga tagalog.

Tan-Tan: Kuya ang mga balud, punay at talusi ay talagang bumababa ang bilang. Kuya, yung kuro-kuro at bato-bato ay nababawasan din ang bilang nila. May

mga pamamaraan na paano makahuli ng mabilis, ang nagturo nito ay mga tagalog.

Guy: Talaga! Sa mga uri ng agila?

Kurot: [*Ay nawud kay agkaurut naba ayy.*]

Kurot: Ay! Hindi naman nauubos.

Lukidanon: [*Dayu kura mang abul naba.*]

Lukidanon: Ayaw nila manghuli.

Tan-Tan: Kuya, yung balsinaga ang nababawasan kasi yung mga tagalog po ay binabaril nila kasi gusto nila makuha yung hasaan sa pugad nila. Sabi nila sweerte daw po sa hanap buhay pero sa Iraya wala naman kumukuha ng hasaan ng balsinaga.

Guy: [*Agpanitul nu maki matangan kuyo da sai bato-bato ngus sai kuro-kuro magtalsaw?*]

Guy: May nalalaman ba kayo na isang bato-bato at isang kuro-kuro na naging mag-asawa?

Kurot: [*Da bato-bato ngus kuro-kuro magtalsawa? wala makay naba kura kay bato-bato kura kay da kuro-kuro kura magpalbay-unan.*]

Kurot: Ang bato-bato at kuro-kuro ay naging mag-asawa? Walang ganyan. Kung bato-bato ay sa bato-bato. At kung sa kuro-kuro, sila naman ang mag-asawahan.

Guy: Sa mga ibang ibon, mayroon ba o maaring mangyari po ba iyon?

Basikol, Kurot, Talandi, Lukidanon: [*Wala kay nangyari makay ganyan naba.*]

Basikol, Kurot, Talandi, Lukidanon: Wala pang nangyayaring ganyan.

Jazil: O may nakikita ba kayo na kakaibang bagay tulad ng kuro-kurong mag-asawa sa anak nila, may nakita ba kayo na kakaiba ang kulay?

Lukidanon, Kurot: [*Ayy wala.*]

Lukidanon, Kurot: Ay, wala.

Tan-Tan: Ang kakaibang ibon nga talaga ay ang layuko kasi kahit na mabulabog na lumipad sila paglapag ay iisang paa pa rin ang ginagamit nila.

Kurot: [Kaynu iya makay amba da kura sawa ba kura kay din lahi.]

Kurot: Kahit sila ay ganyan, alam nila ang kanilang asawa at lahi.

Jazil: Ang kuro-kuro ay para kay kuro-kuro din lang?

Tan-Tan: Oo balud ay kay balud din lang punay ay kay punay din lang.

Guy: Sige, hanggang dito na lang, wala na kaming tanong pero katakataka at kahanga-hanga ang inyong kaalaman tungkol sa mga ibon at tungkol sa lahat. Kahanga-hanga tagala. Kaya maganda itong panayam natin.

Tan-Tan: [Ina sa Iraya unga dapu nagtudnan ani naay apang adang ako pinaagat sa kutanan nagtudnan, nagpanitul ani naba pamangnon. ibon kanu sa sapa nagtudnan manggaru isda ngus da garasun paggarasun naba pamangnon naba nawun. kaynu da ruma apang adang nagtudnan kunin unga anggang nguna nagtudnan kay.]

Tan-Tan: Sa Iraya ang anak ay tinuturuan ang aking tatay at nanay ay laging kasama sa gubat tinuruan ng mga makakain, sa ibon at sa ilog ay tinuturuan at sa lahat ng uri ng damo na pwede kainin. Kahit ang ibang magulang ay tinuturuan din ang kanilang mga anak hanggang ngayon.

Guy: Hanggang ngayon ba tinuturuan ang mga bata?

Lukidanon, Basikol: [Hu'u!]

Lukidanon, Basikol: Oo!

Guy: May huling tanong sa mga ibon, mayroon ba silang nasasakupan na lugar.

Tan-Tan: [Maki u'na rugar pamatawan?]

Tan-Tan: Sila ba ay may lugar na tinitirahan?

Kurot: [Sai pamatawan rugar ka ibon wala.]

Kurot: Isang tirahang lugar ng mga ibon, wala.

Guy: Hindi ba sila nag-aaway, ito ang lugar ko.

Kurot: [Wala kura kura kay milayug saba wala kay magpalbaybayan. Nawud makay Iraya mag-amba naay tiya. Da ibon wala makay naba milayug kay kura mansarak kura kay pamangnon nawud batay binalbay mga ruma kausunan. Da pamangnon kunin kay sarikapkap kunin kay. Wala batay naay ani naba naay naba nawud. tiya naay sarak naay tinugon sa naay unga milayug ani paraay sa kunin dimunan.]

Kurot: Wala, sila sila naman ang lumilipad diyan walang nag-aaway-away. Hindi tulad ng mga tao na nagsasabi ng kung ano-ano at nag-aaway-away. Ang ibon, hindi ganyan! Lilipad sila at hahanap ng kanilang pagkain, hindi sila nag-aaway kahit sila ay napakarami. Ang pagkain na kanilang makukuha ay kanila. Walang nagsasabi na akin ito, akin yan. Itong aking nakuhang pagkain ay aking ibibigay sa aking inakay at lilipad na papunta ng pugad.

Kurot: Wala po ang lugar nila dito. Sila lang sa kabila hindi. Kuya kasi, sila ay nakakalipad eh kahit saan at kung may nakikita silang puno na maraming bunga ay pupuntahan nila at kung ang isang ibon ay makikita ng may bitbit na pagkain ito ay dadalhin sa kanilang inakay. Ito ay hindi nila aagawin para kainin nila.

Guy: Okey, tapos na, pahinga na tayo. Salamat po.

Kurot: [Salamat sa kuyo!]

Kurot: Salamat sa inyo!

Guy: [Salamat sa kuyo?]

Kurot, Basikol: [Salamat sa kuyo! Salamat sa yamon talpos adin.]

Kurot, Basikol: Salamat sa inyo! Salamat sa amin, natapos din.

Kurot: [Tamo panitulan kalbas ani yamon ba angsan.]

Kurot: Sa ating panayam ay tapos na, kami po ay masaya.

Beth at ang kanyang mga ibon

MGA BABASAHIN TUNGKOL SA MGA KAUGALIAN NG MGA IRAYA

Baes, J. (1987). Ya-Ye-Yo-Na-I-Yu-Nan: Swaying in the vocal music of the Iraya people of Mindoro, Philippines. *Ethnomusicology*, 31(2), 229-239.

Baes, J. (1988). "Marayaw" and the changing context of power among the Iraya of Mindoro, Philippines. *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 259-267.

Baes, J. (2007). Mangyan internal refugees from Mindoro Island and the spaces of low-intensity conflict in the Philippines. *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures*, 1(1), 59-72.

Baes, J. (2013). Patangis-Buwaya. *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures*, 7(1).

Balansag, Snowie Y., Joefrey R. Chan & Romeo Maligaya (2020). Mortality Effect of Modernization to Ethnolinguistic of Iraya-Mangyan. *International Journal of Research Publications*, 46, 1. (<https://ijrp.org/paper-detail/960>)

Bawagan, Aleli B. (2008a). *Identity construction and culture reproduction among Iraya Mangyan: educational and cultural process*. Quezon City, University of the Philippines.

Bawagan, Aleli B. (2008b). Cultural reproduction of gender division of labor in Iraya Mangyan communities: Implications to Community Development Practice. *Philippine Journal of Social Development*.

Bawagan, Aleli B. 2009. Customary justice system

among the Iraya Mangyan of Mindoro. AghamTao 17:14–28. https://pssc.org.ph/wp-content/pssc-archives/Aghamtao/2009/06_Customary%20Justice%20System%20AMong%20the%20Iraya%20Mangyan's%20of%20Mindoro.pdf.

Bawagan, Aleli B. 2012. Traditional practices of governance: The case of Iraya Mangyan community in Baco, Oriental Mindoro. In *Sowing the seeds of solidarity economy: Asian experiences*, edited by Benjamin R. Quinones, Jr., 57–58. Malaysia: Center for Social Entrepreneurship Binary University College.

Bawagan, A. B. (2015). Three generations of Iraya Mangyan: Roles and dilemmas in the modern world. *Filipino generations in a changing landscape*, 9-26.

Cadiz, A. P., Rosales, B. M., Evangelista, L. T., & Maligaya, R. (2019). The Ethnoastronomical Beliefs of Mangyan Indigenous People: Case of Iraya Tribe in Occidental Mindoro. *Asia Pacific Higher Education Research Journal (APHERJ)*, 6(2).

Caparoso, J. K. V., Evangelista, L. T., & Quiñones, V. J. The Use of Traditional Climate Knowledge by the Iraya Mangyan of Paluan, Mindoro, Philippines.

Castro, Christi-Anne. (2002). Nostalgia in a Denuded Rainforest: Iraya-Mangyan Music from Mindoro, Philippines. *Asian Music*, 34, 1: 161-163.

- Chiong-Javier, M. E. (1985). Economic exchange between the Iraya Mangyan and the Tagalog in Mindoro Oriental, Philippines: preliminary notes.
- Chiong-Javier, E., & Ramos-Jimenez, P. (1986). Economic transactions in the uplands: the sale of banana and gold between the Iraya Mangyan and the Tagalog.
- Conklin, Harold C. (1955). Hanunóo color categories. *Southwestern Journal of Anthropology*, 11(4): 339–44.
- Danganan, O. D. T. (2017). The Creation of ‘Batang Tekno’: A Mission Organization’s “Boarding House” Approach and The Assimilation of Iraya Mangyan Children and Their Families in Abra de Ilog, Occidental Mindoro.
- Darapisa, C. J. B. (2020). Guraan, Kaingin, at Gulang: Discovering the Landscape Identity of the Mangyan Iraya Tribe through an Ethnographic Study and Social Learning. (Doctoral dissertation, 서울대학교대학원). <http://hdl.handle.net/10371/169693>
- Declaro-Ruedas, M.Y.A. 2019. Coping Strategies Adopted by Iraya-Mangyan Households
- During Food Insecurity in Abra, Occidental Mindoro, Philippines. *Journal of Asian Rural Studies*, 3(1): 85-92.
- De Vera, J. L., Rico, J. A., Evangelista, L., & Maligaya, R. (2020). Evolving Iraya Tribe: The Changing Perspective, Culture and Environment. *International Journal of Research Publications*, 47.
- Dinopol, Victoria P. (2007). The power of language: A conversation analysis of an Iraya Mangyan conflict resolution process. In *The road to empowerment: strengthening the Indigenous Peoples Rights Act*, Vol. 1, Old ways, New challenges, edited by Yasmin D. Arquiza, 103–24. N.P.: International Labor Organization (ILO), United Nations Development Programme (UNDP), National Commission on Indigenous Peoples (NCIP), and New Zealand Agency for International Development (NZAID).
- Gibson, Tomas (1986). *Sacrifice and Sharing in the Philippines Highlands. Religion and Society among the Buid of Mindoro*, London School of Economics, Monographs on Social Anthropology N°57, the Athlone press, London and Dover, New Hampshire, 262 pages.
- Jacinto, Armando S. An Exploratory Study of IRAYA Life and Factors Related to their Programmes and Services in Oriental Mindoro, Unpublished Master’s thesis, 1977, University of the Philippines, Quezon City, 112 pages.
- Laugrand, F., A. Laugrand & G. Tremblay (eds.), (2013) [Luben Garong, Semo Ruben, Samuel Vicente, June Basa, Artus Benido, Anigo Balbas, Luito Vicente, Jessy Garong, Junior Bernardo, Isagani Garong, Danilo Basito, Jennelin Agan Masalansan, Dina Vicente, Tina Ruben], *Diya, « la terre qu’on nous a confiée ». Les Mangyan Alangan de Siapo (Philippines) au contact avec les Sœurs MIC*. Québec, Collection du CIÉRA, 300 p.
- Laugrand, F. A. Laugrand & G. Tremblay (eds.), (2020) [Anigo Balbas, June Basa, Danilo Basito, Artus Benido, Junior Bernardo, Bong Dapito, Isagani Garong, Luben Garong, Bibuy Garong, Artur Masalansan, Tomas Ider, Semo Ruben, Luito Vicente et Samuel Vicente]. *Les gardiens de la terre et des animaux. Témoignages des Mangyan Alangan de Siapo (Mindoro, Philippines)*, vol. 5., Louvain, Presses universitaires de Louvain, 158 p.
- Luquin, E. (2004). « Abondance des ancêtres, abondance du riz » : les relations socio-cosmiques des Mangyan Patag, île de Mindoro, Philippines (Doctoral dissertation, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales).
- Macdonald, Charles. 1971. Notes de Terrain : Mindoro, Philippines. In *Langues et Techniques, Nature et Société*, édité par Jacques Barrau. Paris: Edition Klincksieck, 271- 278.
- Natividad, L. R., Lansangan, R. V., & Evangelista, L. T. (2024). Reviewing the indigenous rights of Iraya Mangyan in Occidental Mindoro, Philippines. *Multidisciplinary Reviews*, 7(9), 2024213. <https://doi.org/10.31893/multirev.2024213>
- Or, E. M. (2018). A Grammar of Iraya. *Department of Linguistics*.
- Or, E. M. (2020). Focus and Aspect in Iraya Mangyan Verbs. *The Archive: Journal of Philippine Languages & Dialects*, 1(1-2).
- Postma, Antoon (ed.) (1988). *Annotated Mangyan Bibliography 1570-1988*. Monograph No.1. Mansalay, Or. Mindoro: Mangyan Assistance and Research Center (MARC).

- Ramschie, C. (2008, October). The life and religious beliefs of the Iraya Katutubo: Implications for Christian mission. In *International Forum Journal*, 11, 2: 38-57.
- Reid, L. A. (2017a). Issues in Austronesian Historical Linguistics Re-evaluating the Position of Iraya among Philippine Languages. *Journal of the Southeast Asian Linguistics Society*, JSEALS Spe (1), 23-47. Retrieved from http://evols.library.manoa.hawaii.edu/bitstream/10524/52405/JSEALS_Special_Publication_1.pdf
- Reid, L. A. (2017b). Re-evaluating the position of Iraya among Philippine languages. *Issues in Austronesian Historical Linguistics*, JSEALS Special Publication, 1: 23-47.
- Revel-Macdonald (1971a), Nicole. La collecte du miel. In J. Barrau (ed.), *Langues et Techniques, Nature et Société*, vol 2: 405-409. Paris: Editions Klincksieck.
- Revel-Macdonald (2003), Nicole. Présence et signification des insectes dans la culture Palawan (Philippines). In E. Motte-Florac et Jacqueline M.C. Florac (eds.), *Les « insectes » dans la tradition orale*. Paris, Peeters/Selaf, no 407: 123-135.
- Rosales, Christian A. 2016. Tigan: The significance of consensual power in the customary dispute settlement of the Iraya Mangyan. PhD diss., University of the Philippines, Diliman.
- Rosales, Christian A. 2020a. Tigan among the Iraya in Occidental Mindoro: Conflict resolution and conciliatory justice. In *Crime and punishment in the Philippines: Beyond politics and spectacle*, edited by Filomin C. Gutierrez, 19-42. Quezon City: Philippine Social Science Council.
- Rosales, C. A. (2020b). Tigi: Justice and Indigenous citizenship among the Iraya Mangyan in Mindoro. *Social Science Diliman*, 16(2).
- San Jose, D.O. (2012). Training Iraya Mangyan community working groups in ethnography: Anthropology and the CADT process. *AghamTao* 21: 64-86.
- Stroeck, C. M. (2020). Leadership by influence in tribal communities: a case study of the Iraya Mangyan in Occidental Mindoro, Philippines.
- Tuscano, K.L.D., & Avilla, R.A. (2015). Science concepts and practices of the Iraya tribe. Thesis, Philippine Normal University, Manila.
- Tweddel, Colin E. (1958). The Iraya Mangyan Language of Mindoro, Philippines; Phonology and Morphology, Unpublished PhD Dissertation, University of Washington, 171 pages. <http://iloko.tripod.com/Iraya.htm>
- Tweddel, Colin E. (1970). The identity and distribution of the Mangyan tribes of Mindoro, Philippines. *Anthropological Linguistics*, 189-207.
- Tweddel, Colin E., Tweddel, T. E., & Page, H. A. (1974). Iraya Mangyan Phonology and Philippine Orthography. *Anthropological Linguistics*, 16(7), 368-392. <http://www.jstor.org/stable/30029421>
- Vasquez, L. S. (1998). Socio-economic correlates of the swidden strategies of the Iraya mangyan in Puerto Galera, Oriental Mindoro [Philippines].

Sa tomong ito, ang unang kabanata ay pinabigay ng maikling pagkakakilala ng mga kalahok. Ang ikalawang kabanata ay tanging pinaguusapan ang mga kaalaman ng mga Iraya ng Calomintao tungkol sa mga paniki noon panahon ng Covid-19. May dinagdag na bahagi na inilagay pagkatapos sa paggawa ng mga video kasama ng mga kalahok. Ang ikaatlong kabanata ay tungkol sa mga pusa o musang na bihirang makikita ngunit maaaring magamit sa mga paggagamot. Ang ika-apat na kabanata ay tungkol sa mga "tagapangalaga", iyan hagap na iyan ay sentral sa kosmolojiya ng mga Iraya ng Calomintao. Ang ikalimang kabanata ay tungkol sa mga daga. Sila ay may pakikitungo sa mga Iraya at sa mga paniki. Ang huling kabanata naman ay tungkol sa mga ibon. Ang mga teksto na ito ay mayroon madaming impormasyon tungkol sa mga kaalaman ng mga Iraya. Ang librong ito ay ipinapakita ang kagandahan at kailaliman ng kanilang kaalaman na isinasalin mula noong unang panahon hanggang ngayon sa susunod na salinlahi na sakasulukuyan ay sikat parin.

Ang proyekto na ito ay inilimbag sa tulong pinansyal galing sa Nangagkakaisang Gawaing Pangpananaliksik-Talos (Antropolohiya na seksyon) ng Uclouvain at ng Sangguniang Pangpananaliksik PanEurope (ERC, 101094311)

Frédéric Laugrand ay isang profesor sa Laboratory ng Prospective Anthropology (LAAP), sa Universidad Katoliko ng Louvain (Belgium)

Guy Tremblay ay isang antropologo, profesor de Pranses, prosesyonal na dalubasa at tagasalin sa Kuujuaq (Canada)

Tan-Tan Bernardo ay isang guro at dalubasa at tagasalin ng salitang Iraya papunta sa Tagalog, isang katutubong Iraya ng Calomintao

verbatim
Tomo 12 – 2025

Globalisation tends to erase local and regional particularities. The Verbatim collection aims to highlight the world's polyphony of languages and diversity of cultures. It champions oral discourse and its translation, emphasising the power and crucial role of the spoken word—each and every word—by compiling and offering corpora in a multitude of contemporary and ancient world languages. The collection includes verbatim accounts of workshops and oral surveys, as well as life stories and any other type of oral account in vernacular language.

Directors: Olivier Servais and Frédéric Laugrand

